

CUMHURİYET'İN

YILINDA

TÜRKİYE EKONOMİSİ VE İSTANBUL

İSTANBUL
TİCARET
ODASI 1882

İTOSAM!
İSTANBUL TİCARET ODASI
STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ

Cumhuriyet'in 100. Yılında
TÜRKİYE EKONOMİSİ
VE
İSTANBUL

Editör

Doç. Dr. Avni Önder Hanedar

İSTANBUL
TİCARET
ODASI 1882

İTOSAM
İSTANBUL TİCARET ODASI
STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ

EKONOMİ ARAŞTIRMALARI
YAYIN NO: 2025 - 3
İSTANBUL, 2025

İTO Çağrı Merkezi

444 0 486

İTO Yayın Kurulu

Mehmet Develioğlu

Münir Üstün

Prof. Dr. Nihat Alayoğlu

Erhan Çardaklı

Hasan Uluç Hacıhasanoğlu

A. Erdem Kiracı

Tolunay Dayı Yalçın

İTO yayınlarına internet sitemizden ulaşabilirsiniz.

www.ito.org.tr

Yazarlar

Doç. Dr. Avni Önder Hanedar (Editör)

Doç. Dr. Erdal Bilgiç

Dr. Öğr. Üyesi Ergül Ballı

Dr. İsmail Altay

Doç. Dr. İhsan Seddar Kaynar

Dr. Tunç İnce

Dr. Öğr. Üyesi. Mustafa Çalışkan

Dr. Sercan Karadoğan

Tashih

Hicret Kobalas

Grafik Tasarım

Tekin Öztürk

Projesanat

Kapak Tasarım

Tekin Öztürk

Baskı

Vizyon Basımevi Kağıtçılık Matbaacılık ve Yayıncılık Sanayi Ticaret Ltd. Şti.

www.vizyonbasimevi.com.tr

Sertifika No: 52098

ISBN: 978-625-6722-42-2 (Basılı)

ISBN: 978-625-6722-43-9 (Elektronik)

1. Baskı: Mart 2025, İstanbul

Copyright © İTO (İstanbul Ticaret Odası)

Tüm hakları saklıdır. Bu yayının hiçbir bölümü, yazarın ve İTO'nun önceden yazılı izni olmaksızın mekanik olarak, fotokopi yoluyla veya herhangi bir şekilde çoğaltılamaz.

Bu eserin bazı bölümleri veya paragrafları, sadece araştırma veya özel çalışmalar amacıyla yazarın adı ve İTO belirtilerek bilgisi dahilinde kullanılabilir.

İÇİNDEKİLER

TABLolar LİSTESİ	5
ŞEKİLLER LİSTESİ	8
SUNUŞ	9
ÖN SÖZ	11
GİRİŞ	13

1. BÖLÜM: “MİLLÎLEŞME” / Doç. Dr. Erdal Bilgiç

1920-1930 Döneminde Yeni Doğan Cumhuriyet ve Yeni Ekonomi	29
1.1. 1920 ve 1930 Döneminde Dünya Ekonomisi	30
1.2. Osmanlı'nın Mirası ve Türkiye Ekonomisi	34
1.3. Cumhuriyet Kurulurken İstanbul Ekonomisi	37

2. BÖLÜM: “YERLİ ÜRETİM” / Dr. Öğr. Üyesi Ergül Balı

1930-1940 Dönemi Buhran Koşulları Altında Müdahaleci Ekonomi	69
2.1. 1929 Büyük Buhranın Uluslararası Sisteme Etkileri	70
2.2. Buhran Yıllarında Türkiye Ekonomisi	76
2.3. Ekonomik Buhran ve Ankara'nın Siyasî Gölgesinde İstanbul Ekonomisi	93

3. BÖLÜM: “VERGİ VE KARABORSA” / Dr. İsmail Altay

1940-1950 Döneminde Sanayileşme ve Ekonomi	119
3.1. Savaşın Gölgesinde Büyüyen Enflasyon ve Mal Kısıtlıkları: 1940-1950 Yılları Arasında Dünya ve Türkiye Ekonomisi	120
3.2. 1940-1950 Yılları Arasında İstanbul Ekonomisi	128

4. BÖLÜM: “PAHALILIK VE GÖÇ” / Doç. Dr. İhsan Seddar Kaynar

1950-1960 Döneminde Tarıma Dayalı Büyüme	135
4.1. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Artan Tarım Fiyatları ve Büyüme: 1950-1960 Yılları Arasında Dünya ve Türkiye Ekonomisi	136
4.2. 1950-1960 Yılları Arasında İstanbul Ekonomisi	150

5. BÖLÜM: “PLANLAMA” / Doç. Dr. Avni Önder Hanedar

1960-1970 Döneminde Ekonomi..... 157

- 5.1. 1960 ve 1970 Dönemi Türkiye ve Dünyada
Ekonomik Büyüme ve Yeni Sorunlar..... 159
- 5.2. 1960 ve 1970 Dönemi İstanbul Ekonomisinde Dönüşüm 166

6. BÖLÜM: “EKONOMİK VE POLİTİK ÇALKANTILAR” / Dr. Tunç İnce

1970-1980 Döneminde Ekonomi..... 173

- 6.1. 1970’lerde Dünya Ekonomisi: Petrol Şokları ve Stagflasyon 174
- 6.2. 1970’lerde Türkiye Ekonomisi: Politik Çalkantılar Gölgesinde 180
- 6.3. 1970’lerde İstanbul: Sanayileşme, Göç ve Mekânsal Dönüşüm..... 191

7. BÖLÜM: “KÜRESELLEŞME, TÜKETİM VE KRİZLER”

Doç. Dr. Avni Önder Hanedar / Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Çalışkan

1980-2000 Döneminde Dışa Açık Ekonomi..... 201

- 7.1. 1980’den 2000’e Dünya Ekonomisi:
Neoliberalizm, Küreselleşme ve Finansal Krizler 203
- 7.2. 1980’den 2000’e Türkiye Ekonomisi: Liberalleşme ve Ekonomik
Dönüşümler 208
- 7.3. 1980’den 2000’e İstanbul: Kentleşme, Ticaret ve Sektörel Dönüşümler 222

8. BÖLÜM: “21. YÜZYILDA BÜYÜK DÖNÜŞÜMLER” / Dr. Sercan Karadoğan

Yeni Yüzyıla Girerken Ekonomi..... 233

- 8.1. 21. Yüzyılda Dünya Ekonomisinin Büyük Dönüşümü 235
- 8.2. Cumhuriyetin İkinci Yüzyılına Girerken Türkiye Ekonomisinin
Büyük Dönüşümü 247
- 8.3. İstanbul’un Yeni Silüeti: Büyük Sosyo-Ekonomik Dönüşümler 255

SONUÇ 277

KAYNAKÇA..... 279

TABLORAR LİSTESİ

Tablo 1. Seçilmiş Ülkelerde Toptan Eşya Fiyat Endeksi, 1920-1930.....	33
Tablo 2. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Temel İktisadî Göstergeler, 1913-1925.....	36
Tablo 3. Temel İktisadî Göstergeler, 1923-1929.....	50
Tablo 4. İstanbul'daki Yumurta Ticareti, 1910-1927.....	59
Tablo 5. İstanbul'da Firma Sayıları ve Sektörel Dağılım, 1923.....	66
Tablo 6. Seçilmiş Ülkelerde İktisadî Göstergeler, 1929-1938.....	73
Tablo 7. Türkiye'de Faaliyette Bulunan ve TSK'den Yararlanan Kamuya Ait İşletmelerin Sayısı, 1932-1939.....	80
Tablo 8. Cari Fiyatlarla Türkiye'de Kişi Başına GSMH, 1930-1939 (TL).....	82
Tablo 9. Türkiye'de Kişi Başına Dış Ticaret Değeri, 1927-1940 (Dolar).....	87
Tablo 10. Gerçek Sayım Değerleri Üzerinden Türkiye Nüfusu, 1927-1940.....	92
Tablo 11. İstanbul'da Nüfusun Meslekler İtibarıyla Dağılımı, 1935.....	97
Tablo 12. İstanbul'da TSK'den Yararlanan İş Yeri ve Çalışan Sayısı, 1932.....	102
Tablo 13. Türkiye ve İstanbul'da TSK'den Yararlanan Devlet İşletmelerinin ve Anonim Şirketlerin Sayısı, 1932.....	105
Tablo 14. Türkiye ve İstanbul'da TSK'den Yararlanan İş Yeri Sayısı, 1935 ve 1939.....	106
Tablo 15. İstanbul Geçinme Endeksi, 1929-1939.....	114
Tablo 16. Mutlak Sayılar İtibarıyla İstanbul'da Hayat Pahalılığı, 1929-1939.....	115
Tablo 17. Toptan Eşya Fiyatları Endeksi, 1927-1939.....	116
Tablo 18. Seçilmiş Ülkeler İçin Tüketici Fiyat Endeksi, 1938-1950.....	121
Tablo 19. İstanbul'da Seçilmiş Gıda Maddelerinin Ortalama Fiyatı, 1938-1946 (Lira).....	129
Tablo 20. İstanbul Limanından Yapılan Dış Ticaretin Toplam Dış Ticaretteki Payı, 1947-1950 (%).....	132
Tablo 21. Temel İktisadi Göstergeler, 1945-1965.....	138
Tablo 22. Marshall Yardımları ve Tarımsal Gelişme, 1940-1962.....	140
Tablo 23. Büyüme, Enflasyon ve Krediler İlişkisi, 1950-1958 (%).....	144
Tablo 24. İstanbul'da Şirketler ve Ticarethaneler, 1949-1959.....	151
Tablo 25. Kentsel Dönüşüm, 1951-1955.....	152
Tablo 26. Evli Grupların Meslekleri, 1955-1958.....	152
Tablo 27. İstanbul'daki Tarımsal Ürünlerin Ekilen Alanının Türkiye İçindeki Oranı, 1955-1958 (%).....	153
Tablo 28. İstanbul Limanından Yapılan Dış Ticaret, Ham Madde Fiyatları ve Geçinme, 1951-1957.....	154
Tablo 29. Dünya Ekonomisi İçin Göstergeler, 1870-1973 (%).....	160

Tablo 30. Temel İktisadî Göstergeler, 1963-1967.....	161
Tablo 31. Planlı Dönemde GSMH, Kişi Başına GSMH ve Başlıca Sektörlerin Yıllık Büyüme Hızları, 1960-1970 (%).....	163
Tablo 32. Türkiye Dış Ticaretinde İstanbul Limanının Yeri, 1960-1968.	168
Tablo 33. İstanbul İçin Her Bir Sektörün Türkiye'deki Oranı, 1964-1971 (%).....	170
Tablo 34. Batı Avrupa ve ABD'de Kişi Başına Millî Gelir, 1950-1983 (Yıllık Ortalama Bileşik Büyüme) (%).....	175
Tablo 35. Tüketici Fiyat Endeksinde Değişim, 1950-1983 (Yıllık Ortalama Bileşik Büyüme Oranı) (%).....	176
Tablo 36. Latin Amerika'da Kişi Başına Milli Gelir (Yıllık Ortalama Bileşik Büyüme) ve Enflasyon, 1950-1983(%).....	177
Tablo 37. Asya'da Kişi Başına Milli Gelir, 1950-1990 (Yıllık Ortalama Bileşik Büyüme Oranı) (%).....	178
Tablo 38. Türkiye'de Ekonomik Büyüme, 1968-1978 (%).....	184
Tablo 39. Türkiye'de Sektörel Büyüme, 1960-1978 (%).....	185
Tablo 40. Türkiye'de Döviz Kuru, 1970-1980.....	186
Tablo 41. Türkiye'de Dış Ticaret Göstergeleri, 1970-1980.....	188
Tablo 42. İstanbul'da Dış Ticaret, 1970-1980.....	194
Tablo 43. İstanbul İmalat Sanayi Göstergelerinin Türkiye'deki Payı, 1971-1980 (%).....	195
Tablo 44. İstanbul'da Firma Sayıları ve Sektörel Dağılımı, 1980.....	198
Tablo 45. Seçilmiş Ülke, Bölge ve Gelir Gruplarındaki Kişi Başına Gelir Değişimleri, 1970-2000 (%).....	206
Tablo 46. Seçilmiş Ülke, Bölge ve Gelir Gruplarındaki Ortalama Enflasyon Oranı, 1980-2000 (%).....	207
Tablo 47. Temel İktisadî Göstergeler, 1970-1989.....	213
Tablo 48. Ücret, Cari Açık ve Borç Stoku, 1988-2000.....	216
Tablo 49. Kamu Bütçe Dinamikleri, 1988-1999 (%).....	218
Tablo 50. Büyüme ve Dış Ticaret, 1990-2000.....	219
Tablo 51. Nüfus ve İstihdam Göstergeleri, 1975-1990.....	220
Tablo 52. İşsizlik ve İş Gücü, 1980-2000.....	221
Tablo 53. İstanbul'da İhracatın ve İthalatın Dağılımı, 1997 (Dolar).....	222
Tablo 54. İstanbul İçin Çalışma ve Nüfus Göstergeleri, 1980-1990.....	223
Tablo 55. İstanbul'daki İşletme Sayılarının Türkiye'deki Payı, 1978-1994 (%).....	224
Tablo 56. İstanbul'da Göç, 1980-2000.....	228
Tablo 57. COVID-19 Sürecinde Dünya Ekonomisi, 2019-2020.....	246
Tablo 58. Türkiye Genel Görünüm, 2000-2023.....	251
Tablo 59. İstanbul'da İmalat Sanayi İşletmelerinin Teknoloji Düzeyine Göre Dağılımı, 2021.....	258
Tablo 60. İstanbul'da Organize Sanayi Bölgeleri.....	259
Tablo 61. İstanbul'un Türkiye Ekonomisindeki Payı, 2000-2023.....	260

Tablo 62. Sektörlere Göre İstihdam Düzeyleri ve Sektörlerin İstihdamdaki Payları, 2005-2022.	261
Tablo 63. Firma Büyüklüğüne Göre Çalışanların Sayısı ve Firma Büyüklüğüne Göre Çalışanların Payı, 2005-2022.	262
Tablo 64. İstanbul'da Firma Sayıları ve Sektörel Dağılımı, 2023.	266
Tablo 65. En Fazla İhracat Yapan 5 İlin Türkiye İçindeki Payı, 2004-2019 (%).	269
Tablo 66. İstanbul'un Toplam Nüfus İçerisindeki Payı ve Nüfus Yoğunluğu, 2000-2023.	270
Tablo 67. En Kalabalık İstanbul İlçelerinin Gelişimi, 2000-2023.	271
Tablo 68. İstanbul Ücretliler Geçinme Endeksi, 2015-2023.	273

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Liranın Birinci Dünya Savaşı'nda Tarafsız Ülke Paraları Karşısında Değeri, 1918-1919.....	41
Şekil 2. Yabancı Paraların Lira Karşısında Değeri, 1918-1925.	47
Şekil 3. Liranın Sterlin Karşısındaki Değeri, 1925-1929.	64
Şekil 4. İstanbul'da İlçelere Göre Toplam Firma Sayıları, 1923.....	65
Şekil 5. Seçilmiş Tarım Ürünlerinin Fiyatları, 1929-1939.	83
Şekil 6. İthalat ve İhracat Değerleri (Lira) ve Miktarları (Ton), 1929-1939.....	86
Şekil 7. Liranın Sterlin ve Türk Altınının Lira Cinsinden Değeri, 1930-1939.	90
Şekil 8. Çeşitli Limanlardan Gerçekleştirilen İthalat ve İhracat Değerleri, 1935-1939 (Lira).	109
Şekil 9. İhracat ve İthalat, 1940-1950 (Bin Dolar).....	123
Şekil 10. Tüketici Fiyat Endeksi, 1940-1950 (1938=100).....	124
Şekil 11. Dolar ve Sterlinin Lira Karşısındaki Günlük Değeri, 1940-1950.	125
Şekil 12. Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, 1940-1950 (Cari Fiyatlarla, Milyon Dolar).....	127
Şekil 13. İstanbul Geçinme Endeksi, 1938-1947.....	128
Şekil 14. İhracat ve İthalat, 1950-1960 (Bin Dolar Cinsinden).	141
Şekil 15. Sterlin, Dolar ve Markın Lira Karşılığı, 1960-1970.....	166
Şekil 16. İstanbul Geçinme Endeksi, 1958-1968 (1958=100).	169
Şekil 17. Tüketici Fiyat Endeksi, 1970-1980 (1938=100).....	189
Şekil 18. İstanbul Tüketici Fiyatları Endeksleri ve Değişim Oranları, 1970-1980 (1968=100).	193
Şekil 19. İstanbul'da İlçelere Göre Toplam Firma Sayıları, 1980.....	196
Şekil 20. Türkiye'de Dış Borç Dinamikleri, 1970-2000.	209
Şekil 21. Dolar Kuru, TÜFE Endeksi, TÜFE Bazlı Reel Efektif Döviz Kuru, 1970-2000.	211
Şekil 22. İstanbul İçin Sanayi Üretimi ve Satış Göstergeleri, 1997.....	225
Şekil 23. İMKB'de İşlemler, 1986-2000.	227
Şekil 24. İstanbul İçin Pahalılık Göstergeleri, 1980-2001 (1963==100).....	230
Şekil 25. Dünya'da GSYH ve Büyüme, 2000-2023.....	238
Şekil 26. GSYH Büyümesi ve Ticaret/GSYH Oranı, 2000-2023(%).	240
Şekil 27. Ticarî Hizmetlerin Toplam Dünya Ticaretindeki Payı, 2000-2023 (%).	241
Şekil 28. Dünyada Finans Kuruluşlarının Toplam Varlıkları, 2000-2023 (%).	242
Şekil 29. Google Hareketlilik Verisi, 2020.	253
Şekil 30. Enflasyon ve İşsizlik, 2019-2023. (%).....	254
Şekil 31. İstanbul'da İlçelere Göre Toplam Firma Sayıları, 2023.....	265

SUNUŞ

İstanbul, asırlardır yalnızca coğrafi bir kavşak değil aynı zamanda küresel ticaretin, finansın ve kültürel etkileşimin de en gözde merkezlerinden biri olagelmıştır. Kadim medeniyetlerin mirasını taşıyan bu kent, Türkiye'nin en büyük ekonomik lokomotifleri olarak yalnızca ülkenin değil tüm bölgenin iktisadî dinamiklerini derinden etkilemiş, tarih boyunca pek çok dönüşüme sahne olmuştur. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte siyasî ve toplumsal düzlemde büyük değişimlerin yaşandığı bir süreçte İstanbul da kaderini yeniden yazmış; savaşların harap ettiği bir başkentten sanayi ve finansın nabzını tutan küresel bir metropole dönüşmüştür.

Başkentten Ankara'ya taşınması, İstanbul'un ekonomik önemini görece sarsmış gibi görünse de kentin girişimcilik ruhu ve tarihî cazibesi, onu kısa sürede tekrar yükselen bir ticaret ve üretim merkezi kılmıştır. 1960'lı yıllarda dokuma ve gıda sektörlerinin ön plana çıkışı, 1980'li yıllarda tekstil ve metal sanayisinin belirginleşmesi, 2000'li yıllarda ise gayrimenkul, bilişim, turizm ve finans sektörlerinin ivme kazanması İstanbul'un ekonomik çehresini sürekli dönüştüren başlıca kırılma noktaları olmuştur. Bu evrim süreci, İstanbul'un yalnızca ulusal ölçekte değil küresel arenada da rekabet gücünü artırmış ve onu uluslararası finans ve ticaretin merkezlerinden biri hâline getirmiştir.

Elinizdeki eser, 1923'ten 2023'e uzanan bu asırlık serüvende İstanbul'un ekonomik evrimini mercek altına almakta; sanayileşmeden ticarete, mekânsal dönüşümden hizmet sektöründeki değişimlere kadar geniş bir yelpazede kentin iktisadî kimliğini şekillendiren temel unsurları ayrıntılı bir şekilde irdelemektedir. Zaman içinde sanayiden hizmet sektörüne yönelen ekonomik ağırlık, İstanbul'un küresel rekabet gücünü artırırken ihracattaki payının büyümesine ve finans merkezi olma yolunda attığı adımların hızlanmasına zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte kronikleşen enflasyon, yükselen yaşam maliyetleri, konut piyasasındaki dengesiz-

likler ve ekonomik odakların yer değiştirmesi gibi meseleler, şehrin gelecekte karşı karşıya kalacağı önemli sınavları oluşturmaktadır.

Bu eser; gazete makaleleri, karikatürler ve ekonomik analizler gibi farklı kaynakları bir araya getirerek İstanbul'un ekonomik geçmişine dair zengin bir veri havuzu sunmaktadır. Dolayısıyla kentin iktisadî seyrini anlamlandırmak isteyen araştırmacılar, politika yapıcılar ve ekonomi meraklıları için kıymetli bir başvuru kaynağı teşkil etmektedir. İstanbul'un tarihî ve ekonomik kimliğine dair derinlemesine bir bakış sunan bu çalışmanın, siz değerli okurlara yeni perspektifler kazandıracağına inanıyoruz.

Bu kıymetli eserin hazırlanmasında emeği geçen herkese teşekkür ediyor, keyifli ve verimli bir okuma serüveni diliyoruz.

İSTANBUL TİCARET ODASI

ÖN SÖZ

Kitap, yüzyıllık dönemde İstanbul’un ekonomik gelişimini, tarihsel ve ekonomi teorilerinin sağladığı bir perspektiften incelemektedir. Cumhuriyetin yüzüncü yılında İstanbul ekonomisinde sektörel ve dönemsel dönüşümler, karşılaştırılabilir veri kümeleri ve mümkün olan en derli toplu özet değişkenler ile değerlendirilmektedir. Ayrıca her dönem için dünya ve Türkiye konjonktürü ile karşılaştırmalı şekilde İstanbul’un Türkiye ekonomisi içerisindeki ağırlığı ve rolü göz önüne serilmektedir. Bunun yanında kitapta, İstanbul ekonomisindeki sektörel değişimin mekânsal hâli de izlenebilir olmuştur. Zaman içerisinde dünya ve Türkiye ekonomisinde yaşanan krizler ve fırsatların İstanbul ekonomisine yansımaları; ticaret, enflasyon, döviz kurları gibi özgün zaman serisi verileri ile dikkate alınmıştır. Bu şekilde İstanbul ekonomisi içerisinde tekrarlanan enflasyon gibi önemli sorunların tespit ve analizi de yapılmıştır.

Kitabın yazım sürecinde birçok kişinin değerli yardımları ve destekleri olmuştur. İlk olarak Prof. Dr. Nurullah Gür, Dr. Ufuk Özen ve İstanbul Ticaret Odası Stratejik Araştırmalar Merkezi (İTOSAM) ekibine destekleri için teşekkür etmek gereklidir. Kitabın yazımı ve veri toplama sürecinde yardımları için Nurefşan Binnur Altay, Evren Çakıl, Dr. Giray Gerim, Merve Kahraman, Dr. Öğr. Üyesi Gizel Busem Sayıl, Shakhodzoda Sultonova ve Dr. Serkan Yavuz’a çok teşekkür borçluyuz. Bu kitapta yer alan bir kısım veri ve belge, yürütücüsü ve araştırmacıları Doç. Dr. Avni Önder Handedar, Dr. İsmail Altay, Dr. Tunç İnce ve Prof. Dr. Nurullah Gür olan, “TÜBİTAK-3005” programı kapsamında desteklenen 121G200 numaralı projede elde edilen ve kullanıma açık hâle getirilen kaynaklardan derlenmiştir.

Bu kitap, belirli dönemlere odaklanan 8 ana bölümden oluşmuş ve her bölüm, ilgili dönemin öne çıkan temaları çerçevesinde hazırlanmıştır. Bölümlerin yazımında dönemlerin özgün sosyal, ekonomik, politik ve

kültürel dönüşümleri derinlemesine ele alınmıştır. Kitabın bölümleri ve yazarları aşağıdaki şekilde organize edilmiştir:

1. Bölüm 1920-1930 dönemi Doç. Dr. Erdal Bilgiç, 2. Bölüm 1930-1940 dönemi Dr. Öğr. Üyesi Ergül Ballı, 3. Bölüm 1940-1950 dönemi Dr. İsmail Altay, 4. Bölüm 1950-1960 dönemi Doç. Dr. İhsan Seddar Kaynar, 5. Bölüm 1960-1970 dönemi Doç. Dr. Avni Önder Hanedar, 6. Bölüm 1970-1980 dönemi Dr. Tunç İnce, 7. Bölüm 1980-2000 dönemi Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Çalışkan ve Doç. Dr. Avni Önder Hanedar ve son olarak 8. bölüm olan 2000-2023 dönemi Dr. Sercan Karadoğan tarafından hazırlanmıştır.

Ön Söz, giriş ve sonuç bölümleri, kitabın genel çerçevesini çizmek ve okuyucuya kapsamlı bir bakış açısı sunmak amacıyla Doç. Dr. Avni Önder Hanedar, Dr. Sercan Karadoğan ve Dr. İsmail Altay tarafından yazılmıştır.

Kitabın oluşturulma sürecinde, metinlerin yeniden incelenmesi, düzeltmelerin yapılması, dil bilgisi kontrollerinin gerçekleştirilmesi, görsel materyallerin (karikatür, gazete yazısı, resim) seçilmesi ve eklenmesi, veri kümelerinin geliştirilmesi ve haritalandırma çalışmaları gibi birçok farklı aşamada İTO Müşaviri Erhan Çardaklı, Doç. Dr. Avni Önder Hanedar, Dr. Sercan Karadoğan, Dr. Öğr. Üyesi Ergül Ballı ve Dr. İsmail Altay önemli katkılar sağlamıştır. Kendilerine değerli katkılarından dolayı teşekkür ediyorum.

Bu eserin, okuyucuların dönemin sosyal ve ekonomik dinamiklerini daha iyi anlamalarına yardımcı olmasını temenni ederiz.

Doç. Dr. Avni Önder Hanedar

GİRİŞ

1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti 2023 yılı itibarıyla yüzüncü yılını geride bıraktı. Bu yüzyıllık süreç hem siyasal hem de ekonomik anlamda ciddi dönüşüm ve değişimlere tanıklık ederken bu uzun dönem içerisinde farklı ekonomi politikalarının izlendiği ve tercihlerin değişim gösterdiği çeşitli alt dönemler ortaya çıktı. Bu tip değişim ve dönüşümler, Türkiye’de başat ekonomik alan olan İstanbul’un da yeniden şekillenmesine yol açtı. Kitap, Cumhuriyet’in yüzüncü yılında İstanbul ekonomisinin yaşadığı değişimleri mümkün olan en detaylı zaman ve mekânsal bilgi sağlayan veriler yardımıyla incelemektedir. Gazete ve istatistiksel bülten gibi kaynaklardan elde edilebilen veriler ile ilçeler, sektörler ve dönemler itibarıyla ne tür bir dönüşüm yaşandığı berrak olarak ortaya konulmaktadır. İstanbul ekonomisi üzerine veriler derlenerek yapılan bir incelemenin İstanbul’un Türkiye ekonomisinin ana lokomotif olması nedeniyle Türkiye’nin yüzyıllık serüvenini de anlamayı kolaylaştıracağı açıktır. Bu faydalar yanında alanda yapılan taramalar sonucunda 2023 yılı için bile detaylı bir veri eksikliği bulunduğu görülmektedir. Bu nedenle şirketlere dair sektörel ve ilçe temelli haritalar, gazetelerden derlenen dış ticaret istatistikleri gibi veriler ile oluşturulan kitap daha da önemli hâle gelmektedir.

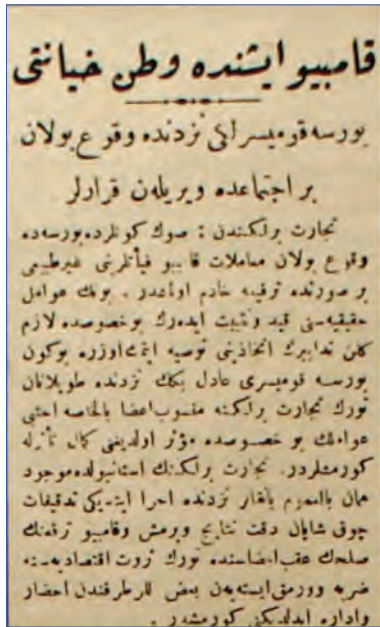

Kuşbakışı İstanbul (Artel, M. (1954). *İstanbul Hanları Adres Kitabı*. İstanbul: Kader Basımevi: 330–337).

Bu kitap ile İstanbul ekonomisindeki dönüşüm, Türkiye’de yaşanan süreç paralel olarak çeşitli alt dönemler ile değerlendirilmektedir. İlk olarak 1923-1960 dönemine odaklanılmaktadır. Bu dönem içerisinde Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu, yeni ekonomi modelinin inşası, devletçilik, liberalizm ve savaş temaları bağlamında İstanbul ekonomisi ele alınmaktadır. 1960-1980 arası dönem ise politik dönüşümlerin ekonomiyi kırılgan hâle getirdiği bir süreci ifade etmektedir. Bu dönem incelemesinde özel sektör önderliğinde ithal ikameci sanayileşme modeli ile ilgili değerlendirmeler yapılmaktadır. 1980-2023 arası dönem ise ihracata dayalı sanayileşme modelinin uygulama alanını, krizleri ve teknolojik değişimlerin art arda bulunduğu bir süreci temsil etmektedir. Bu açıdan neoliberal ekonomi politikaları ile metal, otomotiv, tekstil ve turizm gibi sektörlerin ön plana çıkışı üzerine bir analiz yapılmaktadır.

Cumhuriyetin kurulduğu 1920’li yıllarda devlet müdahalesinin sınırlı olduğu bir düzlemde millî bir özel sektör oluşturma çabasının ön plana çıktığı görülmüştür. Lozan Antlaşması’nın ilgili hükmü gereğince Osmanlı döneminde uygulanan 1 Eylül 1916 tarihli gümrük tarifesinin 5 yıl süre ile geçerli olması Türkiye tarafından kabul edildiğinden 1930’lu yıllara

kadar yerli veya bebek sektörlerin korunması mümkün olamamıştır. Türk lirasına ve ekonomiye müdahale sınırlı düzeyde kalmıştır. Buna rağmen liranın değeri itibar konusu yapıлып çok fazla düşürülmemiş ve ekonomide millîleşme eğilimleri görünür hâle gelmiştir. Bu dönemde, sermaye yetersizlikleri ve nüfusun savaşlar ve göçlerden dolayı kaybı gibi nedenler veri iken yeni bir inşa süreci başlamıştır (Pamuk, 2023: 155-156). 1929 yılında ortaya çıkan Büyük Buhran, sadece gelişmiş ülkeleri etkilemekle kalmamış aynı zamanda tarımsal ürün ihracatı yapan gelişmekte olan ülkeleri ve Türkiye’yi de olumsuz etkilemiştir. Tarımsal ürünlerde dünya çapında yaşanan fiyat düşüşü, tarımsal ürün gelirlerinin de azalmasına ve içe kapanmaya neden olmuştur. Aynı zamanda, bu buhranın imkân

İstanbul Borsası’nda Spekülasyon
(Vakit. Kambyo İşinde Vatan Hıyaneti.
2 Ağustos 1923: 3).

Yeni Mallar (Cumhuriyet. Yeni Bir Ticaret Modası. 14 Mayıs 1946: 1).

Pahalılık ve Sebze/Meyve Ticareti
(Akşam. *İstanbul Halkı En Çok Ne Yer?*
24 Haziran 1936: 3).

İstanbul Hali, Unkapanı yangınında tamamen yok olan Eminönü ile Unkapanı arasındaki bölgede faaliyette bulunmuştur. Merkez Hali 1935 yılında açılmıştır.

(Cumhuriyet, Yeni Bir Ticaret Modası, 14 Mayıs 1946: 1). Savaşın bitişi ile 1950'lerde iktidara gelen Demokrat Parti (DP) tarıma dayalı bir büyüme modelini uygulamaya başlamış ve liberal sayılabilecek bir dış ticaret rejimi benimsemiştir. Bu liberal yönelime rağmen devletçilik uygulamaları devam etmiştir. Şeker fabrikalarının kuruluşunda olduğu gibi devletçilik tarımı destekleyecek şekilde artmıştır. Kore Savaşı sayesinde gereken gıda maddelerinin Türkiye gibi ülkelerden karşılanabiliyor olması, tarıma yönelişi kolaylaştırmıştır denilebilir. Bu politika başlangıçta başarılı bir biçimde ilerlese de 1950'li yılların ikinci yarısından itibaren savaşın sona ermesi ve fiyat düşüşleri ile ülke darboğaza girmiştir. Sonraki süreçte ise Türk lirasının değerinde sert düşüşler ve 27 Mayıs 1960 tarihindeki askerî müdahale sonrası plan destekli sanayileşme hedefli politikalar benimsenmiştir (Kepenek ve Yentürk, 2004: 141; Pamuk, 2023: 203-209).

1923 ve 1960 dönemi için İstanbul ekonomisinin özelinde de millileşme eğilimlerinin izlerini yakalamak mümkündür. Türkiye'de 1920 ve 1930 döneminde kurulan 201 Türk anonim şirketin ortalama %50'si İstanbul'daydı. Bu şirketlerin %25'i Türk sermayedarlara aitti (Ökçün, 1971: 117). İstanbul'daki tüm şirketlerin yaklaşık %40'ının toptan ve perakende ticaret ile uğraştığı, %15'inin ise tarım ile meşgul olduğu görülmektedir (Annuaire Oriental, 1922). 1930'lu yıllarda ise devletçilik ile Ankara'nın ön plana geçtiği söylenebilir. Bu dönemde

İstanbul ekonomisinin devletin yatırımlarından aldığı payın düşük düzeyde kaldığını iddia etmek yanlış olmayacaktır (Yılmaz, 2015: 322-326). 1930'larda ise İstanbul'da işletmelerin en fazla yoğunlaştığı sanayi dalları dokuma ve tarıma dayalı imalat sektörü olmuştur (Yurt Ansiklopedisi, 1983: 3927). 1940 sonrası dönemde İstanbul ekonomisi; İkinci Dünya Savaşı nedeniyle ithalat sorunları, ihracat zorlukları, mal kıtlıkları ve fiyat artışları şeklinde bir görünüm sunmaktadır. İstanbul'da yaşam maliyetinin yaklaşık üç kat artmış olması, pahalılığın oluşturduğu etkiyi anlamak açısından önemlidir. Özellikle ekmek, pirinç, şeker, tuz, et, yumurta, zeytinyağı, süt, peynir ve çay gibi ürünlerde 1938 yılından 1941'e kadar ciddi bir fiyat artışı ortaya çıkmıştır (Tekeli ve İlkin, 2016: 162). Muhtemelen dönem içerisinde devletçilik uygulamasının gerektirdiği kaynak ihtiyacı ve savaşın yol açtığı kazanç enflasyonu nedeniyle varlık, lüks ve gelir vergileri gibi yeni vergi uygulamaları fazlasıyla görünür olmuştur. Bunun paralelinde İstanbul Tüccar Derneği gibi devletten bağımsız ve devletçiliğin yaygınlığı ile vergi yüküne karşı çıkan ve İstanbul ekonomisinin gelecekteki olası liberal yapısını temsil eden girişimler de bulunmaktaydı. Bu taleplerin, 1950 sonrası DP iktidarını ve serbestleşme politikasını ortaya çıkartmış olması muhtemeldir. Ancak İstanbul'un bu süreçte tekrar iktisadî önemini kazandığını iddia etmek zordur. Öyle ki 1950 yılında İstanbul limanının toplam Türkiye ithalatındaki payı %76, ihracatınki ise %26 idi. Bu oranlar 1960 yılına gelindiğinde, %48 ve %17 gibi daha düşük düzeyde gerçekleşmiştir (İstanbul Ticaret Odası Mecmuası, 1 Nisan 1960: 58; 1 Şubat 1960: 56). Özetle 1960'a doğru İstanbul'da dokuma ve gıda gibi imalat sektörü görünür olmuştur. Ancak bu dönemde vergi sistemindeki belirsizlikler ve karaborsa gibi uygulamaların meydana getirdiği sorunlar enflasyon ile belirgin hâle gelmiştir.

Türkiye ekonomisinde 1960 sonrası yeni ekonomik program benimsendi. Yaşanan 27 Mayıs darbesinin akabinde, planlama devreye alındı. İç talebin yüksek ücretler ve iyi sosyal haklar ile canlı tutulması ile istikrarlı büyüme desteklenecekti. 1960 yılı itibarıyla beş yılda bir yapılan planlar vasıtasıyla

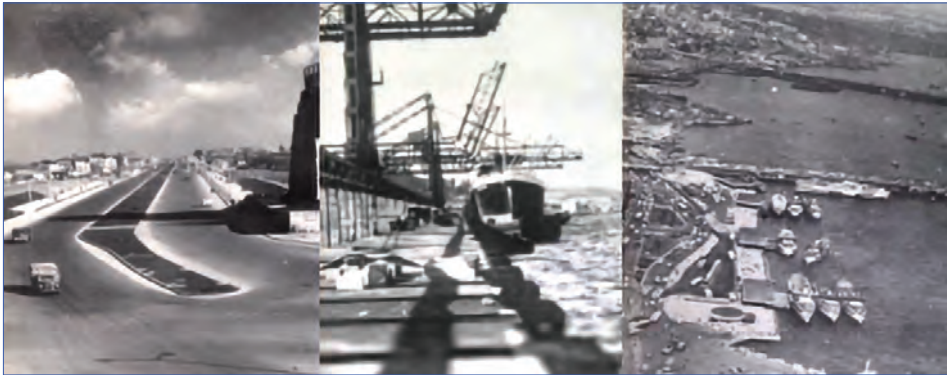
Planlama ve Kalkınma (Milliyet-Kalkınma Eki. 5 Yıllık Kalkınma Planı. 9 Eylül 1962: 1).

Devalüasyon ve Serbestleşme (Milliyet. Fiyatlar Serbest ...ve Zamlar Geldi. 26 Ocak 1980: 1).

Türkiye genelinde ithalatı ikiye edip yerli üretimi ön plana geçirmeye çalışan bir sanayileşme politikasına böylece başlanmıştır. Yüksek gümrük duvarları, iç pazara dönük yapılan bu üretime destek olunmasına eşlik etmiştir. Bu dönemde ayrıca imalat sanayi büyüme hızında, ücretler ve tarımsal gelirlerde de artışlar yaşanmıştır. Bunun

yanında işçi dövizleri de sürece önemli bir katkı sağlamıştır (Ekzen, 1980: 95). Ancak 1970’li yıllarda hem dış dinamikler hem de iç dinamikler ekonomiyi tekrar darboğaza sürüklemiştir. Bretton Woods sisteminin çökmesi ve yaşanan petrol krizleri ile büyüme ve dış ticaret krize girerek devallüasyonları ve yüksek borçlanma ihtiyacını tetiklemiştir (Alpay ve Alkin, 2020: 141-142; Pamuk, 2023: 203-209). 1960 ve 1980 döneminde gelişen imalat sanayinin varlığına rağmen ithalat ve ihracat arasında fark ithalat lehine genişlemiştir. Tüm bu süreçte, Türkiye’nin dış ticaret açığı ciddi miktarda kamu bütçe açıkları ile birleşerek yüksek borçlanma ve kur baskısı oluşturmuştur. Nihayetinde bu süreç; liranın değerinde ciddi düşüşlere, kamu iktisadî teşebbüslerinin ürettiği ürünlere uygulanan yüksek zamlara ve uluslararası kuruluşlar ile borç anlaşmalarına neden olmuştur. Ayrıca yüksek enflasyona eşlik eden siyasal istikrarsızlıklar ekonomik sorunları daha da derinleştirmiştir (Kazgan, 2008: 131). 1971’den itibaren

1970'lerde İstanbul'da Limanlar ve Yollar (İstanbul Ticaret Odası Mecmuası. Haziran 1970: 16, 31).

ren askerî müdahale, ambargo, devalüasyonlar ve koalisyon hükûmetleri-
nin takip ettiği popülist rejimler ile yaşanan istikrarsızlıklar sonucunda
Türkiye’de 1980 yılına bir kez daha askerî darbe ile girilmiştir. Bu süreçte,
24 Ocak 1980 kararları ile yürürlüğe kısmen alınabilen ekonomik tedbir-
ler; ihracata dayalı büyüme, ücret düzeylerinde düşüş ve devalüasyonlar
ile rekabetçiliğin artırılması hedeflerini perçinlemiştir (Boratav, 2005:
163-172).

1960 sonrasında İstanbul ekonomisine dair bir inceleme yapıldığında ise 1960-1970 döneminde izlenen ithal ikameci kalkınma stratejisinin olumlu sonuçlarına dair izler görülebilmektedir. Bu dönemin çok öncesinde İstanbul, montaj sanayisinin ihtiyaç duyduğu ham madde ve üretim faktörlerinin temin edilmesinde sahip olduğu avantajlar ile fabrikaların kuruluş yeri hâline gelmiştir (Yılmaz, 2015: 330-331). İstanbul'un imalat sanayi iş yeri ve çalışan konusunda Türkiye'de %40 gibi önemli bir ağırlığa sahip olduğu görülmektedir. Aynı zamanda 1970'lere gelindiğinde yatırım, metal, kimya, dokuma-tekstil sektörlerinin artan bir ağırlık taşıdığı söylenebilir (İstanbul Külliyyatı, 1950-1994: 481-532). Ancak 1970 yılına doğru, ilgili dönemde izlenen üretim ve imalat sanayi destekleme politikasının İstanbul için dış ticaret üzerindeki etkisinin sınırlı kaldığı ifade edilmelidir. Öyle ki 1968 yılında İstanbul limanından yapılan ihracatın payı %11,7 iken ithalatınki %44,1 düzeyindedir (İstanbul Ticaret Odası Mecmuası, 1 Kasım 1969: 1-71). 1980 yılına gelindiğinde ise üretim yapısının değiştiğine dair kanıtlar artmaktadır. 1923 yılındaki ticaret temelli yapının metal, gıda ve tekstil işletmelerine

[illegible]

tedbirlerini barındıran ve 1980 yılı itibarıyla uygulanan 24 Ocak kararı, özelleştirmeler, fiyat ayarlamaları gibi önlemler ile enflasyon kontrol edilmeye çalışıldı. Bu gelişmelere rağmen ciddi bir satın alma gücü kaybının yaşandığı görülmektedir. 1985'e doğru stabil olan enflasyon, 1985 itibarıyla tekrar yükselişe geçti. Ayrıca 1989 yılında sermaye hareketlerinin kontrolsüz bir biçimde serbest bırakılması ile Türkiye 1990'lı yıllarda yaşadığı ve kısa vadeli fon girişi çıkışlarının oluşturduğu krizler için daha fazla kırılgan hale gelmiştir. Nihayetinde koalisyon hükümetlerinin seçimlerde başarı elde etmek amacıyla kamu harcamalarını para basarak finanse etmesi, bankacılık sistemindeki denetimsizlik ile birleşince dönem boyunca enflasyon ve dolar ciddi yükselişler göstermiştir (Pamuk, 2023: 238-250). Dönem içerisinde pahalılık konusunda en tepe nokta ise 1994 yılında kaydedilmiştir. Bu durum liradan ciddi kaçışlara neden olmuştur. Bu noktaya gelinmesinde 1991'de gerçekleşen erken seçimler ve Körfez krizi etkili olmuştur. 1994 yılında ortaya çıkan kriz ve uygulamaya konulan 5 Nisan kararları ile bu sorunlar kontrol edilmeye çalışılırken kamu yatırımlarının azaltılması ile bütçe açıklarından kurtulma temelli bir program başlatılmıştır (Doğruel ve Doğruel, 2005). Uygulamaya çalışılan tüm istikrar tedbirlerine rağmen 1999 yılındaki büyük Marmara depremi ve 2000'li yıllara gelirken artan siyasî istikrarsızlık sonucunda kriz tekrar kendini göstermiştir (Milliyet, Borsa 10.3 Şiddetinde Sarsıldı, 27 Ağustos 1999: 8).

Yükselen Sektörler (Cumhuriyet).
Beyaz Eşya Üreticilerinin Yüzü 1985'te Biraz Güldü. 5 Ocak 1986: 9).

Deprem ve Ekonomi (Milliyet).
Borsa 10.3 Şiddetinde Sarsıldı. 27 Ağustos 1999: 8).

İstanbul ekonomisi ise 1980 ve 2000 arası dönemde liberal politikaların da etkisiyle bir büyüme süreci yaşamıştır. Bu dönemde İstanbul'un ve Marmara bölgesinin millî gelir içindeki payında önemli bir artışın olduğu görülmektedir. Bu durum daha önceki dönemlerde uygulamaya konulan sanayileşmeyi teşvik politikalarının etkisi ile gerçekleşmiştir. Dolayısıyla 1980-1987 arasında bu büyüme sürecine en büyük katkı özellikle metal ve tekstil sanayiden gelmiştir. Aynı zamanda dış ticaretin serbestleşmesi ile İstanbul sanayisi için ciddi bir itici gücün oluştuğu da açıktır. İstanbul'un artan önemi 1998'de tüm Türkiye'deki vergi gelirlerinin %40'ını tek başına sağlaması ile de tasdiklenmektedir. Benzer şekilde İstanbul'un ihracat ve ithalata katkısı 1997 yılında %40'a ulaşmıştır. İlgili dönemde finans ve ticaret sektörünün de gelişimi kayda değerdir (Sönmez, 1996: 61, 62, 64; İstanbul Külliyyatı, 1950-1994, 1998: 669-879; Gönenç v.d., 1999). 1980 sonrası döneme özgü diğer gelişmeleri; alışveriş merkezi benzeri yapıların oluşması ve sanayinin İstanbul'un çeperlerine doğru yayılması olarak ifade edebiliriz. İstanbul Toptancılar Çarşısı (İSTOÇ) gibi organize sanayi ve finans alanlarının varlığı bu dönem içerisinde yaygınlık kazanmıştır (Gönenç, v.d., 1999; Kocaman, 2008). Ancak yaşam maliyeti 1970'e göre otuz kat yükselmiştir. Özellikle 1985 sonrasında pahalılık daha görünür olmaya başlamış ve satın alma gücünde azalışlar yaşanmıştır. Bu nedenle 1985'te beyaz eşya sektörünün satışlarının 1975 yılının bile gerisinde kaldığı belirtilmektedir (Cumhuriyet, Beyaz Eşya Üreticilerinin Yüzü 1985'te Biraz Güldü, 5 Ocak 1986: 9). Bu döneme ait olumlu gelişmelerin 1994, 2000, 2001 krizleri ve 1999 depremi ile ciddi kesintiye uğradığını da belirtmek gerekmektedir. Ayrıca 1950'lerden beri devam eden bir göç akınının Avcılar, Güngören, Yakacık, Kocasinan, Halkalı gibi gecekondu bölgelerini oluşturduğu görülmektedir. 1990'da İstanbul'da yaşayan kişilerin

İstanbul Toptancılar Çarşısı (İSTOÇ)

(Cumhuriyet. 6 Binin Üzerinde İşyeri Taşıyor. 23 Haziran 1996: 17).

İSTOÇ, toptancı esnafın bir araya gelerek kurduğu bir kooperatiftir. İstanbul merkezde trafik, nakliye ve ulaşım gibi sorunlardan kurtulmak için 1984 yılında Bağcılar'daki arazisine yerleşmiştir.

%63'ünün başka ilde doğmuş olması bu durumun boyutunu göstermektedir (Sönmez, 1996). Buna paralel şekilde trafik sorununun da artıyor olması da önemli bir noktadır (Cumhuriyet, İstanbul Araca Boğuldu, 15 Ocak 1986: 6). Özetle 1980 sonrasında İstanbul ekonomisinde tekstil ve finans gibi alanların gelişiminin daha da hızlandığı görülürken gecekondulaşma ve trafik gibi sorunların enflasyon ile paralel seyrettiği açıktır.

2000 yılı itibarıyla küresel ölçekte ve Türkiye'de yaşanan teknolojik dönüşümler ve e-ticaret gibi ekonomiyi güçlendiren olguların yanı sıra 2007-2008 küresel finansal krizi ve COVID-19 gibi bunalımlar ekonominin gidişatını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu küresel ölçekteki hadiselerle ilave olarak Çin'in küresel ticaret ve finans alanlarındaki ağırlığını arttırması, akıllı teknolojiler ve yapay zekâ temelli otomasyonun yükselişi ve hizmet ticaretinin %25 gibi bir oranda toplam ticarete ağırlıklı bir yere sahip olması da ekonominin genel görünümüne etki eden sonuçlara yol açmıştır (Sarısöz Gökten ve Gökten, 2018). Küresel finansal kriz sürecinde ipotekli konut kredisi gibi yeni finansal araçların fiyatlarındaki hızlı düşüşler ve ev satışlarının sebep olduğu panik, birçok ekonomide iflas dahil ciddi sıkıntıların ardı ardına çıkışını tetiklemiştir. 2011 yılına gelirken ise alınan daraltıcı ve sert önlemlerin etkisi ile kısmi toparlanmalar görülmüştür (Türel, 2021: 420-443). Ancak finansal kriz sonrası COVID-19 salgını ile ticaret ve üretim süreci ciddi bir daralma yaşamış ve kredi sağlama dahil birçok mâlî ve finansal tedbirler ile ekonomilerin zarar görmesi önlenmeye çalışılmıştır (Gür v.d., 2023).

Türkiye ekonomisi ise 2000 ve 2001 krizlerinden sonra IMF ile etkin bir makroekonomik yönetim konusunda anlaşmıştır. 2002 yılında iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) bir süre bu programı takip ederek enflasyonu ve kuru düşürmeyi başarabilmiştir. Siyasî istikrar ve makroekonomik istikrarın birlikte sağlanması neticesinde Türkiye ekono-

COVID-19 ve Ekonomi (Cumhuriyet. *TL'nin Kaybı Hızlandı*. 18 Eylül 2020: 13).

Finansal Kriz ve Türkiye (İtövizyon. Yaşanan Krizin Olası Etkilerini Azaltabilir Miyiz? Kasım 2008: 32).

misi ciddi bir büyüme performansı göstermiştir. Bu süreç içerisinde kamu sektörünün ağırlığının azaltılması dahil birçok önlem ile bütçe açıklarında azalma ve enflasyonun bir hedef çerçevesinde disiplinli bir para ve maliye politikası ile yönetilip düşürülmesi hedeflenmiş ve kısmen de başarılı olunmuştur. 2008 krizinden birçok Avrupa ülkesinde uygulanan kemer sıkma politikalarına kıyasla Türkiye'nin daha az etkilendiği; inşaat sektörü ve yurt dışı finansman destekli olarak ciddi büyüme rakamları yakaladığı iddia edilmektedir (BE-TAM, 2022; Tatlıyer, 2024). Ancak bu dönemde vergi toplama sürecinin

sebebi olduğu dengesizlikler, gelir ve servet eşitsizliklerinde artış ve 2014 sonrasında yaşanan politik çalkantılar enflasyonist bir sürece tekrar yol vermiştir. Ayrıca 2023 yılı itibarıyla enflasyon %64'e kadar çıkmıştır. COVID-19 sürecinde Mart 2020 sonrasında yaşanan kapanmalar ile birlikte Türkiye ekonomisinin 2020'de %1,8'lik bir büyüme rakamına mecbur kaldığı görülmektedir. COVID-19 ile birlikte Ocak 2021 yılında işsizlik %14'e ulaşmıştır. Dolar/Lira kuru ise 2019 Aralık ayında 5 iken 2023 Aralık ayına gelindiğinde 28 seviyesine çıkmıştır. COVID-19'un etkilerine ilave olarak 2018 yılında itibaren ekonomik büyüme ve yatırımları artırmak amacıyla izlenen düşük faiz politikası ile yaşanan politik gerilimler enflasyonist süreci tetikleyerek döviz kurlarında dalgalanmaları daha da arttırmıştır. Aynı zamanda kamu harcamaları ve altyapı projeleri artışı ile büyümenin desteklenerek işsizliğin düşük tutulması politikası enflasyon hedeflerinin tutturulmasını güçleştirmiştir (Keyder, 2022, 2024). Dönem genelindeki olumlu görünümün bir yansıması olarak ihracat 36 milyar dolardan 250 milyar doların üzerine çıkarken kişi başına Gayrisafi Yurt İçi Hasıla (GSYİH)'da yaklaşık üç buçuk kat artış kaydetmiştir. Ancak uzun vadede cari açık, işsizlik, tasarruf yetersizliği ve enflasyon gibi konular 2023'e gelirken tekrar etkisini göstermeye başlamıştır. Bunlara ilave olarak Türkiye orta-gelir tuzağından da kurtulmayı henüz başaramamıştır (Özataç, 2020; Takım, 2021: 383-473; Pamuk, 2023: 267). Son

İFM Türkiye'yi finasta üst lige çıkaracak

Türkiye'yi finasta üst lige çıkaracak İstanbul Finans Merkezi'ni (İFM) 28 Nisan'da açıldı. Proje, tarihi olarak dünya ve tüm dünyada birer en büyük ve en büyük olan İstanbul'un en büyük olan 10 finasta merkezi arasında gösterildi.

SEYİT KILIÇ
K... İFM... 2023 yılında 17.4 milyar dolarla en büyük finasta merkezi olacak. İFM'in Türkiye'yi finasta üst lige çıkaracağı tahmin ediliyor. İFM'in Türkiye'yi finasta üst lige çıkaracağı tahmin ediliyor. İFM'in Türkiye'yi finasta üst lige çıkaracağı tahmin ediliyor.

K... İFM... 2023 yılında 17.4 milyar dolarla en büyük finasta merkezi olacak. İFM'in Türkiye'yi finasta üst lige çıkaracağı tahmin ediliyor. İFM'in Türkiye'yi finasta üst lige çıkaracağı tahmin ediliyor. İFM'in Türkiye'yi finasta üst lige çıkaracağı tahmin ediliyor.

Akıllı şehir modeline inşa edildi

İstanbul Finans Merkezi (Ticaret Gazetesi, *İFM Türkiye'yi Finasta Üst Lige Çıkaracak*, 28 Nisan 2023: 7). **İstanbul Finans Merkezi** veya **İstanbul Uluslararası Finans Merkezi**, 17 Nisan 2023 tarihinde açılmıştır. Finansal hizmetler konusunda anahtar rolü olan kuruluşların bir arada faaliyette bulunmasını hedeflemektedir.

misindeki önemini anlamak açısından 2003 yılında Türkiye'deki toplam nakdi mevduatın %41,9'unun ve toplam nakdi kredilerin %39,4'ünün İstanbul'da yer aldığı bilgisi önem teşkil etmektedir (Ticaret Gazetesi, *İFM Türkiye'yi Finasta Üst Lige Çıkaracak*, 28 Nisan 2023: 7). Ancak 2020 yılında COVID-19 salgını, ekonomi politikaları ve yoğun seçim takviminin İstanbul ekonomisini olumsuz etkilediğini belirtmek gerekmektedir. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak İstanbul'da enflasyon 2018 sonrasında %10'dan 2023 yılında ortalama %80'e ulaşmıştır. Bu bağlamda İstanbul'da ciddi bir pahalılık sorunu gelişmiştir. Bu dönem için İstanbul açısından diğer bir önemli sorun ise nüfus yoğunluğundaki ciddi yükseliştir. Daha önceki dönemlerdeki benzer şekilde 2000 sonrası da hızlanan şehirleşme büyük gecekondu tarzı alanların da artmasına neden olmuştur. Öyle ki 1923 ve 2023 arasında Türkiye'deki nüfus dört katlık bir artış yaşarken İstanbul'un ekonomik olarak cazibedici yapısı nedeniyle nüfus yaklaşık 13 kat artış göstermiştir. Diğer yandan hayat pahalılığındaki artışın bir yansıması olarak İstanbul'un son yıllarda dış göç vermeye başladığının altını çizmek gerekir. TÜİK'in açıkladığı *İç Göç İstatistikleri 2023* rakamlarına göre İstanbul yaklaşık 167 bin göç vermiştir (Şahin, 2015; TÜİK, 2023).

Bu kitap ile ortaya konan bu özet bulgular ekseninde 1923-2023 dönemi için İstanbul ve Türkiye ekonomisinin dönüşümü karşılıklı etkileşimler ile ortaya konulmuştur. Bu dönemler için İstanbul'un özetele;

2024). Dönem içerisinde İstanbul'un uluslararası finans merkezi olma yolundaki en önemli adımı İstanbul Finans Merkezi projesi olarak gözükmektedir. Bu projeye birlikte İstanbul Finans Merkezinin 15 sene içerisinde millî gelire katkısının yaklaşık olarak 129 milyar dolar olacağı tahmin edilmektedir. Finans sektörünün İstanbul ekono-

- 1) Toptan/perakende ticaret ağırlıklı bir üretim deseninden zamanla sanayi ve hizmetler sektörüne yöneldiği,
- 2) Türkiye ihracatındaki oransal ağırlığı artarken ithalattaki varlığının düştüğü,
- 3) Nüfus ve istihdam konusunda dengesiz denilebilecek bir yığılma yaşadığı,
- 4) Ekonomik merkezlerinin; organize sanayi alanları, ulaşım altyapısındaki gelişmeler ile merkez ilçelerden çevreye doğru serpildiği,
- 5) Enflasyon ve yüksek konut ve iş yeri kiralari gibi önemli yapısal sorunlar ile sık sık karşılaştığı tespit edilmiştir.

Bu tespitler İstanbul'un Türkiye ekonomisi için önemini açık bir şekilde ortaya koyarken bu bulgulara dayalı olarak yapılacak analizler ile hem Türkiye'yi hem de İstanbul'u bekleyen ekonomik geleceğin kısmen de olsa öngörülebilmesi mümkündür. Bu öngörüler kısır bir döngü içinde tekrar eden enflasyon gibi kronik sorunların altında yatan nedenlerin tespiti için yeni incelemelerin gerekliliğini de gösterecektir. Kitap, çeşitli kıstaslar altında gazete yazıları/karikatürler/incelemler dâhil derli toplu bir veri havuzu oluşturup özellikle İstanbul'un mekânsal ekonomik dağılımı ve yüz yıldır devam eden makroekonomik sorunlarını anlamak için katkı sunmaktadır. Kitabın incelediği konunun detaylı yapısı, daha uzun bir zamanı içerecek bir araştırma yapmayı gerektirmektedir. Aynı zamanda incelenen dönemlerin kendine has özellikleri ve farklılıkları ile elde edilebilir verilerin çok dağınık ve parçalı olması önemli bir zorluktur. İstanbul özelinde ticaret dâhil birçok mikro verinin elde edilebilirliği günümüzde bile önemli bir sorun oluşturmaktadır. Bu açıdan kitabın tüm bunları bir sistematik içerisinde ve tek bir ciltte sunması önemli bir perspektif vermektedir.

Takip eden bölümler, millîleşme ve karaborsa tartışmaları ile 1920 ve 1940 dönemlerini değerlendirmektedir. İkinci ve üçüncü bölümlerde yerli malı sektörlerinin gelişimi ve İstanbul'da göç konuları gibi farklı başlıklara değinilerek 1940 ve 1960 yılları değerlendirilmektedir. Dördüncü ve beşinci bölümlerde politik sorunlar ile 1960 ve 1980 dönemleri tartışılmaktadır. Altıncı ve yedinci bölümler ise krizler ve yeni dönüşümler üzerine değerlendirmeler sunmakta ve 1980 sonrası dönem ile 2023'e kadar gelişmeler ele alınmaktadır. Sonuç bölümünde tüm bulgu ve tespitlere dair genel bir değerlendirme yapılmaktadır.

1. BÖLÜM

“MİLLÎLEŞME”

1920-1930 Döneminde Yeni Doğan Cumhuriyet ve Yeni Ekonomi

Doç. Dr. Erdal Bilgiç

Dünya ekonomisi on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında büyük bir gelişim göstermiştir. Ülkelerin ulaşım ve haberleşme hızı yeni bir uluslararası iktisadî sistem kurmaya imkân verecek ölçüde iyileşirken İngiltere'nin önderliğinde yeni bir ödemeler sistemi kurulmuş ve altın standardı birçok ülkede kabul görmüştür. Bir yandan Avrupa coğrafi sınırlarının sonuna gelirken ham madde bulma olanaklarını büyütmüş ve böylelikle Asya ve Orta Doğu ülkelerinin de dâhil olduğu dünya dış ticaretinde ortak kazançlar çıkmaya başlamıştır (Berend, 2011). Ancak Birinci Dünya Savaşı dünyanın birçok bölgesinde dış ticaret, tarım, sanayileşme, iş gücü ve diğer faktörler açısından çok büyük bir yıkıma yol açmıştır. O kadar ki 1920'lerde parasal istikrarın sağlanmasının tekrar imkân dahilinde olup olmadığı tartışılıyordu. Tekrar istikrarlı sistemler ise 1926 sonrası kısmen kurulabilmiştir. Altın standardı ile daraltıcı politikalar ise ABD ve İngiltere hariç disiplinli şekilde uygulanamamıştır (Broadberry ve Harrison, 2005; Hanedar, 2023; Hanedar v.d., 2024).

Böylesi bir ortamda Osmanlı İmparatorluğu yerini 1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakmıştır. Yeni hükûmet, ekonominin savaşın etkilerinden arındırılmasına ve sıkı mâlî yönetime öncelik verdi. Lozan Anlaşması hükümleri ile eli kolu bağlı hükûmet, çeşit-

Millîleşme (Tasvîr-i Efkâr. Rejim Kalırsa
Türkiye Kalmaz. 23 Nisan 1923: 1).

İthalat ve Dışa Giden Servet (Karagöz ve Hacivat. Âli İktisat Meclisi Ankara'da Toplandı. 15 Aralık 1928: 1).

li kongre ve girişimler ile millî ekonomi anlayışını inşa etmeye çalışmaktaydı. Savaş öncesinde yabancı tahakkümünün ve spekülâtif ekonominin simgesi olan Reji gibi kurumların tasfiye edilerek millîleşmesi yolunda çaba harcanmaktaydı (Çavdar, 1983). Ancak savaş sonrasında bile stokçuluk eğilimlerinin varlığı (Karagöz ve Hacivat, 22 Aralık 1923: 1), sağlıklı ekonomik ortamın hızlıca düzelmediğinin de işareti olarak değerlendirilebilir.

1923 sonrası kurulan yeni anonim şirketlerin yaklaşık %60'ının İstanbul'da olduğu görülmektedir. Bu veri Cumhuriyetin kuruluşunda İstanbul'un siyasal anlamda başkent olma özelliğini Ankara'ya devrederken ekonomik anlamda ise Türkiye için öneminin devam ettiğini göstermektedir. 1923'te İstanbul'da toptan ve perakende ticarî faaliyetlerin tüm işletme varlığı içerisindeki yeri %40'a ulaşmaktaydı. Bakkaliye, odun ve bakır ticareti gibi perakende ticaret işletmelerinin yoğunluğu ise küçük işletme ağırlığı bakımından ekonominin savaş sonrası durumunu açıklamaktadır. İlçe ölçeğinde bir dağılım ile Beyoğlu ve Fatih ilçelerinde işletmelerin yoğunlaştığı görülmektedir (Annuaire Oriental, 1922; Eldem, 1994). Son olarak 1923 yılında İstanbul limanı ihracatı 24 ve ithalatı ise 76 milyon lira iken İstanbul'un Türkiye ihracat ve ithalatı içindeki payları yaklaşık olarak %28 ve %52 değerlerini almaktadır.¹

1.1. 1920 ve 1930 Döneminde Dünya Ekonomisi

Avrupa, üretim ve ticaret konularında taşıdığı avantajını Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar kullanmıştır. Bu dönemde Avrupa ülkeleri dünya ticaretinin tartışmasız ihracat liderliğini alırken üretimlerini sürdürmek için dünyanın geri kalanından yaptıkları ham madde ithalatını artırmışlardır. Sanayi için gerekli ham maddenin yanında gıda ürünleri ile beraber Avrupa, dünya ithalatının üçte ikisine sahipti. Bu ürünlerin birçoğu

1 İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1 Kasım 1923 sayısının sağladığı 6 aylık verilerden hesaplanmıştır. Ayrıca 1923 yılı dış ticaret rakamları için bkz. Hanedar (2016) ve Yıldız ve Bayraklı (2023).

yine Avrupa ülkelerinden gelse de özellikle Orta ve Doğu Avrupa ile de dış ticaret bağları sağlamlaşmıştır. Bu süreçte Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin tarım üretimi iki katına çıkmıştır (Berend, 2011: 40-42). Birinci Dünya Savaşı öncesinde Britanya, Fransa ve Almanya Avrupa nüfusunun üçte birinden azını teşkil ederken kıtanın sanayi hasılasının %72'sini, kömürünün %93'nü, çeliğinin %78'ni, makina sanayisinin %80'ni ve kimyasal ürünlerinin %74'nü üretiyor ve kıtanın ithal ettiği pamuğun %73'ünü tüketiyordu (Berend, 2011: 37).

Birinci Dünya Savaşı ise Avrupa'daki gelişmiş iktisadî hayatı tamamen değiştirmiştir. Önce ekonomik yapılar çökerken uluslararası ticaret büyük yara almıştır ve gıda arzı tehlikeye girmiştir. Savaş sırasında Avrupa sadece gıda arzında değil aynı zamanda finansal açıdan da ABD'ye bağımlı hâle gelmiştir. Savaş hiç olmadığı kadar Avrupa kıtasını ABD'ye borçlu hâle getirmiştir. Ancak büyük yardımlar ve finansal krediler kıtayı bir yıkımdan kurtarabilmiştir (Keynes, 2020: 27-29). Birinci Dünya Savaşı ülkelere o yıllara kadar görülme-yen derecede bir maliyet yüklemiştir. Savaşın toplam maliyeti 211 milyar dolardı. Savaş finansmanı iç ve dış borçlanma, emisyon ve yükseltile-n vergilerle karşılanmıştır. Başka bir deyişle ülkeler savaş giderlerinin %95'ini borçla karşılayabilmiştir. Aynı durum savaşın mecburî bir parçası olan Osmanlı için de geçerliydi. Osmanlı hükûmeti savaşın başlangıcından itibaren Almanya'dan toplamda 174 milyon mark borç ve 150 milyon mark değerinde silah satın almıştır (Toprak, 2016: 137-141).

Savaşın mağlubu Almanya; İngiltere, Fransa, Rusya, İskandinav ülkeleri başta olmak üzere sadece Avrupa'nın değil aynı zamanda Orta Doğu, Asya ve Amerika kıtalarının da en önemli dış ticaret partnerlerinden biriydi. Almanya sadece ihraç ürünlerini bu ülkelere satmakla kalmıyor ayrıca bu bölgelerle derin kredi ilişkileri kurmayı da başarıyordu. Ayrıca Almanya'nın dış yatırımları toplamı Rusya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan, Romanya ve Türkiye'de 2.5 milyar dolardan daha fazlaydı. Avrupa'da sa-

Dünya Yüzünde Kı Bahallık	
24 Nisan 1920: 2)	
Altın	1000
Gümüş	500
Papir Para	100
...	...

Pahalılık (Vakit. Dünya Yüzündeki Pahalılık. 24 Nisan 1920: 2).

vaş öncesinde biriken sermaye sadece kıtanın kendisinin kalkınmasında değil farklı coğrafyalarda da yeni kapitalizmin olanaklarının görülmesine yol açtı. Sermaye fazlasının sağladığı ulaşım, gıda ve malzeme bolluğundan ve gelişiminden görece geri kalmış ülkeler de faydalandılar (Keynes, 2020: 21-26).

Savaşta Avrupa nüfusunun 22-24 milyonunu, Rusya ise devrim ve iç savaş dâhil 16 milyon insanını kaybetti. 1914-1921 arasında ise İspanyol gribinden Avrupa'da 50-60 milyon insan vefat ederken engelli kalanlar azımsanmayacak kadar çoktu (Berend, 2011: 68). Savaş öncesi dönem Avrupa nüfusunun en yoğun olduğu zamanlardı. Nüfusun özellikle şehirlerde yaşayan kısmı yüksek hayat standartlarına alışkindiler. Ancak Avrupa hem kaynakları bakımından kendine yeterli bir kıta değildi hem de uluslararası gıda ticareti olmadan nüfusunu doyurabilecek kaynaklara sahip değildi. Savaş sonrasında mağlup devletlerle yapılan anlaşmalar ise kıta ekonomisini eski günlerine döndürücü bir şekilde dizayn edilmedi. Halbuki o sıralarda dünya ekonomisinin en çok ihtiyaç duyduğu şey istikrardır. Avrupa'nın ulaşım ve mübadele sistemleri bozulurken iç üretkenliği de azaldı. Almanya'da kömür üretimi %30, topraktaki verimlilik %40, hayvan stokları ise %55 oranlarında düşüş gösterdi. Artan tek şey kâğıt paranın tedavülü ve enflasyondur. Döviz piyasaları güvenilir değildi ve halkın alım gücü oldukça azalmıştı (Keynes, 2020: 188-198). Savaş sonrası Amerika'da %180, İngiltere'de %205, Fransa'da %200, Almanya'da %450, İstanbul'da %1400 fiyat artışı olduğu ifade edilmektedir (Vakit, Dünya Yüzündeki Pahalılık, 24 Nisan 1920: 2). Bu açıdan Tablo 1 enflasyonist sürecin savaştan çok sonra ve 1923 yılından itibaren kısmî olarak kontrol edilebildiğini göstermektedir. Ancak fiyatlardaki yüksek seviyenin barışa rağmen bir süre korunduğu ortadadır.

Tablo 1. Seçilmiş Ülkelerde Toptan Eşya Fiyat Endeksi, 1920–1930

Yıllar	Almanya (1913=100)	Fransa (1910=100)	İngiltere (1913=100)
1920	1.040	83	225
1921	1.338	57	144
1922	23.927	54	116
1923	11.634.000	69	116
1924	86	80	122
1925	91	90	117
1926	92	115	108
1927	96	101	104
1928	99	102	103
1929	100	100	100
1930	91	87	88

Kaynak: Mitchell (1998).

1923–1926 arasında ulusal paraların istikrar kazanmaları ve birçok ülkenin altın standardına yeniden dönmesine rağmen uluslararası ekonomi sistemi harap durumdaydı. Savaştan yara almayan ve ekonomisini büyütmeyi başaran ABD uluslararası ekonomi sisteminin de liderliğini ele geçiriyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısından savaş yıllarına kadar dünyanın bankeri hâline gelen Avrupa'nın yerini artık ABD, alıyordu. Bunun yanı sıra İngiltere'nin sterlin değeri üzerindeki ısrarı ihraç mallarının pahalılaşmasına yol açmıştır (Berend, 2011: 70–76). 1920'lerde savaşın miras bıraktığı ekonomik zorluklar ulus devletleri gümrük duvarlarını yükseltmeye mecbur bırakmıştır. Uygulanan yeni gümrük tarifeleri ve ticaret anlaşmaları eskisine nazaran daha karmaşık, daha sert ve ülkelerin ikili olarak birbirlerine tanıdıkları muafiyetleri içeriyordu. Savaş sonrası dönem, bir yandan uluslararası ticaretin yeni şartlarını ortaya çıkarırken diğer yandan özellikle tarım üretiminde dünya genelinde bir arz fazlasının oluşmasına şahit oluyordu. Arz fazlası uluslararası gıda fiyatlarında %30'lara

Liranın Değer Kaybı ve İngiliz Sterlini Etrafında Manipülasyon (Vakit. İngiliz Lirası Yine Şekavete Başladı. 27 Nisan 1923: 1).

varan düşmelere neden olmuştur. ABD ise 1928'den itibaren Avrupa'ya verdiği kredileri geri çağırmaya başlamıştır. Bu dönemde borç bulmak ve uluslararası ticareti kârlı bir şekilde devam ettirmek artık mümkün olmayacaktır (Berend, 2011: 82-83). Benzer şekilde Londra Konferansı'ndaki girişimlere rağmen siyasî ve parasal istikrarın sağlanması da mümkün olmamıştır. Birinci Dünya Savaşı ile ortaya çıkan otarşik eğilimler savaş sonrasında ulusal güvenliğin ön plana çıkması ve iktisadî olarak korumacılığın yaygınlaşması süreçlerine evrilmiştir. Bu ülkelerde parasal genişleme ve yüksek enflasyon sorunundan 1926 sonrasında ancak uzaklaşılabilmektedir. Bu bağlamda istikrarlı ve daraltıcı politika izlemeye imkân sağlayan, kurları sabitleştiren altın standardına ABD ve İngiltere hariç geçilememiştir (Broadberry ve Harrison, 2005; Hanedar v.d., 2024).

1.2. Osmanlı'nın Mirası ve Türkiye Ekonomisi

Savaş sadece Avrupa'daki iktisadî ve sosyal hayatı değiştirmedir. Savaş koşullarından en çok nasibini alanlardan biri de Osmanlı İmparatorluğu ve onun başkenti İstanbul'du. Osmanlı'nın ithalatının savaştan önce %75'i Akdeniz, %14'ü Karadeniz üzerinden yapılyordu. Savaş denizler üzerinden yapılan ithalatı neredeyse bitirirken sadece Tuna-Karadeniz bağlantısı açık kalmıştır. Hükûmet, ihracatın devamını sağlamak için tüccarlar ve bürokratlardan oluşan İhracat Heyeti Komisyonunu kurmuştur. Bu komisyon narenciye, kuru ve taze meyveler, afyon, ipek, halı, meyankökü, tütün ve kuru balık gibi ihracat ürünlerinin ihracatını serbest bırakmıştır. Hububat, un, bakliyat, patates, zeytin, susam yağı, soğan, tuz, canlı hayvanlar, deri, kereste, maden kömürü, pamuk ve yün gibi ürünlerin ihracatı ise yasaklanmıştır (Eldem, 1994: 56-62). Mütareke yıllarında Osmanlı hükûmeti İstanbul'un ithalatının ve ihracatının aynı seviyelerde kalması için çok uğraşmıştır. Ancak hükûmetin altın stokları iki sene içerisinde erimştir. Altın stokları azalınca uygulanmak istenen iktisadî politikaların bir anlamı kalmamıştır. Osmanlı'nın ithalatı 1913 yılında 41 milyon liradan 1915'te 4.3 milyon liraya düşmüştür. 1918 yılında ise 21 bu değer 28 milyondur. İhracat 21.60 milyondan 4.9 milyon liraya düşerken 1918'de tekrar yükselerek 14.89 milyona ulaşmıştır. 1918'de 21.28 milyon lira olan İstanbul'un ithalatı 1921'de 121.33 milyon liraya çıkmıştır. Aynı dönemde ihracat 14.89 milyondan önce 47.63 milyon liraya ulaşmış 1921'de ise 30 milyon lira olarak gerçekleşmiştir. İstanbul işgal altındayken dış ticaret savaş yıllarına nazaran rahatlamıştır. 1920-1921 yıllarında savaş yıllarının sekiz katı daha fazla ithalat yapılmıştır. Pamuklu ve yünlü do-

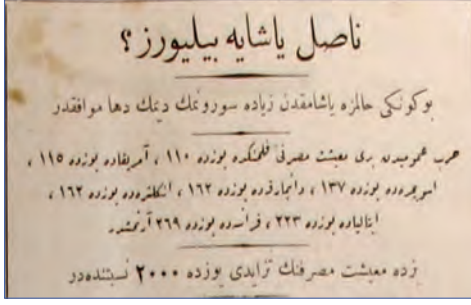
kumalar, şeker, kahve, çay gibi ürünler tekrar raflarda yerlerini almıştır. 1919-1922 arasında dış ticaret açığı 60 milyondan 312 milyon altın liraya fırlamıştır. Savaşın önce 62 milyon lira olarak tahmin edilen altın stoku 1922 sonunda dörtte biri oranına gerilemiştir. 1913-1923 arasında altın yedi kat değer kazanmıştır (Eldem, 1994: 100-707).

Osmanlı ekonomisi, tarihinin en büyük enflasyonunu Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşamıştır. Özellikle savaşın son iki yılında fiyatlar aşırı derecede yükselmiştir. Tablo 2'de, fiyatların 1913-1914 dönemine göre 1918'de 15 kat artış gösterdiği görülmektedir. Fiyatlardaki artış hızı, savaş bitmesine rağmen devam etmiştir. Bu bulgu Birinci Dünya Savaşı süresince bütçe açıklarının karşılanması konusunda para basımına başvurulması, artan kamu harcamaları ve kısıtlıklar gibi durumların olağanüstü sonuçlarının görülebilmesi açısından önemlidir (Eldem, 1994: 144). İlk sütunda yer alan ve genel üretimin vekili olabilecek buğday üretimi rakamlarına göre savaşın sona ermesine rağmen üretimin ciddi ölçüde düşük olduğu görülebilmektedir. Tablo 2'de 1919'dan sonra para arzının 140 milyon liraya gerilediği görülmektedir.

Bu sınırlı para arzının altında işgal durumu ve kurumsal parçalanmanın, ciddi bir pahalılık ile birlikte kol kola olduğunu söylemek mümkündür. 1919'da 88,5 milyon lira olan bütçe açığının işgal sırasında yani 1921'de 6.7 milyon liraya düşmesini azalan kamu harcamaları ve para ile finansmana gereksinimdeki düşüş ilişkisi bağlamında değerlendirmek gerekmektedir. Bütçe açıkları konusunda en düşük seviye ise 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra 3.13 milyon lira bütçe fazlası vererek

Mütareke Sonrası Pahalılık (Tasvîr-i Efkâr. Galâ-yi Es'âr. 16 Aralık 1919: 1).

Artan İktisadî Sorunlar ve Hayatta Kalma Zorluğu (Vakit. *Nasıl Yaşayabiliyoruz?* 2 Ekim 1920: 2).

elde edilmiştir. Müttefiklerin kontrolündeki Osmanlı İmparatorluğu'nun gümrük vergilerini düşürmesiyle dış ticaret ithalat lehine artmıştır. Ancak her bölgede durumun bu şekilde olduğunu söylemek güçtür. Bu bağlamda Kurtuluş Savaşı sırasında cari açık 1921'de zirve yaparak 121,77 milyon liraya çıkmıştır. 1923 sonrasında artan idari tedbirler ile hükûmetin

ithalat ve fiyatlara ciddi şekilde müdahale etmesi söz konusudur (Eldem, 1994: 137-139,190; Çavdar, 1983: 69; Keyder, 1982: 55-58). Diğer taraftan 1923'ten sonra bile para arzındaki sabit olma durumuna rağmen pahalılığın arttığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu durumun tek istisnası ise Eylül ve Kasım 1918 tarihindeki mütareke döneminde İstanbul'da yaşanan fiyat düşüşleridir (Hanedar v.d., 2019).

Tablo 2. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Temel İktisadî Göstergeler, 1913-1925

Dönem	Buğday Üretimi (Bin Ton)	Bütçe Açığı/ Fazlası (Milyon Lira)	İstanbul için Geçim Endeksi	Para Arzı (Milyon Lira)	Cari Açık (Milyon Lira)
1913-1914	3.903	-5,9	100	--	-17,13
1918-1919	2.154	-88,5	1.402	161	-7,4
1920	--	--	1.406	140	-54,33
1921	2.042	-6,7	1.130	--	-121,77
1922	--	-11,25	999	140	-90,95
1923	--	-1,64	1.352	--	-44,47
1924	--	-3,13	1.419	--	--
1925	--	-9,5	1.500	--	--

Kaynak: Hanedar (2023) tarafından *Vakit, Tasvîr-i Efkâr* ve Eldem (1994)'den yapılan derlemenin bir özetidir. Değerler nominaldir.

1914 sonrasında Osmanlı ekonomisi hızla kendi içine kapanırken kendi kendine yeterlilik, korumacılık, sanayileşme ve millî iktisat ilkeleri benimsenmiştir. 1914'ün sonunda yabancı ülke vatandaşlarına hukuk, yargı, ticaret ve diğer alanlarda imtiyazlar sağlayan kapitülasyonlar tek taraflı olarak iptal edilmiştir. Tüm mallara aynı oranda uygulanan *ad valorem* (değere bağlı) vergi yerine hükûmete bir iktisat politikası uygulama

imkânı tanıyan gümrük tarife yapısı kabul edilmiştir. Ayrıca Osmanlı’nın dış borç ödemelerinin tamamı durdurulmuştur. 1916’da Türkiye’nin dış ticareti savaş öncesi yıllardaki miktarın beşte birinin altına inmiştir. Bu yıllarda dış ticaretin %90’ı Almanya ve Avusturya-Macaristan ile yapı-lıyordu. Savaş etkisi ilk başta ithal ikameci üretime olanak verdiği için olumluydu. Ancak daha sonra baş gösteren ham madde eksikliği ithal ikameci üretimin önünü kesmiştir. Savaş yıllarının en büyük eksiklerinden biri savaş öncesinde olduğu gibi vasıflı işçilerdir. Savaş döneminde ithalat ve üretim hızla düşerken daha büyük bir orduyu besleme gereksinimi gıda maddeleri talebini artırmıştır. Bir bölgedeki üretim fazlası diğer bölgeye aktarılamamıştır. İstanbul’a ilk defa Orta Anadolu’dan tahıl gelmeye başlamıştır (Pamuk, 2023: 162-173).

Osmanlı bir tarım ülkesi olmasına rağmen liman kentleri özellikle de İstanbul kendi buğday ve un tüketimini karşılayamıyordu. Osmanlı’nın yoğun tarım yapılan bölgelerinde bile ancak kendine yetecek kadar ürün yetiştiriyordu. Yapılan üretim kıtlık zamanlarına bir önlem olması için genelde saklanırdı. Ancak çok iyi rekolte zamanlarında iç bölgeler kıyı kentlerine tahıl götürüyordu. Tahılı bir yerden bir yere nakletmek ise yetiştirmekten daha pahalıydı. Osmanlı tarımda üretim verimliliğini artıramadığından tarım ürünleri yetiştirmek çoğu zaman ithal etmekten daha pahalıya gelebiliyordu. Savaşın başlangıcında çuvalı 90 kuruş olan unun fiyatı kısa sürede 300 kuruşa yükselmişti (Toprak, 2016: 171; Yalman, 2018: 139). 1913’te 68 milyon dönüm olan ekili arazi savaşın ilk yılında 35 milyon dönüme, ertesi yıl 27 milyon dönüme düşmüştür. Tütün üretimi savaştan önce 53.300 tondan 1918’de 21.040 tona, fındık üretimi aynı süre zarfında 51.000 tondan 18.000 tona, kuru üzüm üretimi ise 69.000 tondan 28.000 tona gerilemiştir. *Mükellefiyeti Zirâiye Kânûnu Muvakkati* sayesinde ekilen arazi 52 milyon dönüme kadar ulaşmıştır. Tarımda da benzer bir tablo söz konusudur. Cumhuriyetin kurulduğu yıl, toprakların yalnızca %5’inin çok ilkel yöntemlerle işlendiği ve toplam traktör sayısının 220 civarında olduğu tahmin ediliyordu (Toprak, 2016: 114-125).

1.3. Cumhuriyet Kurulurken İstanbul Ekonomisi

Türkiye ve dünya ekonomisinin enflasyon ve daraltıcı politikalar ile ciddi bir sınav geçirdiği bu dönemde İstanbul ekonomisi, ticarî kimliği ile ön plana çıkmakta ve sayısal olarak ciddi bir dönüşüm yaşamaktaydı. Sağlık yönünden de büyük problemler bulunuyordu. Ülke genelinde sıtma ve verem yaygın hastalıklar olarak bazı tahminlere göre nüfusun %14’i sıt-

برای ظرفنده وفيات

ظنونه اولده ن قدر آدم قيب ايتراك ؟

استانبولده كالون اول آي ظرفنده وفيات خسته
لاردن ۳۰۲۶، مصاب و ۹،۱۱۹ وفات و دوح
بولنده و دوات و معالجه و اثر طبه اطرا نكبي
بر و نه آتور .

مصاب	وفات
۲۴۷	۱۴۵
۶۸۱	۱۷۲
۴۷۱	۲۶۰
۹۵	۱۹
۲۹۷	۴۱
۶۰۵	۱۰۲
۲۲۹	۹۱
۱۹۸	۳۳
۱۰۳	۱۳
۳۰۲۶	۱۴۱۹
۱۸۷	۱۸۷
۱۷	۱۷

خسته لاره نظرا نكتم

كالون اول طر و ده اخباري مجري اولاي خسته
لاردن دوح بولان مصاب و وفيات جدول شود :

مصاب	وفات
۵۶	۱
۶	۲
۲۲۹	۱۲
۵	۲۲
۸	۸
۷	۶۱
۸۳	۱۹۱
۲۷	۱۸
۵۱	۱۱
۱۲۵	۷۰
۱۱۹	۵۹
۲۳۱	۱
۴۱	۳۵
۱	۳
۳	۵
۹	۸
۹۲	۷۸
۱۱	—
۵	۱
۱	۱۲۷
۱۰	۶۸
۱۱۳	۱۷۴

İstanbul Ölüm ve Hastalık
(Vakit. Bir Ay Zarfında
Vefeyât. 6 Aralık 1919: 3).

ma, %9'u ise frengi hastalıklarından musta-ripti. 1927 sayımında nüfusun yalnız %8 ka-darı okuma yazma bilmekteydi (Yenal, 2013: 23-25).

1.3.1. Savaş Süresince İstanbul Ekonomisi

İstanbul halkının 1913'te kişi başına düşen geliri 2.454 kuruştı ve bu miktar impara-torluğun geri kalan bölümünün kişi başına düşeninin iki katına yakındı. İstanbul ekono-misinin en çok ithal ettiği ürünler müstem-leke malları olarak tabir edilen şeker, kahve ve çaydı. İhracat malları ise ağırlıklı olarak Anadolu coğrafyasının yetiştirdiği kuru mey-veler ve tütündü. Şeker ithalatını yapan ana liman İstanbul olmakla beraber ana ithalatçı Avusturya-Macaristan'dı. İthal şeker kilosu ortalama 1.56 kuruştan gelirken İstanbul pe-rakende fiyatı 2-2.5 kuruştı (Eldem, 1994: 6-9). Kara Kemal Bey, savaş zamanında ek-mek ihtiyacının giderilmesi için Ekmekçiler Cemiyetini kurmuştur. Ancak fırıncıların cemiyet üzerinde herhangi bir etkisi yoktu. Bu yüzden cemiyet ekmek dağıtımını kalite-li ve ucuz yolla sağlayamamıştır. Seferberlik zamanı hükûmet İstanbul'da ekmek satışını karneye bağlamıştır. Bir kişiye bir somun şeklinde örgütlenen üretimi hükûmet fırın-lara kendisi un paylaştırarak çözmeye çalış-mıştır (Yalman, 2018: 141-143). 1915'te iaşe ile ilgili alım satım işlerini Anadolu Millî Mahsûlât Osmanlı Anonim Şirketi devral-mıştır. 1916'da ise şirket iaşe ile ilgili işlerini İstanbul Şehremanetine devretmiştir. Toptan buğday fiyatları ise İstanbul'da 1913 yılında 25.2 kuruştan, 1918'de 347 kuruşa çıkmıştır. Savaş zamanında un ithalatı imkânının orta-

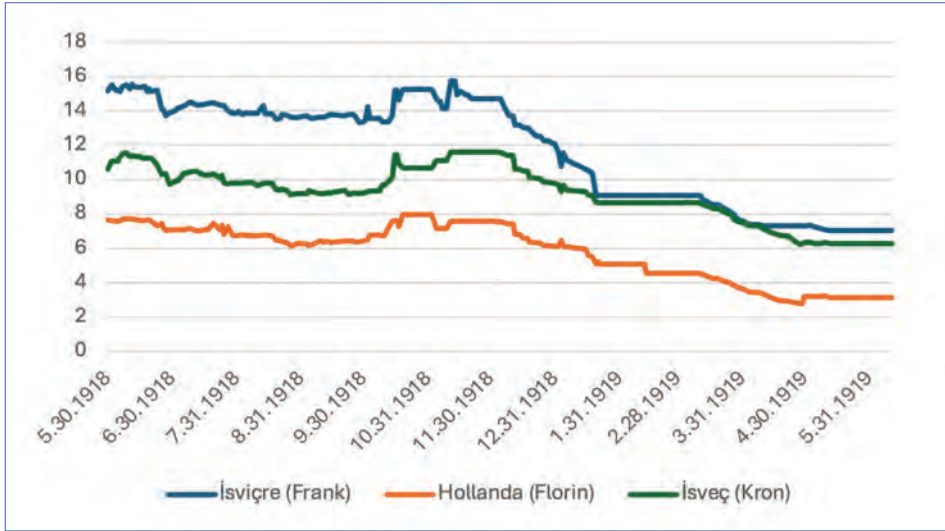
dan kalkması İstanbul’da değirmencilğin gelişmesini sağlamıştır (Toprak, 2016: 173).

Osmanlı’da ilk anonim şirket 1850’de kurulan Şirket-i Hayriyye’dir. 1882-1887 arasında anonim şirketler ile ilgili kanunî düzenlemeler yapılmıştır. 1908’den önce kurulan anonim şirket sayısı sadece dokuz iken 1908-1918 arasında ise 130 anonim şirket kurulmuştur (Çakır ve Akkuş, 2015: 1). Savaş yıllarının İstanbul’daki modalarından biri ticaret ve sanayi şirketleri kurmaktır. Kara Kemal’in öncülüğünde tekellerden elde edilen gelirlerle anonim şirketler açılmıştır. Birinci yılın sonunda bu şirketler savaş koşullarında aşırı kâr elde edince insanlar bu kurumlara cılgın gibi para yatırmaya başladılar. Anadolu Millî Mahsûlât Osmanlı AŞ, Bakkaliye Şirketi, Ekmekçiler Şirketi, Millî Mensûcât Şirketi, Millî İktisat Bankası gibi şirketler kurulmuştur. Savaş yıllarında 42 ticaret ve sanayi, 15 inşaat ve taşıma, 9 sigorta, 6 ziraat ve 16 maliye alanında firma faaliyete başlamıştır. Bu şirketlerin toplam sermayesi 16.623.150 Osmanlı lirasıydı. Osmanlı’da 1909-1918 arasında kurulan toplam 139 anonim şirketten 95’nin merkezi İstanbul’daydı (Yalman, 2018: 165-166). Savaş koşullarında büyük ölçeklerde üretim yapma teşebbüsü ordu tarafından yapılıyordu. At arabası ve mobilya üreten bir fabrika kurulmuştu. İstanbul’da mobilyacılık ile uğraşan iki bini aşkın zanaatkar vardı. Mobilya işçileri günlük 1.5-2 lira kazanmaktaydı. Bakırköy tekstil fabrikası 1850’de “Basmahane” adı ile kurulmuştu ve Cumhuriyet döneminde Bakırköy Pamuklu Mensucat olarak üretime devam etmiştir. 1891’de Bomonti’de bira fabrikası ve 1898’de Küçükçekmece’de Osmanlı kibritleri fabrikaları kurulmuştur (Yıldırım, 2015: 240).

1915 sanayi sayımına göre Eminönü’nde 1062 irili ufaklı fabrika ve 620 imalathane, Fatih’te 731 fabrika ve 1138 imalathane, Beyoğlu’nda 225 imalathane, Beykoz-Üsküdar’da 250 fabrika ve 352 imalathane, Kadıköy’de 216 fabrika ve 14 imalathane vardı (Kılınçaslan, 1981: 207). Savaştan önce büyük sanayinin %55’i İstanbul’da, %25’i ise İzmir’de bulunuyordu. Geri kalanı Bursa, Adana ve diğer illere dağılmıştı. İşgal devrinde İstanbul’da büyük sanayi olarak Reji’nin bütün fabrikalarından başka birkaç iplik ve mensucat fabrikası, iki çimento, bir buz ve bira fabrikası, bir saraçhane ve birkaç değirmen bulunuyordu. Buralarda çalışan sayısı 10.000’i buluyordu (Eldem, 1994).

Osmanlı coğrafyasının finansal başkenti de olan İstanbul’un kredi hacmi darlığı ve dağıtımında sıkıntı yaşaması sanayinin gelişimini de etkilemiştir. Osmanlı’da bulunan bankaların tüm kredi hacmi 2 milyar liraydı ve

Şekil 1. Liranın Birinci Dünya Savaşı'nda Tarafsız Ülke Paraları Karşısında Değeri, 1918–1919

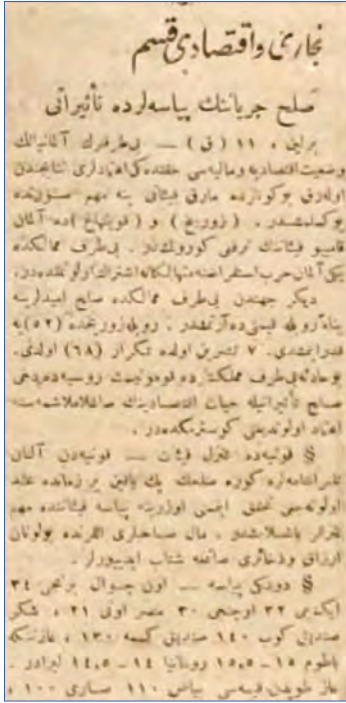

Kaynak: Hanedar (2018) ve Hanedar v.d. (2019). **Not:** Kullanım kolaylığı nedeniyle çalışmada liranın değeri “kuruşlu” şekilde ifade edilmemiştir.

Savaştan önceki yüzyıl boyunca Anadolu tarımının iç ve dış pazarlara yönelmesinde önemli payı olan çiftçilerin, kırsal alanlarla liman şehirleri ve Avrupa ticaret merkezleri arasındaki bağlantıları kurmuş olan tüccar ve tefecilerin büyük bir bölümü artık yoktu. Mal ve hizmet fiyatları hükûmet tarafından sert şekilde kontrol edilmekteydi. On yıllık savaş dönemi araç gereçlerde, çift hayvanlarında, bitki örtüsünde, sanayide ve madencilikte önemli tahribata neden olmuştur (Pamuk, 2023: 174). Savaşın İstanbul sanayisinde ayakta kalabilenler üzerindeki etkisi ise olumluydu. Hükûmet kapitülasyonları kaldırmış ve gümrükleri yükselterek iç pazarlar için üretim yapacak olan sanayi kolları maliyetten daha ziyade ham madde, iş

[illegible]

Fiyat Kontrolü (Vakit. Azamî Fiyât. 30 Aralık 1921: 3).

Bariş (Vakit. Sulh Ceryanlarının
Piyasalarda Tesirâtı. 8 Ekim 1918: 2).

Un ithalatı durunca imdada yerli üretim buğday yetiştirmiştir. 1917’de kömür üretimi düşünce İstanbul’daki fabrikaların birçoğu üretime ara vermek zorunda kalmıştır. 1915’te savaş öncesi duruma göre faaliyette olan sanayi tesislerinde %25, işçi adedinde %19’luk bir azalma olmuştur. Ancak üretimin değeri 671 milyon kuruştan, 757.000 kuruşa yükselmiştir (Eldem, 1994: 75).

1.3.2. Mütareke Yıllarından Cumhuriyet’e İstanbul Ekonomisi

Eylül 1918 tarihine doğru, *Vakit* gazetesi savaşın biteceğine dair dedikoduların yayılması ile tüccarların fiyatlarda düşme beklentisinde olduğunu belirtmiş ve mal arzının artırdığını iddia etmiştir (Vakit, Sulh Ceryanlarının Piyasalarda ya Tesirâtı, 8 Ekim 1918: 2). Savaş bitiminde

Haliç’te bazı sanayi kuruluşları yer alırken Suriçi ve Galata ticaretin, gemi acenteleri ve toptancıların olduğu yerlerdi. Çarşılar, Haliç üzerinde dış taraftaki köprüden başlayarak Suriçi’nin ilk yokuşundaydı (Moore, 1995: 149-150). Şimdikilerden farklı il sınırları içinde bulunan bazı fabrikalar ve iş yerleri o zamanlar İstanbul’un içinde yer alıyordu. Osmanlı zamanında kurulan ve Türkiye’ye miras kalan iki çimento fabrikası makineleri eskimiş olsa da çalışır vaziyetteydi. İstanbul’da nüfusun azalmasına karşın inşaat faaliyetleri için yine de yerli çimento üretimi yetmiyordu. İstanbul’da bulunan tuğla üretim atölyelerinde 4-5 bin kişi çalışıyordu. Kağıthane, Feriköy, Sultaniye Çayırı, Göksu, Maltepe tuğla üretim harmanlarının olduğu yerlerdi (Tekeli ve İlkin, 2010: 65).

İstanbul’da Türkiye ihtiyacının %80’ni karşılayan sigara kâğıdı üretimi yapılmaktaydı. Savaş öncesinde İstanbul’un Suriye, Filistin ve Yunanistan’a ihracat yaptığı sigara kâğıdı sektöründe 30-35 kadar işletme vardı ve 500 civarında işçiye istihdam sağlıyorlardı. Ağırlıklı olarak Sarıyer ve Darıca’da yoğunlaşan balık ve balıkçılık imalathanelerinde 15.000 kadar

çalışan vardı. Bu rakamın yarısı Müslüman diğer yarısı ise gayrimüslimdi (Tekeli ve İlkin, 2010: 68).

İstanbul Türkiye’nin eğlence, turizm ve konaklama hizmetlerinin en gelişmiş olduğu şehriydi. Avrupa standartlarında dört otel bulunuyordu. İstanbul 1920’lerin başında büyük sanayi kuruluşlarının yoğun olduğu bir şehirden ziyade küçük işletmelerin ve el sanatlarının kentiydi. Büyük miktarlarda üretim yapan fabrika sayısı çok azdı. Johnson’ın yaptığı işletme ziyaretlerinde tespit ettiği çalışan sayısı 2850’ydi. Erkek işçi sayısı 1050 iken çalışanların geri kalanı kadınlar ve çocuklardan oluşuyordu. Büyük fabrikaların vasıfsız işçilerinin maaşları aylık ortalama 25 liraydı (20 dolar). Nitelikli işçi sayısı az olmakla beraber yönetimde çalışanlar 100-150 lira maaş alıyorlardı. Tabakhanelerde genelde vasıfsız ve günlük yevmiye ile işçi çalışıyordu (Moore, 1995: 149-151). 1919’da asgari ücret 6 liraydı. Ancak savaş yılları bütün düzeni altüst etmişti. Hayat pahalılığı düşünüldüğünde asgari ücretin en az 24 lira düzeyinde olması gerekiyordu. Gazete ve kitap işçiliğinde yevmiyeler 1913-1926 arasında yaklaşık on kat artış göstermiştir. Hamallar normal zamanda ayda 3 lira kazanırken savaşın son yılında 75-90 lira kazanır olmuştur (Yalman, 2018: 177).

İstanbul’da savaştan önce faal olan sanayi tesislerinden debbağhaneler, ahşap ürünleri üretenler ve kimya sanayindeki fabrikaların sayısı aynı kalmıştır. Ancak gıda sanayisindeki tesislerin sayısı 74’ten 57’ye, dokuma sanayisindeki işletmelerin sayısı 70’ten 36’ya, toprak sanayindekilerin ise 16’dan 5’e kadar düşmüştür. 1915’ten sonra İstanbul’da yeni kurulan sanayi işletme sayısı 15’tir. Yeni tesislerin açılmasında 1916’da yeniden ilan edilen *Teşviki Sanayi Beyannamesi* etkili olmuştur. Hükûmet yeni fabrikalara beş dönüme kadar araziye bedelsiz vermiş, birçok vergi ve gümrüklerden de işletmeleri muaf tutmuştur (Eldem, 1994: 77-78). İstanbul harpten önce Türkiye’nin büyük sanayisinin %55’nin üretimini barındırıyordu. 1917’de *Teşviki Sanayi Kanunu*’ndan faydalanan 117 sanayi işletmesinin 63’ü İstanbul’daydı. Büyük sanayi kuruluşları dışında 4.000 civarında küçük imalathane ve atölyelerde 300.000’e yakın işçi çalışıyordu (Yıldırım, 2015: 244).

Johnson’un ticaret istatistiklerine göre 1920’de İstanbul’da 320 fırın vardı ve buralarda toplamda 3.500 erkek çalışıyordu. 1920 Mayıs ayının başında ekmeğin okkası 12,5 kuruş yâni 10 centti. Fırınlarda ustalar 30 lira (24 dolar), çıraklar ise 10-12 lira maaş alıyordu (Moore, 1995: 155-156).

Johnson'un ekibi Pera ve Galata'da 13 büyük mağaza² ve Suriçi'nde 6 mağazayı ziyaret etmiştir. En çok işçi çalıştıran mağaza 250 işçi ile Suriçi'ndeydi. Pera'da en fazla işçi çalıştıran mağazada 140 işçi bulunuyordu. Bu mağazalarda çalışan erkeklerin aldığı maaşlar ortalama 6 dolardı. Kadın işçiler ise 8-20 dolar arasında maaş alıyordu. Ziyaret edilen 14 mağazada kadın işçi sayısı erkeklerden daha fazlaydı. Kadın işçiler işlerini evleninceye kadar geçici bir meşgale olarak değerlendiriyorlardı. Gayrimüslim kadınlar mağazalarda Müslüman kadınlardan daha önce çalışmaya başlamışlardı. Müslüman kadınların mağazalarda çalışmaya başlamaları ise savaş sırasında oldu. Kadınlar daha çok kasiyer ve muhasebeci olarak istihdam ediliyorlardı. Hatta daha ucuza çalıştıkları için bu pozisyonlarını erkeklere kaptırmamışlardır (Moore, 1995: 161).

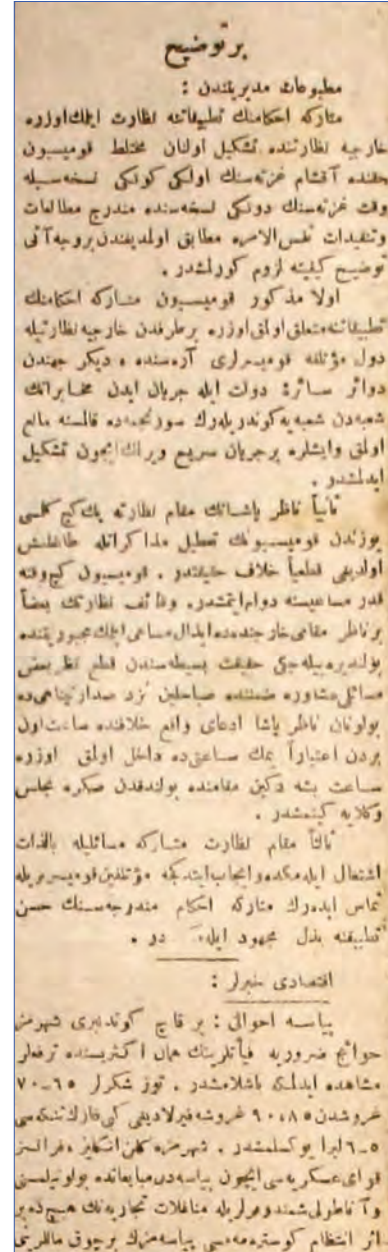
Johnson (1995)'un 1920 İstanbul'una dair yaptığı en önemli tespit İstanbul'un imalat ve hizmet sektörlerindeki çocuk çalışan sayısının fazlalığıdır. Johnson'ın verilerine göre ayakkabı sektöründe on beş yaşın altında 2.500 erkek çocuk çalışıyordu. Ücretler genelde haftalık 25 kuruştı. Küçük yaşta olanlara çoğunlukla haftalık 50 kuruş veriliyordu. Giyim sanayinde 600'ü erkek, 200'ü kız olmak üzere 800 çocuk haftalık 2-5 liraya (1.6-4 dolar) çalışıyordu. Lokantalar ve otellerde 200 erkek ve 40 kız çocuğu istihdam ediliyor bu çocuklara aylık 7-12 lira ücret veriliyordu. Sigara ve tütün fabrikasında 170 çocuk haftalık en fazla 360 kuruş (2,88 dolar) kazanıyordu (Moore, 1995: 167-170).

1893 sayımına göre İstanbul'un tahmini nüfusu 950.000'di. 1912'de bu değer 1.135.000'e çıkmıştır (Sarı, 2019: 226). 20. yüzyılın başında Osmanlı topraklarında kentsel nüfusun %27'si İstanbul'da yaşıyordu (Kılınçalan, 1981: 190). İaşe komisyonunun şeker, ekmek ve erzak tevzine esas olmak üzere 1917'de yapılan sayıma göre İstanbul'un nüfusu 893.000 civarındaydı. 1919 tahminlerine göre ise nüfus 1.300.000 kişiydi (Sarı, 2019: 226). 1927 sayımında 674.000 kişiye düşmüştür. Nüfus düşüşü Şirket-i Hayriyye'nin yolcu sayısına da yansımış toplamda yolcu sayısı %70 azalmıştır (Tekeli ve İlkin, 2010: 74). Türkiye 1913-1923 yılları arasında 18-50 yaş aralığında çoğunlukla erkeklerin oluşturduğu 4 milyon kadar insanını kaybetmiştir (Keyder, 1993: 28). 1914'te bugünkü Türkiye sınırları içinde nüfus 16,5 milyon kadardı. 1912-1922 arasında 2 milyona yakın kayıp verilmiştir. Tehcirler ile 1,5 milyona yakın Ermeni, mübâdele ile 1,2 milyon Rum Türkiye topraklarını terk etmiştir (Pamuk, 2023: 173).

2 Toptan ve perakende satış yapan büyük firmalar aynı zamanda Anadolu'ya satılacak ürünlerin depoları gibi çalışıyordu (Aktar, 1998: 127).

İaşe komisyonunun erzakların âdil bir şekilde dağıtımını sağlamak için Mart 1917'de yaptırdığı sayıma göre ordu mensupları, yabancılar ve sütten kesilmemiş çocuklar hariç İstanbul nüfusu 710.286 idi (Eldem, 1994: 44). Hariç tutulanlar hesaba katıldığında savaş yıllarında İstanbul'un nüfusu 842.000'di. Ayrıca Rus Devrimi'nden sonra gelen Beyaz Ruslarla beraber nüfusun 1 milyona ulaştığı biliniyordu (Eldem, 1994: 168). Savaş sona erip her şey normale döndüğünde İstanbul'un nüfusunda 1912-1927 arasında %39'luk bir azalma olduğu ortaya çıkmaktadır (Çavdar, 2003: 191). 1930'ların ikinci yarısına kadar İstanbul'un nüfusu azalmıştır ve 1935'te 758.488 kişi olarak hesaplanmıştır (Sarı, 2019: 228).

Mütareke döneminde İstanbul limanı daha işler hâle gelmiştir. Düyûn-ı Umûmiyye istatistiklerine göre İstanbul'un işgalinden Eylül 1921'e kadar İstanbul limanına 300 milyon liralık ürün ithal edilmiştir. 1919'da ihracat ile ithalat arasında fark 70 milyon lirayı bulmuştur. 1920'de ise dış ticaret açığı 136 milyon liraya ulaşmıştır. Ayrıca mütareke döneminde İstanbul'dan 61 milyon liralık ürün de özellikle iç savaş hâlinde olan Rusya'ya tekrar ihraç edilmiştir. İstanbul'un ticaret erbapları ticaretin eski günlerine dönmesinden oldukça memnundu. Her ne kadar ithalatın ihracatın önüne geçmesinden muzdarip olunsu da savaş sonrası İstanbul ve Anadolu'nun uzun süre dünya mallarından uzak kalması yeni dönemde tüketimi körükleyen en büyük etkendi (Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, 30 Eylül 1921: 283-285).

Ulaşım Sorunları ve Fiyat Artışları

(Tasvîr-i Efkâr. Bir Tevzî. 21 Kasım 1918: 2).

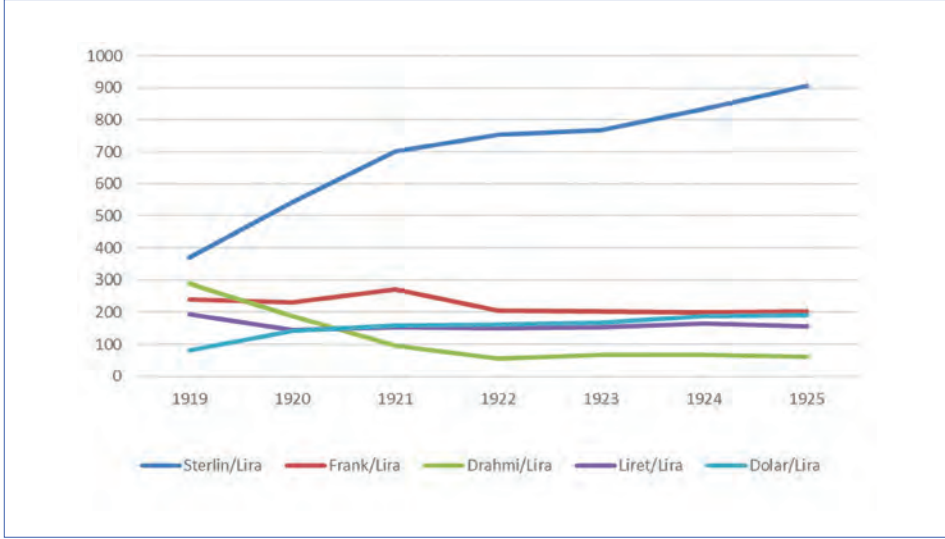
İstanbul ve periferisinin dış ticaretten en çok faydalanmak istediği alanlardan biri tarım aletleri ithalatıydı. Tarım aletleri tarım üretiminin ve ondan alınacak vergi tahsilatının yükselmesini sağlayacaktı. Başta tarım aletleri ve diğer ürünlerin ithalatının hatta İstanbul'dan yapılacak ihracatın artmasının ilk koşulu ise İstanbul limanlarının fizikî durumunun ve verilen hizmet kalitesinin artmasından geçiyordu (Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, 30 Eylül 1921: 291). Türkiye limanlarını ancak cumhuriyetin ilanından sonra iyileştirebilecekti. Bu bağlamda 21 Kasım 1918 tarihli *Tasvîr-i Efkâr*, liman ve vapurların düzgün şekilde işlememesi sonucunda İstanbul'da ciddi

Son olarak ithalatın %70 civarında bir paya sahip olduğu İstanbul'da dış ticaret ve iktisadî yaşamın seyri ile bağlantılı en önemli değişken olarak liranın değerindeki dalgalanmaları İstanbul Borsası üzerinden ele almak önemli olacaktır. Şekil 2'de çeşitli yabancı paraların lira karşısındaki yıllık ortalama değerleri 1919 yılından itibaren sunulmaktadır. Frank (Fransız), lîre ve drahmî karşısında liranın değerinin sabite yakın bir vaziyette kaldığı görülebilmektedir. Ancak sterlin ve dolar karşısında değer kaybı bulunmaktadır. Dolayısıyla liranın, altın standardı uygulayabilmiş veya daraltıcı tedbirlerde başarılı olabilmiş ABD ve İngiltere para birimleri karşısında değer kaybı yaşaması; savaşın bitiş sürecinde ve sonrasında

46

İstanbul’un iktisadî yaşamındaki sorunları görünür hâle getirmektedir (Hanedar, 2023; Hanedar v.d., 2024).

Şekil 2. Yabancı Paraların Lira Karşısındaki Değeri, 1918–1925

Kaynak: Hanedar (2023) ve Hanedar v.d. (2024) tarafından derlenen verilerdir.

Not: Kullanım kolaylığı nedeniyle çalışmada liranın değeri “kuruşlu” şekilde ifade edilmemiştir.

1.3.3. Zayıf Müdahale Altında İktisadî İlerleme: Savaş Sonrası Türkiye Ekonomisi İçinde İstanbul

İlk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk olan genç Cumhuriyet, 1925’ten itibaren yeni gümrük politikasının ana ilkesi olan korumacılığı Almanya ve Sovyetler Birliği ile imzaladığı ikili ticaret anlaşmasında uygulamaya başlamıştır. 1929 yılında kabul edilen yeni tarife ile özellikle iplik ve kumaş, şeker, un ve diğer gıda maddeleri, deri ve ağaç ürünleri, çimento gibi gelişmekte olan yerli sanayi alanlarındaki ithal ürünlere yerli üretimi korumak için yüksek nominal vergi oranları getirilmiştir (Tezel, 1994: 162).

1923–1930 arasında ekonomik ve toplumsal alanda önemli adımların atılmasına karşın Türkiye dünya bunalımını yoksulluk içinde karşılamıştır. Dönem içerisinde ekonominin millileşmesi konuları 1923 yılında

İzmir İktisat Kongresi ve Millî İktisat
“İktisâdî Mîsâk”ımızın Mevâdî Esâsîsi
(Yeni Gün. 6 Mart 1923: 1).
İzmir (Türkiye) İktisat Kongresi,
İzmir’de 17 Şubat–4 Mart 1923 tarihleri
arasında toplanmıştır. Kongre, borsa
dâhil millî üretimin teşviki ve devlet
ileyle gelişmesi ile ilgili ilk adımı
atma konusunda yol gösterici olmuştur.

İzmir’de gerçekleşen İzmir (Türkiye) İktisat Kongresi ile ortaya atılmıştır.⁴ Ancak kongrede önerilen millî iktisadî tedbirler bu dönemde gerçek anlamda bir kalkınmayı sağlayamamıştır. Lozan Antlaşması ise her şeye rağmen Türkiye’ye bağımsız bir iktisadî politika izleme şansı vermiştir (Çavdar, 2003: 167, 233). Yeni kurulacak Cumhuriyet’in iktisadî politikalarına yön veren bu kongrede alınan en önemli kararlardan biri yabancı sermayeye karşı olmamakla beraber herhangi bir imtiyaz verilmesi koşuluyla (Çavdar, 2003: 162). Kongre sonrasında imzalanan Lozan Antlaşmasında Türkiye’nin altını çizdiği kapitülasyonlar ortadan kalkmış ve Osmanlı’dan kalan borçlar kesin bir çözüme kavuşturulması için ileri bir tarihe ertelenmiştir. 1923 Lozan Ticaret Sözleşmesi ile Türkiye sözleşmeyi imzalayan ülkeler karşısında daha önce 1916 tarifesinin 12 katına yükseltilen oranları, bazı mallarda 1916 tarifesinin 9 katına indirmeyi ve yürürlükteki

oranları beş yıl değiştirmemeyi üstlenmiştir (Tezel, 1994: 160). Yâni buna göre Türkiye dış ticaretinde önemli yer tutan altı ülkeye karşı gümrük duvarlarını belirli bir süre yükseltmeyecekti (Çavdar, 2003: 166).

Birinci Dünya Savaşı’nın ertesinde Ankara hükûmetinin amacı, millî bir ekonomi oluşturmak olmuştur. İktisat politikalarının ana hedefi ülkenin en çok cari açık verdiği ithalat malları olan dokuma bez, şeker ve unu ülke içinde üretebilmektir. İzmir İktisat Kongresi’nde büyük toprak sahiplerinin ve tüccarların sesleri diğer katılımcılara göre daha fazla çıkmıştır. *Teşvîki Sanayi Kanunu*, tekel kurma ve ikili ticaret anlaşmaları gibi önlemlerle hükûmet 1920’li yıllarda millî iktisat politikaları izleme çabalarından geri adım atmamıştır (Pamuk, 2023: 175–182; Hanedar v.d., 2024). Bu bağlamda İstanbul borsasındaki yabancı oyuncu yoğunluğunun yeni

4 Kongre isimlendirme tartışmaları için bkz. Güneş (2024).

düzenlemeler sayesinde ortadan kalkarak millî bir menkul kıymetler piyasasının kurulabileceği hedefi de bulunmaktaydı (Hanedar v.d., 2024).

Yeni Cumhuriyet'in iktisadî hayatında hükûmetin aldığı kararları, İstanbul'un sanayi ve ticaret erbapları da hararetle desteklemiştir. Bu çevre, 1923 senesini İstanbul açısından iktisadî hayatın doruk noktası olarak görüyorlardı ve kapitülasyonlardan, küçük üretim sektörünün çoğunluğunu ellerinde tuttuklarını iddia ettikleri Müslüman

olmayan sınıftan ve ecnebilerin elinde bulunan bankacılık sisteminden rahatsızlıklarını dile getiriyorlardı. Cumhuriyet'in ilanına kadar Türkiye'nin dış ticaretine hâkim olan kesim "gayrimillî eller" olarak niteleniyordu. Bu yüzden Lozan'ın imzalanmasını ve Türk tüccarları birleştirecek olan Millî Türk Ticaret Birliğinin kurulmasını çok olumlu karşıladılar (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1 Ocak 1924: 157-168).

Birinci Dünya Savaşı bittiğinde 1896-1914 arasında özellikle Avrupa coğrafyasında hissedilen iktisadî refahın sonuna gelinmiştir. 1920'lerin sonuna doğru ulus devletlerin ekonomileri yine büyümeye devam edecektir ancak bu uluslararası ticarete yansımayacaktır. Osmanlı Devleti de bu iktisadî büyümeden payını almıştır. Bu dönemde ülkeye özellikle İstanbul'a birçok yabancı sermaye yatırımı gelmiştir. Pamuk, incir, tütün, üzüm gibi ihraç ürünlerinin üretimi artmıştır. Tarım, ülkenin büyümesinin ardındaki dinamik olurken dünya ile bağlantısını sağlayan en önemli dış ticaret limanı ise İstanbul olmuştur. Sermaye küreselleşince az gelişmiş ülkelerin uzmanlaşma alanı olarak tarımı hem Osmanlı ve hem de Türkiye iktisadî büyüme ivmesi olarak kullanmıştır. 1923 Türkiye'sinde toplam tahıl hasadı 2,3 milyon tondur. Üretim fazlasının pazara sunulmasını etkileyen en önemli faktör ise tarım ürünlerinin fiyatlarıydı. 1920-1928 arasında hava koşullarına bağlı olarak tarım üretiminin rekoltesi artmıştır. *Öşürün* kaldırılması, çiftçinin kullanılabilir ürününü en az %12 oranında büyüttüştür (Keyder, 1993: 3-19). Tablo 3 bu bağlamda Gayrisafi Milli Hasıla (GSM-H)'nın artışında görülebileceği gibi bir önemli iktisadî büyümeye işaret etmektedir.

İstanbul Borsasında Millîleşme (Tasvîr-i Efkar. Galata Borsasında İstihâle Başlıyor. 4 Eylül 1923: 1).

Tablo 3. Temel İktisadî Göstergeler, 1923–1929

Yıllar	GSMH (Milyon Lira, Sabit Fiyatlar ile)	Tüketici Fiyat Endeksi (1923=1)	İhracat (Bin Dolar)	İthalat (Bin Dolar)	Dış Ticaret Dengesi (Bin Dolar)
1923	2.929	1	50.790	86.872	–36.082
1924	3.364	1.164	82.435	100.462	–18.027
1925	3.793	1.256	102.700	128.953	–26.253
1926	4.484	1.277	96.437	121.411	–24.974
1927	3.910	1.121	80.749	107.752	–27.003
1928	4.341	1.117	88.278	113.710	–25.432
1929	5.278	1.187	74.827	123.558	–48.731

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (2014), Doğruel ve Doğruel (2005), Hanedar (2023).

Tablo 3’te de görüleceği gibi Türkiye’nin 1920’ler boyunca dış ticaretinde açıklar vermesi 1923–1926 arasında kısa vadeli dış ticaret kredilerini bulmak rahat olduğundan ekonominin dengesini bozmamıştır. Türkiye bu zaman diliminde düşük faizli kredilerle dış ticaret hadleri üzerinde bir kontrol sağlayabilmiştir. Bu durumdan en çok faydalanan ise tüccarlar olmuştur. 1927’den itibaren Türkiye’ye yabancı sermaye ve ticaret kredilerinin girişi azalmaya başlamıştır. Diğer yandan Türkiye’nin ihracatında tarım ürünlerinin %80’lik payı, yıllar içinde tarım ürünlerinin dünyadaki fiyatlarının düşmesi ile azalmıştır. İhracat gelirlerinin düşmesini kötü giden hava koşullarından dolayı tarım ürünlerinin hasadının azalması izlemiştir (Köklü, 1947: 25–31; Kazgan, 1977: 237–243). Tablo 2 ve 3’teki fiyat değişimleri birlikte değerlendirildiğinde ise ülke genelinde 1923 ve 1925 döneminde %12’lik bir enflasyona karşın İstanbul’da %15 seviyesinde bir enflasyon olduğu görülmektedir. Bu veri İstanbul’un Cumhuriyetin kurulmasına rağmen içinde bulunduğu pahalılık sorununu anlamayı ve görmeyi kolaylaştırmaktadır (Bkz. Hanedar, 2023).

Türkiye’de 1923–1926 yılları tarımsal üretim sanayi üretimine göre daha hızlı artmış ve çeşitli teşviklerden daha fazla yararlanmıştır. Bu dönemde ihraç ürünleri ve endüstri bitkileri üretimi artmıştır. Hava şartlarının elverişli olması, tütün ve şeker pancarı gibi ürünlerde devletin istikrarlı fiyat politikası uygulaması, Ziraat Bankasının verdiği kredilerde artış görülmesi, makinalı tarımın yaygınlaşması, pazar imkânlarının genişlemesiyle tarım üretimi yükselmiştir. Para talebinin özellikle ihracat alanında arttığı buna karşılık yeterli mâlî kurumlara sahip bulunmayan bir ülkede bankacılık en kârlı iktisadî alandır. Bu yüzden ihracat yapanlar başta olmak üzere Anadolu tüccar ve esnafının bir bölümü kendi aralarında

örgütlenerek genellikle küçük sermayeli mahalli bankalar kurmuştur (Silier, 1975: 497).

Türkiye 1927 yılına büyük bir para darlığı ile girmiştir. 1927'de dış ve iç kaynaklar ihraç mevsiminde artan para talebini karşılamakta yetersiz kalmıştır. Piyasadaki para darlığı Türk finans kurumlarının kısa vadeli borçlarını geri istemesiyle kötüleşmiş ve ihracat düşmeye başlamıştır. 1928 yılında İtalyan lirenin değeri yükselirken pamuklu mensucatta önemli payı olan İtalyanlara borç miktarı yüksek olunca İstanbul'da iflaslar artmıştır (Silier, 1975: 505).

1926'da kayıtlı olan 9.449 ferdi ticarethane sayısı 1927'de 7.017'ye düşmüştür. Sermaye miktarı düşük olanlar, faaliyetlerine son vermek zorunda kalmışlardır. İstanbul'un büyük tüccarlarından Avundukzadeler yabancı bankalara 1.7 milyon lira, İstanbul bankalarına ise 1 milyon lira borç bırakarak iflas etmiştir. 1927'de İstanbul'da 751 müessese iş hayatından çekilmiştir. İflaslar manifatura ticareti yapanlar arasında daha yaygındı (Sarı, 2019: 241-245).

Türkiye'de 1920-1930 arasında toplam nominal sermaye tutarı 112.815.054 lira olan 201 Türk Anonim şirketi kurulmuştur. Bu şirketlerin 119'unun kuruluş yeri İstanbul'du. 201 şirketin 66'sının kurucu, hissedar ve idare meclisi üyeleri arasında yabancılar bulunmaktaydı. 66 şirketin toplam nominal sermaye tutarı 42.950.400 liraydı. İstanbul'da bulunan 119 şirketin 57'sinin tamamı Türk sermayedarlara aitti. Buna karşılık aynı dönemde kurulan 135 Türk anonim şirketinin kurucu, hissedar ve idare meclisi arasında yabancı sermayedar yoktu (Ökçün, 1971: 117). 1920-1930 arasında kurulan 201 anonim şirketin 31'i bankacılık işlemleri ile uğraşıyordu. Bu şirketlerin 28'i yerli sermaye ile kurulmuştur. 29 şirket ticaret, 20 şirket madencilik, 9'u havagazı ve elektrik, 12'si dokuma sanayi alanında faaliyet gösteriyordu (Ökçün, 1971: 146-153). 1923'te Türkiye'de 18 ulusal, 13 yabancı bankanın toplamda 420 şubesi vardı. 1928'de bu rakam ulusal bankalarda 39, yabancı bankalarda 18 ve toplamda 57'ye yükselmiştir. Bankalar 1924-1929 yılları arasında ağır-

Yabancı Bankalar ve Millileştirme (Vakit. Osmanlı Bankası Millileştirilecek Mi? 19 Şubat 1924: 2).

lıklı olarak tarım dışı sektörlerle (%79) kredi vermiştir. En fazla kredi alan sektör ticaret olmuştur. Kredi ilişkilerinde artık sarraf söz sahibi değildir ve İstanbul'da Cumhuriyet dönemine geçilince faaliyette olan sarraf sayısı azalmıştır. 1923'te İstanbul Ticaret Odasına kayıtlı sadece dört adet sarraf bulunuyordu (Al ve Akar, 2015: 274).

İstanbul'da 1909-1930 arasında Türk sermayeli kurulan ilk finans kurumu, İstanbul Bankasıydı. Kurucusu Ahmet Kemal Bey olan banka 1930'da kapanmıştır. Emlak ve İkrazat Bankası Osmanlı Anonim Şirketi 1914'te açılmıştır. 1925'te ödenmiş sermayesi 30.000 liraya yükselen banka 1930'dan sonra faaliyet göstermemiştir. Asya Bankası Anonim Şirket-i Osmaniyyesi, 1914'te açılan başka bir bankaydı ve 1928'de iflas etmiştir. Ticaret ve İtibar-ı Umûmi Bankası ve ile Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası 1917'de faaliyete başlamıştır. Ve Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası 29 Haziran 1927'de İş Bankasına hak ve borçları ile devredilmiştir. Millî İktisat Bankası ise 1918'de kurulmuştur. Ancak o da 1930'da tasfiye edilen bankalar arasına katılmıştır. İktisat Anonim Şirketi 1918'de faaliyetine başlayan ancak Büyük Buhran neticesinde kapısına kilit vurulan bir diğer finans kuruluşuydu. İstanbul Esnaf Bankası, İstanbul Belediyesinin büyük katkıları ile 1925'te faaliyete başlamış ve 1938'de sermayelerini kaybettikleri için kapatılmıştır. İstanbul tüccarları, mühendis ve müteahhitlerinden bazı girişimciler bir araya gelerek Türkiye İmar Bankası'nı 1928'de kurmuştur. 1929'da kurulan Üsküdar Bankasının kurucuları arasında Balıkesir ve İçel milletvekilleri bulunuyordu. 1933'te ise Banka, Adapazarı Türk Ticaret Bankası ile birleşmiştir (Ökçün, 1997).

Aşırı Kazanç (Karağöz ve Hacivat. *Herşeyde İhtikâr Var.* 22 Aralık 1928: 1).

Âli İktisat Meclisinin raporlarına göre Türkiye'ye 1926'da 6.5 milyon lira, 1927'de 5.3 milyon lira, 1928'de 8 milyon lira ve 1929'da 12 milyon lira yabancı sermaye girmiştir (Tezel, 1977). 1920-1930 arasında Türkiye'de ve özellikle İstanbul'da yatırım yapan yabancı sermayenin önde gelenlerinden biri Arslan ve Eskihisar Çimento fabrikalarıydı. Arslan ve Eskihisar, Osmanlı Anonim Şirketlerinin bütün hak ve borçlarını üzerine alarak işlet-

mek; suni Portland çimentosu, su kireci, tuğla ve kiremit, boru, parke taşı, karo ve benzeri malzeme yapmak, satmak ve bunların ticareti ile uğraşmak üzere kurulmuştur. Çimento alanında faaliyet gösteren ancak bünyesinde yabancı yatırımcı bulundurmeyen Bakırköy Çimento TAŞ 1926 yılında yine İstanbul’da faaliyete başlamıştır. İstanbul’da çimento fabrikaları Tuzla ve Bakırköy civarındaydı. Tuzla’daki fabrikaların her biri elli kiloluk 2150 çuval üretim yapıyordu. Türkiye’nin batısı ve özellikle Ankara yeniden imar edilirken fabrikaların üretimi, ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Pendik’ten İzmit’e uzanan sahilin hemen her yeri çimento üretilen toprak için uygundu ancak yeni fabrikaların kuruluşu için sermaye gerekiyordu. Tuğla üretimi Kağıthane, Sultaniye Çayırı, Göksu, Büyükdere ve Maltepe’deki yerlerde toplamda beş bin kadar işçi ile yapılıyordu (Ticaret Raporu, 2006: 81). Diğer bir önemli kurum 1925’de çalışmaya başlayan İstanbul Havağazı ve Elektrik ve Teşebbüsâtı Sınaiye TAŞ’tır (Ökçün, 1971: 3-33).

Ocak 1924 tarihinde Meclis Başkanı Fethi Okyar’ın isteği üzerine İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Komisyon Başkanı Cavit Bey yönetiminde İstanbul’un savaş sonrası iktisadî hayatına dair bir rapor hazırlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde İstanbul’un nüfusunun önemli bir kısmını askerî ve sivil bürokrasi oluşturuyordu. Bürokrasinin aldığı maaşlar İstanbul’un ekonomisi için önemli bir itici güçtü. İstanbul limanı sadece şehrin kendisinin ihtiyaçlarını karşılamakla kalmıyor, Anadolu ve diğer yakın coğrafyaların ithalat mallarına da transit ticaret merkezi olarak hizmet veriyordu. Mısır, Suriye, Filistin, Irak, Balkan ülkeleri gibi coğrafyalardan birçok tüccar İstanbul’a diğer ülkelerden gelen ürünlerin yeniden ithalatının yapılmasını sağlama adına pazarlık için geliyordu. Karadeniz’e kıyısı olan ve bazı Orta Doğu ülkeleri için transit liman olma özelliğini ise İstanbul savaş sırasında ve sonrasında yitirmiştir. İstanbul’un şehir içindeki küçük el emeği ürünleri ise yine şehrin iç pazarlarına yönelik yapılıyordu (Bilgiç, 2021). Mütareke döneminde İstanbul dâhilinde 30 kadar antrepo açılmışken Cumhuriyet’in ilk yıllarında bu antrepolardan ancak 6-7 tanesi kalmıştır. 1930’ların sonuna gelindiğinde gereken altyapı yatırımları yapılmadığından İstanbul limanı eski önemini yitirmiştir (Sarı, 2019: 271-275). Ayrıca İstanbul bir imparatorluk başkenti olarak temel ekonomik faaliyetler içinde yer alan işlere kaynak ve hizmet sağlayan bankacılık, sigortacılık, ulaştırma gibi hizmetlerle yüksek öğretim, sağlık hizmetleri ve turistler için bir merkezdi. İstanbul’un su, elektrik, tramvay gibi altyapı ihtiyaçları, yabancı sermaye yatırımları ile karşılanıyordu (Tekeli ve İlkin, 2010: 50-54).

Savaş sonrasında nüfusu azalan İstanbul artık başkent değildi ve savaş öncesi ekonomik canlılığından eser yoktu. Mütareke döneminde düşen enflasyon oranları ve hayat pahalılığının yerini artık yeni vergiler almıştı. İstanbul'un nüfusunun azalmasıyla beraber hinterlandı da küçülmüştür. Nüfusun azalması üretim ve tüketim miktarının düşmesine neden olmuştur. Ancak savaşın bitmesine rağmen belirsizliklerin devamı, stokçuluk eğilimlerinin varlığı ile yüksek fiyatları ortaya çıkartabilmektedir. Uluslararası ticarete etken bir figür olan Osmanlı'nın beşerî sermayesi olan azınlıkların büyük çoğunluğu ülkeyi terk etmiştir. Dış ticarete bağlantıları güçlü bu beşerî sermaye Pire ve Trieste limanlarına İstanbul'un eskiden transit ticarete ev sahipliği yaptığı ihraç mallarını kaydırdılar (Tekeli ve İlkin, 2010: 56-57).

İstanbul, Osmanlı zamanında tüm imparatorluk için öncelikle attariye ve ecza ürünlerinin merkeziydi. İstanbul halkının alım gücünün düşmesi ve transit liman özelliğini kaybetmesi bu malların ithalatını azaltmıştır. Ham petrol, benzin, mazot gibi ürünlerin yanında özellikle aydınlatmada kullanılan gaz yağının ithal edildikten sonra Anadolu'ya ana dağıtım merkezi İstanbul'du. Amerikan firması Standart Oil'in İstanbul'da depolarının olması ve Anadolu ile güçlü ticaret bağları bu sektörün Amerikalıların elinde kalmasını sağlamıştır. Ana ithalatçının Sovyetler Birliği olmasına rağmen Türkiye'nin gaz yağı ve diğer petrol türevleri ihtiyacı İstanbul üzerinden karşılanıyordu (Bilgiç, 2021). Savaş koşulları İstanbul'da yün elbiseler, ceketler ve çocuk elbiselerinin üretiminin artmasını sağlamıştır. Hazır elbise üretimi koruyucu gümrükler sayesinde yerli kumaş üretimindeki artış ile büyümüştür. Böylelikle hazır elbise ithalatı büyük ölçüde azalmıştır. İstanbul'da üretilen hazır elbiseler genelde orta sınıflar içindi ve Anadolu'ya da gönderiliyordu. Bu işletmeler, organizasyonları sayesinde tek bir fabrika gibiydiler. Tuhafiyenin en önemli kısmını fanila, çorap, eldiven, kadın ceket ve elbiseleri, bluzlar ve diğer eşyalar oluştuyordu. Bu ürünlerin büyük bir çoğunluğu ise Almanya'dan ithal ediliyordu. Birinci Dünya Savaşından önce 4-5 aylık kredilerle ithal edilen ürünler, Almanya ekonomisi kötü durumda olduğundan en az %25 avans ödenmeden artık ithal edilemiyordu. İstanbul'un ithal ettiği tuhafiyenin üçte ikisi Anadolu için yapılmıyordu. İstanbul'da tuhafiye imalatı 1500 kadar işçi ile yapılmıyordu. Ancak bu sektör himaye edilirse işçi sayısı 5000'e kadar çıkabilirdi (Ticaret Raporu, 2006: 58).

İstanbul’da az da olsa cam ürünleri Paşabahçe Fabrikasında⁵ üretiliyordu. Harbin ertesinde önceden cam ürünleri ihraç pazarları olan Romanya ve Bulgaristan kaybedilmişti. İstanbul’un birçok üründe ana ithalat limanı olma özelliğini kaybetmesinin sebeplerinden biri de Samsun, Mersin, İzmir, Trabzon gibi limanların uzun savaş yılları boyunca ithalat bağlarını genişletmesi ve dış ticaret yapma imkânlarını artırmasıydı. Ayrıca genç Türkiye ülkenin yanıp yıkılan batı bölgesini ve çiçeği burnunda başkentini yeniden inşa etmek zorundaydı. İstanbul’da ise inşaat faaliyetleri durmuştu (Tekeli ve İlkin, 2010: 58-60).

İstanbul debbâğhaneleri savaştan sonra varlıklarını korudular. Küçük ölçekli olsa da İran ve Sovyetler Birliği’nden gelen deriler de işleniyordu. Çoğunluğu İç ve Doğu Anadolu’dan temin edilen yıllık on milyon kadar hayvan bağırsağının İstanbul ekonomisine katkısı altı-yedi milyon liraydı. Açılan mezbaha sayesinde Ankara, Konya, Erzurum ve Kayseri’den gelen bağırsaklarda işlenip özellikle Almanya’ya ihraç ediliyordu. Deri ticaretinde ise Anadolu’dan getirilen iki milyonu aşkın ürün İstanbul’dan ihraç oluyordu. Ancak Mütareke sonrasında deri ticareti neredeyse üçte birine düşmüştür. Deri işleme sahası daha çok Yedikule etrafında yoğunlaşmıştır. Av derisi ticareti İstanbul’a yıllık iki buçuk üç milyon civarında ihracat geliri sağlıyordu. Ayrıca İran ve Rus av derisi ürünleri için transit liman olarak kullanılıyordu (Ticaret Raporu, 2006: 43).

Tiftiğin ana ihraç merkezi olan İstanbul, yün ihracatının en az yarısının yapıldığı bir limandı. Tiftik Ankara’da el tezgahlarında üretilse de ticareti İstanbul’da dönüyordu ve Bradford, Belçika ve ABD gibi yerlere ihraç ediliyordu. Yün, Anadolu ve Trakya’dan İstanbul’a getiriliyor ve İstanbul’da bulunan iki-üç mensucat fabrikasında işleniyordu (Ticaret Raporu, 2006: 43). Tiftik piyasası inişli çıkışlı bir seyir izlese de 1920’lerin sonunda İstanbul piyasalarında satış ve ihracatı çoğu zaman aylık 5.000 balyayı bulmuştur (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1 Eylül 1929: 481-484). Halı ihracatının azalmasının ana sebebi ise Kurtuluş Savaşının izlerini hala taşıyan Gördes, Demirci, Uşak gibi yerleşim yerlerindeki nüfusun azalmasıydı. Yunan işgali Bursa, İnegöl, Yenişehir gibi yerlerdeki ipek üretimini bitme noktasına getirdi. Bölgedeki dutluklar büyük zarar görmüş ve ipek ticaretinin merkezi Bursa’dan İstanbul’a kaymıştır. Merkezi İstanbul’a kayan bir diğer ihraç ürünü ise zeytinyağıydı (Tekeli ve İlkin, 2010: 61).

5 1890’larda kurulan fabrikanın tekrar işler hâle gelmesi için bir milyon liralık sermayeye ihtiyaç vardı.

ağırlıklı olarak Yedikule civarındaydı. Fanila, çorap, mensucat, iplik, yün iplik, kuşak, bez trikotaj üreten fabrikaların sayısı yirmi üçtü. Fabrikalar Mahmutpaşa, Kocamustafapaşa, Kartal, Beyoğlu, Balat, Sirkeci, Eyüpsultan semtlerindeydi. İplik AŞ 250 istihdamı ile aralarındaki en büyük fabrikaydı. Yedi adet tuğla fabrikası toplamda yedi yüzden fazla kişiye iş imkânı sağlıyordu. Büyükdere, Kartal, Tuzla, Büyükada, Makriköyü, Anadoluhisarı’nda bulunan fabrikaların yanı sıra sayıları birden fazla olmayan soda, mozaik, çimento, kireç fabrikaları bulunmaktaydı ve ağırlıklı olarak Anadolu yakasında inşa edilmişlerdi. Üç adet marangoz fabrikası, beş adet doğrama fabrikası ve bir adet kereste fabrikası Gümüşsuyu, Üsküdar, Ahurkapı, Unkapanı ve Beşiktaş arasında dağılmıştı. Üç adet sabun fabrikası Ayvansaray, Baltalimanı ve Kantarcılar’da bulunuyordu. Beşiktaş, Çengelköy ve Feriköy’de kurulan üç adet ispirto fabrikasında 60 yakın işçi çalışıyordu (Tekeli ve İlkin, 2010: 96-104).

İstanbul’da iplik ve mensucat üretimi gelişmiştir. Savaş sırasında Karamürsel’de bulunan fabrika Yunan ordusunca yakılınca sahipleri İstanbul’da yeni fabrika kurmuşlardır. Ayrıca Bakırköy Bez Fabrikası ve Yedikule’de Withall’lerin iplik fabrikası vardı ancak bunlar rapor hazırlandığı sırada çalışmıyordu. Pamuk ipliği İngiltere, Hindistan ve İtalya’dan ithal ediyor, Anadolu’ya küçük üreticilere İstanbul üzerinden dağıtılıyordu (Tekeli ve İlkin, 2010: 67). İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasının Ankara hükûmeti için hazırladığı rapora göre İstanbul’da en çok istihdam sağlayan sektör 30 bini bulan işçi sayısı ile kunduracılıktı. Üretilen kunduralar ayrıca Amerika ve Fransa gibi ülkelere ihraç ediliyordu. Beykoz’da askeriye ait olan fabrika dışında küçük işletmeler hâlinde kurulan iş yerleri büyük bir organizasyonun iyi işleyen parçaları gibi çalışıyordu (Tekeli ve İlkin, 2010: 63-64). İstanbul’un kunduracılık sektörü Anadolu’nun ihtiyacını karşılayacak kadar büyüktü ve 150-200 kişinin çalıştığı imalathaneler vardı (Ticaret Raporu, 2006: 68).

İstanbul’un Osmanlı zamanında meşhur olan bahçe ve bostanları Cumhuriyet kurulduktan sonra da şehir için üretim yapmaya devam etmiştir. İstanbul’da taze sebze ve meyve kolay bulunabilir tüketim ürünleri olmasına rağmen üretim fazlası kullanılarak Ayvansaray ve Ermiş’te kurulan 150-200 kişinin çalıştığı fabrikalarda konserve üretiliyordu (Tekeli ve İlkin, 2010: 63-64). İstanbul’un sebzesi Maltepe, Kemberburgaz, Göksu, Paşabahçe’de üretiliyordu. Genelde bir borç döngüsü içinde olan üreticiler ancak kendi masraflarını çıkaracak kadar bir üretim yapabiliyorlardı. 1926’da 17.400 ton olan sebze üretimi, 1926’da 12.000 tona düşmüştür.

Et Tüketiminde Artış (Cumhuriyet.
İstanbul Son Beş Sene İçinde Ne Kadar
Et Yedi? 3 Ocak 1930: 1, 3).

Korumacılık (İstanbul Ticaret ve
Sanayi Odası Mecmuası. *Korunacak*
Ticaretlerimizden Yumurtacılık. 1
Haziran 1924: 1).

Ordunun İstanbul'dan Anadolu'ya nakli İstanbul'da üretilen gıdanın miktarının düşmesine yol açmıştır. Süt tüketimi günlük 40 bin okkadan 25 bin okkaya düşmüştür (Sarı, 2019: 235). Trakya ve Marmara Denizi kıyıları İstanbul'un et ihtiyacını karşılıyordu. İstanbul pazarına ulaşım olanağı daha kolay olduğundan hayvancılık en yoğun biçimde Marmara denizi kıyısındaki vilayetlerde yapılıyordu (Keyder, 1993: 22).

Yumurtacılık ihracatta önemli bir yer tutmakta ve savaştan ciddi ölçülerde etkilenmekteydi. Türkiye'nin yumurta ticaretinde ihracat imkânları da olduğundan en büyük rolü İstanbul oynuyordu. İstanbul'daki yumurta ticaretinin savaş öncesi, sonrası ve Cumhuriyet dönemindeki durumu Tablo 4'te gösterilmektedir. Bu bağlamda yumurta ticaretinin savaş öncesindeki üretim değeri, örneğin 1913'te 14 milyon kilo civarında iken 1927 yılından bile daha yüksek seyretmiştir. Savaşın sebep olduğu nüfus kayıplarının yanı sıra nüfus mübadelesi sonrası Yunanistan'a göç eden Rumların da yumurtacılık gibi sektörlerde sahip oldukları kontrol, bilgi ve beceri avantajının kaybolması nedeniyle Türkiye'de bu sektörün zayıfladığı belirtilmektedir. Bu açıdan ambalajlama dâhil olmak üzere bu sektörün korunması gerekliliği o dönemde dile getirilmiştir (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1 Haziran 1924: 1).

Tablo 4. İstanbul'daki Yumurta Ticareti, 1910–1927

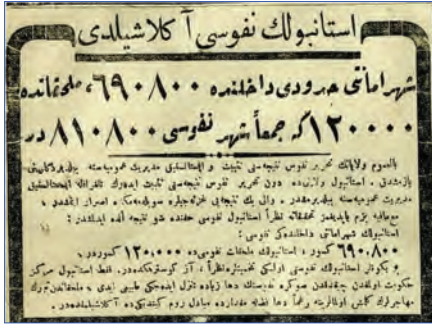
Yıllar	Miktar (Kilo)	Kıymet (Lira)
1910	15.830.575	578.295
1911	19.646.681	929.976
1913	14.788.942	587.883.5
1923	5.213.099	1.421.698
1924	8.661.395	3.726.516
1925	10.055.243	4.859.853
1926	9.466.483	4.613.750
1927	11.955.576	5.434.623

Kaynak: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası (1 Eylül 1929: 476).

Savaş sonrası iyileşmeyi göstermesi açısından, et tüketimini değerlendirmek önem arz etmektedir. İstanbul'un beslenmesinde et önemli bir yer tutmuyordu. İmparatorluk başkentinin yıllık et tüketimi kişi başına yalnızca 18,1 kiloydu ve şehrin toplam tüketimi sadece 18.100 tondur. Savaş zamanında İstanbul'un et ithalatı üçte birine düşmüş ve fiyatlar ise 20 kat artmıştır (Eldem, 1994: 6–9). Öte taraftan 1930 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi savaş sonrası 5 yılda nerede ise % 50 civarında bir et tüketimi artışının İstanbul'da yaşandığını belirtmektedir (Cumhuriyet, 3 Ocak 1930: 1, 3).

Birinci Dünya Savaşı öncesinde İstanbul coğrafi öneminden dolayı sadece Türkiye kıyılarının denizcilik teşebbüslerinin merkezi değil aynı zamanda İran, Rusya, Rumeli ve vilayetleri ve batı ülkeleri arasında yapılan mal ve hizmet nakliyatında mühim bir transit ve aktarma limanıydı. Savaş sırasında taşıma kapasitesi 83.602 tona ulaşan 63 Türk vapuru, düşman tahtelbahirleri ve harp gemileri tarafından batırılmıştır. 1922 senesinde Türk ticareti deniz filosunun kapasitesi 16.532 tona düşmüştür. Türkiye'nin önde gelen girişimcilerin çoğunluğu çok eski gemiler satın almışlardır. Özel girişimlere ait gemilerin tonajı 86.000'di. İstanbul'da 8–10 iskelede çalışan 42.000 ton hacminde 1359 küçük-büyük su kayığı, salapurya ve mavna mevcuttu. İstanbul ekonomisi bakımından en kritik hizmet alanı liman hizmetleriydi (Aktar, 1998: 126).

İstanbul limanından geçen gemilerin tonu, elli sene zarfında ilerlemiştir. 1875–76 senelerinde 4.961.538 iken 1885–86'da 7.501.289 tondur. 1895–96'da 13.067.503 tona, 1912–1913'te ise 15.099.789 tona çıkmıştır. Mütareke'den sonra ise düşüş başlamıştır ve 1920'de 5.683.000 tona düşmüştür. 1924 Ağustos ayına kadar ise 5.466.000 tondur (Tekeli ve İlkin, 2010: 69). İstanbul limanına 1924–1929 arasında adet olarak en çok mal

İstanbul'un Nüfusu (Akşam. İstanbul'un Nüfusu Anlaşıldı. 6 Kasım 1927: 1).

بند اقتصادی	
۱۳۳۹ سنه	
استانبول ایلک آلیق تجارت خارجیه سی	
رسومات ادارسی ، استانبول و غلطه کومرکاری	
اعتبارله ، استانبول کانون ثانی ۳۳۹ تاریخیندن حزران ۳۳۹	
تاریخته قدر آلیق آلیق تجارت خارجیه سی مشور برایتیستیق	
تنظیم اشددر . استانبول ، حکومت ملیه اداره سنه کیده کدن	
صوکر کومرکاری اداره سی طرقتدن بایلان ایلک ایستاتیستیق اولیق	
اعتبارله تنظیم اولان بو جدولک برامیت مخصوصه سی واردر .	
۳۳۹ سنه سی ایلک آلیق آینه عائد تجارت خارجیه حرکاتی	
بجمل برشکده اولسون کومرکاری سنه کیده در بولسته نظر آستانبول	
و غلطه کومرکاری سنه کیده در اداخلات و اخراجات بکونی بروجیه آتی در :	
رسول اداخلات ۳۷,۸۶۵,۹۵۶ لیرا	
معا ۶,۰۹۰,۰۳۵ *	
ادخلات بکونی ۳۸,۴۷۴,۹۹۱ لیرا	
اجرا جات بکونی ۱۲,۹۴۱,۹۴۸ *	
فصله اداخلات ۲۵,۵۳۳,۰۴۳ *	
کومرکاری اداخلات ، اخراجات کومرکاری اوج منکله مالع اولقددر	
مع التأسف بورقلری بر سنه اولکی عینی زمانلره عائد رقلره	
مقایسه ایدم یوروز . چونکه بو زمانلره عائد استاتیستیک تنظیم	
وتشیر اولمیشدر . آزده آتجاق (۱۹۳۰) و (۱۹۲۹)	
سنه لرینک ایلک طاقوز آینه عائد اولدرق شهرمنده کی انکلیز	
تجارت دائره سنک تنظیم ایندیکی خصوصی بر استاتیستیک وار	
بورقادی بک ناقص بر مقایسه اولقله برابر بروجیه زیر درج	
ایدیوروز :	
۱۹۲۲ سنه سنه ایلک ۹ آلیق	۱۹۲۱ سنه سنه ایلک ۹ آلیق
ادخلات ۵۹ مایون لیرا	ادخلات ۵۹ مایون لیرا
اجرا جات ۹۰ *	اجرا جات ۹۰ *

İstanbul'da Dış Ticaret (İstanbul Ticaret Odası Mecmuası. 1339 Senesi İlk Altı Aylık Ticaret Hariciyesi. 1 Kasım 1923: 11).

getiren gemiler, Türkiye bandıralı iken tonaj olarak ise en çok mal taşıyan yabancı bandıralı gemilerdi. Bu süre zarfında tonaj olarak yabancı gemiler İstanbul limanına ithal edilen ürünlerin %75'ni taşıdılar (1930 İstatistik Yıllığı, 1930: 398). Savaş öncesinde Şirketi Hayriyye'nin 40 olan vapur sayısı, 1929'da 29'a kadar düşmüştür. Taşınan yolcu sayısı ise 15 milyondan 10 milyona kadar inmiştir. Haliç Vapur İşletmeleri ise 1924-1929 arasında 13 vapuru ile yıllık ortalama 7 milyon yolcu taşımıştır (1930 İstatistik Yıllığı, 1931: 404). İstanbul limanında ödenen resmî harçlar ve vergiler Pire, Trieste Selânik ve Varna limanlarından daha fazlaydı. Savaştan sonra yüksek oranlı harçların miktarında belirli bir değişiklik olmamıştır. İstanbul limanının transit ticaret limanı olma yolundaki en büyük engel zamanında aşılammıştır. 1910-1927 arasında İstanbul limanına uğrayan gemilerin tonajları %45 oranında azalmıştır. 1926'da hükûmet İstanbul'da serbest bir ticaret bölgesi kurma girişimlerinde bulunmuş ancak modern tesisler, büyük altyapı ve depolama yatırımları yapılamadığından proje başarılı olamamıştır (Keyder, 1993: 125). İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası'nın Kasım 1923 sayısında İstanbul'da Galata Rıhtımı'nda ki 6 aylık ihracatın 12 milyon lira, ithalatın ise 38 milyon lira olduğu

belirtilmektedir. Bu bağlamda 25 milyon liralık bir açığın varlığı ortaya konulmaktadır. Önceki dönemler ile bir karşılaştırma yapıldığında ise 1921 yılının ilk 9 ayında ithalatın 59, ihracatın ise 10 milyon lira; 1922 yılının ilk dokuz ayında ithalatın 85 milyon ve ihracatın 23 milyon lira olduğu görülmektedir. Bu açıdan 1923 yılına gelindiğinde dış ticaret açığında en azından İstanbul özelinde azalma bulunmaktadır (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1 Kasım 1923: 11).

1927 sanayi sayımına göre Türkiye’de sanayi kollarının sektörel dağılımı şöyleydi; %43,9 tarım, %23,83 dokuma ve %22,61 oranında ise madencilikti (Çavdar, 2003: 180-191). 1927 sayımına göre tüm sanayi işletmelerinde istihdam edilen işçilerin %26’sı İzmir ve İstanbul’daydı. 1929’da İstanbul Ticaret Odası⁶ verilerine göre İstanbul’da bulunan şirket ve müesseselerin sayısı 2.286’dı. 6.714 adet de ferdî ticarethane vardı. Simsar ve tellalların sayısı ise 807’di (1930 İstatistik Yıllığı, 1930: 420). 1923 yılında *1913 Sanayi Teşvik Yasası*’ndan yararlanan firma sayısı 341 iken 1926’da listeye 299 yeni firma girmiştir. 1927-1929 arasında 435 firma teşvik belgesi almıştır (Keyder, 1993: 66-77). 1927 sanayi sayımına göre faaliyette olan 65.245 sanayi müessesesinde 256.855 yâni ortalama 3.9 kişi çalışıyordu. Mevcut müesseselerden 2.060’ı 10’dan fazla, 321’i 50’den fazla, 155’i 100’den fazla işçi istihdam etmekteydi (Hines, 1936: 57).

1927 yılında yapılan nüfus ve sanayi sayımlarına göre İstanbul’un Merkez, Adalar, Üsküdar, Beyoğlu, Bakırköy, Çatalca ve Şile olmak üzere yedi adet ilçesi vardı. Yedi ilçenin toplam nüfusu 806.860 kişiydi. Üsküdar, Bakırköy ve Beyoğlu’nda beş maden arama firması toplamda 56 çalışan barındırıyordu. Yedi ilçenin tamamında yer alan tarım, av ve balıkçılık işiyle uğraşan 2.776 işletmede 16.925 işçi bulunuyordu. Dokuma sektöründe Merkez ve Beyoğlu ilçeleri yoğun olmakla beraber yedi ilçenin tamamında 1.963 işletmede 10.652 işçi üretim yapıyordu. Ağaç mamulleri ağırlıklı olarak Merkez, Üsküdar ve Beyoğlu’ndaydı. Bu atölyelerde 4.698 işçi vardı. Bina inşaat işiyle uğraşan firma sayısı ise oldukça azdı ve 124 firmada 891 işçi çalışıyordu. Makina imalatı Merkez ve Beyoğlu’nda yoğunlaşmıştır. 2.001 firmada 4.983 işçi üretim yapıyordu. Kâğıt ve karton üretimini yine Merkez ve Beyoğlu ilçelerinde yoğun bir şekilde yapıyorken diğer ilçelerde hiç üretim yapan firma yoktu. Beyoğlu ve Merkez ilçeleri kimya sanayisi için üretimin yoğun olduğu yerlerdi ve 156 firmada 1.033 işçi vardı. Türkiye genelinde ziraat, evcil hayvanlar, balık ve av işiyle uğra-

6 Dersaadet Ticaret Odası 14 Ocak 1882’de kuruldu. Ticaret, ziraat ve sanayi odaları 1889’da tek çatı altında birleşti.

şan firmaların %10'u, maden çıkarma sanayin ile uğraşan firmaların %1'i, dokuma sanayi ile uğraşan firmaların %20'si, ağaç ürünleri ve ham maddeleri ile uğraşan firmaların %15'i, kağıt ve karton üretim işiyle uğraşanların yarısı, maden mamulleri ve makina imalatıyla uğraşan firmaların %13'ü, inşaat faaliyetleri ile uğraşan firmaların %0,04'ü, kimya sanayinde faaliyet gösteren firmaların ise %22'si İstanbul'da bulunuyordu (1927 Sanayi Sayımı, 1969; 1927 Geçici Nüfus Sayımı, 1929).

1927 sanayi sayımına göre İstanbul'da dört ve daha fazla işçi çalıştıran sanayi işletmesi toplamda 2.500'dü. Bu işletmelerin 419'u yabancılara, 1800 adedi ise Türk vatandaşı erkek yatırımcılara, 17 adet işletme yabancı kadın sermayedarlara, 54 adedi ise Türk vatandaşı kadın yatırımcılara aitti. İstanbul'daki sanayi işletmelerinde 207 yabancı memur varken Türk vatandaşı erkek memur sayısı 1.747 idi. 16 yabancı kadın memura karşısı ise 224 Türk kadın memur bulunmaktaydı. 14 yaşından küçük hiçbir yabancı çalışan bulunmazken 1.235 erkek ve 765 kadın Türk vatandaşı İstanbul'daki sanayi tesislerinde istihdam ediliyordu. İşletmelerde 14 yaşından büyük yabancı işçi sayısı 20 iken sırasıyla Türk erkek ve kadın işçi sayıları 17.202 ve 6.320'yd. Böylelikle toplamda 2.500 işletmede 30.028 kişi çalışıyordu (1927 Sanayi Sayımı, 1969: 64).

1920'ler en çok elektrik tüketilen şehir İstanbul'du. 1925-1929 arasında İstanbul'da fabrikaların kullandığı elektrik miktarı %50 artmıştır. Ancak fabrikaların kullandığı miktardan elektrik işletmelerinin elde ettiği gelir iki katına çıkmıştır. 1925'te 1.042 olan elektrik abonesi fabrika sayısı 1929'da 2.062'ye çıkmıştır (1930 İstatistik Yıllığı, 1930: 205-206).

Barış İçerisinde Pahalılık (Cumhuriyet.
Hayat Pahalılığı. 5 Ocak 1930: 1).

Üretim ve tüketim rakamlarındaki olumlu gelişmelere rağmen İstanbul ekonomisi açısından en olumsuz gelişme fiyat hareketlerinin yukarı yönlü ciddi bir seyrinin bulunmasıdır. 1914-1919 arası İstanbul'da perakende fiyatları ortalama 14 kat artmıştır. Ekmek, pirinç ve makarna fiyatlarındaki artış 13-15 kat kadardır (Eldem, 1994: 49). 26 kalem tüketilmesi elzem olan mallar üzerinden yapılan hesaplara

göre 1914-1922 arasında İstanbul'da hayat pahalılığı 12,7 kat artmıştır. 1922-1929 arasında aynı ürünler üzerinden yapılan hesaplamalara göre ise İstanbul'da hayat pahalılığı artışı 1,5 kat olmuştur (İstatistik Yıllığı, 1930: 253). Hayat pahalılığının savaşın bitimine rağmen artış gösteren bu dramatik seviyesi, 1930 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde harp öncesine göre fiyatların 15 kat arttığı söylenerek ortaya konulmuştur (Hayat Pahalılığı, *Cumhuriyet*, 5 Ocak 1930: 1). Benzer şekilde İstanbul Ticaret Odası fiyat endeksleri de 1913-1914 yıllarında 100 olan genel fiyat seviyesini 1930'da 1000 civarında göstermektedir. Özellikle gıda ürünlerinde ve ev kiralalarında 15 katı bulan ciddi bir endeks değişikliği bulunmaktadır (*İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, 1 Ocak 1938: 1) (Bkz. Tablo 1). Bu eğilimin özellikle İstanbul için 1923 yılı sonrası artarak devam ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

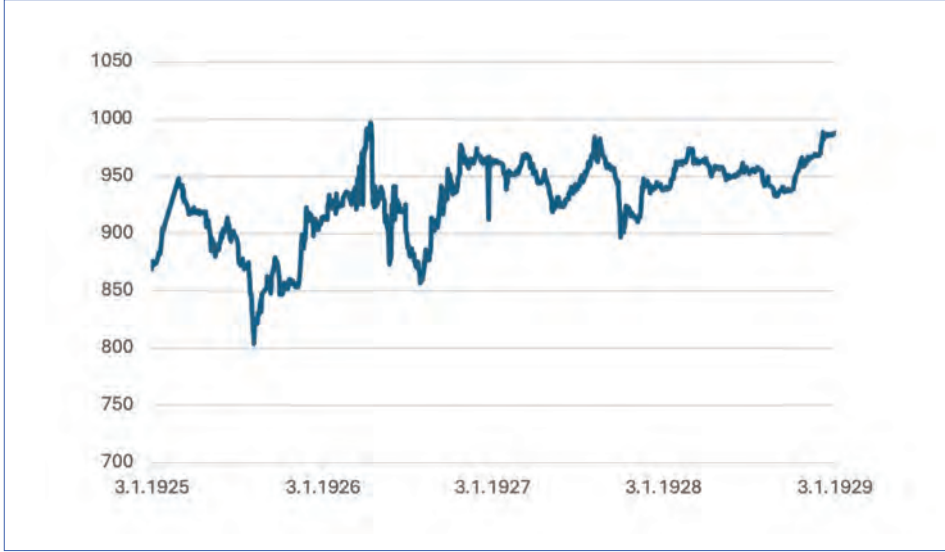
Şekil 3'te İstanbul borsasındaki liranın, Türkiye'nin dış ticaretinde hâkim para olan sterlin karşısındaki günlük değerleri karşılaştırılmaktadır. İlgili dönemde liranın değer kaybı yaşadığı görülmektedir. Kaynaklarda da bu kayıplara zaman zaman yabancı oyuncuların, iç isyanlar gibi politik sorunlar minvalinde oluşturduğu spekülasyon ortamının neden olduğu vurgulanmış ve millî oyuncuların daha fazla İstanbul borsasında yer alması gerekliliği belirtilmiştir (Tasvîr-i Efkâr, 23 Nisan 1923: 1). 1923 sonrasında değer kaybının enflasyonun altında kalmasına hükümet politikası olarak çahşıldığı belirtilmelidir (Altay v.d., 2023). 1929'a gelindiğinde ise Türkiye ekonomisi dış ticaret sorunları ve enflasyon gibi pek çok yönden olumsuz etkiler altında kalmış iken uygulanan iktisadî politikaların

İstanbul Borsası'nda Spekülasyon ve Millî Borsa Tartışmaları (Tasvîr-i Efkâr. Borsa ve Kambiyo Mesele-i Hayatiyesi. 23 Nisan 1923: 1).

değişmesi ve müdahaleciliğin artması gerekliliği, İstanbul ekonomisinin gelişmesi için de lüzumlu görülmüştür (Ergin, 1992: 258).

Şekil 3. Liranın Sterlin Karşısındaki Değeri, 1925–1929

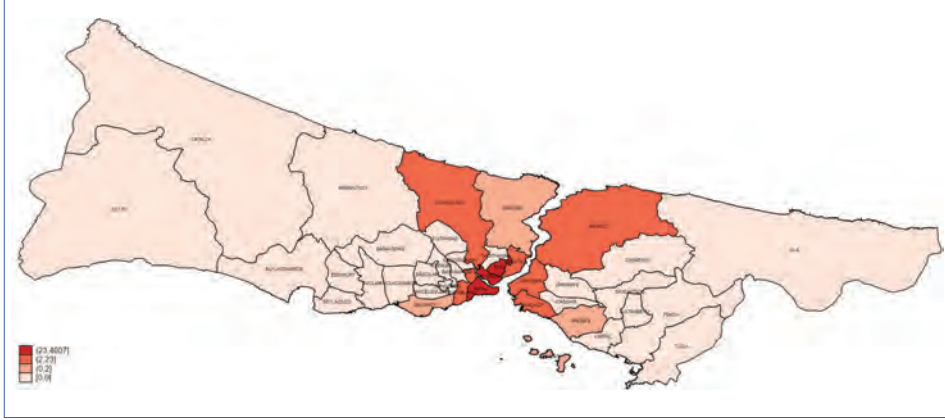

Kaynak: Altay v.d. (2023) tarafından Borsa Gazetesi (La Bourse), 1925–1929’dan derlenmiştir.

Not: Gazetedeki günlük fiyat değerleri kullanılmıştır. Döviz kurları “kuruş” cinsinden gösterilmiştir. Kullanım kolaylığı nedeniyle liranın değeri şeklinde ifade edilmiştir.

Şekil 4, firma sayılarının toplamalarının ilçelere göre dağılımını göstermektedir. Beyoğlu, Fatih ve Şişli ilçelerinde firma sayılarının yüksek düzeyde olduğunu görmek mümkündür. Bu durum, ilgili alanlarda ekonomik faaliyetlerin 1923 yılında ne derece yoğun olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Sonrasında Beşiktaş, Kadıköy, Üsküdar, Beykoz, Eyüpsultan gibi ilçeler yer almaktadır. Bu ilçelerde de sektörel dağılımlara bakıldığında ticaret, gıda, tekstil, ulaştırma ve depolama alanlarında faaliyet gösteren işletmeler ve tıp temelli meslek kuruluşları olduğu görülmektedir (Bkz. Tablo 5). Özetle bu değerlendirme ışığında İstanbul’un ekonomik faaliyetinin belli ilçelerde yoğunlaştığı ifade edilebilir.

Şekil 4. İstanbul'da İlçelere Göre Toplam Firma Sayıları, 1923

Kaynak: Veriler Annuaire Oriental (1922) kullanılarak elde edilmiştir. **Not:** İstanbul'da faaliyet halinde olan firma sayısı açısından 1922 ile 1923 yılları arasında ciddi farklılıkların olmayacağı varsayılarak 1922 yılına ait veriler 1923 yılı için de geçerli kabul edilmiştir. Harita editör tarafından oluşturulmuş ve tutarlılık sağlamak için 2000 sonrası idari bölüşüm dikkate alınarak yapılmıştır. 1923 yılında ilçe idari yapısının ve sınırların farklılığı dikkate alınmalıdır. Bu bağlamda 1923 yılında işletme içermeyen kimi ilçelerin, Şile ve Üsküdar gibi başka bir ilçenin parçası olduğu unutulmamalıdır.

Tablo 5, 1923 yılında İstanbul'da faaliyette bulunan firmaların sektörel ve ilçelere göre dağılımını sunmaktadır. İstanbul'da perakende ticaret alanında faaliyette bulunan firmalar toplam firmaların %33'üne denk gelmektedir. Toptan ticaret firmaları %7'lik bir paya sahiptir. Bu açıdan 1923'te İstanbul'un ticarî niteliğinin ağır bastığı görülmektedir. Tekstil alanında faaliyet yürüten firmalar %21'lik paya sahiptir. Daha sonra ise gıda ve içecek alanında faaliyette bulunan firmalar gelmektedir. Bunların toplam içindeki ağırlıkları %12'dir. Dördüncü sırada gelen taşıma ve depolama alanında faaliyette bulunan firmalar ise %4 ağırlıkla yer almaktadır. Tarımsal faaliyette bulunan firmalar %2'lik bir paya sahipken benzer şekilde doktor vb. hizmetleri gören gruplar da %2'lik bir paya

Ulaştırma ve Seyahat (Milliyet. *Türk Seyyahin Cemiyeti*. 16 Mart 1923: 1–8).

Türk Seyyahin Cemiyeti, turizm ve otomobil sektörlerinde organizasyon desteği amacıyla 6 Kasım 1923'te kurulmuştur. Kamu yararına çalışan dernek olarak tanınmıştır. Türkiye'nin ilk tanıtım afişleri, rehberleri ve turizm belgelerini yayınlamıştır.

Tablo 5. İstanbul'da Firma Sayıları ve Sektörel Dağılım, 1923

İlçeler	Adalar	Bakırköy	Beşiktaş	Beykoz	Beyoğlu	Eyüpsultan	Fatih	Kadıköy	Maltepe	Sarıyer	Şişli	Üsküdar	Zeytinburnu	Yüzde Pay
Ana Metal Sanayi					4		18							0,40
Bankalar					27		16							0,78
Bilgi Ve İletişim					7		31							0,69
Diğer Mâlî Kuruluşlar					7		4							0,20
Elektrik Gaz Ve Su					12		6							0,32
Eğitim Sağlık Spor Ve Eğlence Hizmetler					4		13	1				1		0,34
Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları					9		7							0,29
Gıda, İçecek Ve Tütün	1		2	2	114		550				6	5		12,44
Hukuk Ve Muhasebe Faaliyetleri					17		44							1,11
Kağıt Ve Kağıt Ürünleri Basım					12		45							1,04
Kimya İlaç Petrol Lastik Ve Plastik Ürü					67		196	1		1	3	2		4,94
Madencilik Ve Taş Ocakçılığı					5		37				1			0,78
Metal Eşya Makina Elektrikli Cihazlar V					37		39							1,39
Orman Ürünleri Ve Mobilya					9		18				1			0,51
Oteller Ve Lokantalar					34		27	2		1	3			1,227
Perakende Ticaret			4	2	396	6	1393	7			19	5		33,54
Reklamcılık Ve Pazar Araştırması					3	1	1							0,09
Seyahat Acentesi, Tur Operatörü Ve Diğer					16		4							0,36
Spor Eğlence Boş Zamanları Değerlendirme					14		4				1			0,34
Sigorta Şirketleri					47		38							1,55
Tarım, Ormancılık Ve Balıkçılık					12	4	128				1		7	2,78
Tekstil, Giyim Eşyası Ve Deri			10		168	1	996	3			1	6		21,69
Toptan Ticaret			2		144		271	1			3			7,70
Ulaştırma Ve Depolama			1		142		111				3			4,70
Yaratıcı Sanatlar Gösteri Sanatları Ve					10		14							0,43
İmalat					4		8				1			0,23
İnsan Sağlığı Ve Sosyal Hizmetler		2	4	2	39	4	82	7	1		17	5		2,98
İnşaat Ve Bayındırlık					3		1							0,07

Kaynak: Veriler Annuaire Oriental (1922) kullanılarak elde edilmiştir. **Not:** İstanbul'da faaliyet halinde olan firma sayısı açısından 1922 ile 1923 yılları arasında ciddi farklılıkların olmayacağı varsayılarak 1922 yılına ait veriler 1923 yılı için de geçerli kabul edilmiştir. Tablo, editör tarafından oluşturulmuş ve tutarlılık sağlamak için 2000 sonrası idari bölüşüm dikkate alınarak yapılmıştır. 1923 yılında ilçe idari yapısının ve sınırların farklılığı dikkate alınmalıdır. Bu bağlamda 1923 yılında işletme içermeyen kimi ilçelerin, Şile ve Üsküdar gibi başka bir ilçenin parçası olduğu unutulmamalıdır.

sahiptir. Perakende ticaret konusunda bakkaliye, bakırcılar, çerçiler ve farklı çeşit işletmelerin varlığı göze çarpmaktadır. Toptan ticaret konusunda ise ithalat ve ihracat yapan işletmeler ağırlıkta bulunmaktadır. Gıda işletmeleri kapsamında, un ve et üretimi yapan işletmeler yer bulunurken tarımsal üretim kısmında pamuk, portakal gibi malların üretimine dair işletmeler yer almaktadır. Tekstil işletmeleri olarak tuhafiyecilerden terzilere ciddi miktarda bir çeşitlilik bulunmaktadır. Ulaştırma ve depolama işletmeleri, denizcilik faaliyetinden garaj işletenlere kadar firmaları kapsamaktadır. Bu minvalde Tablo 5’e göre tüm işletmeler içerisinde %4 gibi bir paya sahip ulaşım ve turizm gibi hizmetlere destek sağlamak için Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk’ün teşviki ile 1923’te İstanbul’da “Türk Seyyahin Cemiyeti” adıyla bir kurumunun kurulduğunu belirtmek gerekmektedir.

Sonuç olarak 1923’te Türkiye Cumhuriyeti’nin dünya ekonomisi ile eklenmesini sağlayan en önemli şehir İstanbul olmuştur. Birinci Dünya Savaşı yıllarında iktisadî hareketliliğini kaybeden şehrin dönem boyunca pahalılık ile uzun bir süre boyunca uğraşmak zorunda kaldığı ise açıktır. Aynı zamanda nüfus değişimlerinin ve savaş koşullarının sebep olduğu kayıpların ekonomiye olası etkisi bulunmaktadır. Buna rağmen İzmir (veya Türkiye) İktisat Kongresi ile belirlenen millî ekonomi önlemleri veya iktisadî mîsâk çerçevesinde 1923’te İstanbul’da Türk tüccarlarca kurulan şirketlerin sayısında ciddi bir artış olduğu görülmektedir. Aynı zamanda “Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti” gibi oluşumlar ile yerli üretimin önemli şekilde teşvik edildiği ve 1930 yılına gelirken Sanayi Kongresi’nin toplandığını belirtmek gerekmektedir. Ancak yeni gelişen ve eskiden muhtemelen Müslüman olmayan nüfusça yerine getirilen yumurtacılık gibi kimi faaliyetlerin sürdürülmesi bağlamında korumacılık tedbirlerinin Lozan Antlaşması’nın gölgesi altında 1929’a kadar askıda kalmış olması millîleşme tedbirlerini kısmen akamete uğratmıştır (Yılmaz, 2015; Hanedar v.d., 2024). Yine millîleşme amaçları çerçevesinde liranın değerinde kontrol kurulmak istenmesine rağmen tam olarak başarı elde edilebilmesi için 1930’lu yılları ve Merkez Bankası gibi kurumları beklemek gerekecektir (Hanedar, 2023; Hanedar v.d., 2024).

Sanayi Kongresi (Cumhuriyet. *Sanayi Kongresi Açıldı*. 23 Nisan 1930: 3).

2. BÖLÜM

“YERLİ ÜRETİM”

1930-1940 Dönemi Buhran Koşulları Altında Müdahaleci Ekonomi

Dr. Öğr. Üyesi Ergül Ballı

1929 Büyük Buhranı küresel bir durgunluk yaratan ve uzun süreli etkileri olan bir krizdi. ABD krizin merkezi olsa da ticaret hacmindeki daralma ve finansal çöküş Avrupa'daki büyük ekonomileri de aynı şekilde etkilemiştir. Tarıma dayalı ekonomilerde fiyatların düşmesi bu ülkelerde büyük ekonomik ve sosyal zorluklara neden olmuştur. 1929 yılı sonrası toparlanmayı sağlamak için başta ABD olmak üzere birçok ülkede devlet ekonomiyeye daha aktif dahil olurken büyük kamu projeleri ile işsizliği gidermeyi ve refahı arttırmayı amaçlayan politikalar uygulanmaya başladı. Aynı zamanda fiyat kontrolleri ve korumacı önlemler devreye sokularak fiyat dalgalanmalarının etkileri hafifletilmeye çalışılmıştır. Artan işsizlik Almanya gibi ülkelerde politik istikrarsızlıkları tetiklerken otokratik eğilimli partilerin yükselişine geçmesine de zemin hazırlamıştır (Tekeli ve İlkin, 1977: 12-13; Kuruç, 2011: 145; Hobsbawm, 2023: 120 ve 129).

Türkiye’de 1930’lu yıllar devletçilik ve yerli üretim temaları ile ifadesini bulan; devlet müdahaleciliğinin arttığı, işletmelerin devlet mülkiyetinde olma örneklerine sıklıkla rastlandığı bir dönemdi. Korumacılık önlemleri 1924 yılı itibarıyla Lozan Antlaşması ile yürürlüğe giren düşük düzeydeki gümrük tarifeleri uygulamalarının 1929 yılı sonrası ortadan kalkması ile imkân

Müdahale ve Dış Denge (Cumhuriyet. *İhracatımız Çoğalıyor, İthalatımız Azalıyor*. 19 Şubat 1932: 1).

dâhiline girmiştir. 1929 yılı küresel ekonomik bunalım ile ülkelerin kendi içine kapanmaları sonrası Türkiye ekonomisinde millileşmenin ve yerli malı üretiminin artmasını, korumacılık tedbirlerinin daha ön plana alınabilmesini sağlamıştır. Ayrıca sanayileşmenin başarılması daha fazla önemsenmiş ve kamunun yatırımları uygulamaya geçirilmiştir (Zürcher, 2000: 287). Bir diğer önemli bir gelişme de müdahalecilik sayesinde dönem içerisinde dış ticaret dengesinin sağlanabilmesiydi (Cumhuriyet, 19 Şubat 1932: 1).

1930'lu yıllarda İstanbul ekonomisi; küçük işletmelerin yaygın olduğu ticaret, gıda ve tarıma dayalı ürün ve dokuma üretimi alanlarındaki durumunu devam ettirmekteydi (Yurt Ansiklopedisi, 1982-1983: 3929). Ankara devlet yatırımlarının odağı hâline gelirken İstanbul ekonomisi bir miktar geri planda kalmıştır. Öyle ki borsa bile İstanbul'dan Ankara'ya taşınmıştır. Türkiye genelinde dış ticaret fazlası olmasına rağmen İstanbul dış ticaret açığı vermektedir. 1920'li yıllardakine benzer şekilde, İstanbul'un ithalat içerisindeki payı %70, ihracat içindeki payı da %30 olmuştur (Harici Ticaret Yıllık İstatistik 1939 Hususi Ticaret: Limanlar, Hududlar ve Maddeler İtibariyle İthalât ve İhracat, 1940).

2.1. 1929 Büyük Buhranın Uluslararası Sisteme Etkileri

Merkez ülkeler, orta ülkeler ve çevre ülkelerden oluşan dünya ekonomisi 1920'li yılların sonuna doğru kimsenin beklemediği bir anda muazzam bir şokla sarsılmıştır. Küresel sarsıntının adı daha sonra kayıtlara “1929 Büyük Buhranı” olarak geçerken merkez üssü ise zamanın en büyük ekonomisi olan ABD idi.¹ Kara Perşembe olarak adlandırılan 24 Ekim 1929 günü New York Menkul Kıymetler Borsası'nda 16 milyon hisse senedi, %50-90 arasında değer kaybına uğrayarak satılmıştır. Bunun bir felakete dönüşmesine mâni olma gayesiyle yüksek fiyatlardan hisse senedi satın alan bankalar iflasa doğru sürüklenirken borsanın düşüşünü önlemek mümkün olmamıştır. Finansal krizin etkileri ABD ekonomisine hızla yayılmıştır. 1929'dan 1931'e kadar sanayi üretimi üçte bir oranında azalmıştır. Üretim göstergesi 120'den 65'e düşmüş, millî gelir 83 milyar dolar-dan 40 milyar dolara gerilemiş ve fiyatlarda ciddi düşüşler yaşanmıştır.

1 ABD henüz 1913 gibi bir tarihte dünyanın en büyük ekonomisi hâline gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında da aynı konumuna ulaşacaktır. ABD 1913'te dünya sanayi üretiminin üçte birini tek başına üretiyordu. Bu üretim miktarı Almanya, İngiltere ve Fransa'nın toplam sanayi üretiminin biraz altındaydı. 1929 yılına gelindiğinde ABD, dünya toplam çıktısının %42'den fazlasını üretirken Avrupa'daki üç sanayi gücünün toplam üretimi %28'in altında kalıyordu (Hobsbawm, 2023: 128).

1929-1932 arasında ithalat %70 oranında azalırken ihracat da aynı oranda düşmüştür. 1933’e ulaşıldığında iş gücünün dörtte biri işsiz durumdaydı. Başka bir deyişle ABD ekonomisi 12 milyondan fazla işsize ev sahipliği yapıyordu (Tekeli ve İlkin, 1977: 12-13; Hobsbawm, 2023: 120, 129). Öte yandan ekonomik göstergelerde görülen bu kötü durum ABD’de Başkan Roosevelt’i iktidara taşımıştır. Yeni başkanın 1933-1938 dönemini kapsayan “New Deal” (Yeni Anlaşma) politikasının genel hedefi durgunluk koşullarında ABD ekonomisini yeniden ayakları üzerinde doğrultmaktı (Kuruç, 2011: 145).

Birinci Dünya Savaşı ertesinde dünyanın en büyük kreditörü olan ABD, ekonomik dengesini büyük ölçüde diğer ülkelere borç vererek sağlayan bir ülke konumundaydı. Ekonomik dengeyi sağlamak için ABD kaynaklı sermaye hareketlerine muhtaç olan Avrupa ülkeleri için 1928 yılı ortasından itibaren ABD’den para akışı hızla azalmış böylelikle kriz diğer ülkelere de yayılmaya başlamıştır. 1928’de küresel sermaye ihracatının yaklaşık yarısı Almanya’ya gidiyordu. Dış borçlara muazzam bir bağımlılığı olan Almanya’nın borçları, yarısı muhtemelen kısa vadeli olmak üzere 20-30 trilyon mark arasında değişiyordu (Hobsbawm, 2023: 118-119). Savaş tazminatlarının etkisi de eklenince Almanya derin bir bunalıma girmiştir (Pamuk, 2023: 186).

Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin ekonomilerini ateşleyen de benzer şekilde ABD’nin sermaye hareketleriydi. Amerikan borçlanması durunca önce Avusturya’daki bankalar iflas etmiştir. Halkın kriz ortamında bankalara hücumunun peşi sıra banka iflasları yaşanmıştır. Almanya’ya kısa vadeli kredi veren Hollanda, İsviçre ve ABD bankaları bu kredileri çekmek zorunda kalınca Almanya savaş borçlarını erteleme talebiyle ABD’ye başvurmuştur. Dünya genelinde, 1930’a gelindiğinde net sermaye ihracatı 363 milyon dolara düşerek %85 oranında gerilemiştir. 1927-1933 aralığında ise uluslararası borçlanma %90’ı aşan bir düşüş kaydetmiştir. Finans krizinin giderek derinleşmesi ve ekonomik göstergelerin hızla kötüleşmesiyle birlikte Avrupa ekonomisi 1929 yılının sonunda çökmüştür.

Büyük Buhran ve Rezerv Para
(Cumhuriyet. Dolar-Sterlin Harbi.
28 Eylül 1933: 1).

1931 Haziran ayında ise Almanya moratoryum ilan etmiştir. Ancak mudilerin para çekme talebine Alman bankaları daha fazla karşı koyamayınca bir sonraki ay Alman bankacılık sistemi de çökmüş ve iki gün içinde bütün Alman bankaları kapanmıştır. Bankaların kapanması ile finansal sistemin çöküşü Almanya ile birlikte Avusturya, Macaristan ve diğer Avrupa ülkelerine de hızla yayılmıştır. Bu dönemde Avrupa'dan yaklaşık olarak 7 milyar dolar çıkış olmuştur. 24 Eylül 1931 tarihinde dünyada sadece New York, Paris ve Prag borsaları açık durumdaydı (Berend, 2011: 83-85; Tekeli ve İlkin, 1977: 13-15; Hobsbawm, 2023: 117).

1929 Büyük Buhranı uluslararası sisteme çok hızlı biçimde yayılmıştır. Ancak bunu sadece para sistemi sorunları ve Wall Street'te yaşananlarla açıklamak yetersiz kalacaktır. Krizin özellikle Türkiye gibi ekonomisi

ve ihracatı tarıma dayanan ülkelere sirayet etmesi; 1929 buhranından bağımsız biçimde gelişen ama onunla yakın zamana denk gelen tarımsal ürün fiyatlarındaki dramatik düşüş ile gerçekleşmiştir. ABD, Kanada, Avustralya ve Arjantin'den ihraç edilen buğday savaş öncesinde 7 milyon tondan azken 1929 yılında yaklaşık olarak 19 milyon tona ulaşmıştır. Sovyetler Birliği'nin damping yaparak pazara girmesi buğday krizini daha da derinleştirmiştir. Birlik 1929 yılında 100.000 ton ihracatını 1930'da 2.300.000 tona ve 1931 yılında ise 5.220.000 tona çıkarmıştır. Şeker ve pamuk gibi temel ihracat mallarında da durum çok farklı değildir. 1920'lerin ikinci yarısı boyunca dünya çapında temel tarımsal ürünlerin üretimi %30-80 artmıştır. Aşırı tarımsal üretim, tarım ürünü fiyatlarında yaklaşık olarak %30'luk bir düşüş gerçekleşmiştir. 1930 kışından 1931 baharına kadar biriken stokların neden olduğu tarım buhranı ile ilgili olarak 16 uluslararası konferans yapılmasına rağmen çözüm bulunamamıştır. Tarımsal ürün fiyatları 1931 yılına gelindiğinde hemen hemen en düşük seviyesine ulaşmıştır (Tekeli ve İlkin, 1977: 6-7, 13, 17-18).

Umumî bir İstatistik ...

Bir çok memleketlerin ihracatı azaldı

İhracat Ofisi, başlıca memleketlerin 932 senesi ilk sekiz ayı zarfındaki ithalat ve ihracat vaziyetlerini gösteren bir istatistik hazırlamıştır. Bu istatistiğe nazaran İngiltere'nin ithalatı 429,437,000 sterling, ihracatı 244,880,000 sterling, Belçika'nın ithalatı 10,700,032,000 frank, ihracatı 9,960,202,000 frank, Bulgaristan'ın ithalatı 2,345,280,000 leva, ihracatı 2,121,577,000 leva, Rusya'nın ithalatı 506,292,000 ruble, ihracatı 359,073,000 ruble, Yunanistan'ın ithalatı 1,883,021,000 drahmi, ihracatı 1,955,352,000 darhmi, İtalya'nın ithalatı 5,898,215,000 lîre, ihracatı 4,457,200,000 lîre, Amerika'nın ithalatı 918,041,000 dolar, ihracatı 914,056,000 dolar, Fransa'nın ithalatı 19,941,429,000 frank, ihracatı 12,936,229,000 frank, Almanya'nın ithalatı 3,084,726,000 mark, ihracatı 3,786,992 mark, Yugoslavya'nın ithalatı 1,823,240,000 dinar, ihracatı 1,756,674,000 dinar, Lehistan'ın ithalatı 570,236,000 zloti, ihracatı 686,347,000 zloti, Mısır'ın ithalatı 17,057,000 Mısır lirası, ihracatı da 16,056,000 Mısır lirası.

Buhran ve ihracat Azalışı
(Cumhuriyet. *Bir Çok Memleketlerin ihracatı Azaldı.*
10 Kasım 1932: 4).

Tablo 6, seçilmiş ülkeler bağlamında 1929 Büyük Buhranı ve ortaya çıkan içe kapanma sürecinin özet etkisini göstermektedir. 1929’dan 1938’e doğru ABD’nin GSYİH’de ciddi bir azalış bulunmaktadır. İngiltere’de azalış hissedilmemekle birlikte ihracat gelirleri 31 milyon dolardan 22 milyon dolara düşmüştür. Buhranın daha az etkisinin görüldüğü ülkenin Türkiye’nin pek ticarî ilişkisi olmayan Japonya olduğunu söylemek gerekmektedir. Bu tablo açısından Türkiye’nin gelecekte ticaret ilişkisi konusunda sorunlar yaşayacağını ileri sürmek mümkündür.

Tablo 6. Seçilmiş Ülkelerde İktisadî Göstergeler, 1929–1938

Ülkeler	Yıllar	GSYİH (Milyon Dolar)	İhracat (Milyon Dolar)	Kişi Başına Gelir (Dolar)
İngiltere	1929	242.068	31.990	5.300
	1938	286.068	22.546	6.035
ABD	1929	843.334	30.368	6.899
	1938	799.357	24.129	6.126
Japonya	1929	128.115	4.343	2.026
	1938	176.050	9.907	2.449

Kaynak: Maddison (2007: 385). Not: Değerler 1990 yılı doları cinsindendir.

Fiyatlardaki düşüş en çok ekonomisi tarımsal ürün ihracatına dayalı çevre ülkelerini sarsmıştır. ABD’nin periferisinde bulunan Brezilya ve Arjantin gibi Latin Amerika ülkelerinin ihracat gelirleri yerle bir olmuştur. ABD ticaretinin en çok gelişmiş on beş ulusun bütün ihraç ürünlerinin yaklaşık %40’ını ithal ettiği hesaba katıldığında buğday, pamuk, şeker, kaçuk, ipek, kahve ve kakao gibi malların üreticileri üzerinde krizin neden olduğu yıkıcı etkiler daha iyi anlaşılmaktadır. Ekonomisi tarımsal ürün ihracatına dayanan Arjantin’in buhran öncesinde ihracatı GSMH’sinin %30’una ulaşmış durumdaydı. 1925–1929 dönemine göre 1930–1934 döneminde dış ticaret haddi %34 oranında Arjantin’in aleyhine dönmüştür. Aynı dönemde ihracat miktarları endeksi %6, ithalat miktarları endeksi %40 azalmış; GSMH 1932 yılında 1929’a göre %14 oranında düşmüştür. Brezilya ekonomisi de Arjantin’den çok farklı değildir. 1929 yılına gelindiğinde Brezilya ekonomisinin temeli kahve ihracatına dayanıyordu. İhracatın millî gelir içindeki payı %60 düzeyindeydi. Yurt içinde tüketilen mamul malların ise %60’ı ithal ediliyordu. Kriz döneminde dünyanın kahve talebi düşünce Brezilya’nın ihracatı yarı yarıya azalmıştır.

Buhran yıllarında ulusal ekonomilerini korumanın peşine düşen çevre ülkeler ithal ikameci sisteme geçmişlerdir. Gümrük tarifeleri yükseltilmiş ve ihracat gelirlerini arttırmak için yerli paralar devalüe edilmiştir. Böylelikle aralarında -Türkiye'nin de dâhil olduğu- siyasal bağımsızlığını yeni kazanmış olan ülkeler, dünya ekonomisi sisteminin dışına çıkarak otonom bir gelişme çizgisi takip etmeye çalışmışlardır (Tekeli ve İlkin, 1977: 13, 27-28; Hobsbawm, 2023: 129). Başka bir deyişle buhranın biza-tihi kendisi çevre ülkelere ithal ikamesi yoluyla sanayileşme konusunda bir fırsat sunmuş oluyordu.

İktisadî milliyetçiliğin yükselişiyle birlikte merkez ülkeler bile içe dönük ve ulusalcı tedbirlere başvurdu. Önce ABD, 1930'da *Smoot-Hawley Gümrük Tarifesi Yasası*'nı çıkarmış ardından serbest ticaretin beşiği İngiltere genel olarak mamul mallara %50 oranında gümrük vergisi koyan geçici süreli *Olağanüstü İthalat Kanunu*'nu yürürlüğe koydu. Hatta 21 Eylül 1931'de kendisine uluslararası sistemin liderliğini sağlayan altın standardı sistemini terk ettiğini ilan etti.² İngiltere'nin kararları ise serbest piyasa anlayışı (laissez faire) ile hiç uyuşmuyordu. Avrupa'nın önde gelen diğer ekonomilerinin yöneticileri de benzer kararları almakta gecikmedi. Korumacı politikalara sarılan Almanya ve Fransa'da da gümrük vergileri yaklaşık iki katına çıktı.³ İthalat kotaları ve ithalat lisansları hatta ithalat yasaklamaları, buhran yıllarında dış ticaret politikası araçları olarak kullanılır oldu. Onları Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri takip etti. Fransa bir süre daha dirense de 1936 yılı itibarıyla altın standardı sistemi tüm Avrupa'da çöktü. İthalatı kısıtlayıcı tedbirlere yetinmeyen Avrupalı devletler, bir yandan da kambiyo denetimine başladılar. Altın standardı sisteminin çökmesi, esasında uluslararası sistemin iflas ettiği anlamına geliyordu. Bu durum ülkeleri yüzlerce yıl öncesinin takas ticaretine geri götürdü. 1930'ların iki taraflı kliring anlaşmaları ile örülü dünyasında çok uluslu serbest ticaret alanı kaçınılmaz biçimde küçülüyordu. 1931-1939 döneminde çok taraflı dünya ticaret sistemini komaya sokan 510 ticaret antlaşması imzalandı (Berend, 2011: 85-89; Hobsbawm, 2023: 125).

2 1870'lerden buhran yıllarına kadar uluslararası parasal sistemin güvencesi olan altın standardı sisteminin tasfiyesi, dünyada ekonomik ve politik gücün el değiştirdiğine işaret etmesi bakımından anlamlıdır. 1931 Eylül'ünde İngiltere, 1914 öncesinde olduğu gibi ekonominin dümenini elinde tutamayacağını kabullenerek ulusal politikaların öne çıktığı bir döneme girer (Kuruç, 2016: 8; 2011: 116, 211).

3 İthal malların değeri üzerinden alınan ad valorem tarifeyle dayalı genel gümrük verileri 1927 yılında Almanya'da %20, Fransa'da %23, İtalya'da %28, Belçika'da %11, İsviçre'de %17, İsveç'te %20 iken 1931 yılına gelindiğinde sırasıyla %41, %38, %48, %17, %27 ve %27 oldu. Tarımsal gümrük verilerindeki artış ise çok daha yüksekti. Bahsi geçen oran 1927 yılında Almanya'da %27, Fransa'da %19, İtalya'da %25, Belçika'da %12, İsviçre'de %22, İsveç'te %22 iken 1931 yılında sırasıyla %83, %53, %66, %24, %39 ve %39 olmuştur (Berend, 2011: 88).

Finansal kriz ve tarım krizi etkilerinin birbirine karıştığı 1929 Büyük Buhranı’nda dünya sanayi üretimi %30, kömür ve demir üretimi %40-60 oranlarında düşerken tahıl fiyatları %60 oranında azalmıştır. Avrupa kıtasında ithalatın değeri 1929-1935 yılları arasında yaklaşık 32 milyar dolardan 12 milyar dolara inerken ihracatın değeri 26 milyar dolardan 9 milyar dolara düşmüştür. Başka bir deyişle Avrupa dış ticaret hacmi 58 milyar dolardan 21 milyar dolara inmiştir (Berend, 2011: 85-86). 1929-1932 arasında geçen dört yılda dünya ticareti %60 oranında azalmıştır. Buna karşın dünya ekonomisinin küreselleşmesinin durduğu hatta gerilediği 1930’larda ekonomik büyüme tam anlamıyla durmamış sadece yavaşlamıştır. Zira 1913-1938 aralığında ABD ekonomisinde ortalama kişi başına GSYH her yıl için %0,8 oranında büyümeye devam ediyordu (Hobsbawm, 2023: 115-116).

Emekçi kesim açısından krizin etkileri son derece dramatik boyutlara ulaşmıştır. Çorba evlerinde toplanan işsizler, açlık yürüyüşleriyle sesini duyurmaya ve böylece ulusal politika üzerinde etkili olmaya çalışıyordu. Ancak kitlesel işsizlik muazzamdı. Çöküşün en kötü dönemi olan 1932-1933 aralığında İngiliz ve Belçikalı iş gücünün %22-23’ü, İsveçlilerin %24’ü, Avusturyalıların %29’u, Norveçlilerin %31’i, Danimarkalıların %32’si ve Almanların %44’ü işsizdi. Avrupa’da 20 milyon işsiz vardı. ABD’li iş gücünün ise %27’si işsizdi. 1933’ten sonra başlayan iyileşmede bile ortalama işsizlik oranı, İngiltere ve İsveç’te %16-17’nin; İskandinavya, Avusturya ve ABD’de %20’nin altına düşmedi. İşsizliği ortadan kaldırmayı başaran yegâne Batılı devlet, Nazi Almanyası oldu (Hobsbawm, 2023: 122-124).

Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı içerisinde kapitalist sistemin dışına çıkararak sosyalist bir ekonomi kuran SSCB, 1920’lerdeki NEP dönemini geride bırakmıştı. Stalin yönetimi, 1929’da kesin biçimde hızlı sanayileşme ve tarımda kolektifleşme politikasını benimsemişti. 1930’lar Sovyet sanayileşmesinin ve planlamasının klasik dönemiydi. Ülke ilk beş yıllık plan ile otarşik bir büyüme modeli içinde buhran koşullarından etkilenmeden ekonomik gelişimini sürdürüyordu. Üstelik 1931 yılında bütün üretim tahminleri aşılmış ve plan, resmî olarak belirlenenden 9 ay önce tamamlanmıştı. 1929-1940 döneminde Sovyet sanayi üretimi üç kat arttı. Üretimi, 1929 yılında dünya imalat üretiminin %5’i kadarken 1938’de %18’ine yükseldi. Aynı dönemde ABD, İngiltere ve Fransa’nın dünya imalat ürünlerinden aldıkları ortak pay %59’dan %52’ye düştü. Kapitalizmin buhran yıllarında Sovyet Rusya, sanayileşme atılımı yapıyordu. 1913 itibarıyla %33 olan yatırım malları payı, 1940’a gelindiğinde sanayinin %61’ine ulaştı. Tüketim mallarının sanayi içindeki payı aynı yıllarda %67’den %39’a indi. Sovyetlerin sanayide ve ekonomide ortaya koyduğu

yapısal değişim oldukça dikkat çekiciydi. Kapitalist ülkelerin aksine ülkede işsizlik de yoktu. SSCB'nin bu ekonomik başarısı krizle boğuşan ülkelerin politik seçimlerini de kaçınılmaz biçimde etkiledi. 1929 buhranı karşısındaki bağımsızlık, serbest piyasa ortodoksluğuna duyulan inancın terk edilmesinde pay sahibi oldu. Belçika, Norveç hatta Nazi Almanyası bile planlama anlayışını kabullendiler (Kuruç, 2011: 177, 186, 191, 204; Hobsbawm, 2023: 111, 127-128).

Dünya ekonomisi buhran içinde sürüklenirken dünya sistemi içinde farklı rollere sahip ülkelerin siyasal iktidarları tarafından alınan kararlar göstermektedir ki uluslararası koordinasyonun yokluğu nedeniyle uygulanan tedbirler buhranla mücadelede etkili olamamıştır ve 1932 yılına kadar kriz giderek derinleşmiştir (Pamuk, 2023: 186). 1933 sonrasında geleneksel iktisadî politika önlemlerinin dışına çıkılarak siyasal niteliği ağır basan kararlarla buhrana çözüm bulunmaya çalışıldı. 1933'ten sonra bütün dünyada önemli rejim değişiklikleri görüldü. Gümrük tarifeleri, kotalar ve ikili ticaret anlaşmaları ile ithalatı kısıtlayıcı, devalüasyon ile ihracatı arttırıcı politikalar, faizleri düşüren ucuz para politikası ve mâlî disiplinden ödün veren maliye politikası ile yerli üretimi ve istihdamı teşvik eden, deflasyonist etkileri azaltmaya dönük genişletici politikalar uygulandı. Nihayetinde dünya ekonomisi 1936 sonrasında kendini toparlamaya başlamıştı (Tekeli ve İlkin, 1977: 3-4; Hobsbawn, 2023: 113, 138, 142).

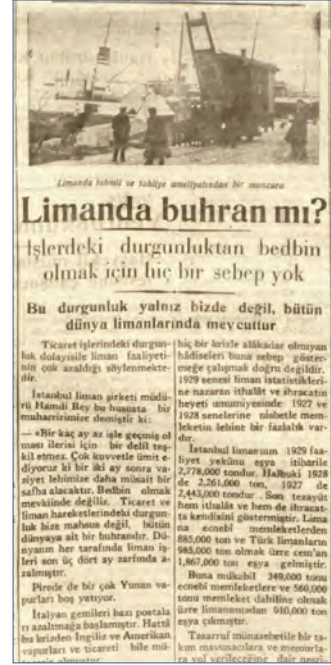
2.2. Buhran Yıllarında Türkiye Ekonomisi

Dünya iktisadî buhranının patlak verdiği 1929 yılı Türkiye ekonomisi için zaten zor bir yıldır. Cumhuriyet'in kuruluş döneminde Lozan Antlaşması'na bağlı ticaret sözleşmesinin gümrüklerle ilgili kısıtlayıcı hükmü dolayısıyla gümrük vergisine dayalı korumacılık tedbirleri uygulanamamıştır. Fakat antlaşma hükmü, Mayıs 1928'de yürürlükten kalkacaktı (Boratav, 1982: 10-11). Bu durum 1929 yılına doğru korumacılık yönündeki beklentileri ve spekülasyon ithalatı artırmıştır. Bu yıl aynı zamanda Osmanlı Devleti'nden kalan borç ödemelerinin ilk taksitinin başlayacağı yıldır.⁴ Dolayısıyla döviz talebinde hızlı bir artış gerçekleşmiş ve ufak çaplı bir para bunalımı yaşanmıştır. *1499 sayılı Gümrük Tarifesi Kanunu* Temmuz

4 Türkiye Osmanlı borçlarının ilk taksitini 1929 yılında ödedi ancak borcun geri kalanının yeniden yapılandırılmasını talep etti. Alacaklıların da ödeme konusunda çok ısrarcı olamadığı buhran koşullarında yapılan pazarlıklar sonucu, 1933 yılında Türkiye için daha elverişli koşullarda bu yapılandırma talebi karşılandı. Böylelikle borç ödemelerinde %90 oranında indirim sağlandı (Zürcher, 2000: 292; Pamuk, 2023: 188).

1929’da yürürlüğe girmiştir. Yeni yasal düzenlemeyle birlikte ortalama gümrük tarifesi %13’ten %46’ya sıçramıştır (Pamuk, 2023: 186-187).

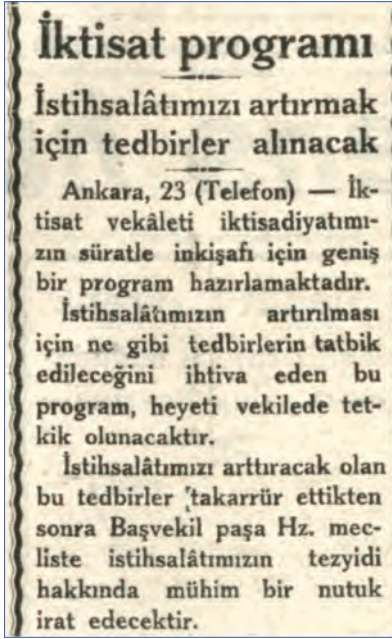
1929’dan itibaren uluslararası talepte yaşanan daralma ve fiyat hareketlerinin etkisiyle Türkiye’de tarım ürünü fiyatlarında hızlı bir düşüş yaşanmıştır. Buhranın Türkiye’ye ilk vurucu etkisi tarım üzerinden olmuştur. Türkiye’nin ihracatı tarıma dayalı olduğu için ihracat gelirlerinde ciddi bir azalma gerçekleşmiştir. 1928-1933 yılları arasında Türkiye’nin ihracat gelirleri toplamı lira bazında %48, dolar bazında %34 oranlarında azalmıştır. Fiyatı en fazla düşen ürün buğday iken ihracatı en fazla azalan ürün ise pamuktu. Buğday fiyatı 1-2 yıl içinde 2/3 oranında gerilemiştir. 1928 değerlerine oranla pamuğun ihracatı %89, halı-kilim ihracatı ise %88 azalmıştır (Yenal, 2013: 62-63; Zürcher, 2000: 285-286). Yine de buhranın Türkiye’nin dış ticaretine etkisi diğer çevre ülkelere –özellikle ihracatı bir ya da birkaç tarımsal ürün veya ham madde dayalı olanlara– göre daha sınırlıydı (Yenal, 2013: 63).

Türkiye’de Durgunluk ve Ticaret
(Milliyet. *Limanda Buhran Mı?*
2 Nisan 1930: 1).

Tarımsal ürünlerin fiyatları düştükçe krizden en çok etkilenenler kırsal kesimdeki köylüler olmuştur. 1929 yılına göre 1931’de %10 daha fazla tarımsal rekolteye ulaşılmasına rağmen üreticinin eline geçen gelir 1929’dakinin üçte biri oranında daha azdı (Yenal, 2013: 63). Ekonomik sıkıntılar en çok da Çukurova, Ege ve Samsun gibi kıyı ovaları ile demir yolu ağının çevresinde uluslararası pazarlar için üretim yapan köylü kesimini vurmuştur (Pamuk, 2023: 186). Geçimlik tarımsal üretim yapan ve içe kapalı olan kırsal emekçiler, krizin fiyatları ve ihracat gelirlerini düşürücü etkisinden diğer gruptakiler kadar etkilenmemişlerdir (Çavdar, 2015).

İhracatın reel alım gücünün azalması ithalat kapasitesinde darboğazlara ve kent ekonomisinde mal kıtlıklarına yol açmış, tüketim hacmi ve yaşam standardı gerilemeye başlamıştır. İhracat gelirlerinde yaşanan daralmadan kaynaklanan bu sorunlar silsilesini önlemenin ise tek bir yolu vardı: Dış borçlanma (Boratav, 2005: 63). Ancak uluslararası sermaye hareketleri bunalım yıllarında âdetâ çakılmıştı. Üstelik ulusal bağımsızlık savaşı ver-

Millî Üretim (Akşam. *İktisat Programı*. 24 Aralık 1929: 2).

Sanayinin Desteklenmesi (Cumhuriyet. *Teşviki Sanayi Kanunu*. 23 Mayıs 1933: 3).

miş olan ülkeler, yabancı sermaye yatırımları açısından pek de cazip sayılmazdı. Türkiye gibi ekonomiler riskli bir yatırım alanıydı (Tekeli ve İlkin, 1977: 31-32). Türkiye ithalatında en ziyade pay sahibi olan zorunlu sanayi mallarının yurt içinde üretilmesi denenebilirdi. Fakat 1920'lerin serbest ticaret düzeni devam ettiği, en yüksek kâr ticaretten elde edildiği ve Türkiye dünya ekonomisine tarımsal ürün ve ham madde ihracatçısı bir ülke olarak dâhil olduğu sürece ithal mallar karşısında yerli sanayi mallarının rekabet edebilme şansı neredeyse yoktu. Tüketicilerin yerli malı kullanımı konusundaki hoşgörülerini de son derece zayıftı. Her durumda ithal mallar yerli muadillerine göre tüketici nezdinde daha kaliteliydi. Bu durumda ekonominin kapıları dışa kapanmadığı süreçte buhranın etkilerine kapılmamak mümkün değildi (Boratav, 2005: 63). Türkiye de tıpkı Batı Avrupa, ABD, Latin Amerika, Orta ve Doğu Avrupa ve Asya ülkeleri gibi bu yolu denedi.

Yüksek koruma duvarları arkasında yaygın tüketim mallarının –özellikle “üç beyaz” diye anılan dokuma, şeker ve un– üretimine dönük ithal ikameci bir politika benimsendi. Buna gidecek daha baskın hâle gelen yerli malı kullanımına yönelik bir propaganda eşlik etti. 1929 Dünya Buhranı, Türkiye için –tıpkı diğer çevre ülkeler için olduğu gibi– gecikmeden kullanılması gereken bir fırsattı. Bu sayede ulusal kapitalist bir sanayileşme deneyimi gerçekleştirilecekti. Ancak Türkiye birkaç yıllık bir zikzak sonrasında

uluslararası sistemin periferisindeki diğer ülkelerden farklı olarak korumacılığa dayalı dış ticaret rejimi ve kambiyo denetimini aşan bir politika benimsemiştir. 1932 yılının ertesinde devletçiliğe geçerek korumacılık ile devletçilik sentezlenmiştir. Böylece 1933-1939 yılları Türkiye’de devletçiliğin rayına oturduğu ve ekonomik büyümenin hızlandığı yıllar olmuştur (Boratav, 2005: 64-67).

On yıllık bu dönemde Türkiye ekonomisinin giderek içe kapanmasında başat faktör 1929 Büyük Buhranı olsa da model değişikliğinde etkili olan başka faktörler de vardı. İttihat ve Terakki hükûmetleri ile başlayan ve Cumhuriyet hükûmetlerince de benimsenen devlet eliyle millî burjuvazi oluşturmaya dönük modelin sanayileşmeyi sağlayamaması ve spekülatif ithalatın tetiklemesiyle 1929’da ortaya çıkan para buhranı önemli sorunlar ortaya çıkardı. Ayrıca 1930 yılında Serbest Fırka’nın muhalefetine karşı halkın ilgisi, korumacı-devletçi sanayileşme modelini âdeta zorunlu kılmıştır (Boratav, 2005: 62-63; Çavdar, 2015: 140). Başka bir deyişle Türkiye, 19.yüzyıldan bu yana sürdürdüğü gelişme çizgisini iç ve dış koşulların zorlamasıyla terk etmeye mecbur kalmıştır.

2.2.1. Ekonomik Model Değişikliği: Korumacı-Devletçi Sanayileşmeye Geçiş

İsmet İnönü’nün başbakanlığında 1930’ların başında beliren özgün bir model olarak devletçilik⁵ Türkiye için ilk sanayileşme hamlesi niteliği taşımaktaydı. Ekonomik gelişmede sanayiye öncelik verilirken sanayileşmenin kamu yatırımları ile gerçekleştirileceği öngörülmüyordu. Sanayileşme hamlesi özünde ithal ikameci bir karaktere sahipti. Devlet sanayi dışında kalan alanlarda da düzenleyici bir role sahipti. Kamunun sınaî yatırımları beş yıllık sanayi planları ile uygulamaya geçiriliyordu. Bu bağlamda Türk devletçilik politikasının biçimlendirilmesinde en büyük etki sahibi kendi beş yıllık planını 1927 yılında başlatan SSCB idi. Türkiye ile SSCB arasındaki iyi ilişkilere istinaden 1932 yılında Sovyet heyeti, Türkiye’yi ziyaret etmiş ve Türk sanayisinin gelişmesine dair bir rapor hazırlamıştır. SSCB Türkiye’nin sanayileşme programı için sadece teknik destek değil 8 milyon dolar⁶ değerinde altın ile finansal destek de sağlamıştır. Böylelikle büyük ölçüde Sovyet tavsiyelerine göre şekillenen Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP) 1934 yılında ilan edilmiştir (Zürcher, 2000: 287).

5 Devletçilik, 1931 yılında toplanan CHF Kurultayı’nda resmen yeni iktisat politikası olarak parti programına; 1937 yılında ise anayasaya girmiştir. 1930’larda devletçiliğin en coşkulu taraftarları *Kadro Mecmuası*’nı çıkaran genç ekipti. Cumhuriyet liderleri devletçiliği ekonomi ile sınırlandırırken *Kadro* ekibi, devletçiliği kapitalizm ve sosyalizm karşısında “üçüncü yol” olarak görüyorlardı (Zürcher, 2000: 287).

6 Alınan kredinin 10 milyon dolar olduğu belirtilmektedir (Doğruel ve Doğruel, 2005: 100-101).

SSCB kredisi ve bütçe kaynaklarıyla finanse edilen ve 1934-1938 tarihlerinde uygulanan BBYSP ile dokuma, maden işleme, kâğıt, kimya ve taş, toprak olmak üzere beş grupta devlet sanayi işletmelerinin faaliyete geçmesi planlanmıştır. Sanayi işletmelerinin faaliyet sahası temel tüketim malları ile bir kısım ara malı üretimine yöneliktir (Kepenek, 2012: 70-71). Tüketim mallarının üretiminde ise ham maddeleri yurt içinden sağlanabilenlere öncelik verilmiştir. Fabrika yerlerinin seçiminde de ham maddeye yakınlık ve iktisadî kalkınma açısından bölgesel dengenin sağlanması amaçlanıyordu. BBYSP'nin uygulamaya geçmesiyle birlikte bir döneme damgasını vuran Sümerbank'ın yönetiminde iki yıl içerisinde 10'dan fazla fabrikanın temeli atılmış ve fabrikalar temel atıldıktan 2-3 yıl gibi kısa süreler içerisinde üretimlerine başlamıştır. Beş yıl içinde 16 büyük devlet işletmesi ile birçok orta ve küçük çaplı sanayi işletmesi kurulmuştur. Ardından maden ve enerji sektörlerini öncelikli sektörler olarak belirleyen İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (İBYSP) için hazırlıklar başlamıştır. Bu maksatla 1935 yılında Elektrik İşleri Etüd İdaresi, Maden Arama Tarama Enstitüsü ve Etibank kurulmuştur ancak savaş koşullarında İBYSP'yi (1939-1943) uygulamak mümkün olamamıştır (Yenal, 2013: 70-73).

1930'lu yıllar boyunca sanayi sektöründe kamu girişimciliğinin oranı giderek artmıştır. İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından hazırlanan ve *Teşvik-i Sanâyi Kanunu*'ndan (TSK) yararlanan iş yerlerine ait istatistiklere göre 1932 yılında Türkiye ekonomisinde faaliyette bulunan ve TSK'den yararlanan 1473 işletmenin sadece 30'u devlet, belediye veya özel idare tarafından yönetilirken 1939 yılına gelindiğinde aynı oran yaklaşık %10'a ulaşmıştır. Kamu işletmelerinin sayısı da 30'dan 111'e yükselmiştir (Bkz. Tablo 7).

Tablo 7. Türkiye'de Faaliyette Bulunan ve TSK'den Yararlanan Kamuya Ait İşletmelerin Sayısı, 1932-1939

Yıllar	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Toplam İşletme Sayısı	1473	1397	1310	1161	1101	1116	1103	1144
Kamu İşletmesi Sayısı*	30	36	38	56	86	89	104	111
Toplam içindeki Yeri (%)	2	2,6	2,9	4,8	7,8	7,9	9,4	9,7

Kaynak: Sanayi İstatistikleri 1932-1939 *Teşvik-i Sanayi Kanunu*'ndan İstifade Eden Müesseselerin Faaliyeti (1941: 8-9). **Not:** *Devlet, belediye ve özel idare tarafından işletilen iş yerleri sayısıdır.

Yurt içi talebin sınırlı olduğu 1930’larda temel tüketim mallarının yerli üretimle karşılanması açısından devletçi sanayileşme modeli büyük ölçüde başarılı olmuştur. 1930’ların sonuna doğru dokuma sanayine yönelik iç talebin %80’i yerli üretimle karşılanabiliyordu. 1935 sonrasında şeker ithalatını sona erdirecek seviyede yerli şeker üretimi yapılabilirdi. 1927 yılında 14,4 bin ton olan çimento üretimi, 1935’te 220 bin tona yükselirken iç talebi aşan kısmı ise ihraç ediliyordu. Cumhuriyet hükümetleri tarafından bağımsızlık simgesi olarak addedilen demir-çelik üretimi alanında da 1939 yılında bir İngiliz firması tarafından Karabük’te bir tesis kurulmuştur. Devletçi sanayileşme, finansman yöntemi açısından bakıldığında da Cumhuriyet kadrolarının hassasiyetini yansıtan başarılı bir uygulamaydı. Sanayileşme programı açık finansman yöntemiyle karşılanmamış bilakis para-kredi, bütçe ve dış ticaret politikalarında muhafazakâr davranılmıştır (Kepenek, 2012: 63, 74).

Devletçilik döneminde özel kesim, devlet girişimciliğinin kendisi aleyhine genişleyeceği yönündeki endişesini üzerinden atamamıştır. Ancak iktisadî istatistiklere göre devletin iktisadî yatırımları, özel sektör yatırımlarının aleyhine değil onunla genişlemiştir. Kamu yatırımlarının özel kesimi destekleyici ve tamamlayıcı nitelikte olmasına sürekli olarak özen gösteriliyordu. Devlet, büyük ölçekli yatırım gerektiren alanlarda işletmeler kurarak özel sektöre ara malı sağlamayı yeğlemiştir (Pamuk, 2023: 189; Kepenek, 2012: 70).

1929 yılında sanayi üretim endeksi 100 kabul edilirse aynı değer 1935 yılında 141’e, 1939 yılına gelindiğinde ise 196’ya ulaşmıştır (Eldem, 1946: 66-67). 1930’larda hızlanan sanayileşmenin liderliğini devlet işletmelerinin yaptığı kabul edilmekle birlikte bazı araştırmacılar bu dönemdeki iktisadî büyümeye, devlete ait sanayi işletmelerinin yaptığı katkının boyutları konusunda biraz daha ihtiyatlı davranırlar. Pamuk’a göre üretim ve istihdam artışının arkasındaki unsur az sayıdaki büyük ölçekli devlet fabrikasından ziyade küçük ölçekli ve az sayıda işçi çalıştıran özel işletmelerdi. Resmî istatistiklere göre 1938 yılında imalat sanayindeki toplam istihdamın %75’i küçük ölçekli özel kuruluşlar tarafından sağlanmaktaydı. Öte yandan kamu kaynaklarının büyük bir kısmı şimendifer siyasetine ayrıldığından devlet yatırımlarının ancak %25’i sanayileşmeye yönelikti. Bu da GSMH’nın sadece %2’sine denk geliyordu (2014: 190). Türkiye’nin 1930’larda başlayan bu ilk sanayileşme hamlesinin İkinci Dünya Savaşı ile birlikte kesintiye uğradığını belirtmek gerekir. Yine de bir iktisat politikası olarak devletçilik, savaş takip eden yıllarda da önemini korumuş;

yarım asırlık bir döneme damgasını vurmayı başarmıştır (Kazgan, 1999: 60-61; Pamuk, 2023: 188-189).

2.2.2. Krize Rağmen Devam Eden Ekonomik Büyüme: Millî Ekonominin Yükselişi

1930'lu yıllar -özellikle ikinci yarısı- Türkiye ekonomisinde hızlı bir büyüme temposunun yakalandığı yıllardır. Bu eğilim dünya ekonomisine paralel bir görünüm arz etmektedir (Zürcher, 2000: 288). 1933-1939 döneminde yıllık büyüme oranı %9'un üzerindedir (Kepenek, 2012: 63). Kişi başına GSMH değerleri de büyüme oranlarına paralel seyreder. Bulutay-Tezel-Yıldırım tarafından hazırlanan seriye göre cari fiyatlarla kişi başına GSMH, 1930-1933 döneminde 109 TL'den 74 TL'ye gerileyerek yaklaşık üçte bir oranında azalmıştır. 1933 sonrasında ise aynı iktisadî gösterge hızla artarak 74 TL'den 1939 yılına gelindiğinde 119 TL'ye yükselmiştir. TÜİK tarafından hazırlanan seri de çok yakın değerlere işaret etmektedir (Bkz. Tablo 8). Ancak fiyatların düşme eğiliminde olduğu bu dönemde sabit fiyatlarla kişi başına GSMH'nin seyrine bakmak uygun olacaktır.

Tablo 8. Cari Fiyatlarla Türkiye'de Kişi Başına GSMH, 1930-1939 (TL)

Yıllar	Bulutay-Tezel-Yıldırım	TÜİK
1930	109	109
1931	94	94
1932	78	77
1933	74	74
1934	77	77
1935	82	81
1936	104	103
1937	109	108
1938	112	111
1939	119	118

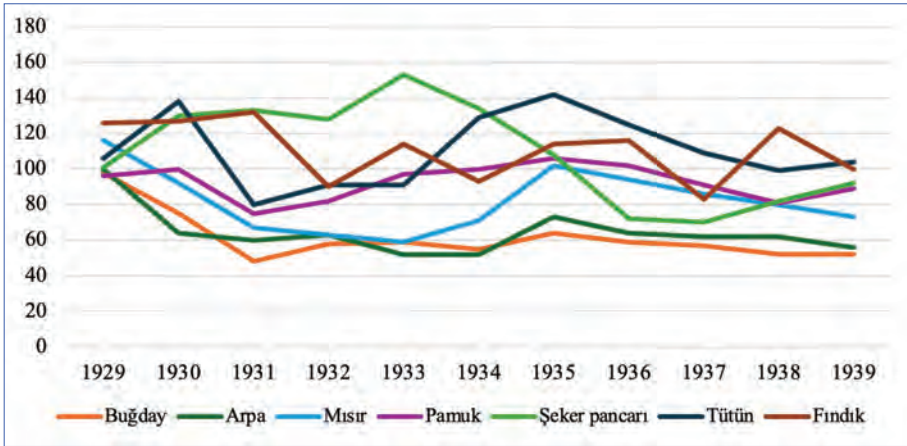
Kaynak: Çavdar (2015: 148), Bulutay v.d. (1974: 119).

Türkiye'de sabit fiyatlarla kişi başına GSMH 1923-1929 döneminde yılda ortalama %8,4 iken 1929-1939 döneminde yılda ortalama %3,5'lik bir hızla artmıştır. İstatistiklere biraz daha ihtiyatlı yaklaşan Pamuk'un yaptığı düzeltme sonrasında bile Büyük Buhranı takip eden on yılda bu oran %3 olacaktır. Dünya ekonomisinin büyüme hızının oldukça yavaşladığı buhran koşullarında bu büyüme oranının epeyce yüksek olduğunu ka-

bul etmek gerekir (Pamuk, 2017: 171). Kişi başına GSMH açısından 1939 yılı 20. yüzyılın ilk yarısı için tepe noktasına işaret eder. Türkiye pek çok ekonomik gösterge açısından olduğu gibi kişi başına GSMH açısından da 1913 yılı düzeylerine 1929 yılında ulaşmış ve bu düzeyi ancak 1939 yılında aşmayı başarmıştır (Pamuk, 2023: 194).

Büyük Buhran ile birlikte tarım ürünü fiyatlarında çok sert bir düşüş yaşanmıştır (Bkz. Şekil 5). Buğday ve diğer tahılların fiyatları 1928–1929’dan 1932–1933’e kadar %60 dolaylarında düştükten sonra dönemin sonuna kadar bu seviyeyi korumuştur. Tütün, pamuk, fındık ve kuru üzüm gibi temel ihraç ürünlerinin fiyatları da 1932–1933’e kadar ortalama olarak %50 oranında gerilemiş fakat sonrasında biraz da olsa toparlanmıştır. Dış ticaret hadlerinin kötüleşmesi bir yana kriz koşullarında tarım ürünü fiyatlarında yaşanan düşüş, sanayi ürünü fiyatlarında yaşananlardan daha büyük olduğu için iç ticaret hadleri de tarım aleyhine bozulmuştur. 1928–1929’dan 1932–1933’e kadar Türkiye’nin dış ticaret hadleri %25, iç ticaret hadleri ise %31 oranlarında gerilemiştir. 1932’den itibaren başlayan destekleme alımları ile hükûmet, buğday fiyatlarının daha da düşmesine engel olsa da buğday üreticisinin eline geçen fiyatlar 1930’ların sonuna kadar düzelmemiştir (Pamuk, 2017: 173, 179–180; Pamuk, 2023: 186).

Şekil 5. Seçilmiş Tarım Ürünlerinin Fiyatları, 1929–1939

Kaynak: Doğruel ve Doğruel (2005: 105).

Öte yandan tarımsal fiyatların tepetaklak olduğu bu konjonktürde tarımsal üretim miktarında %50–70 oranında büyük bir artış gerçekleşmiştir (Pamuk, 2023: 196). 1928–1929 ortalaması ile 1938–1939 ortalaması karşılaştırılırlarsa buğday üretiminde %94, tütün üretiminde %56, şeker

pancarı üretiminde %754 büyüme olduğu görülecektir. Dış pazarlardan iç piyasaya yönelen pamuğun üretiminde ise aynı yıllara ait ortalama değerler birbiriyle karşılaştırıldığında %8 dolaylarında bir gerileme ile karşılaşılır. Bu koşullarda 1929-1939 döneminde tarım sektöründe ortalama büyüme hızı %4,1'di (Boratav, 2005: 73-74).

Üretim performansına karşın bu dönemde hükûmetin tarım kesimine karşı göstermiş olduğu ilgi yetersizdi. Ziraat Bankası 1937 yılındaki kuruluş yasası değişikliğine kadar tarımsal kredi alanında etkili olamamış; tarımsal üretici toprağını kaybetme pahasına özel kredi piyasasından borçlanmaya devam etmiştir. Üretici, tarımsal ürünlerdeki fiyat düşüşü karşısında korunamadığı için yüksek oranlı üretim artışına rağmen tarımsal gelir artışı son derece mütevazı düzeylerde kalmıştır (Yenal, 2013: 73; Sarı, 2019: 182-184).

Yerli Malı, İthal Mal Düşkünlüğü ve Dış Ticaret Açığı (Akşam. Rakkamların Belâgatî. 23 Aralık 1929: 5).

Dünya ülkelerinin aksine Ankara'nın genişletici iktisat politikalarından uzak durduğu bu dönemde ekonomik büyümenin bir diğer kaynağı ise küçük ve orta ölçekli imalat-hanelerin ağırlıklı olduğu kent ekonomisiydi. Buhranın etkilerinin hissedilmeye başlandığı ilk anlardan itibaren korumacı politikalar uygulanmaya başlanmıştır. 1929'da yeni Gümrük Kanunu, 1930'da TL'nin değerlenmesine dönük bir kambiyo rejimi ile 1567 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun ve 1931'de İthalat Sınırlandırılmasına İlişkin Kanun kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Benzer şekilde ithalatta benimsenen kontenjan usulü ile ithalat sınırlandırılmıştır. "Yerli Malı Kullanmalı" sloganının tüketiciyi ithal mallardan vazgeçirmeye dönük bir propaganda aracı olarak kullanıldığı ve Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyetinin kararı ve öncülüğünde 12-18 Aralık haftasının

1930 yılından itibaren Tasarruf ve Yerli Malı Haftası olarak kutlanmaya başlandığı bu dönemde kamu harcamalarında belli oranda yerli malı kullanma zorunluluğu getirilmiştir. Böylece hem kambiyo rejimi hem de gümrük ve dış ticaret politikası ithalatı sınırlandırılmıştır (Yenal, 2013: 67).

Bu durum dış ticaret burjuvazisinin refahını azaltsa da yerli üretimi teşvik ediyordu. Tarımsal fiyatlardaki düşüş ise işçi ücretlerinin düşük seviyelerde kalması ve kent ekonomisinin özel ve kamu sermayeli işletmelerinin yüksek kâr oranıyla üretim yapmasını mümkün kılıyordu (Pamuk, 2023: 194-198). Özetle ekonomik göstergelere göre millî gelir içinde sanayinin payı 1933'te %16,7 iken 1939'da %18 olmuştur. Tarımın payı aynı yıllarda %37,20'den %39,6'ya ulaşırken hizmetler sektörünün millî gelir içindeki payı ise 1933 yılında %46,1'den 1939 yılında %42,4'e gerilemiştir (Kepenek, 2012: 77). GSMH artışlarında sürükleyici sektörler tarım ve sanayiydi. İhracat önceki dönemlere göre önemini koruyamamıştır. Başka bir deyişle 1930'larda dışa dönük -özellikle ithalata yönelen- ticaret burjuvazisinin refahı azalırken sanayileşmenin yükünü omuzlarında taşıyanlar esas olarak köy ve kentteki emekçilerdi. Tarımdan sanayiye kaynak aktarımının gerçekleştiği bu yıllarda, devletçilik ne kırsal alanda ne de kentsel alanda yoksulluğun önünü alamamıştır (Boratav, 2005: 80-81; Çavdar, 2015: 143, 145).

2.2.3. Dış Ticaret: Millî Ekonominin İlk Kez Dış Dengeyi Sağlaması

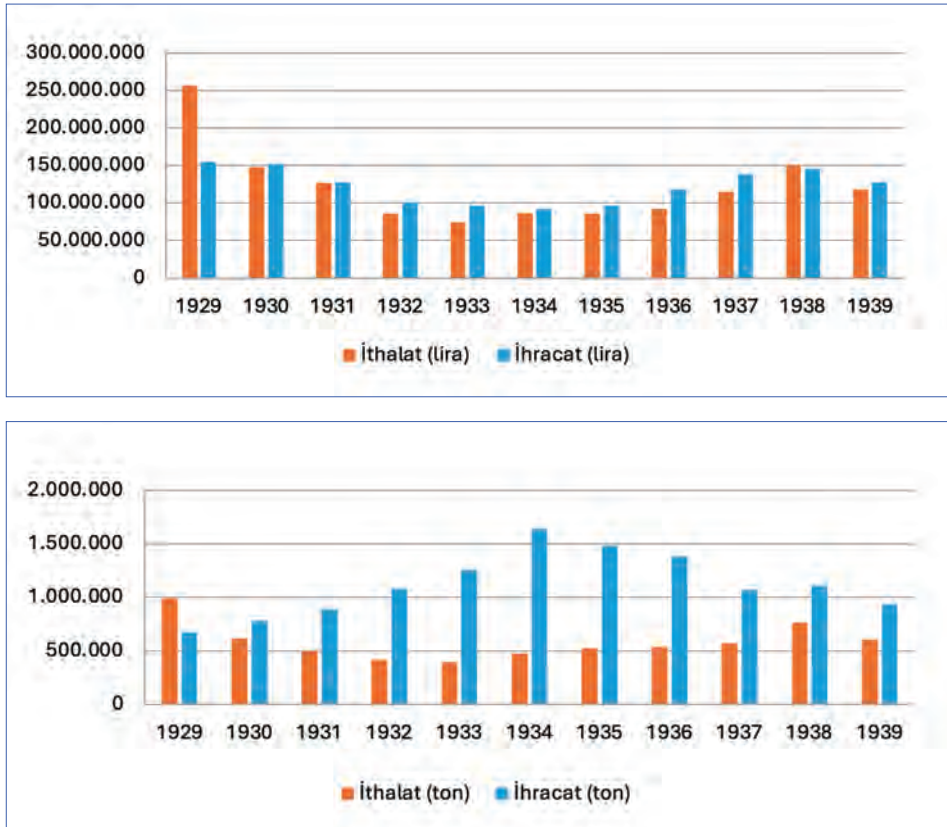
1930'ların ekonomik modelinde dış ticaret politikasının amacı dış ticaret açığından kaçınmaktır. Bu maksatla Türkiye'nin ürettiği malları satın alan ülkelerden mal alınması, yerli üretimi yapılan malların ithalatının sınırlandırılması ve ikili anlaşma konusu olan malların ithalatına serbestlik tanınması dış ticaret politikasının temel öğeleriydi. Dış ticaretin büyük ölçüde kliring anlaşmalarıyla yürütüldüğü bu dönemde 1937 yılında dış ticaretin kliring anlaşmalarından kurtarılmasına dönük girişimlerde bulunulmuştur. Ancak dış ticaret açığı yaratan bir tablo ile karşılaşılması sonucunda tekrar kısıtlayıcı tedbirlere başvurulmuştur (Kepenek, 2012: 76-77). 1929-1938 iktisadî devresinde

Müdahalecilik ve Lira (Cumhuriyet. Yeni Döviz Kararnamesi. 7 Ağustos 1932: 3).

ithalat ve ihracat değerleri, dünya dış ticaret hareketlerine paralel olarak 1934'e kadar mütemadiyen azalmış ancak bu yıldan sonra bir yükseliş ve toparlanma dönemi başlamıştır (Kaya, 1940: 9). Dönem boyunca -1938 yılı hariç- dış ticaretin sürekli fazla vermesine paralel olarak altın ve döviz stokları da artmıştır. Tüketim malları ithalatına getirilen sınırlamalar, ithalat hacminin giderek daralmasına neden olmuştur. 1929 sonrasında tarım ürünlerindeki fiyat düşüşleri, liranın değer kazanması ve GSMH artışları bir araya gelince ihracat hacmi miktar cinsinden artsa da değer olarak azalmıştır (Bkz. Şekil 6).

Şekil 6. İthalat ve İhracat Değerleri (Lira) ve Miktarları (Ton), 1929-1939

Kaynak: Aykut (1944: 2).

Öte yandan ithalatın hem miktar hem de değer açısından izlediği eğilim birbirine paralel seyrederken ihracat benzer bir gelişim sergilememiştir. İhracatta 1934 yılına kadar görülen değer azalışına karşılık ihracat miktar cinsinden 1934’e kadar %107 oranında artmışken bu yıldan sonra azalmaya başlamıştır. Benzer şekilde dönemin başı ile sonu arasında kişi başına düşen ithalat ve ihracat değerleri sırasıyla 5 dolar-
dan 3 dolara ve 5 dolardan 4 dolara gerilemiştir (Bkz. Tablo 9). Bu açıdan ilgili dönemde ihracatın artışının da hedeflenerek satış kooperatifleri kurulması ve standartlaşma gibi önlemlere başvurulduğu görülmektedir (Cumhuriyet, 10 Eylül 1934: 1).

İhracatın Teşviki (Cumhuriyet. *İhracat İşleri Tanzim Ediliyor*. 10 Eylül 1934: 1).

Tablo 9. Türkiye’de Kişi Başına Dış Ticaret Değeri, 1927–1940 (Dolar)

Yıllar	Toplam Dış Ticaret Değeri	İthalat	İhracat
1927	14	8	6
1930	10	5	5
1935	10	5	5
1940	7	3	4

Kaynak: Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişimin 50 Yılı (1973: 334).

Bu durumda 1930’ların dış ticaret politikasının başarılı olduğunu belirtmek gerekir. Kronik dış ticaret açığı ve bunu dış borçla finanse etmeye alışmış bir ekonomik yapı açısından dış ticaret açığının ortadan kalkması ve dış dengenin sağlanması oldukça önemlidir. Bunun bir yansıması olarak Türkiye ekonomisinin kendi kendine yetebilen bir nitelik kazandığını söylemek mümkündür. Ancak hem dış ticaretin Türkiye ekonomisi içindeki payı hem de Türkiye’nin dünya ticaretinden aldığı pay azalmıştır (Boratav, 2005: 74–76).

İhracatın GSMH içindeki payı 1928–1929’da %11,4’ten 1938–1939’da %6,9’a gerilemiştir. İthalatın GSMH içindeki payı ise 1928–1929’da %15,4’ten 1932–1933’te %8,7’ye ve 1938–1939’da %6,8’e düşmüştür (Pamuk, 2017: 174 ve 178). Dış ticaret hacminin en yüksek değere ulaştığı yıl olan 1938 yılında Türkiye’nin dış ticaret hacmi yaklaşık olarak 234 milyon dolardı. Aynı yıl dünya ticaret hacminin 48.900 milyon dolar olduğu

hesaba katıldığında dünya ticaretinde Türkiye'nin payının %0,48 olduğu görülüyor. Türkiye'nin ithalatının dünya ithalatına oranı %0,47 ve ihracatının dünya ihracatına oranı ise %0,49'du (Türkiye'de Ekonomik ve Toplumsal Gelişmenin 50 Yılı, 1973: 313, 325). Bununla birlikte 1930'larda ithalatın bileşimi de çok değişmiştir. Nihai malların ithalat içindeki payı 1929 yılında %51'den 1940'ta %21'e düşmüştür. Aynı yıllar için ara mallarının payı %26'dan %54'e yükselirken makina ve teçhizatın payı da %9 iken %22 olmuştur⁷ (Pamuk, 2017: 178).

2.2.4. Dünya Ekonomisinin Aksine Denk Bütçe- Sağlam Para Politikası

Büyük buhranın ilk sonuçlarından biri TL'nin değer kaybetmesi olmuştur. Türkiye'de 1929 yılında TL'nin değerinde yaşanan dalgalanmalar %5 dolaylarındaydı (Doğruel ve Doğruel, 2005: 88; Hanedar v.d., 2024). Ancak Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren ulusal paranın değerine yönelik hassasiyet fazlasıyla kendisini hissettiriyordu. Tek parti dönemi hükümetleri, enflasyona sebep olmaktan çekinen bir nesli temsil etmekteydi. Osmanlı döneminde bütçe açıklarının meydana getirdiği dış borç yükü ve savaş yıllarındaki genişletici iktisat politikalarının neden olduğu şiddetli enflasyon, henüz hafızalardaki tazeliğini koruyordu. Bu nedenle dünyanın buhran içinde sürüklendiği ve genişletici para-maliye politikaları ile devalüasyonu krizden çıkışın reçetesi olarak görülüp uygulandığı bu dönemde Cumhuriyet'in ilk dönem hükümetleri sağlam para-denk bütçe politikası ile kambiyo denetiminden ödün vermediler.

İlk olarak Şubat 1930'da kambiyo piyasalarını denetim altına almak ve liranın değer kaybetmesinin önüne geçmek maksadıyla 1567 sayılı *1567 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun (TPKKHK)* yürürlüğe girdi. Ardından para politikasında bağımsızlığın kazanılması gerekiyordu. Yerli sermaye ile kurulmuş bir merkez bankasının gerekliliği İttihat ve Terakki iktidarından bu yana tartışılan bir konuydu. Bu maksatla bazı girişimlerde bulunulmuştu. *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*'nın da müjdelediği üzere nihayet 11 Haziran 1930 yılında Merkez Bankasının kurulmasıyla ilgili yasa tasarısının kabul edilmesinin ardından Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) 1931 yılında faaliyetlerine başlamıştır. Böylelikle Türkiye'de hem para piyasasını düzenlemek

7 1938 yılı itibarıyla 118.899.000 dolar değerindeki ithalatın içinde inşaat malzemelerinin payı %14,9, makina-teçhizatın payı %25,7, ham maddelerin payı %33 ve tüketim mallarının payı %26,4'tü (Türkiye'de Ekonomik ve Toplumsal Gelişmenin 50 Yılı, 1973: 336-337).

hem de ulusal paranın değerini belirlemek mümkün olabilecektir.

Enflasyona sebebiyet verme endişesiyle muhafazakâr bir para politikası benimsendiğinden tedavüldeki nominal para miktarı 1938 yılına kadar değişmemiştir. Ancak 1929 sonrasında fiyatlar hızla düştüğünden reel para arzı artmıştır. On yıllık dönemde para arzı yıllık bazda sadece %0,5 oranında artmıştır. Benzer şekilde kredi genişlemesi de 1933-1938 aralığında oldukça sınırlıydı. 1931-1934 döneminde sterlin ve dolar karşısında %40 değer kazanan lira, bu seviyeyi 1930’ların sonuna kadar korumuştur (Pamuk, 2017: 174-178, 2023: 191; Kepenek, 2012: 63).

Hanedar vd. (2024) tarafından *Borsa Gazetesi (La Bourse)*’nden elde edilen veriler, liranın İngiliz sterlini ve Türk altınının lira cinsinden değerini ortaya koyabilmek açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanından itibaren millî bir kambiyo piyasası oluşturma çabaları hükûmetin gündemindeki önemini koruyordu. Borsada para alım-satım sürecinde vatan hainliğine varacak ölçüde spekülasyon yapıldığına dair iddialar bulunmaktaydı. Buna çözüm olarak yabancı oyuncuların dışarıda bırakılması veya kambiyo işlemlerinin millîleştirilmesi türünden tedbirlerin -sonraki yıllarda finans piyasalarında muhtemel bir daralma meydana getirse de- yetkililer tarafından kabul görmesi dönemin koşulları açısından kaçınılmazdı. Spekülasyon söylentilerinin tekrar arttığı 1930’larda borsa işlemlerinin millîleştirilmesine dönük politika giderek daha yoğun biçimde uygulanır oldu. Bu bağlamda çeşitli hukukî düzenlemeler yapıldı hatta 1938 yılında İstanbul’dan Ankara’ya taşınan borsa, bir devlet borsası hâline getirildi.

Şekil 7’de görüldüğü üzere 1930’lu yıllarda Türk lirasının İngiliz sterlini karşısındaki değeri artmış başka bir deyişle sterlin/lira kuru düşmüştür. Bu tablonun yaşanmasında İngiltere’nin altın standardı sistemini terk etmesinin ardından sterlinin dünya piyasalarında düşüşe geçmesinin etkisi

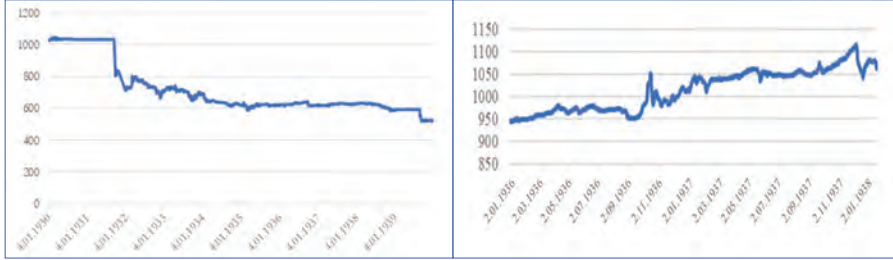

Para Politikası ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası’nın Kuruluşu (TCMB. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. 1 Ekim 1930: 1).

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 1930 yılında liranın değerinin desteklenmesi ve bağımsız bir para politikası oluşturulabilmesi için anonim şirket olarak kurulmuştur.

aşikârdı. Öte yandan Türk altınının lira cinsinden değerinin yükselmeye devam etmesi, borsanın millileştirilmesi ve devletleştirilmesine dönük hükümet politikalarına rağmen ciddi ekonomik sorunların varlığına işareti ediyordu (Detaylı tartışma için bkz. Hanedar v.d., 2024).

Şekil 7. Liranın Sterlin ve Türk Altınının Lira Cinsinden Değeri, 1930–1939

Kaynak: Hanedar v.d. (2024) tarafından *Borsa Gazetesi (La Bourse)*, 1930–1939’dan elde edilen veriler kullanılarak hazırlanmıştır. **Not:** Gazetedeki günlük fiyat değerleri kullanılmıştır. Gazetelerden elde edilen döviz kurları “kuruş” cinsindendir ancak kullanım kolaylığı sağlaması nedeniyle çalışmada “liranın değeri” şeklinde ifade edilmiştir.

Bununla birlikte büyük buhranın etkileri devlet bütçesi üzerinde de fazlasıyla kendini hissettirmiştir. 1929 yılından itibaren gümrük vergisi oranı artırılrsa da ithalattaki azalışla birlikte gümrük vergisi hasılatı hızla azalmıştır. Benzer şekilde yurt içinde iktisadî faaliyetlerin yavaşlaması nedeniyle kazanç ve muamele vergilerinden elde edilen gelir de düşmüştür (Yenal, 2013: 62–64). 1929 yılında vergi geliri toplamı yaklaşık olarak 189,4 milyon lira iken giderek azalmış ve bu seviyeyi 1936 yılına dek yakalayamamıştır (Yeşilyurt, 2021: 227–228). Tüm bunlar ister istemez hazinenin gelirlerinin azalmasına neden olmuştur. Türk hükûmeti de yeni ve olağanüstü gelir kaynağı arayışına girmiş ve sonunda yeni bir vergi Türk vergi sistemindeki yerini almış oldu: “İktisadî Buhran Vergisi”. Vergi yükünü arttıran hükûmet “dünya iktisadiyatının geçirmekte olduğu bu sarsıntı karşısında gerek millî paramızı gerek millî iktisadiyatımızı korumak için icap eden bütün tedbirleri almak” gerekçesiyle hareket ediyordu (TBMM Zabıt Ceridesi, 30.11.1931: 99). Böylelikle 1931 yılında yürürlüğe giren “İktisadî Buhran Vergisi”⁸ ile maaş ve ücret gibi gelirlerden “Kazanç Vergisi”nin haricinde ikinci kez vergi tahsil edilmeye başlandı. Buhranın devlet bütçesi üzerinde derinleşen etkilerini hafifletebilmek maksadıyla

8 *İktisadî Buhran Vergisi Kanunu*, Kasım 1931’de TBMM’ye *Millî İktisadiyatı Koruma Vergisi Kanun La-yihâsı* olarak sunulmuş ancak kanunlaşırken ismi değiştirilerek *Buhran Vergisi Kanunu* halini almıştı. Geçici mahiyette olağanüstü bir vergi kalemi olarak tasarlanan buhran vergisi, 1931–1949 yılları arasında yürürlükte kalmıştır (Yeşilyurt, 2021: 228, 232–233).

1932 yılının ortalarına doğru *Muvazene Vergisi Kanunu* yürürlüğe girdi (Yenal, 2013: 64). Böylelikle kentli kesimin kazancı üzerinden kazanç vergisi, iktisadî buhran vergisi ve muvazene vergisi alınması ile aynı vergi kaynağı üç kez vergilendirilmiş oluyordu (Yeşilyurt, 2021: 234). 1930’lu yıllarda kamunun ek gelir ihtiyacını karşılamak için kazançlar üzerinden alınan bir diğer olağanüstü vergi ise 1934’te yürürlüğe giren “Hava Kuvvetlerine Yardım Vergisi” idi. Her üç verginin aynı mâlî yılda ilk kez tahsil edildiği 1935 yılında olağanüstü vergilerin, vergi gelirleri içindeki payı %20,53 iken 1939 yılına gelindiğinde aynı oran %22,27 idi. Aşar vergisinin kaldırılmasının meydana getirdiği boşluğa karşın 1932 yılından sonra yeni vergi getirilmeyen tarım kesimine mevcut vergilerde de indirim yapılmıştır (Saraçoğlu, 2009: 143). Kamu gelirleri ve kamu harcamalarının GSYİH içindeki payı 1920’lerin sonunda %13-15 dolaylarında seyrederken 1930’ların sonunda %17-19 seviyelerine yükselmiştir. Ancak hükûmet 1930’lar boyunca bütçe açığı vererek ekonomiyi canlandırma yoluna gitmemiştir (Pamuk, 2023: 191).

Para-kredi, kambiyo ve maliye politikaları açısından oldukça muhafazakâr bir zihniyete sahip olan hükûmetlerin yönettiği Türkiye’de 1930’lu yıllarda enflasyondan bahsetmek pek mümkün değildir. Aksine uluslararası tarım ürünü fiyatlarının düşmekte olduğu konjonktürde Türkiye piyasasında da fiyat hareketleri düşme yönünde bir eğilim sergiler. Devlet girişimciliği ile üretilen ürünlerin fiyatları açısından izlenen politika da kontrollü fiyat politikasıdır. Ancak kriz koşullarında halkın alım gücünde yaşanan gerilemeden ötürü 1930’lar enflasyondan değil ama, hayat pahalılığından yoğun biçimde şikâyet edilen yıllardı (Doğruel ve Doğruel, 2005: 104). İthal mallarında yaşanan kıtlık, gümrük vergilerinin artması, olağanüstü vergilerin konulması, liranın değer kaybetmesi ve fırsatçılık gibi sorunlar üst üste eklenince kentlerde yaşayan emekçi kesimin hayat pahalılığına dair şikâyetleri muazzam ölçüde artmıştır (Yenal, 2013: 65).

2.2.5. Nüfus ve Eğitim: Beşerî Sermayenin İyileşmesi

Savaşlar, tehcir ve mübâdele nedeniyle 1914-1923 döneminde neredeyse %20 oranında azalan nüfus 1920’ler boyunca artmıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki nüfus düzeyi, 1930’ların ortasında yakalanabilmiştir (Pamuk, 2017: 310-311). 1927-1935 arasındaki 8 yılda %18,4 oranında artan Türkiye nüfusunun yıllık ortalama artış hızı ise %2,3’tü. 1940 yılına gelindiğinde ise Türkiye’nin nüfusu, 1914 yılı nüfusunun %9 üzerindeydi. 1935-1940 yılları arasında %10,3 oranında artan nüfusun yıllık orta-

Pahalılık (Son Posta. *Pazar Ola Hasan B. Diyor ki:* 9 Nisan 1936: 5).

lama artış hızı ise %1,8'di (Bkz. Tablo 10). 1935 yılı itibarıyla ülke nüfusu yaklaşık olarak 16,2 milyondur. Toplam nüfusun yaklaşık %23,5'i il ve ilçe merkezleri olan kentsel alanlarda yaşarken %76,5'i de belde ve köylerde başka bir deyişle kırsal alanda yaşamaktaydı. Aynı yıl Türkiye nüfusunun %49,1'i erkeklerden %50,9'u ise kadınlardan oluşuyordu. Takip eden 30 yıl boyunca erkeklerin nüfus içindeki oranı artış göstermiştir. 1935 yılında 16,2 milyondan oluşan Türkiye nüfusunda genç ekonomik bağımlılık oranı⁹ %75,8 ve yaşlı ekonomik bağımlılık oranı %7,1; toplam ekonomik bağımlılık oranı ise %82,9'dur. Aynı oranlar 1940 yılına gelindiğinde sırasıyla %77,6, %6,5 ve %84,1 olmuştur. 1935 yılında Türkiye'de 15 yaş ve üzerinde olup da istihdam edilenlerin %87,5'u tarım, ormancılık, balıkçılık ve avcılık alanından geçimini sağlamaktaydı. İmalat sanayiinde çalışanların oranı ise %3,5'ti. 1939 yılında ise tarım, ormancılık, balıkçılık ve avcılık alanında çalışanların oranı %86,3'e azalırken imalat sanayiinde istihdam edilenlerin oranı %5'e yükselmiştir (TÜİK İstatistik Göstergeler 1923–2013, 2014: 7, 11, 17, 132).

Tablo 10. Gerçek Sayım Değerleri Üzerinden Türkiye Nüfusu, 1927–1940

Yıllar	Toplam	Erkek	Kadın
1927	13.648.270	6.563.879	7.084.391
1935	16.158.018	7.936.770	8.221.248
1940	17.820.950	8.898.912	8.922.038

Kaynak: 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı (1941: 3).

9 Genç ekonomik bağımlılık oranı = 0–14 yaş grubundaki kişi sayısı/15–64 yaş grubundaki kişi sayısı x 100, Yaşlı ekonomik bağımlılık oranı = 65 ve yukarı yaş grubundaki kişi sayısı/15–64 yaş grubundaki kişi sayısı x 100, Toplam ekonomik bağımlılık oranı = 0–14 yaş grubundaki kişi sayısı ile 65 ve yukarı yaş grubundaki kişi sayısının toplamı/15–64 yaş grubundaki kişi sayısı x 100'dir.

Şehirleşmenin oldukça sınırlı kaldığı bu dönemde toplam nüfusun %16,6’sı, nüfusu 10.000’den fazla olan yerlerde yaşamaktaydı. Ancak aynı dönem eğitim alanında önemli gelişmelerin yaşandığı yıllardı. Eğitimin neredeyse her kademesinde ciddi iyileşmeler ve niceliksel artışlar olmakla birlikte esas itibarıyla ilkokula devam eden çocuk sayısındaki artış çok daha belirgindi. 1935 yılında okur yazar oranı %20,4 iken 1945’te aynı oran %30,2’ye yükselmiştir. Ancak 1930’larda yönetim yapısı ve yasal çerçeve yeni ilkelere oturtulup eğitim alanında etkin bir gelişme sağlanırken kırsal yapı çözülmemiş, toplumsal hareketlilik sınırlı kalmıştır. Başka bir deyişle kurumsal yenileşme hareketliliği ile toplumsal durağanlık iç içedir ve bu çelişik yapı savaş ertesinde çok partili hayata geçilmesiyle birlikte kendini ortaya koyacaktır (Kepenek, 2012: 79, 81; Türkiye’de Ekonomik ve Toplumsal Gelişimin 50 Yılı, 1973: 436).

2.3. Ekonomik Buhran ve Ankara’nın Siyasî Gölgesinde İstanbul Ekonomisi

Sahip olduğu tüm iktisadî potansiyeline rağmen İstanbul’a karşı yürütülen bu mesafeli politika nedeniyle 1923–1950 dönemi İstanbul’un kendi kabuğuna çekildiği, Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde yaşadığı kan kaybını telafi edemediği durağan bir döneme işaret etmektedir (Mazman, 2015: 532). Cumhuriyet’in ilk 25 yılında hem ekonomik büyüme hem de nüfus artışı açısından eski şaşalı dönemlerine benzeyen bir performansla sahip olamamıştır (Yılmaz, 2015: 330). 1923–1950 döneminde İstanbul’un nüfus artış hızı, Ankara başta olmak üzere bazı büyük kentlerin nüfus artış hızının altında bir seyir izlemiştir. Kent nüfusu giderek homojenleşmiş ve kozmopoliten niteliğini yavaş yavaş kaybetmiştir. Nüfusun mekânsal dağılımı da hayli dikkat çekicidir. 1950’lere kadar kent eski sınırlarının dışına taşma eğilimi göstermezken gayrimenkul piyasası canlılığını kaybetmiştir (Tekeli, 2009: 193–194).

Ankara hükûmetlerinin İstanbul’a yönelik negatif bakışına bir de büyük buhranın ekonomi ve toplum üzerindeki olumsuz etkileri eklenince 1930’lu yıllar İstanbul için oldukça sıkıntılı bir dönem olarak geçmiştir (Yılmaz, 2015: 328). İstanbul iktisâden Türkiye’nin kalbi durumundadır. Fakat kent ekonomisi içinde en büyük pay tarım dışı hizmetlerindir. Şehir hiçbir zaman tarımsal üretim açısından bir merkez olmamıştır. Geçimlik üretimini yapamayan büyük bir nüfusun ikamet ettiği bir şehir olarak tüketici kimliği en çok da savaş ve kriz dönemlerinde büyük bir kaos üretiyordu. Devletçilik döneminde Türkiye’nin en hızlı büyüyen şehri Anka-

ra'ydı. Sanayi planları ile Anadolu'nun küçük kentlerinde devletin büyük ölçekli sanayi yatırımları gerçekleştirmesi, Anadolu'da Ankara dışında kalan bazı kentlerin yıldızını parlatmıştır ve bu kentler bölgesel merkez niteliği kazanmaya başlamıştır (Yurt Ansiklopedisi, 1982-1983: 3925 ve 4011).

Piyasa ekonomisinin en ziyade geliştiği kent olmasına rağmen 1930'larda kamunun sanayi yatırımlarından İstanbul'un payına düşen miktar pek yüksek değildi (Yılmaz, 2015: 322-326). İstanbul sanayisine eklenen devlet işletmeleri BBYSP kapsamında 1935 yılında faaliyete geçen Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Sosyetaesi (Şişecam) ile 1934 yılında Sümerbank'ın yönetiminde yenilenerek açılan Bakırköy Bez Fabrikası'ndan ibaretti (Demirer, 2020). Yaklaşık 44 milyon TL değerinde bir bütçesi olan BBYSP'de İstanbul için ayrılan pay 2,3 milyon TL idi ve BBYSP bütçesinin sadece %5,2'ine tekabül ediyordu (Yurt Ansiklopedisi, 1982-1983: 3931). Sıralanan faktörlerden ötürü İstanbul'un maruz kaldığı üretim ve itibar kaybı en çok da 1930'lu yıllarda kendini hissettirmiştir.

1930 yılı itibarıyla İstanbul vilayeti idarî yapı açısından 15 kazadan oluşuyordu: Adalar, Bakırköy, Beşiktaş, Beykoz, Beyoğlu, Çatalca, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Kartal, Sarıyer, Silivri, Şile, Üsküdar ve Yalova. Bu kazalara bağlı -merkez nahiyeler hariç- 37 nahiye, 311 mahalle ve 303 köy vardı.¹⁰ Kazaların arasında Adalar, Beşiktaş, Eminönü ve Kadıköy'e bağlı herhangi bir köy bulunmazken Üsküdar'da 4 köy, Beyoğlu ve Fatih'te sadece 2 köy bulunuyordu. Sahip olduğu köy sayısı açısından ilk sırada gelen kaza Şile idi. 86 köye sahip olan Şile'yi sırasıyla 73 köyle Çatalca, 35 köyle Yalova ve 25 köy ile Silivri takip ediyordu. Sarıyer ve Kartal'a bağlı 20'şer, Bakırköy ve Beykoz'a bağlı 18'er köy vardı (İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1930-1931, 1932: 35). Fatih'e bağlı bir nahiye olan Eyüpsultan'ın 1936 yılında kaza hâline gelmesiyle İstanbul'un kaza sayısı 16'ya yükselmiş oldu (Şahin, 2015: 246). 1930'lu yıllar boyunca bu idari yapılanmada herhangi bir değişiklik yapılmadı.

Yüzyılın başında nüfusu 1 milyonu aşmış olan -tahminen 1.200.000 civarında- İstanbul'un şehremaneti nüfusu 1927'de 690.857'ye düşmüştür. Şehir nüfusuna İstanbul köylerindeki nüfusun da eklenmesiyle hesaplanan vilayet genel nüfusu ise 794.444 idi (İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1930-1931, 1932: 42; 1927 Umumi Nüfus Tahriri, 1929: 93-94). 1935 yı-

10 On beş kazaya bağlı nahiye, mahalle ve köylerin isimleri için bkz. İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1930-1931, 1932: 35-41.

lında yapılan nüfus sayımı, İstanbul kentinin nüfus dinamiklerine ilişkin çok şey anlatıyordu. Sayım sonuçlarına göre İstanbul vilayetinde belediye sınırları dahilinde yaşayan nüfus 758.488'di. Nahiye ve köylerdeki nüfus da dahil edilirse nüfus büyüklüğü 883.599 kişiye ulaşıyordu. Başka bir deyişle İstanbul vilayetinin nüfusunun %84'ü, nüfusu 10.000'den büyük olan yerlerde yani kentte yaşamaktaydı. Bu oran Türkiye ortalamasının çok üzerindeydi. İstanbul'un kırsal nüfusu ise %16'ydı. Nüfusun %51,5'i erkek ve %48,5'i kadınlardan oluşuyordu. İstanbul nüfusunun en büyük kısmı Beyoğlu'nda yaşıyordu. Kazan'ın nüfusu 230.000'di. Beyoğlu'nu 172.201 kişi ile Fatih, 100.933 ile Eminönü ve 55.007 kişi ile Beşiktaş takip ediyordu. Anadolu tarafında en yüksek nüfuslu kazalar 57.358 ile Kadıköy ve 54.848 ile Üsküdar'dı. Çatalca, Silvri, Yalova ve Şile ise İstanbul'da nüfusu en az olan kazalardı. Vilayet nüfusu 758.488 kişiyken doğaldır ki İstanbul şehrinin nüfusu daha azdı. 741.148 kişiden oluşan şehir nüfusunun içinde okuma yazma bilenlerin oranı %55,3 iken sadece okuma bilenlerin oranı %1,6 idi. Bu oranlar, Türkiye ortalamasının bir hayli üzerindeydi (Mazman, 2015).

Erkekler arasındaki okuryazarlık oranı kadınlara kıyasla çok daha yüksekti. Bununla birlikte İstanbul nüfusunun %43'ü ise okuma yazma bilmiyordu. Nüfusun dinî kompozisyonuna göre Müslümanların İstanbul nüfusundaki oranı %70,7'ydı. Şehirde 217.142 gayrimüslim yaşarken bunların nüfusa oranı %29,3 idi. Oysa Türkiye geneli itibarıyla nüfusun içinde gayrimüslimlerin oranı 1935 yılında sadece %2'ydı.¹¹ Nüfusun ana dili itibarıyla kompozisyonuna bakıldığında Türkçe dışında sırasıyla ana dili Rumca, Ermenice ve Yahudice olanlar nüfus içinde en yüksek paya sahipti (1935 Genel Nüfus Sayımı Kat'i ve Mufassal Neticeler: İstanbul Vilâyeti, 1936: 5-6 ve 21-22). 1935'te İstanbul'da ikamet eden nüfusun içinde İstanbul'da doğanların oranı %57 iken başka ilde doğup da İstanbul'da ikamet edenlerin oranı %26 idi. İstanbul nüfusunun yaş yapısı dikkate alındığında ise 1935 yılı itibarıyla çalışma çağı genç nüfus (15-24) ile çalışma çağı yetişkin nüfusun (25-64) toplam nüfusun %69,8'ini oluşturduğu görülmektedir (Mazman, 2015: 532-533, 536).

1935 nüfus sayımına göre İstanbul şehrinde yaşayanların geçimini kazandığı sektörlerin başında sanayi gelmekteydi. İstanbul sanayisi çalışanlar

11 İstanbul şehri yerine İstanbul vilayeti baz alındığında ise gayrimüslimlerin, vilayet nüfusu içindeki oranı %24,7'ye düşüyordu. Vilayet nüfusu içinde gayrimüslim nüfus oranının en fazla olduğu beş vilayet, Mardin (%8,8), Çanakkale (%3,9), İzmir (%3,6), Edirne (%2,4) ve Diyarbakır (%1,5) idi (1935 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu: Kat'i Tasnif Neticeleri, 1937: 193).

açısından erkek egemen bir görünüme sahipti. Başka bir deyişle İstanbul'da her beş erkekten biri sanayi sektöründe çalışmaktaydı (Bkz. Tablo 11). Sırasıyla elbise sanayi, gıda, içki ve tütün sanayi, inşaat, bina ve mobilya sanayi, ağaç işleme sanayi, demir sanayi, makina, cihaz ve alet imalatı sanayi, dokuma sanayi, kâğıt ve matbaa sanayi, deri, kösele, kauçuk, seloit, kemik, boynuz ve kehribar eşya sanayi en çok işçinin çalıştığı sanayi alt dallarıydı. İstihdam ettiği kişi sayısı açısından elbise sanayi içinde elbise üretimi ve kunduracılık; gıda, içki ve tütün sanayi içinde tütün sanayi; kasaplık, reçel, pasta, bisküvi, çikolata ve şekerleme üretimi ile ekmekçilik; inşaat, bina ve mobilya sanayi içinde bina inşaatı, boyacılık, döşemecilik, sıhhi tesisat, kalorifer, gaz, su ve elektrik tesisatı; ağaç işleme sanayi içinde marangozluk ve kakmacılık; demir sanayi içinde demircilik, nalbantlık ve çatal bıçak takımı üretimi; makina, cihaz ve alet imalatı sanayi içinde makina ve tamir işleri atölyeleri ile saatçilik ve kuyumculuk; dokuma sanayi içinde pamuk, yün ve ipek sanayi; kâğıt ve matbaa sanayi içinde kitap ve gazete basımı; deri, kösele, kauçuk, seloit, kemik, boynuz, kehribar eşya sanayi içinde ise saraçlık ile kunduracılık haricindeki deri ve kösele eşya üretimi önde geliyordu. Büyük sanayi ve geleneksel el sanatları bir arada düşünüldüğünde kunduracılık 7.818 çalışan ile ilk sıradaydı. Kunduracılığı 6.081 kişinin geçimini sağladığı elbise üretimi alanı takip etmekteydi. Kunduracılık, elbise üretimi, marangozluk ve kakmacılık, bina inşaatı, tütün sanayi ile pamuk, yün, ipek sanayi alanında çalışanlar bir arada hesaplandığında toplam sayıları, sanayi ve geleneksel el sanatları alanında çalışanların %30'una denk gelmekteydi (1935 Genel Nüfus Sayımı Katı ve Mufassal Neticeler: İstanbul Vilâyeti, 1936: 25-32).

Tablo 11 İstanbul'da nüfusun meslekler itibarıyla dağılımını göstermektedir. İstanbul'da yaşayanların sanayi ve geleneksel el sanatlarından sonra en fazla çalıştığı iktisadî sahanın ticaret olduğu görülmektedir. Bankacılık ve sigortacılık gibi finans sektörünün bileşenleri de 1935 nüfus sayımında meslek olarak ticaret kategorisinde değerlendirilmiştir. Umûmi idare ve hizmetler, serbest meslekler kategorisinde çalışanların üçte ikisi kamu yönetimi sahasında çalışanlardan oluşuyordu. Eğitim alanında çalışanlar ile sağlık çalışanları öne çıkan diğer meslek alanlarıydı. Nakliye ve ulaşım sahasında çalışanların önemli bir kısmı nakliyat, seyahat acenteleri, deniz ve hava taşımacılığı alanlarında çalışırken hamallık yaparak geçimini sağlıyorlardı. Toprak mahsulleri alanında çalışanların yarısından biraz fazlası tarımla uğraşırken kalan kısmı bağcılık, bahçecilik, çiçekçilik, hayvancılık, arıcılık, balıkçılık, avcılık gibi iktisadî faaliyetleri gerçekleştiriyordu. Ev iktisadîyatı alanında çalışanlar ise hizmetçi, mürebbiye, kapıcı,

gündelik hizmetçi gibi mesleklerden oluşmaktaydı. Mesleksiz, mesleği bilinmedik ve belirsiz olanların neredeyse dörtte üçünü mesleksizler oluşturuyordu. Geriye kalanlar ise daha ziyade öğrenciler, emekliler, yetim ve dul maaşı alanlar, irat sahipleri, cezaevi, hastane, Darülaceze gibi yerlerde kalanlardan oluşuyordu (1935 Genel Nüfus Sayımı Katî ve Mufassal Neticeler: İstanbul Vilâyeti, 1936: 26 ve 33-36).

Tablo 11. İstanbul’da Nüfusun Meslekler İtibarıyla Dağılımı, 1935

Meslekler	Sayı			Oran (%)		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Toprak Mahsulleri	19.350	820	20.170	5,1	0,2	2,7
Sanayi ve Küçük Sanatlar	76.260	13.700	89.960	20,0	3,7	12,2
Ticaret	55.464	3.323	58.787	14,6	0,9	7,9
Nakliye ve Ulaşım	28.117	311	28.428	7,4	0,1	3,8
Umumi İdare ve Hizmetler, Serbest Meslekler	51.870	6.686	58.556	13,6	1,9	7,9
Ev İktisadiyatı, Şahsi Hizmetler	7.543	8.826	16.369	2,0	2,5	2,2
Mesleksiz, Mesleği Bilinmedik ve Belirsiz Olanlar	142.204	326.674	468.878	37,3	90,7	63,3
Toplam	380.808	360.340	741.148	100,0	100,0	100,0

Kaynak: 1935 Genel Nüfus Sayımı Katî ve Mufassal Neticeler: İstanbul Vilâyeti (1936: 25).

Meslek, cinsiyet ve dinî kompozisyon açısından bakıldığında gayrimüslim erkeklerin en ziyade meşgul oldukları iktisadî faaliyetler sanayi ve ticaretti. Hristiyanların %28,8’i sanayi ve küçük sanatlarda, %20,8’i ticarete, %7,2’si umûmi idare ve hizmetlerde, serbest meslekler sahasında çalışırken Musevilerin %30,3’ü ticaret, %18,1’i sanayi ve küçük sanatlar, %4,8’i umûmi idare ve hizmetler, serbest meslekler alanlarında çalışıyorlardı. Müslümanların ise %17,8’i sanayi ve küçük sanatlar, %16’sı umûmi idare ve hizmetler, serbest meslekler, %9,2’si nakliye ve ulaşım sahasında çalışırken %5,6’sı da toprak mahsullerinden geçimlerini sağlıyorlardı. Müslim ve gayrimüslim kadınlar açısından mesleklerin dağılımında belirgin bir farklılık yoktu. İstanbul’un çalışma hayatı her dinden kadın için en

ziyade sanayi ve küçük sanatları cazip kılıyordu. Meslekler yaş grupları ile ilişkilendirildiğinde ise 15 yaşından küçük olup da çalışanların sayısı 3.390'dı. Çocuk işçi olarak değerlendirilebilen bu 3.390 çalışanın 2.201'i başka bir deyişle %65'i sanayi ve geleneksel el sanatları alanında istihdam ediliyordu (1935 Genel Nüfus Sayımı Katı ve Mufasssal Neticeler: İstanbul Vilâyeti, 1936: 53-54).

Büyük ölçekli sanayi işletmeleri genellikle İstanbul'da toplanmasına rağmen İstanbul imalat sanayisinde küçük iş yerleri ağırlıklı durumdaydı. 1930'larda modern sanayi işletmelerinin çoğunluğu TSK'den yararlanan yerli ve yabancı sermayeli kuruluşlardı. İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından 1932 yılından itibaren TSK'den yararlanan iş yerlerine gönderilen anketlerle toplanan istatistikler¹² bu anlamda önemli ipuçları içermektedir. 1932 yılı itibarıyla Türkiye ekonomisinde faaliyette bulunan 1.473 işletmenin 342'si Cumhuriyet'in ilanından önce 1.088'i ise Cumhuriyet'in ilanından sonra açılmıştır. 43'ünün açılış tarihi ise tespit edilememiştir. Buna göre işletmelerin %23'ü 1923 öncesinde, %74'ü ise 1923 sonrasında kurulmuştur. 1920'ler sanayileşme anlamında oldukça cılız geçen yıllar olduğundan 1.088 işletmenin büyük kısmı da 1930'lu yıllarda faaliyete geçmiştir. Öte yandan TSK'den yararlanan 1.473 işletmenin %44'ü tarıma dayalı sanayi, %24'ü dokuma sanayi ve ağaç ürünleri sanayi alt dallarında faaliyette bulunuyordu. İş yerlerinin neredeyse dörtte üçü (%71,27) İstanbul, İzmir, Bursa, Balıkesir, Manisa, Adana, Ankara ve Gaziantep'te yoğunlaşmıştır. İstanbul ekonomisi ise tek başına 1.473 sanayi kuruluşunun %34,42'sine ev sahipliği yapıyordu. Türkiye genelinde faaliyette bulunan sanayi işletmeleri, üretim değeri ve kullandıkları ham madde değeri arasındaki fark dikkate alındığında 63,7 milyon TL değerinde katma değer¹³ üretmekteydiler. İstanbul sanayisinin üretilen katma değerdeki payı ise

12 İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından cevaplamaları için TSK'den yararlanan iş yerlerine gönderilen ve 21 sorudan oluşan numune anket için bkz. Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti (1933: 7). 1932 yılından itibaren TSK'den yararlanan iş yerlerine ayrı ayrı soru kağıdı gönderilerek toplanan veriler işletmelerin yıllık faaliyetlerini ve genel durumlarını gösteren istatistiklerden oluşmaktadır. 1932-1939 dönemini kapsayan istatistiklerde 1927 sanayi sayımının tasnifinde kullanılan şema aynen uygulanmıştı. Buna göre sanayi sektörü 10 alt gruba ayrılmıştı. Ancak bu tasnifte yer alan "muhtelit sanayi" ve "muhtelif sanayi" grupları yeterince açık ve anlaşılır olmadığı için İktisat Vekâleti ile birlikte yapılan incelemelerden sonra 8 kategoriden oluşan yeni bir sınıflamaya gidildi. Daha önceki istatistikler yeniden değerlendirilip 1936-1941 dönemi sanayi istatistikleri, yeni yöntemle göre düzenlenerek tekrar yayınlanmıştı (Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Yılları Faaliyeti, 1945: 3).

13 1960 yılı öncesindeki istatistiklerde bugünkü anlamda "katma değer"e ilişkin bir hesaplama bulunmamaktadır.

%40 civarındaydı (Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti, 1933: 4-6).

Bu işletmelerde çalışan 55.321 kişinin 50.579’u 14 yaş üstü işçi, 1.594’ü 14 yaş altı işçi ve 3.149’u ise fen ve idare memurlarından oluşuyordu. Başka bir deyişle çalışanların %94’ü işçiye %6’sı memur pozisyonundaydı. İşçilerin dörtte üçü erkeklerden dörtte biri ise kadınlardan oluşmaktaydı. Memurların arasında yabancı tabiiyetinde olanların sayısı ise 223’tü. İşçi ve memur olarak ayırt etmeksizin çalışanların ortalama yıllık geliri 1932 yılı itibarıyla 279 TL, aylık geliri ise 23,25 TL idi (Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti, 1933: 5-6). Yıllık işçi ücretlerinin en yüksek olduğu sanayi sektörleri ise kâğıt ve karton sanayi ile madencilik ve maden ürünleri sanayi olmuştur (Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti, 1934: 23).

TSK’dan yararlanan 1.473 sanayi iş yerinin 507’si ve bu iş yerlerinde çalışanların (memurlar ve işçiler) 15.730’u İstanbul’da bulunuyordu. TSK’dan yararlanan iş yerlerinde ortalama 38 çalışan varken bu sayı İstanbul için 31’di. TSK’dan yararlanan İstanbul’daki 507 iş yerinin 213’ü dokuma, 109’u tarıma dayalı sanayi, 57’si maden ürünleri, 41’i ağaç ürünleri, 30’u kimya, 25’i kâğıt ve karton sanayi, 15’i taşa toprağa dayalı sanayi ve 17’si ise bunların dışında kalan sanayi dallarında faaliyet göstermekteydi. Bu iş yerlerinde çalışanların 6.374’ü dokuma, 4.494’ü tarıma dayalı, 1.678’i maden ürünleri, 1.041’i kâğıt ve karton sanayinde çalışırken 2.143 kişi bunların dışında kalan sanayi alanlarında çalışıyordu. Başka bir deyişle dokuma, tarıma dayalı, maden ürünleri ile kâğıt ve karton sanayinde çalışanlar İstanbul’da TSK’dan yararlanan iş yerlerinde çalışanların %86’sını oluşturuyordu (Tablo 11).

1930’lar boyunca Türkiye genelinde olduğu gibi İstanbul özelinde de TSK’dan yararlanan işletmelerin en fazla yoğunlaştığı sanayi dalları dokuma sanayi ve tarıma dayalı sanayi olmuştur. İstanbul dokuma sanayisinin hem İstanbul sanayisi hem de Türkiye dokuma sanayisi içinde çok özel bir yeri vardı. İstanbul’da TSK’dan yararlanan 507 işletmenin 213’ü başka bir deyişle %42’si bu sanayi dalındaydı. TSK’dan yararlanan işletmelerde çalışan 15.730 kişinin %40,5’i dokuma sanayinde çalışmaktaydı. İstanbul dokuma sanayindeki iş yerleri, bu dalda Türkiye genelinde TSK’dan yararlanan firmaların da %60,6’sını oluşturuyordu. Benzer şekilde bu dalda çalışanların %39,7’si İstanbul’daki dokuma sanayi işletmelerinde çalışıyordu (Tablo 11).

Türkiye'deki büyük dokuma işletmeleri ağırlıklı olarak İstanbul'da yoğunlaşmış durumdaydı. İstanbul'daki teşvikli dokuma işletmelerinin en önde gelenleri devlet girişimciliğinin birer örneği olan Bakırköy Bez ve Feshane Yünlü fabrikalarıydı. 1929 sonrasında uygulanan korumacı gümrük politikasının etkisiyle dokuma sanayinde faaliyet gösteren fabrikaların önemli bir kısmı 1930-1932 arasında kurulmuştur. 47 çorap-fanila imalathanesinin 22'si, 53 havlu ve peştemal imalathanesinin 18'i, 50 trikotaj atölyesinin 22'si, 24 yünlü-ipekli kumaş işletmesinin 11'i, 17 ipekli dokuma işletmesinin 8'i, 9 yünlü dokuma fabrikasının 4'ü 1930-1932 döneminde kurulmuştur. Bu durum buhran sonrasında benimsenen korumacı politikalar sayesinde dokuma sanayinde ithal ikameci eğilimlerin özellikle küçük ölçekli işletmelerle kendini gösterdiğini ortaya koyuyor. Yünlü dokuma fabrikaları ile çorap-fanila üretilen işletmeler ve trikotaj imalathaneleri bu sanayi dalında çalışanların %64,9'unu istihdam etmekteydi. 50 trikotaj atölyesinde 824 işçi, 47 çorap-fanila imalathanesinde ise 1.206 işçi çalışıyordu. Bununla birlikte 1.918 işçinin çalıştığı 9 yünlü dokuma fabrikasında işletme başına ortalama işçi sayısı 213'tü. İşletme başına işçi sayısının yüksek olduğu başka sanayi alt dalları da vardı. Bir pamuk ipliği fabrikasında 290 işçi, kaput ve yelken bezi üreten iki işletmede ise 456 işçi çalışıyordu (Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti, 1934; Seyfi Cenap, Ocak 1933: 34-36).

İstanbul'da TSK'den yararlanan işletmelerin %21,5'i ise tarıma dayalı sanayi işletmeleriydi. 109 tarıma dayalı sanayi işletmesi Türkiye genelinde TSK'den yararlanan 651 iş yerinin %16,7'sini oluşturmaktaydı. Türkiye genelinde bu dalda çalışanların ise %24,6'sı İstanbul'daki iş yerlerinde çalışıyordu. İstanbul'da tarıma dayalı sanayi dalında çalışanların %41,4'ü deri sanayisinde faaliyet gösteren 28 iş yerinde çalışıyordu ki Türkiye deri sanayisinin kalbi zaten İstanbul'daydı. Anadolu yakasında 1933 yılı itibarıyla Sümerbank'a geçen Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası ile Avrupa yakasında Kazlıçeşme'deki Hacı Akif Efendi'nin fabrikası ve Zeytinburnu'ndaki Maryanos fabrikası ile Denizlili Hacı Hasan, Pinça Bira-derler, Tripo, Rafael Avmam, Altıparmak, Satıryadis ve Aleko Dulo'nun fabrikaları önde gelen deri tesisleriydi (Yurt Andiklopedisi, 1983: 3927).

Deri sanayi ile ilişkili biçimde kundura sanayi de İstanbul'un tarıma dayalı sanayi iş yerleri içinde çalışan sayısı açısından öne çıkıyordu. Ne var ki kauçuk sanayinin büyümeye başlaması ve kauçuktan imal edilen ithal ayakkabıların rekabeti nedeniyle hem deri hem de kundura üreticileri

-özellikle küçük üreticiler- zor günler geçirmekteydi. 1930’ların korumacılık tedbirleri ile hükûmet, deri ve kundura sanayinde çalışanlara kol kanat germiştir (Ballı ve Koraltürk, 2019).

Tarıma dayalı sanayi dalında öne çıkan diğer sanayiler çikolata ve şekerleme sanayi ile alkol sanayi idi. 1927’de Feriköy’de bir fabrika kuran Nestle ile 1930’lardaki korumacılık tedbirleri ile sayısı giderek artan Zafer, Lion-Melba, Elit, Eden, Pola, Royal, Hilâl, Besler, Şark gibi yerli çikolata üreticileri ile Hacı Bekir Şekercilik başta olmak üzere şekerleme üreticileri kendi sanayi dallarının en önemli temsilcileriydi (Özen, 2014). Bu dalda TSK’dan yararlanan 19 iş yerinde 577’si işçi olmak üzere 594 kişi çalışıyordu.

İstanbul’da TSK’dan yararlanan tarıma dayalı sanayi iş yerlerinin 5’i alkol sanayisindeydi. 5 fabrikada 464’ü işçi olmak üzere 540 kişi çalışıyordu. Bu dalda işletme başına 93 işçi düşüyordu. İçki üretiminde öne çıkan işletmeler, Türkiye’nin ilk bira üreticisi olan ve 1934 yılında İnhisarlar İdaresi’ne devredilerek kamulaştırılan yabancı sermayeli Bomonti-Nektar Birleşik Bira Fabrikası ve yine İnhisarlar İdaresi tarafından işletilen Paşabahçe Rakı ve İspirto Fabrikası ile Mecidiyeköy Likör ve Kanyak Fabrikasıydı (Yılmaz, 2015: 319). Tarıma dayalı sanayi alanında faaliyet gösteren diğer iş yerlerinin başında un ve konserve fabrikaları geliyordu. 11 un fabrikasında 437 işçi, 6 konserve fabrikasında 184 işçi çalışıyordu (Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti, 1934).

Tarıma dayalı sanayi işletmeleri ile dokuma sanayinde faaliyet gösteren fabrikalar İstanbul’da büyük ve modern sanayinin en fazla yatırım yaptığı sanayi dallarıydı. Bu anlamda hem Türkiye hem İstanbul sanayisi içinde öne çıkan bir başka sanayi sektörü ise bina inşaatı sanayi idi. 1932 yılı itibarıyla Türkiye’de faaliyet gösteren ve TSK’dan yararlanan 31 işletmenin 15’i yâni %48,3’ü İstanbul sanayisinde faaliyet gösteriyordu. Türkiye genelinde TSK’dan yararlanıp bu sanayi dalında çalışan 1.861 kişinin 834’ü başka bir deyişle %44’ü İstanbul’daki işletmelerdeydi. Türkiye’de bu alanda yaratılan katma değer ise çok daha büyük bir kısmı İstanbul’daki fabrikalar sayesinde gerçekleşiyordu. İstanbul’da TSK’dan yararlanan işletmelerin %3’ü, TSK’dan yararlanan iş yerlerinde çalışanların ise %5,3’ü bina inşaatı sanayindeydi (Tablo 12). Ancak il genelinde yaratılan katma değer açısından bu sanayi dalı, işletme sayısı ve çalışan sayısındaki payına göre daha büyük bir paya sahipti.

Tablo 12. İstanbul'da TSK'den Yararlanan İş Yeri ve Çalışan Sayısı, 1932

Sektörler	İş Yeri Sayısı ve Türkiye İçindeki Payı			Çalışan (İşçi ve Memur) Sayısı ve Türkiye İçindeki Payı		
	Türkiye	İstanbul	(%)	Türkiye	İstanbul	(%)
Madencilik Sanayi	17	2	11,8	8.687	15	0,2
Tarıma Dayalı Sanayi	651	109	16,7	18.262	4.494	24,6
Dokuma Sanayi	351	213	60,6	16.046	6.374	39,7
Ağaç Ürünleri Sanayi	134	41	30,6	3.537	525	14,8
Kâğıt ve Karton Sanayi	41	25	60,9	1.345	1.041	77,4
Maden Ürünleri Sanayi	85	57	67,0	2.236	1.678	75,0
Bina İnşaatı Sanayi	31	15	48,3	1.861	834	44,8
Kimya Sanayi	76	30	39,4	1.473	446	30,3
Diğer Sanayi	48	7	14,6	1.355	80	5,9
Belirlenemeyen Sanayi	39	8	20,5	519	229	44,1
Toplam	1.473	507	34,4	55.321	15.730	28,4

Kaynak: Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti (1934)'ten yararlanılarak hazırlanmıştır.

1932 yılı itibarıyla devletin sanayi yatırımlarından herhangi bir pay almayan bu sanayi dalında tuğla ve kiremit sanayi de önemli olmakla birlikte aslan payı çimento sanayinindi. Sanayileşme ile birlikte önemli bir inşaat malzemesi hâline gelen çimentonun üretimi ve talebi, geleneksel inşaatların yerini çok katlı apartman ve iş merkezlerinin almasıyla artmıştır. 1930'lar ise Ankara başta olmak üzere Türkiye'de betonarme yapılara ve çimentoya olan talebin yüksek boyutlara ulaştığı bir döneme işaret ediyordu (Dölen ve Koraltürk, 2012). Neredeyse tamamı yabancı sermayeli işletmelerden oluşan çimento sanayinde faaliyet gösteren 3 fabrikada işletme başına düşen çalışan sayısı hayli yüksekti (Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti, 1934). 1929 yılında yerli ve yabancı sermaye ortaklığı ile Kartal'da kurulan Anadolu Çimentoları Türk Anonim Şirketi ile Zeytinburnu'nda kurulan Türk Çimentosu ve Kireci Anonim Şirketi 1930 yılı itibarıyla üretime başlamışlardı (Akşam, 31 Mart 1930: 3). Bakırköy Çimento Türk Anonim Şirketi tarafından yerli sermaye ile kurulan Kurt Çimento Fabrikası ise 1938 yılında üretim faaliyetini durdurmuştur (Özen, 1942: 84).

1932 yılına ait sanayi istatistiklerine göre İstanbul'daki kâğıt ve karton sanayi, işletme sayısı ve çalışan sayısı açısından Türkiye sanayisi içinde oldukça önemliydi. Türkiye genelinde TSK'den yararlanan 41 işletmenin

25’i İstanbul’da bulunuyordu. İstanbul’daki kâğıt ve karton sanayinin, TSK’den yararlanan iş yeri sayısı açısından İstanbul sanayisindeki payı %5 iken İstanbul sanayisinde çalışanların %6,6’sını istihdam etmekteydi (Tablo 10). Bu iş yerlerinin de 20’si matbaacılık alanında faaliyet gösteriyordu. Osmanlı’dan bu yana İstanbul, matbaa ve basın sanayinin merkezi durumundaydı. İstanbul’daki 20 matbaada çalışan işçi sayısı 877’ydi. Kâğıt ve karton sanayinde çalışanların toplam sayısı 936’sı işçi olmak üzere 1.041’di (Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti, 1934).

1932 yılında İstanbul’da sanayisinde TSK’den yararlanan ve Türkiye sanayisi içinde iş yeri sayısı ve çalışan sayısı açısından önemli bir paya sahip olan sanayi kollarından biri de maden işleme, makina onarımı ve imalatının yapıldığı maden ürünleri sanayi idi. TSK’den yararlanan 57 maden ürünleri işletmesi, Türkiye genelinde bu alanda faaliyet gösterip de TSK’den yararlanan işletmelerin %67’sini oluştururken bu işletmelerde çalışanların da %75’ini istihdam ediyordu (Tablo 12). Türkiye sanayi sektöründe TSK’den yararlanan işletmeler tarafından yaratılan katma değer açısından önemsiz bir paya sahip olan bu sektördeki katma değer beşte dördü İstanbul’da üretiliyordu. Maden ürünleri sanayinde faaliyet gösteren 57 işletmede çalışan 1.573 işçinin -memurlarla birlikte 1.678 çalışan- 492’si Hasköy, Camialtı ve İstinye tersanelerinde vapur tamiri yapan tersane işçileriydi (Yurt Ansiklopedisi, 1982-1983: 3928; Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti, 1934).

Kimya sanayinde TSK’den yararlanan 76 işletmenin 30’u başka bir deyişle %39,4’ü İstanbul’daydı. Kimya sanayindeki bu işletmeler, İstanbul’da TSK’den yararlanan sanayi işletmelerinin %6’sını oluştururken İstanbul

Apartmanlar ve İnşaat Sektöründe Gelişme
(Cumhuriyet. Yeni Apartmanlara Çok Rağbet Var.
22 Eylül 1931: 2).

sanayisinde çalışanların ise %2,8'ini istihdam ediyorlardı. Kimya sanayisinin katma değer açısından Türkiye sanayisinde önemsiz bir yeri vardı. Ancak kimya sanayindeki katma değerın yarısından fazlası, istihdamın da %30,3'ü İstanbul'a aitti (Tablo 12). İstanbul'daki 30 kimya işletmesinin 8'i sabun, 4'ü ilaç, 6'sı boya, 4'ü gazoz, 2'si patlayıcı madde, 6'sı ise öteki kimyasal maddelerin üretimiyle uğraşmaktaydı. Bakırköy'deki Baruthane hariç olmak üzere kimya sanayindeki işletmelerin hepsi küçük ölçekli sanayi işletmeleri idi (Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti, 1934). Sabun üreten iş yerleri ülkenin önemli kentlerine dağılmış durumda olsalar da ilaç üretimi neredeyse tamamen İstanbul'da gerçekleşmekteydi. 1930'lu yıllar kent ekonomisinde birçok alanda olduğu gibi tıbbi müstahzar başka bir deyişle hazır ilaç üretiminde de yerli üreticinin teşvik edildiği bir dönemdir. Ancak ilaç üreten diplomalı eczacılar, sermaye yetersizliği nedeniyle üretimlerini birkaç odadan ibaret olan laboratuvarlarda gerçekleştirebildikleri için TSK'den yararlanabilecek düzeyde iktisadi ve teknik imkânlara sahip olan ilaç üreticisi sayısı çok azdı (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Ekim 1933: 125-126; Ballı ve Koraltürk, 2024).

İstanbul'da ağaç ürünleri sanayinde faal olup da TSK'den yararlanan 41 iş yeri, İstanbul'daki TSK'den yararlanan 507 iş yerinin %8'ini oluşturmuyordu. 41 iş yerinde çalışan 525 kişi ise İstanbul'da TSK'den yararlanan iş yerlerinde çalışanların %3,3'üne tekabül ediyordu. İş yeri ve çalışan sayısı açısından İstanbul sanayisinde bu sanayi dalının payı görece önemsizdi. Ağaç ürünleri sanayide faaliyet gösteren 41 işletme Türkiye'de bu dalda faaliyet gösterip de TSK'den yararlanan 134 işletmenin %30,6'sı oranındaydı (Bkz. Tablo 12). Benzer şekilde Türkiye genelinde bu sanayi dalında çalışanların %14,8'ini istihdam ederken toplam katma değerde İstanbul işletmelerinin payı %10'du. Bu açıdan bakıldığında ağaç ürünleri sanayisi, İstanbul'dan ziyade Türkiye sanayi sektörü içinde daha büyük bir paya sahipti. Bu sanayi dalında öne çıkan iktisadî faaliyet alanı ise marangozluk, doğramacılık ve mobilyacılıktı. Biri devlet tarafından yönetilen 28 iş yerinde 328 kişi çalışıyordu (Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti, 1934).

İşletmeler hukukî statüleri açısından sınıflandırıldığında %55'lik oranla ilk sırada gelen bir kişiye ait olan iş yerleriydi. Geri kalanların %17'si adi şirket, %6'sı ise anonim şirketti. Kollektif şirket, komandit şirket, limited şirket gibi şirketler ile kooperatiflerin payı da %17'ye ulaşmış durumday-

dı. Diğer yandan hukukî vasfı tespit edilemeyen şirketlerin oranı %3’tü. Devlet işletmelerinin payı ise sadece %2 civarındaydı. (Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti, 1933: 5). TSK’dan yararlanan kamu girişimciliğine ait 31 işletmenin 9’u başka bir deyişle %29’u İstanbul sanayisini temsil etmekteydi. Benzer şekilde 89 anonim şirketin 34’ü İstanbul’da bulunuyordu. Bu sayı, Türkiye sanayi sektöründe TSK’dan yararlanan ve anonim şirket statüsüyle kurulan işletmelerin %38,2’sine denk geldiğinden büyük ölçekli yatırımların üçte birinden daha fazlası İstanbul sanayisinin bir parçasıydı (Bkz. Tablo 13).

Tablo 13. Türkiye ve İstanbul’da TSK’dan Yararlanan Devlet İşletmelerinin ve Anonim Şirketlerin Sayısı, 1932

Sektörler	Devlet, Hususi İdare veya Belediye Tarafından İşletilen		Anonim Şirket	
	Türkiye	İstanbul	Türkiye	İstanbul
Madencilik Sanayi	–	–	11	–
Tarıma Dayalı Sanayi	6	2	22	10
Dokuma Sanayi	2	–	14	7
Ağaç Ürünleri Sanayi	1	1	4	1
Kâğıt ve Karton Sanayi	4	2	3	2
Maden Ürünleri Sanayi	3	2	8	4
Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi	–	–	8	4
Kimya Sanayi	2	1	8	4
Diğer Sanayi	1	0	3	–
Belirlenemeyen Sanayi	12	1	8	2
Toplam	31	9	89	34

Kaynak: Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti (1934)’ten yararlanılarak hazırlanmıştır.

1932–1939 döneminde TSK’dan yararlanan iş yerlerinin sayısı hem Türkiye hem İstanbul sanayisi açısından giderek azalmıştır. 1932’de 1.473, 1935’te 1.161 ve 1939’da 1.144 işletme teşvikli durumdaydı. Benzer şekilde İstanbul’da teşvikten yararlanan işletme sayısı 1932’de 507 iken 1935’te 373’e, 1939’da ise 341’e gerilemiştir. Dönem boyunca TSK’dan yararlanan işletmelerin yaklaşık olarak %30’u İstanbul’da bulunuyordu (Bkz. Tablo 14). TSK’dan yararlanan iş yerlerinin sayısı giderek azalsa da zaman içinde yıllık üretim değeri ile işletmelerde kullanılan makina teçhizatın değeri, ham madde değeri, beygir gücü, istihdam edilen memur

sayısı ve üretimin devam ettiği işgünü sayısı ve işçi ücretleri neredeyse kesintisiz biçimde artmıştır (Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932-1937 Seneleri Faaliyeti, 1939: 1-3; Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Yılları Faaliyeti, 1945: 1-2). İthal ikameci politikaların etkisiyle üretimde kullanılan yerli girdi oranları da artış göstermiştir. Teşvik alan İstanbul işletmelerinin ürettiği katma değer Türkiye sanayisi içindeki payı 1932 yılında %40 civarındayken 1930'ların sonuna gelindiğinde yaklaşık olarak %30'du. BBYSP ile Anadolu'daki çeşitli kentlerde gıda ve dokuma alanında yapılan sanayi yatırımları nedeniyle İstanbul işletmelerinin payındaki bu gerileme, en çok da dokuma ve tarıma dayalı sanayi dallarında kendini göstermekteydi (Yurt Ansiklopedisi, 1982-1983: 3931-3932).

Tablo 14. Türkiye ve İstanbul'da TSK'den Yararlanan İş Yeri Sayısı, 1935 ve 1939

Sektörler	İş Yeri Sayısı ve Türkiye İçindeki Payı (1935)			İş Yeri Sayısı ve Türkiye İçindeki Payı (1939)		
	Türkiye	İstanbul	(%)	Türkiye	İstanbul	(%)
Madencilik Sanayi	26	2	7,7	37	–	–
Tarıma Dayalı Sanayi	525	76	14,5	468	62	13,2
Dokuma Sanayi	266	158	59,4	249	154	61,8
Ağaç Ürünleri Sanayi	74	22	29,7	53	8	15,1
Kağıt ve Karton Sanayi	31	20	64,5	37	25	67,6
Maden Ürünleri Sanayi	57	41	71,9	41	31	75,6
Bina İnşaatı Sanayi	31	15	48,4	28	13	46,4
Kimya Sanayi	44	21	47,8	37	18	48,6
Diğer Sanayi	54	6	11,1	71	7	9,9
Belirlenemeyen Sanayi	53	12	22,6	123	23	18,7
Toplam	1.161	373	32,1	1.144	341	29,5

Kaynak: Sanayi İstatistikleri 1932-39 Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan Yararlanan Müesseselerin Faaliyeti (1941)'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

1932 yılında TSK'den yararlanan iş yerlerine dair sanayi istatistiklerinin de gösterdiği üzere 1930'larda İstanbul sanayi, Türkiye genelinde izlenen iktisat politikasının etkisi altında şekillenmiştir. İthal malların rekabetinden yerli üretimi korumak maksadıyla benimsenen tedbirlerin etkisinin kendisini göstermesiyle özellikle yerli gıda ve dokuma üretimi alanında

bir canlanma olmuştur. Bu durum 1920'lere kıyasla dış ticaret hacmi ve ticarî hareketliliği önemli ölçüde azalan İstanbul'un kent ekonomisinde başka bir sahada hareketlilik üretmiştir. İstanbul'un sanayi sektöründe özel sermayeli yatırımlar artarken kamunun yeni yapılan sanayi yatırımlarının payında kent açısından önemli bir değişim yaşanmamıştır. Bununla birlikte liman işletmesi ile elektrik, su, havagazı gibi kamusal hizmet sunan imtiyaz sahibi bazı yabancı sermayeli şirketlerin millileştirilmesi gibi uygulamalar sayesinde İstanbul'da geniş bir kamu kesimi oluşmuştur (Yurt Ansiklopedisi, 1982-1983: 3929).

İstanbul sanayisinin en belirgin özelliklerinden biri de TSK'nin sağladığı muafiyet ve teşviklerden yararlanan görece büyük işletmeler ile geleneksel el sanatlarıyla uğraşan küçük üreticilerin yan yana bulunduğu ikili bir yapıya sahip olmasıydı. 1930'ların sonlarına gelindiğinde İstanbul sanayi ekonomisi hâlen bu yapısını korumaktaydı. Küçük sanayi alanında çalışan 42.750 kişinin 7.500 gibi önemli bir kısmı ayakkabıcılık alanından geçimini kazanıyordu. Kunduracılar İstanbul'un her yanına dağılmış durumdaydılar. 6.000 kişi terzilik, 6.000 kişi ekmekçilik, 5.000 kişi demir sanayi, 4.000 kişi ağaç sanayi, 3.000 kişi dokuma sanayi, 3.000 kişi berberlik, 3.000 kişi inşaat sanayi, 1.500 kişi reçel ve şekerlemecilik, 1.000 kişi gaz, su ve elektrik, 1.000 kişi yorgancılık, 500 kişi saraçlık, 400 kişi fotoğrafçılık, 250 kişi ciltçilik, 250 kişi camcılık, 250 kişi ağızlık ve tesbih yapımı, 100 kişi ise motorlu taşıtların tamirinden geçimini sağlıyordu (Tuna, 1942: 398-399). Bu sayısal verinin, 1935 nüfus sayımında yer alan mesleklerle ilgili tablolarla karşılaştırıldığında İstanbul şehrinde sanayi ve küçük sanatlar alanında çalışan 89.960 kişinin neredeyse yarısına denk geldiği görülmektedir. Geleneksel el sanatlarıyla uğraşan küçük üreticilerin bakmakla mükellef olduğu aile üyeleri de hesaplamaaya dahil edilirse küçük sanayi üreticilerinin 1935 nüfus sayımına göre 741.148 olan İstanbul şehir nüfusunun çok önemli bir bölümünü teşkil ettiği anlaşılır.

Dış Ticarete Daralma ve Döviz (Cumhuriyet. *Dolar Nereye Gidiyor?* 15 Haziran 1933: 1).

Büyük buhran ve ona kıyasla daha uzun zamandan beri devam eden İstanbul-Ankara çekişmesi yine de İstanbul'u Türkiye ekonomisindeki konumundan edememiştir. İktisadi açıdan önemli bir itibar kaybına uğradığı muhakkaksa da İstanbul eskiden olduğu gibi en önemli ticaret ve finans merkezi olarak kalmaya devam etmiştir. 1930 yılı itibarıyla İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasına kayıtlı 2.220 şirket, 6.685 bireysel ticarethane ve 707 tacir bulunmaktaydı (İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1930-1931, 1932: 144). İstanbul, dış ticareti yürüten yabancı firma temsilcilikleri, yabancı sermayeli banka ve sigorta şirketleri, gemi acenteleri ve yabancı tüccarlarla bağlantılı azınlık sermayesinin yoğunlaştığı bir kent olma niteliğini korumaktaydı. Başka bir deyişle İstanbul ticaretine öncesinde olduğu gibi 1930'lu yıllarda da azınlık tüccar ile yabancı sermayeli şirketler egemen durumdaydı. 1932 yılında İstanbul limanına uğrayan 8.317 ticaret gemisinin 7.103'ü yani %85,4'ü yabancı bandıralı gemilerdi. Tonaj bakımından yapılan hesaplamada ise yabancı gemilerin payı daha da yükselerek %93,5'e ulaşmıştır (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1 Ocak 1933: 41). 1935 yılında İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasına kayıtlı olan birinci sınıf tüccarların çoğunluğu azınlık ve yabancılardan oluşuyordu (Yurt Ansiklopedisi, 1982-1983: 3925 ve 3964-3965; Yılmaz,

2015: 299; Mantran, 2023: 336 ve 341). 1939 yılı itibarıyla İstanbul limanının ticarî hareketliliği içerisinde 251,720 ton ile Türkiye bandıralı, 142,040 ve 146,045 ton ile Yunan ve İtalyan bandıralı gemilerin sırasıyla en çok olan varlığının olduğunu belirtmek ticaretin araçları ve millî bir ulaşım sisteminin yavaş bile olsa çıkışı konusunda fikir verebilecek niteliktedir (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1 Aralık 1939: 411).

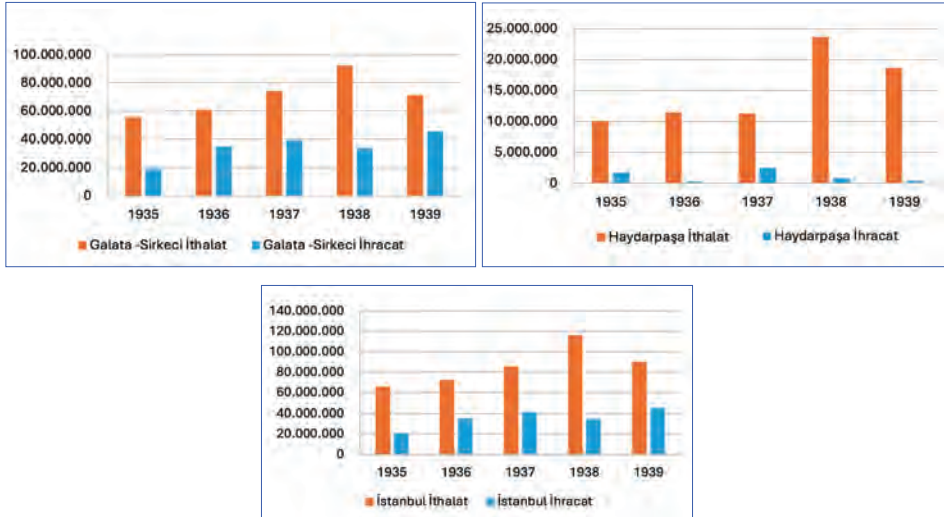
Büyük buhranın derinden hissedildiği yıllarda dış ticaret hacmindeki daralmaya paralel olarak dış ticaretle uğraşan İstanbullu tüccarların refahında ciddi bir gerileme olmuştur. 1928-1933

Yeni Yatırımlar ve İstanbul Limanı
(Cumhuriyet, *İstanbul'un Yeni Limanı*,
10 Eylül 1937: 1).

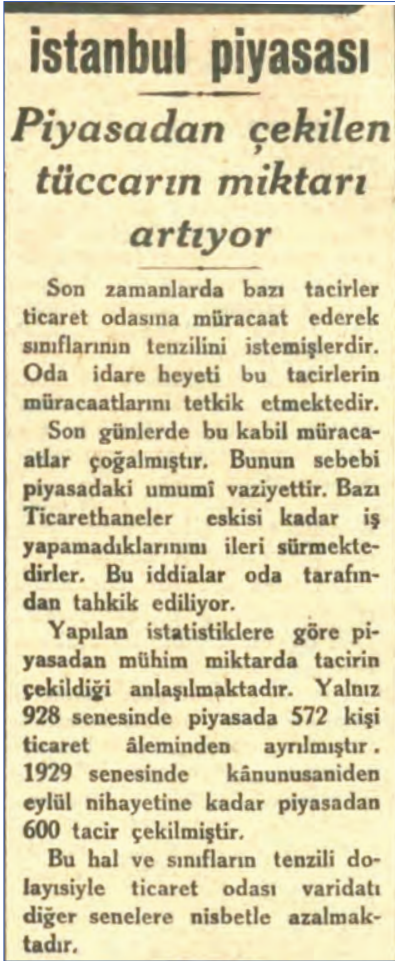
döneminde dış ticaret hacmi yarı yarıya azalmıştır (Sarı, 2019: 184). Ancak 1930’ların ortalarına doğru dış ticarete bir toparlanma görülmüştür. 1935–1939 döneminde Türkiye’nin ithalatında İstanbul ilk sırada gelirken ihracatta İzmir’den sonra ikinci sırada gelmekteydi (Haricî Ticaret Yıllık İstatistik 1939 Hususi Ticaret: Limanlar, Hududlar ve Maddeler İtibarile İthalât ve İhracat, 1940). Bu dönemde Galata, Sirkeci ve Haydarpaşa limanlarından yapılan ticaretle İstanbul’un Türkiye’nin ithalatındaki payı 1935 yılında %73,9, 1936’da %78,1, 1937’de %74,6, 1938’de %77,4 ve 1939’da %76,1 düzeylerindeydi. Türkiye’nin ihracatındaki payı da önemli olmakla birlikte ithalattaki kadar yüksek değildir. Ülke ihracatındaki payı 1935’te %21,6, 1936’da %30,0, 1937’de %30,1, 1938’de %24,1 ve 1939’da %35,9’dur. Türkiye’nin ödemeler bilançosu açısından sorun yaşamadığı bu dönemde İstanbul, dış ticaret konusunda Türkiye’den farklılaşmış durumdaydı. İthalat ve ihracat arasındaki ihracat aleyhine oluşan dengesizlik başka bir deyişle dış ticaret açığı hayli yüksektir (Şekil 8).

Şekil 8. Çeşitli Limanlardan Gerçekleştirilen İthalat ve İhracat Değerleri, 1935–1939 (Lira)

Kaynak: Haricî Ticaret Yıllık İstatistik 1939 Hususi Ticaret: Limanlar, Hududlar ve Maddeler İtibarile İthalât ve İhracat (1940)’tan yararlanılarak hazırlanmıştır. **Not:** Sırasıyla Galata–Sirkeci, Haydarpaşa ve İstanbul limanlarından yapılan ticareti göstermektedir.

İstanbul limanlarındaki çarpıcı ticarî hareketlilik ister istemez gümrük vergisi hasılatında İstanbul’un payının oldukça yüksek olmasıyla sonuçlanıyordu. Kamu gelirlerinin %22 gibi son derece yüksek bir oranına denk gelen gümrük vergisi hasılatının hemen hemen tamamı Galata, Sirkeci

1929 Buhranı ve İstanbul (Akşam.
Piyasadan Çekilen Tüccarın Miktarı
Artıyor. 16 Ekim 1929: 3).

ve Haydarpaşa gümrüklerinden elde edilmekteydi. İstanbul sadece gümrük gelirlerinde aslan payına sahip olmakla kalmıyordu aynı zamanda 1934-1938 döneminde toplam kamu gelirleri içinde İstanbul'un payı %42 ile %48 arasında değişmekteydi (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Ocak 1940: 16).

Dış ticaretteki payı bir yana finansal bir merkez olarak İstanbul 1930'lar da da finansal açıdan önemini korumaya devam etmiştir. Ancak finans sektörünün en önemli bileşeni olan bankacılık açısından değerlendirildiğinde devletçilik yıllarının dikkat çekici özelliği sektörde kamu bankalarının ağırlıkta olmasıdır. Merkez Bankası, Sümerbank, Etibank, Belediyeler Bankası (İller Bankası), Denizbank ve Türkiye Halk Bankası bu döneminin kamu bankalarıydı. 1930'larda faaliyete geçen bu bankaların genel merkezlerine ev sahipliği yapan şehir elbette İstanbul değil Ankara idi. Sadece Denizbank'ın merkezi İstanbul'daydı. İstanbul ekonomisinin ihtiyaç duyduğu bankacılık işlemleri ise daha ziyade çok şubeli ulusal ve yabancı bankalar tarafın-

dan karşılanıyordu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında sayıları artan tek şubeli yerel bankalar İstanbul'a pek hitap etmemiştir. Ancak büyük buhranın etkisiyle 1929-1933 arasında yabancı sermayeli bankaların önemli bir kısmı İstanbul'daki faaliyetlerine son vermiştir. Benzer şekilde bu dönemde şirketlerin de faaliyetlerini durdurdıkları görülmektedir (Akşam, Piyasadan Çekilen Tüccarın Miktarı Artıyor, 16 Ekim 1929: 3). İstanbul'da 1929'da 19 olan yabancı banka sayısı 1932'de 14, 1933'te 10 ve nihayet 1936'da 9'a düşmüştür. İstanbul'daki dolayısıyla da Türkiye'deki yabancı bankalar için 1930'lu yıllar oldukça sarsıntılı geçmiştir. Ulusal ya da

yabancı sermayeli olarak ayırt etmeksizin bu dönem bankacılık sektörü için yıpratıcı etkilere sahip olduğundan faaliyetlerini sürdürmeye devam eden bankalar da şube sayısını azaltmak durumunda kalmıştır (Mantran, 2023: 336 ve 341; Yurt Ansiklopedisi, 1982-1983: 3970). 1930 öncesinde millî sermaye ile kurulan İktisat Anonim Şirketi 1933’te, İstanbul Bankası 1930’da, Üsküdar Bankası 1933’de ve İstanbul Esnaf Bankası da 1938’de kapanmıştır (Ökçün, 1975).

1930’larda finans sektörünün önemli bir bileşeni olan sigortacılık sektörü İstanbul’da yoğunlaşmıştır. İstanbul’un iktisadî gücünün transfer edilmeye çalışıldığı Ankara’da ise 1930’ların ortasına doğru sadece iki sigorta şirketi kurulabilirken ikisi de tamamen yerli sermaye ile kurulmuştur. Bunlar Güven Türk Sigorta Şirketi ve Ankara Türk Sigorta Şirketiydiler ve ilki 1935 yılında diğeri ise ertesi sene Türk sigorta piyasasındaki yerlerini almışlardır (Toprak, 2010: 56). Bununla birlikte sigorta sektörünün kalbi, Osmanlı topraklarına girdiği günden bu yana olduğu gibi yine İstanbul’da atıyordu. Ancak sektöre nicel açıdan yabancı sermaye hâkimdi. Millî Reasürans hariç tutulursa yerli sermayeli sigorta şirketlerinin sayısı 9 iken yabancı sermayeli sigorta şirketlerinin sayısı 41’di. Piyasaya hizmet arz eden Türk sermayeli sigorta şirketleri; İttihad-ı Millî Sigorta Şirketi, İstanbul Umum Sigorta Şirketi, Anadolu Anonim Türk Sigorta Şirketi, Şark Sigorta Şirketi, Bozkurt Türkiye Umum Sigorta Şirketi, Emtia ve Yol Eşyası Avrupa Anonim Türk Sigorta Şirketi, İttihad-ı Millî Sigorta Şirketi ve Güneş Sigorta Şirketi’ydi. Millî Reasürans’ın sermayesi, sigortacılık sektörüne yatırım yapan millî sermayenin neredeyse üçte biri kadardı. Yabancı sermayeli sigorta şirketlerinin arasında ise 12 şirket ile Fransa ilk sırada gelirken 9 sigorta şirketi ile Fransa’yı Almanya takip ediyordu. Diğer yabancı sermayeli şirketler ise İtalya, İsviçre, İngiltere, Avusturya, Bulgaristan ve İspanya merkezli şirketlerdi (İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1930-1931, 1932: 145).

Büyük buhran sigortacılık sektörünü de sarsmıştır ancak sektör 1930’ların ortalarına doğru krizin etkilerini üzerinden atmaya başlamıştır. Toplam primler 1934 yılından itibaren belirgin bir artış sergilemiştir. Öte yandan 1930’lar boyunca ulusal nitelikteki sigorta şirketlerinin piyasadaki ağırlığı giderek artmıştır. 1930 yılında yabancı şirketlerin yazdıkları sigorta primleri, Türk şirketlerine göre iki misli olduğu halde 1938 yılına gelindiğinde bu durum büyük ölçüde değişmiştir. Halkın ve iş çevrelerinin millî sigorta şirketlerine karşı artan güven duygusunun da payıyla

Türk sigorta şirketleri, yabancı şirketlere oranla %20 daha fazla prim tahsil edebilmiştir (Toprak, 2010: 52).

Osmanlı döneminden miras kalan İstanbul Borsası için 1929 yılına kadar olan dönem bir geçiş dönemi idi. 1906 yılında kabul edilen Esham ve Tahvilat Borsası Tüzüğüne göre faaliyette bulunan borsanın daha kapsamlı bir yasal çerçeveye kavuşması ancak 1929 Dünya Buhranı ertesinde başlayan korumacı politikaların gerektirdiği düzenlemeler ile mümkün olabilmıştır. Fakat restorasyon çalışmaları, İstanbul Borsası'nın menkul kıymet değil kambiyo yönünü temel almıştır. Zaten ekonomik buhran koşullarında hisse senedi ve tahvil işlemleri iyiden iyiye azalmıştır. Mayıs 1929'da yürürlüğe giren *1447 sayılı Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu*, kişiler ve kurumlara ihtiyaçları olmadıkça döviz ve efektif ticaretini yasaklamıştır. İhtiyaçların neler olduğu ise önceden Maliye Bakanlığı tarafından açıklanacaktır. Buna göre İstanbul Borsası artık bir devlet borsası niteliğine sahiptir. Yapılan kanun değişikliğinin ardından İstanbul Borsası bundan böyle bir kambiyo borsasıydı ve menkul kıymet ticareti anlamında uzun bir süre herhangi bir varlık gösterememiştir. Eminönü IV. Vakıf Han'daki İstanbul Borsası derin bir uyku dönemine girmiştir. Üstelik bir süre sonra İstanbul'dan Ankara'ya taşınmak zorunda kalmıştır (Kazgan, 1995; Hanedar v.d. 2024).

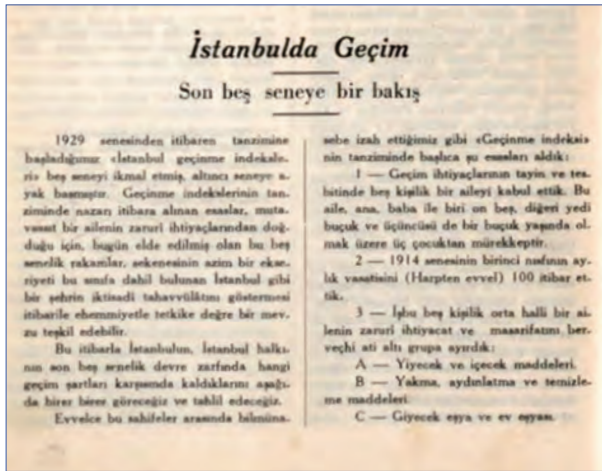
1938 yılı dış ticaret açığı verilen ve döviz fiyatında dalgalanma ve artışa sahne olan bir yıldır. Hükûmet nezdinde yaşanan endişe nedeniyle İstanbul Borsası üç yıllığına kapatılmıştır. Ankara'da Kambiyo, Esham ve Tahvilat Borsası açılmıştır. Borsa acenteleri de İstanbul'da bir irtibat bürosu bırakarak Ankara'ya taşınmışlardır. Başkentteki borsanın 1941 yılında kapatılmasının ardından aynı yıl İstanbul Borsası tekrar açılmış ancak aradan geçen üç yılda borsa üyelerinin önemli bir kısmı mesleklerini bırakmaya mecbur kalmıştır (Kazgan, 1995: 112-117). 1930'lu yıllar sermaye piyasası yerine ulusal bankaların kurulup geliştiği yıllar olmuştur.

1935 nüfus sayımına göre banka, borsa ve sigortacılık alanında çalışanların sayısı Türkiye genelinde 6.825 kişiydi. Bu üç mesleği icra edenlerin 6.055'i erkek, 770'i kadınlardan oluşuyordu. Kadınların finans sektöründe çalışanlar içindeki oranı %11,3'tü (1935 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu: Kat'î Tasnif Neticeleri, 1937: 313 ve 320). İstanbul piyasasında bu işlerle uğraşanların sayısı ise 2.423'tü. 1.977 kişi bankacılık ve boracılık alanında 446 kişi ise sigortacılık sektöründe çalışıyordu. Finans sektörü çalışanları içinde kadınların oranı %12,8'i buluyordu ki bu oran Türkiye ortalamasının biraz üzerindedir. Finansla ilgili bir mesleğe sahip

olan 309 kadının 45'i sigortacılıkla uğraşıyordu (1935 Genel Nüfus Sayımı Katî ve Mufassal Neticeler: İstanbul Vilâyeti, 1936: 130). 1935 yılında İstanbul Borsası'nda 63 banker, 70 kulisy ve 67 sarraf faaliyet göstermekteydi (Kazgan, 1995: 116).

1930'larda İstanbul halkının ortalama yaşam seviyesini devam ettirebilmek için katlanması gereken harcama ve giderler, düşen fiyatlara rağmen hayat pahalılığının ne derece can yakıcı olduğunu ortaya koymaktadır. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası tarafından 1929 yılı itibarıyla hazırlanmaya başlanan İstanbul Geçinme Endeksi anne, baba, biri 15, diğeri 7,5 ve üçüncüsü de 1,5 yaşında olmak üzere üç çocuktan oluşan beş kişilik bir ailenin altı grupta toplanan zorunlu ihtiyaçlarını baz almaktaydı. İstanbul Geçinme Endeksinin evrakı nakdiyeye göre 1929-1939 dönemindeki seyrini Tablo 15'ten takip etmek mümkündür. Buna göre aile geçinme masraflarının en önemli kalemi yiyecek ve içecek olmaktadır. Aile bütçesinin yarısından fazlası yiyecek ve içecek maddeleri ile giyecek ve ev eşyasına ayrılmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı öncesiyle kıyaslandığında aile bütçesindeki payı en fazla artan harcama kalemi ise ev kirasıydı (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Kasım-Aralık 1933).

1914 yılının ilk 6 aylık ortalaması 100 kabul edildiğinde 1929-1939 döneminde İstanbul'da geçinme masrafının en yüksek olduğu yıl 1929'du. 1929 Büyük Buhranını takip eden birkaç yıl boyunca geçinme endeksi yüksek seyretmiştir. 1935 yılında en düşük düzeyine ulaşan endeks, bu

İstanbul'da Geçinme ve Endeks (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. *İstanbulda Geçim*. 2 Şubat 1934: 73, 74).

yıldan itibaren ufak ufak da olsa yeniden artmaya başlamıştır. Endeks kapsamında yer alan harcama kalemlerinin azalış trendine girmesi farklı yıllarda gerçekleşmiştir. Yiyecek ve içecek için yapılan harcamalar ile aydınlanma ve yakacak için yapılan harcamalar 1930 yılından itibaren düşüş eğilimine girse de giyecek harcamaları 1933 yılından, ev kiralari ve muhtelif harcamalar ise ancak 1934 yılından itibaren düşmeye başlamıştır. 1929 yılı 100 kabul edildiğinde ise İstanbul Geçinme Endeksi 1930–1933 arasındaki dört yılda sırasıyla 92,1; 87,1; 84,8 ve 75,8 olmuştur. Başka bir deyişle büyük buhranı takip eden beş yıl içinde İstanbul geçinme endeksi %24,2 oranında gerilemiştir. 1914 yılı 100 kabul edildiğinde beş yıl içinde yiyecek ve içecek yani gıda maddelerinde %40,6; yakma, aydınlatma ve temizleme maddelerinde %28,6; giyecek eşya ve ev eşyası grubunda %15,7 oranında azalış olurken ev kirası ve muhtelif masraf grubunda hiçbir azalış görülmemiştir (Necmeddin Osman, Şubat 1934: 73–74).

Tablo 15. İstanbul Geçinme Endeksi, 1929–1939

Yıllar	Yiyecek ve İçecek Maddeleri	Yakma, Aydınlatma ve Temizleme Maddeleri	Giyecek Eşya ve Ev Eşyası	Ev Kirası	Muhtelif	Tasarruf ve Sigorta	Toplam
1929	1555	1382	1342	1666	982	811	1381
1930	1292	1207	1342	1666	982	851	1272
1931	1114	1155	1342	1666	982	854	1203
1932	1030	1145	1342	1666	982	864	1172
1933	924	1012	1131	1666	982	868	1047
1934	912	947	1056	1555	968	857	1031
1935	892	958	932	1333	939	857	957
1936	926	852	893	1333	939	857	960
1937	944	936	893	1333	934	857	975
1938	922	990	893	1333	932	857	972
1939	967	935	899	1333	932	857	983

Kaynak: İstatistik Yıllığı 1939–1940 (1940: 327–329) ve İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası (1 Aralık 1941: 43)’ndan derlenmiştir. **Not:** 1914 yılı fiyat endeksi 100 kabul edilmiştir.

1930’ların İstanbul’unda fiyatlar düşse bile hayat pahalılığı işçi ve memurlar için gündelik yaşamı oldukça güçleştiriyordu. 1929–1939 dönemi bir bütün olarak değerlendirildiğinde hayat pahalılığının en yoğun biçimde hissedildiği yıllar büyük buhranı takip eden yıllardı. 26 tane ihtiyaç maddesinin perakende fiyatları dikkate alındığında hayat pahalılığı,

Cumhuriyet’in ilanından bu yana 1933 yılı itibarıyla en düşük seviyeyi görmüş olsa da 1930’ların ortalarına doğru tekrar yükselmeye başlamıştır (Bkz. Tablo 16). 1914 yılının fiyatları 100 kabul edilirse ihtiyaç maddelerinin perakende fiyatları 1929 yılında 1967 ile o zamana kadarki en yüksek değere ulaşmış; ardından azalarak 1933’te 1174’e düşmüş fakat tekrar yükseliş trendine girerek 1939’da 1570’e ulaşmıştır. Hayat pahalılığı elbette İstanbul’a özgü bir mesele değildi ancak 1929-1939 döneminde İstanbul’da yaşam, başkent Ankara’ya kıyasla muhakkak ki daha pahalı ve zordu (İstatistik Yıllığı 1939-1940, 1940: 331).

İstanbul'da Pahalılık ve Piyasaya Müdahale (Akşam. *Emanet Pahalılıkla Mücadeleyle Karar Verdi*. 29 Mart 1929: 1).

Tablo 16. Mutlak Sayılar İtibarıyla İstanbul’da Hayat Pahalılığı, 1929–1939

Yıllar	İhtiyaç Maddelerinin Perakende Fiyatları (Kuruş)
1929	1692
1930	1399
1931	1230
1932	1180
1933	1010
1934	1057
1935	1078
1936	1098
1937	1270
1938	1291
1939	1350

Kaynak: İstatistik Yıllığı 1939–1940 (1940: 330).

Benzer şekilde daha geniş bir mal grubu üzerinden İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası tarafından hesaplanan Toptan Eşya Fiyat Endeksi (TEFE) de 1930’larda İstanbul kentinde yaşanan fiyat değişimlerine ilişkin önemli bilgiler vermekteydi. Endekse dahil edilen 52 farklı mal, gıda maddeleri (19 madde), keyif veren maddeler (çay, kahve ve tütün), mevaddı iptidaiye (17 madde), madenler (6 madde) ve muhtelif maddeler (7 madde) olmak

üzere beş farklı gruba ayrılarak bir toptan eşya fiyat endeksi hesaplanmıştır. Bahsi geçen 52 mal bir kere de ithalat, ihracat ve yurt içinde üretilen ve yurt içinde tüketilen maddeler olmak üzere üçlü bir ayrıma tâbi tutulmuş böylelikle iki farklı endeks hesaplanmıştır. Tablo 17 bir önceki senenin fiyatları 100 kabul edilerek oluşturulan toptan eşya fiyat endeksinin göstermektedir. Buna göre İstanbul piyasasında toptan eşya fiyatları, 1929 Büyük Buhranın etkisiyle hızla gerilemiş ancak buhranı takip eden birkaç yıldan sonra tekrar toparlanmıştır. Fiyatı en fazla düşen mal grupları gıda maddeleri ve ham maddelerden oluşmaktaydı. Benzer şekilde ihracat mallarının fiyat endeksinin ile ithal mallarının fiyat endeksi arasındaki makas önemli ölçüde açılmıştır.

Tablo 17. Toptan Eşya Fiyatları Endeksi, 1927–1939

Yıllar	Gıda Maddeleri	Kahve, Çay ve Tütün	Mevaddı İptidaiye	Madenler	Muhtelif	Umumi Endeks	İthalat Maddeleri	İhracat Maddeleri	Dahilde Üretilen ve Dahilde Tüketilen Maddeler	Umumi Endeks
1927	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1928	108,8	95,9	99,8	99,5	102,7	103,1	100,4	101,3	108,6	103,1
1929	67,9	101,2	102,4	106,8	103,5	101,3	106,1	100,6	98,5	101,3
1930	63,5	89,6	72,5	83,8	82,9	75,6	87,6	73,7	69,2	75,6
1931	86,2	97,8	83,1	91,1	85,6	86,2	89,3	89,1	79,4	86,2
1932	89,3	99,8	74,6	93,6	92,8	85,7	93,5	76,2	93,8	85,7
1933	77	88	93	104	94	88	99	87	81	88
1934	102	103	106	101	104	104	100	104	119	104
1935	115,2	106,3	111,1	102,9	98,3	109,4	97	110,3	112,2	109,4
1936	109,2	107,5	121,9	102,8	100,4	111,2	103,5	120,9	102,9	111,2
1937	100,6	115,1	104,4	111,9	100,2	103,9	107,9	103,3	102,2	103,9
1938	100,1	95,7	91,4	92,9	90,6	94,8	91	92,6	100,2	94,8
1939	102,6	103,8	104,4	102,8	101,6	103,2	104,7	104,1	100,8	103,2

Kaynak: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası (1 Aralık 1941: 2).

Özetle 1930’lu yıllar, devletçilik ekseninde millî ekonomi kurma girişimleri ile ifadesini bulmaktaydı. Bunun sonucu olarak 1930’ların ortalarına doğru dış ticarete bir düzelme görülmüştür. Türkiye’de bu dönemde ortaya çıkan dış ticaret fazlasının aksine İstanbul hayli yüksek bir dış ticaret açığı vermektedir (Haricî Ticaret Yıllık İstatistik 1939 Hususi Ticaret: Limanlar, Hududlar ve Maddeler İtibarile İthalât ve İhracat, 1940). 1930’lar İstanbul’u sanayi sektöründe istihdam sunan, küçük işletmelerin yaygın olduğu, yerli gıda, tarıma dayalı ürün ve dokuma üretimi alanında bir varlığa sahip bir şehir görünümündeydi (Yurt Ansiklopedisi, 1982-1983: 3929). Son olarak fiyatlardaki düşüş eğilimine rağmen pahalılık ve yoksulluk kendini hissettirmeyi sürdürmüştür (Zürcher, 2000: 287).

3. BÖLÜM

“VERGİ VE KARABORSA”

1940-1950 Döneminde Sanayileşme ve Ekonomi

Dr. İsmail Altay

1940’larda dünyada birçok ülke İkinci Dünya Savaşı nedeniyle savaşa yönelik üretime odaklanmıştır. Tarafsız kalabilen ülkeler dâhil ülkelerin kaynaklarının önemli bir kısmı silahlanma ve askerî harcamalara yönlendirilmiştir. Erkekler orduya katılırken kadınlar Avrupa ve ABD’de sanayiye dâhil olmuştur. Savaş ile çok büyük bütçe açıkları, borçlanma ve para baskını ortaya çıkmıştır. Bu durum birçok ülkede enflasyonun muazzam şekilde yükselmesine yol açmıştır. Savaş sonrasında ise Avrupalı ülkelerin yeniden inşası ve ekonomik toparlanma için Marshall Planı ile 13 milyar dolarlık yardım fonu oluşturulmuştur. Aynı zamanda finansal istikrar için Bretton Woods sistemi ile dolar altına sabitlenirken dünya ticaretinde rezerv para birimi hâline gelmiştir (Altay v.d., 2023).

1940’lı yılların Türkiye’sinde ekonomik olarak ortaya çıkan önemli sorunların kıtlık ve fiyat artışları olduğu söylenebilir. Türkiye İkinci Dünya Savaşı sırasında temel amacı olan savaş dışı kalma konumunu korumayı başarmıştır. Ancak savaş süresince ve sonrasında tehditler ile karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda tarımsal üretici olan nüfusun silah altına alınması ile arz boyutunda

Stokçuluk (Cumhuriyet. Zeytinyağı Stoku Kâfi Gelmiyor. 31 Mayıs 1945: 2).

daralma meydana gelmiştir. Aynı zamanda büyük bir ordunun ihtiyacı olan gıda, beslenme talebi ve kentlerin iâşesi, enflasyonu ciddi bir biçimde artırmıştır. Artan savunma harcamaları ile ortaya çıkan bütçe açıklarını finanse etmek amacıyla ek vergiler yük oluşturmıştır. Ayrıca para arzındaki artış enflasyonu daha da hızlandırmıştır (Dokuyan, 2014; Altay v.d., 2023). Fiyat artışlarını tetikleyen diğer faktörler ise mal darlıkları, stokçuluk ve karaborsa faaliyetleri olmuştur (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1 Ocak 1942: 40).¹

Bu dönemde İstanbul’da ithalat sorunları gün yüzüne çıkmıştır. Demir ithalatı yapılamazken cam ve züccaciye ithalatının da sorunlu olduğu görülmektedir (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1 Ocak 1942: 4). Öte taraftan İstanbul’dan yapılan ihracatın savaşın bitiminden çok sonrasında bile yâni 1948 yılında hızlı bir artış kaydetmediği iddiaları bulunmaktadır (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1 Ekim 1948: 266). Savaş sonrasında ise İstanbul’un ithalatının Türkiye ithalatı içerisindeki payının, önceki dönemlere göre artarak %80 bandında, ihracatının ise %30 seviyesinde olduğu görülmektedir (Journal of the Istanbul Chamber of Commerce, Special Issue, January 1965: 39). Artan kamu harcamaları altında varlık vergisi gibi yeni vergi uygulamaları etrafında tartışmalar olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu sırada İstanbul tüccarlarının keyfiyetten uzak bir vergi sistemi talepleri ve Türkiye İktisat Kongresi gibi devlet müdahalesini eleştiren girişimlerinin varlığını da vurgulamak önemlidir (Cumhuriyet, Yeni Vergi Tasarıları Acele Görüşülecek, 27 Kasım 1948: 1; Yılmaz, 2015).

Yeni Vergiler (Cumhuriyet, *Yeni Vergi Tasarıları Acele Görüşülecek*, 27 Kasım 1948: 1).

3.1. Savaşın Gölgesinde Büyüyen Enflasyon ve Mal Kıtılıkları: 1940–1950 Yılları Arasında Dünya ve Türkiye Ekonomisi

1940–1950 döneminde Türkiye ve dünya ekonomisini şekillendiren temel olay İkinci Dünya Savaşı olmuştur. Ancak iki savaş arası dönemde

¹ Özgün verilere dayalı detaylı bir tartışma için bkz. Altay v.d. (2023).

ekonomik anlamda istikrarsızlıklar ön plana çıkmıştır. 1929 yılında ortaya çıkan kriz sonrası ülkelerin para standardını terk etmesi istikrarsızlık oluşturmuştur. Aynı zamanda korumacılık da yükselişe geçmiştir. İkinci Dünya Savaşı ise ülke ekonomilerini önemli ölçüde etkilerken yeni bir iktisadî düzene geçişi de beraberinde getirmiştir. ABD hegemonik bir aktör olarak ortaya çıkmış ve Bretton Woods kurumları aracılığıyla ekonomik alanda etkin olmuştur (Güder ve Çetin, 2021: 1040-1064). Büyük buhran ve İkinci Dünya Savaşı Avrupa’nın iktisadî büyümesini yavaşlatmıştır. ABD ise İkinci Dünya Savaşından daha az etkilenmiştir. Savaş Avrupa’da büyük can kayıplarına neden olurken enflasyonu tetikleyerek ekonomiyi de olumsuz yönde etkilemiştir. Buna rağmen Kuzey ve Güney Amerika’da gelir artışları devam etmiştir (Pamuk, 2023: 186). Tablo 18, dönem içerisinde savaşla birlikte özellikle emisyon artışıyla enflasyonun dünya ölçeğinde ne derece ciddi bir sorun hâline geldiğini ve Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) cinsinden pahalılığın ortalama %100'lere vardığını ortaya koymaktadır (Altay v.d., 2023).

Tablo 18. Seçilmiş Ülkeler İçin Tüketici Fiyat Endeksi, 1938–1950

	Avusturya	Fransa	Almanya	İngiltere	İtalya	ABD
1938	94	115	82	95	98	142
1940	95	145	85	112	119	100
1942	97	205	89	122	159	116
1944	98	311	92	123	1.187	125
1946	132	703	--	124	2.759	139
1948	422	1.664	--	134	4.734	171
1950	--	--	--	--	--	171

Kaynak: Mitchell (1993: 698; 1998: 848, 849).

Not: Amerika için 1913=100, diğer ülkeler için 1929=100'dür.

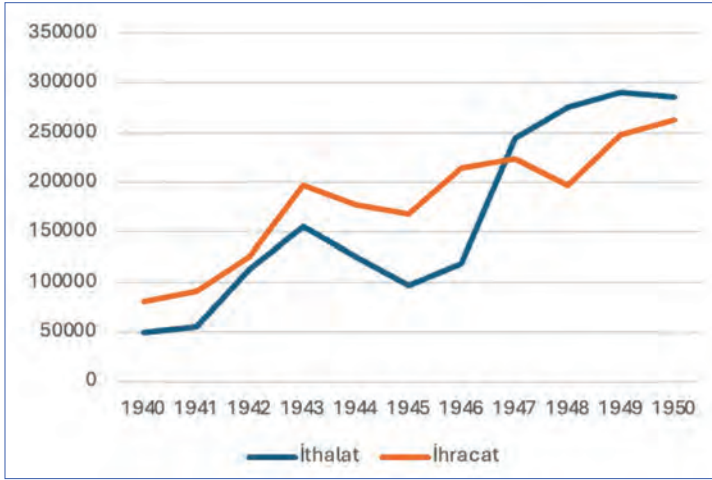
Savaş sonrası dönemde ise bir yandan ABD’nin hegemonik güç olarak ortaya çıkışına bir yandan da Sovyetler Birliği tehdidine şahit olunmuştur. Bu nedenle ABD Yunanistan’a 300 milyon dolarlık, Türkiye’ye ise 100 milyon dolarlık bir yardım yapmayı planlamaktaydı. ABD’nin savaş sonrası dönemdeki bir diğer önemli yardım paketi ise Marshall Yardımı olarak isimlendirilen, 1947 sonrasında yürürlüğe giren ve savaştan zarar gören Avrupa ülkelerinin yaralarını sarmak ve ekonomilerini desteklemek için oluşturulan fon idi. Türkiye, kalkınma planlarında yapılması istenen küçük değişikliklerle plana dâhil oldu ve ABD’nin uygun bulduğu tarım ve madencilik gibi alanlarda fonlar kullanıldı (Erhan, 2020: 542). Tarımda

kullanılan finansman Türkiye'yi Avrupa'nın gıda ihtiyacını karşılayan bir ülke hâline getirmeyi amaçlarken sanayide ise krom gibi ABD'nin ihtiyaç duyduğu madenlerin çıkarılmasına yönelik teşvikler ön plandaydı. Truman Doktrini ve Marshall Planı'na ilave olarak Bretton Woods'ta düzenlenen konferansta savaş sonrası dönemde ticaretin serbestleşmesini sağlayacak yeni bir uluslararası ekonomik düzenin temelleri atılmıştır. ABD, konferansta dolar ile altının sabit bir oran üzerinden çevrilebilirliğini garanti ederek altın standardı benzeri istikrar üreten bir para sistemi kurmuştur. Bu sistemde ülkelerin toparlanması için gerekli hibeler, krediler ve diğer borçlanmalar, finansmanını ABD'nin sağlayacağı Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (WB) tarafından yönetilmekteydi. Türkiye 11 Mart 1947'de her iki kuruluşa da üye olmuştur (Oran, 2020: 480).

Savaş bittikten sonra ise uluslararası düzende oluşan iki kutuplu dünya düzeninde Türkiye Batı blokuna eklenmeye çalışmıştır. İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı ve Refik Saydam'ın başbakan olduğu Türkiye, bu atmosferde savaşa aktif olarak katılmayıp tarafsızlık politikası izlemiş olsa da savaş koşulları ekonomiyi derinden etkilemiştir. Olası bir işgal durumuna karşı yetişkin erkek nüfusun silah altına alınması ile tarıma dayalı olan ekonomide üretimi önemli ölçüde düşürmüştür. Bu anlamda tarımsal üretimin düşmesi ile kentlerin ve orduların iâşesinde ciddi sorunlar ortaya çıkmıştır. Savaş nedeniyle savunma harcamalarının emisyon yoluyla finanse edilmesi sonucunda para arzı artmıştır. Üretimin azalması ve parasal genişleme sonucunda enflasyon önemli ölçüde yükselmiştir (Yenal, 2013: 90). Uzun zaman sonra bu dönemde bütçe açıkları sorunları baş göstermiş ve önceki dönemin sağlam Türk lirası ve denk bütçe odaklı ekonomi politikalarından taviz verilmek zorunda kalınmıştır (Altay v.d., 2023). Dış ticaretin savaş ortamında yaşanan güvenlik nedeniyle zorlaşması, ithal edilen mallarda önemli sorunlar ve dış ticaret açığı meydana getirmiştir. Bu durum stokçuluk, karaborsacılık ve aşırı/haksız kazanç sağlama gibi sorunlara yol açmıştır (Pamuk, 2023: 175). Bu çerçevede Şekil 9'da Türkiye'nin ihracat ve ithalat rakamları gösterilmektedir. 1940-1946 arasında dış ticaret fazlası mevcut iken 1947-1950 arasında dış ticaret açığı ortaya çıkmıştır. İkinci Dünya Savaşı döneminden sonra ilk ticaret açığı 1947 yılında meydana gelmiştir. Dış ticaret fazlası Merkez Bankasındaki altın stokundaki artışı beraberinde getirmiştir. Bu dönemde ihracatın ithalattan daha fazla küçülmesine rağmen dış ticaret fazlası verilmesinin nedeni ihracat fiyatlarının ithal fiyatlarının üç katı kadar artmış olmasıydı (Kepenek, 2012: 76-77; Özkardeş, 2015: 34; Tekeli ve İlkin, 2016: 217-218). 7 Eylül 1946 tarihinde ise lira devalüe edilerek ih-

racatın arttırılması hedeflenmiştir. Ancak Şekil 9’da görüldüğü gibi 1947–1950 yılları arası bu önlemlere rağmen dış ticaret açığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca ithalatın artış hızı ihracatın artış hızının üzerinde gerçekleşmiştir (Alkin, 1983: 9).

Şekil 9. İhracat ve İthalat, 1940–1950 (Bin Dolar)

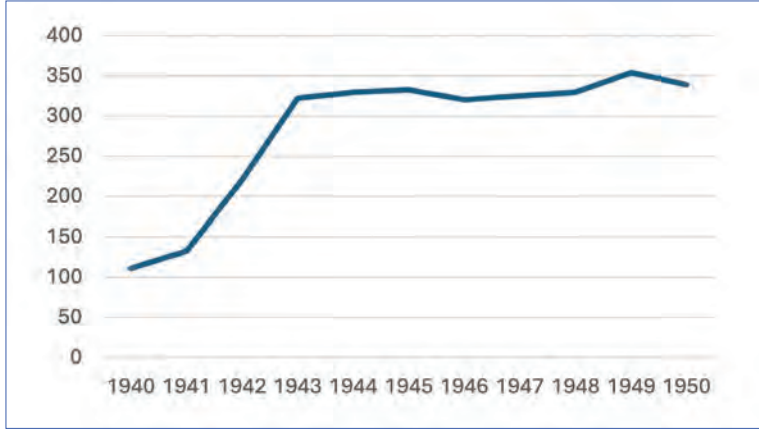

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, İstatistik Göstergeler 1923–2013 (2014: 437).

Savaş yıllarında Türkiye’de ekonomik bağlamda ortaya çıkan en önemli sorunlardan biri enflasyon olmuştur. Hem tarımsal üreticilerin silah altına alınması ile arz boyutunda meydana gelen daralma hem de büyük bir ordunun meydana getirdiği gıda, beslenme ve kentlerin iâşesi ile talep boyutunda meydana gelen gelişmeler enflasyonu ciddi bir biçimde artırmıştır. Bununla birlikte kentlerin ihtiyaçlarına yönelik yapılan ithalatın savaş koşulları nedeniyle olumsuz bir biçimde etkilenmesi ve artan savunma harcamaları ile birlikte ortaya çıkan bütçe açıklarını finanse etmek amacıyla ek vergiler ve para arzında artışa yönelik politikalar uygulanmıştır (Çavdar, 1983: 189–191; 2003: 310; Boratav, 2018: 89; Alpay ve Alkin, 2020: 69; Pamuk, 2023: 175–176). Bu gelişmelere ek olarak karaborsa faaliyetleri ve liranın değerinin korunmasına yönelik politikanın, enflasyonu savaşın etkisinde kalan ülkelere göre bile daha fazla oranda tetiklemiş olduğu görülmektedir (Altay v.d., 2023). Savaşın getirmiş olduğu bu koşullar neticesinde Şekil 10’da görüldüğü gibi tüketici fiyat endeksi Avrupa ve ABD’den daha fazla oranda (Tablo 18) artış göstermiştir. Savaş sırasında ortaya çıkan ekonomik sorunların çözümüne yönelik olarak ise devletin piyasaya yoğun bir müdahalesi söz konusu olmuştur. Bu

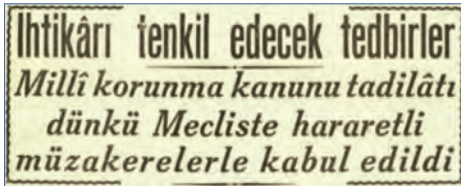
bağlamda savaş sırasında izlenen politikalar çerçevesinde 1939 ile 1942 yılları arasında Refik Saydam hükûmetinin daha müdahaleci bir anlayış içerisinde hareket ettiği, 1942 ile 1945 arasında ise Şükrü Saraçoğlu'nun ise aşırı müdahaleden kaçınarak fiyatları dolaylı olarak kontrol ettiği söylenebilir (Pamuk, 2017: 184).

Şekil 10. Tüketici Fiyat Endeksi, 1940–1950 (1938=100)

Kaynak: Doğruel ve Doğruel (2005: 214).

İlkin ve Tekeli (2016), *Milli Korunma Kanunu*'nun uygulanma sürecini deneme ve yanılma payı içinde olmak üzere beş döneme ayırarak değerlendirmiştir. 19 Şubat 1940 ile 14 Şubat 1941 dönemi arasında hükûmet sınırlı müdahalelerde bulunarak hayat pahalılığını engellemeye çalışmıştır. Bu dönemde fiyat artış hızı %23 düzeyindedir. Buradaki temel artışın örgütlenmedeki yetersizlik olduğu düşünüldüğü için 14 Şubat 1941 ile 9 Temmuz 1942 arasında örgütlenmeye gidilerek İaşe Müsteşarlığı kurulmuş ve müdahale oranı artırılmıştır. Fakat bu politikalar çözüm getirememiş ve fiyatlar bir önceki döneme göre daha hızlı bir biçimde %53 düzeyinde artış göstermiştir. 9 Temmuz 1942 ile 4 Mart 1944 tarihleri

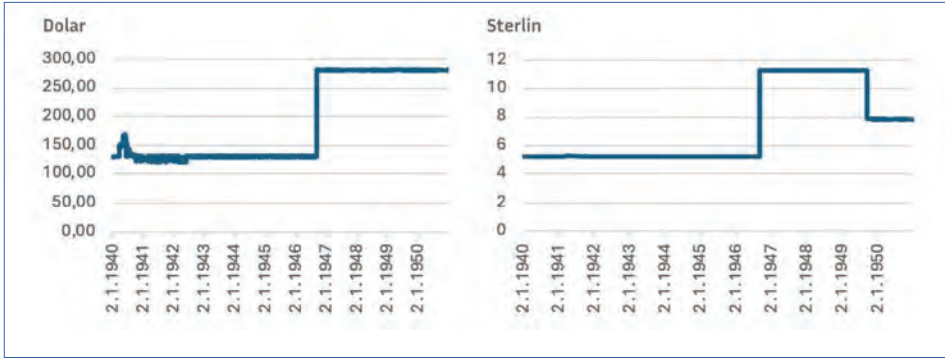

Karaborsa ve Müdahale (Cumhuriyet. *İhtikârî Tenkil Edecek Tedbirler*. 20 Aralık 1941: 1).

arasında Saraçoğlu hükûmeti, Saydam hükûmetinden farklı olarak belli bir düzeyde serbestlik ile daha başarılı olunacağı kanısını taşımaktaydı. Ancak bu uygulamalar da hayat pahalılığını önleyememiş ve fiyatlardaki yıllık artış ortalama hızı %63 dü-

zeyine ulaşmıştır. Bu bağlamda Şekil 10’a bakıldığında 1943 yılında zirve yaptığı görülmektedir. 4 Mart 1944 ile 23 Mayıs 1946 arasındaki dönemde devlet hissesi kavramı ile tarımsal üreticiye mallarının bir kısmını serbest piyasada satmayı öngören uygulama hem devlet stok miktarını artırmış hem de piyasaya daha çok mal sunulmuştur. Ayrıca tüccar kesimi dışlanmayarak üretimi ve ithali düşük olan mallarda bu işlerle uğraşan tüccarın aracılığından yararlanılmıştır. Bu politikalar sonucu fiyat artış hızlarının 1944 yılında yavaşladığı görülmektedir. Son dönem ise 23 Mayıs 1946 ile 10 Eylül 1947 dönemini kapsamaktadır. Bu dönemde temel endişe savaş koşullarından barış koşullarına geçilirken birikmiş olan pahalı stokların zarar uğramadan tasfiye edilebilmesiydi. Şekil 11’den görülebileceği gibi dolar ve sterlin kuru 1946 devalüasyonuna kadar yatay bir seyir izlemekteydi. 7 Eylül 1946 devalüasyonu sonucu oluşan fiyat düzeyleri bu stokların eritilmesini kolaylaştırmıştır (Altay v.d., 2023).

Şekil 11. Dolar ve Sterlinin Lira Karşısındaki Günlük Değeri, 1940–1950

Kaynak: La Bourse (Borsa Gazetesi), 1940–1950.

Savaş döneminde ortaya çıkan finansman ihtiyacını karşılamak, bütçe açıklarını kapatmak, enflasyon neticesinde kontrolden çıkan piyasaları yeniden düzenlemek amacıyla çeşitli vergiler çıkarılmıştır. Bu çerçevede çıkartılan vergilerden biri de “Varlık Vergisi”ydi. Bu verginin özellikle İstanbul ekonomisi üzerinde şirketlerin sahipliklerinin değişmesi yönünde bir

Varlık Vergisi (Akşam. 18 Kasım 1942: 1).

Vergiler ve Tartışmalar (Cumhuriyet.
*Lüks Vergisi Mecliste Tartışmalara Yol
Açacak.* 28 Kasım 1948: 1).

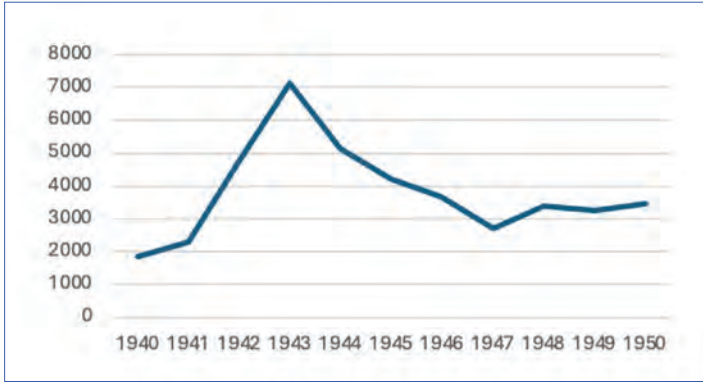
sonucu olmuştur denilebilir (Ağır ve Artunç, 2019). Bu verginin yürürlüğe konulmasının ardındaki iktisadî nedenlere bakıldığında temel olarak iki motif ön plana çıkmaktadır. İlk olarak savaş nedeniyle savunma harcamalarındaki artışın finansmanı için para basımına gidilmiş ve bu durum da ciddi bir enflasyona neden olmuştur. Piyasada oluşan bu emisyonun vergi yoluyla çekilmesi amaç edinilmiştir. İkinci motif ise azalan ithalat ve artan enflasyon nedeniyle ortaya çıkan karaborsacılık faaliyetlerini gerçekleştiren ve buradan ciddi servet kazanımı elde eden belirli grupların vergilendirilme-

siydi (Aktar, 2018: 141-142; Tekeli ve İlkin, 2016: 39-40; Coşar, 2004: 99). Bu çerçevede varlık vergisi kapsamında yaklaşık olarak 315 milyon lira tahsil edilirken bu miktar 1943 yılı devlet harcamaları içinde %38'lik bir paya sahiptir (Boratav, 2018: 94). Savaş koşulları nedeniyle ortaya çıkan harcamaların emisyon ile finanse edilmesi sonucu ortaya çıkan parayı piyasadan çekmek amacıyla uygulanan bu verginin ekonomik anlamda ne kadar etkili olduğuna dair iki farklı görüş ön plana çıkmaktadır. Aral (1943) varlık vergisinin tahsilatı başladıktan sonra Kasım 1942 ile Mayıs 1943 arasında altın ve döviz mukabili emisyon çoğaldığı için para hacminin şişkin kaldığını vurgulamıştır. Diğer taraftan Coşar (2004) ise elde edilen gelir ile 1943 yılında fiyat artışının frenlendiğini belirtmektedir.

Varlık vergisinden sonra tarım kesiminin de vergilendirilmesi gündeme gelmiştir. Bu çerçevede 7 Haziran 1943 tarihli ve 5423 sayılı *Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu* yürürlüğe girmiştir (Resmi Gazete, 7 Haziran 1943, sayı: 5423). Kanun çerçevesinde bütün tarım ürünleri vergiye tâbi idi. Vergi oranı %8 ve %12 iken aynı ve nakdi olarak ödenebilmekteydi. Bir yıl sonra yeni bir düzenleme ile %8 olan vergi oranı %10'a çıkarılmıştır. Bu vergi ile 319 milyon liralık bir gelir elde edilmesi planlanmaktaydı. Fakat tahsilat 233.5 milyon lira ile sınırlı kalmıştır. Toprak mahsulleri vergisi ise 18 Ocak 1946 yılında kaldırılmıştır (Başar, 1946: 100; Resmi Gazete, 26 Ocak 1946, sayı: 6216; Çavdar, 2003: 328-329; Tekeli ve İlkin, 2016: 52-59).

Bu dönem için Şekil 12’de yer alan millî gelir serisi incelendiğinde gelirin savaşın ortalarında azalış gösterdiği ve bu düşüşün 1947 yılına kadar devam ettiği görülmektedir. Ancak 1947 yılından çok yüksek olmasa da bir artış trendi kendini göstermiştir. Savaş sonrasında millî gelirin hemen eski düzeylerine dönmediği görülmektedir. Toparlanmanın belli bir süre sonra gerçekleştiği söylenebilir. Bu dönem için ekonominin içinde tarımın ağırlığının yüksek düzeyde olduğu görülmektedir. Dolayısıyla tarım alanında ortaya çıkan gelişmeler millî geliri önemli ölçüde etkilemektedir. Savaş döneminde kırsal nüfus oranının %75 düzeyinde olmasından dolayı silah altına alınan nüfusun tarımsal kesimi önemli ölçüde etkileyeceği görülmektedir. Başka bir deyişle Anadolu’da önceden var olan emek kıtlığına ek olarak savaş sonucu tarımsal alandaki üreticilerin üretimden çekilmesi ile tarımsal üretim olumsuz bir biçimde etkilenmiştir (Çavdar 2003:141; Pamuk, 2017:187).

Şekil 12. Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, 1940–1950 (Cari Fiyatlarla, Milyon Dolar)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, 100 Yılın Göstergeleri (2023: 775).

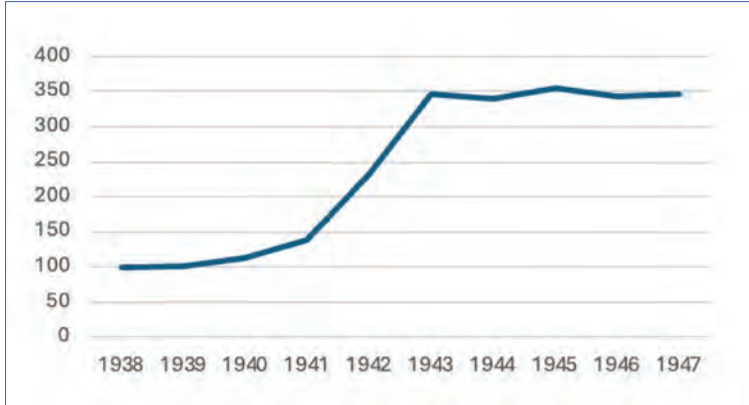
1940–1950 yılları arasındaki dönem için genel bir değerlendirme yapıldığında Türkiye İkinci Dünya Savaşı süresince aktif bir tarafsızlık politikası izlemiş ve savaşın dışında kalmayı başarabilmiştir. Ancak ekonomik anlamda savaşın getirmiş olduğu koşullar Türkiye ekonomisini de olumsuz biçimde etkilemiştir. Tarıma dayalı bir ekonomik yapı olması nedeniyle üretken iş gücünün silah altına alınması, üretimde ve gelirden önemli düşüşlere neden olmuştur. Ayrıca üretimin düşmesi, talebin yükselmesi, ithalatın azalması, para arzının artması ve karaborsa gibi faktörler nedeniyle yüksek oranda bir enflasyon dalgası ile karşılaşmıştır. Bu durum nedeniyle 1930’lu yıllarda devletçilik yoluyla içe dönük sanayileşme çer-

çevesinde oluşan büyüme, gelir artışı ve fiyat istikrarı savaş nedeniyle kesintiye uğramıştır (Altay, 2022; Altay v.d., 2023).

3.2. 1940–1950 Yılları Arasında İstanbul Ekonomisi

1940 ve 1950 yılları arasında İkinci Dünya Savaşı yılları Türkiye ekonomisini olumsuz etkilediği gibi İstanbul ekonomisi üzerinde de daraltıcı etkilere sahiptir. Özellikle ithalatın azalması veya yapılamaması ile iş gücünün silah altına alması süreci ve azalan üretim sürekli gündemde yer tutmuştur. Bu durum İstanbul'daki mal fiyatlarında artışa neden olmuştur. Şekil 13'te 1938'de 100 alarak alınan İstanbul geçinme endeksinin savaşla birlikte neredeyse dört katına çıkarak 350 seviyesine ulaştığı görülmektedir. Bu artış miktarının Şekil 10'da yer alan Türkiye'deki genel fiyat artışına paralel olduğu söylenebilir. Muhtemel nedenler olarak Türkiye koşullarının paralelinde para arzındaki artış, karaborsa faaliyetleri ve liranın değerinin yüksek belirlenmiş olması gösterilebilir (Altay v.d., 2023).

Şekil 13. İstanbul Geçinme Endeksi, 1938–1947

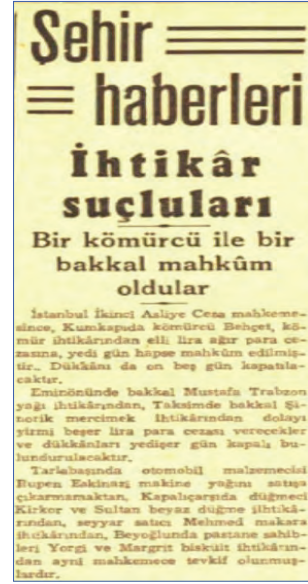

Kaynak: Tekeli ve İlkin (2016: 158).

İstanbul'daki fiyat artışlarının daha detaylı biçimde incelenmesi için Tablo 19'da seçili ürünlerin fiyatları değerlendirme kapsamına alınmıştır. İstanbul'da ekmek, pirinç, şeker, tuz, et, yumurta, zeytinyağı, süt, peynir ve çay ürünlerinde 1938 yılından 1941'e kadar olan dönemde ciddi bir fiyat artışı gözlemlenmezken 1941 yılından sonra önemli fiyat artışlarının meydana geldiği görülebilmektedir. 1943 yılından sonra ise ekmek, pirinç, yumurta, şeker gibi ürünlerde fiyat düşüşü ya da sabitlenme yaşanırken koyun eti, süt, beyaz peynir, çay gibi ürünlerde ise fiyat artışı

devam etmekteydi. Bu ürünler hükûmetin ya hiç müdahale etmediği ya da tekelci denetimi altında tuttuğu ürünlerdi (Tekeli ve İlkin, 2016: 162). Dolayısıyla fiyat değişmezliği durumunun İstanbul ölçeğinde yapay olduğunu ve savaş döneminde genel olarak fiyatların önemli ölçüde arttığı iddia edilebilir.

Ekonomik durumun daha detaylı incelenmesi konusunda İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası bilgi verebilmektedir. Ocak 1942’de İstanbul piyasası için yapılan değerlendirmede kahve ithalatının yapılmadığı belirtilmektedir. Bunun nedeni olarak stokların çok fazla olması gösterilmiştir. Ayrıca demir ithalatının yapılamadığı ve fiyatların yüksek olduğu belirtilmiştir. Cam ve züccaciye ithalatının da benzer bir biçimde yapılmadığını, Avrupa yolu açılmadıkça bu ürünlerin ithalatının yapılamayacağı ve stokların önemli derecede azaldığı bilgisi bulunmaktadır (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1 Ocak 1942: 4).

Karaborsa ve İstanbul'da Fiyatlar (Cumhuriyet. *İhtikâr Suçları*. 20 Aralık 1941: 2).

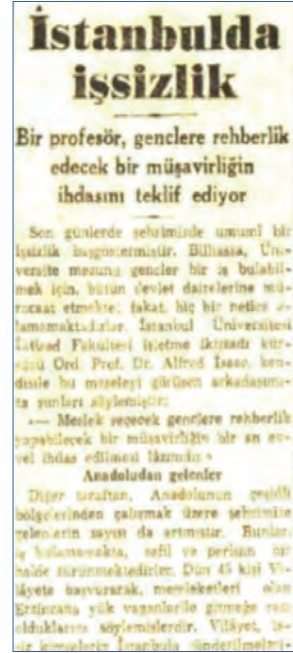
Tablo 19. İstanbul'da Seçilmiş Gıda Maddelerinin Ortalama Fiyatı, 1938–1946 (Lira)

	Ekmek	Pirinç	Kesme şeker	Tuz	Koyun eti	Yumurta	Zeytinyağı	Süt	Beyaz peynir	Çay
1938	0,1	0,26	0,30	0,06	–	0,02	0,48	0,15	0,48	4,25
1939	0,09	0,30	0,30	0,06	–	0,02	0,50	0,15	0,44	4,61
1940	0,11	0,35	0,38	0,06	0,52	0,02	0,60	0,16	0,49	5,91
1941	0,13	0,46	0,47	0,06	0,61	0,02	0,81	0,21	0,65	7,62
1942	0,25	0,94	1,65	0,09	1,34	0,05	1,37	0,38	1,15	14,25
1943	0,39	1,7	3,43	0,12	1,96	0,08	2,08	0,51	1,55	16,23
1944	0,30	1,53	2,19	0,12	2,03	0,08	2,59	0,60	1,94	16
1945	0,33	1,51	2,09	0,12	1,91	0,08	1,81	0,60	2,16	16
1946	0,31	1,5	1,87	0,12	2,00	0,08	2,68	0,59	1,94	16

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, İstatistik Göstergeler 1923–2013 (2014: 498–500). **Not:** Yumurta fiyatı adet cinsindendir.

Ocak 1943'te ise varlık vergisinin İstanbul piyasası üzerinde etki oluşturduğu belirtilmiştir. Ayrıca hükûmetin mükelleflerin işlerinin aksamaması için çeşitli imkânlar sunduğu; emlak ve ticarî mal üzerine bankaların geniş miktarda kredi verdiği vurgulanmıştır. Bunun dışında gümrüklerde sahipleri tarafından belirtilen sürelerde alınmayan malların devlet eliyle çekilip satılması kararı alınmıştır. Fiyat hareketlerine ilişkin İstanbul piyasasında öncesinde aşırı yükseliş gösteren giyecek ve yiyecek fiyatlarında bir normalleşme yaşandığı da not edilmiştir. Manifatura ve kumaş ithalatının arttığı; otomobil lastiğinin ise ithal edilemediği belirtilmiştir. Demir ve teneke ithalatının ise önceki döneme göre daha iyi olduğu belirtilmiştir (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1 Ocak 1943: 16-17).

Ocak 1944'te, dış ticaretin hem savaş ile ilgili gelişmelerden hem de hükûmetin ihracat ve ithalat düzenlemelerinden etkilendiği belirtilmiştir. Manifatura ithalatının devam ettiği, yünlü kumaş ithalatında azalma olduğu ve fiyatların yüksek seyrettiği söylenebilirken demir, cam ve züccaciye eşyalarının ithal edilebildiği ve fiyatların yeniden bir miktar yükseldiği ifade edilmektedir (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1 Ocak 1944: 6-7). Ocak 1945'te ise 1944 yılında savaşın sona ereceği beklentilerinin ticaret erbabını mutlu ettiğini ve sonrasında bu beklentinin gerçekleşmemesi ve savaşın sürmesi nedeniyle tacirlerimizin zarara uğradığı belirtilmiştir. Ayrıca ABD ile gemi seferlerinin başlaması piyasada ilgi ile karşılanmıştır. Manifatura ithalatının devam ettiği ve piyasada bir karaborsa fiyatı bulunmadığı belirtilmiştir. Yünlü mensucatın piyasaya geleceği ifade edilirken piyasada fiyatların yüksek olduğu ve stok bulunmadığı kaydedilmiştir. Önemli ölçüde yedek parça ve kamyon gelmesine rağmen fiyatların yüksek olduğuna yer verilmiştir (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1 Ocak 1945: 16-17). Mecmua haberlerinden de anlaşıldığı üzere Türkiye'nin savaşa katılmamasına rağmen enflasyon gibi ekonomik sorunlarla karşılaştığı görülmektedir. İstanbul ekonomisi de bu olumsuz durumdan etkilenmiş ve kentte mal tedarikinde ciddi sorunlar ve fiyat artışları meydana gelmiştir. Ayrıca İstanbul'un ilgili dö-

İşsizlik ve Göç (Cumhuriyet.
İstanbulda İşsizlik. 29 Kasım
1948: 2).

nemde iş geliştirme kapasitesinde de sorun olduğunu iddia etmek mümkündür. Öyle ki 1950 sonrasında özellikle üniversite mezunları arasında bir işsizlik sorununun olduğu ve iç göç ile işsizliğin daha da derinleştiği görülmektedir (Cumhuriyet, İstanbul’da İşsizlik, 29 Kasım 1948: 2).

Ocak 1947 tarihinde İstanbul piyasası için 1946 yılında devalüasyon ve üç ay sonrasında yapılan gümrük resmi zammının önemli olduğu belirtilmiştir. Bu zamdan sonra gümrüklerde büyük bir faaliyet görülmüştür. Bu dönemde akaryakıtların ticaret ve satışının serbest bırakılması; otomobil ve otomobil lastik sisteminin kaldırılması ve şeker fiyatlarının ucuzlatılmasına karar verilmesi önemli olaylar olarak ön plana çıkmıştır. Savaş sonrasında deniz yollarının açılması ile dış ticarete ilk sırayı alan ABD, yaşanan grevler nedeniyle mallarını 1.5-2 yıla teslim edebileceğini belirtmiştir. Bu nedenle ithalat tacirleri Avrupa piyasalarına yönelmiştir. Ayrıca 1 Şubat’tan itibaren Avrupa demir yolunun açılmasıyla dış ticaretimizde gelişme imkânı olacağı iddia edilmektedir (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1 Ocak 1947: 2). Bir anlamda savaşın sona ermesi ve dış ticaret yollarının açılması ile dış ticarete bir hareketlilik olacağı haberlerden görülebilmektedir.

Ocak 1950 tarihinde ise İngiltere’nin Türk tütüne olan talebinin arttığı belirtilmiştir. Ayrıca serbest ithalat rejiminin uygulamasından en çok sanayi müesseselerinin memnun olduğu bilgisi bulunmaktadır. Turizme önem verilmesi ve bu konuda tedbirlerin alınması piyasada memnuniyet ile karşılanmıştır. Bazı giyim eşyaları, zeytinyağı, ayçiçek ve sabun fiyatlarında ise düşüşler yaşanmıştır (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1 Ocak 1950: 14-15). Ayrıca İstanbul ticareti için serbest ithalat rejimi ve TCMB’nin mevcut kredi ihtiyacı için aldığı tedbirler olumlu olarak değerlendirilmiştir. Rekabet artışı ile bazı maddelerin fiyatlarının düşeceği ve bunun diğer mallara da tesir edeceği belirtilmiştir (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, Ocak 1950: 20). Serbest ithalat rejimi ve kredi olanakları ile piyasada bir hareketlilik olacağına yönelik beklentinin olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 20’den görüldüğü gibi bu dönemde ithalatın önemli bir kısmı İstanbul limanından yapılmaktaydı. 1947-1950 yılları arasında İstanbul’un ithalattaki payı yaklaşık %77 ile %88 arasında hareket etmiştir. İhracattaki payı ise ithalata göre daha düşük düzeyde ortalama %30’da kalmıştır.

**Tablo 20. İstanbul Limanından Yapılan Dış Ticaretin Toplam
Dış Ticaretteki Payı, 1947–1950 (%)**

Yıllar	İstanbul Limanından Yapılan İhracatın Toplam İhracat İçindeki Payı	İstanbul Limanından Yapılan İthalatın Toplam İthalat İçindeki Payı
1947	36,6	87,3
1948	32,6	84,2
1949	29,4	79,7
1950	26,5	76,8

Kaynak: Journal of the Istanbul Chamber of Commerce, Special Issue (Ocak 1965: 39).

Özetle 1940–1950 yılları arası dönemde İstanbul ekonomisi savaşın getirdiği koşullardan gerek fiyat artışları gerekse ticaret darlığı şeklinde olumsuz etkilenmiştir. Özellikle bazı malların ithalatında sorunlar ortaya çıkmış ve fiyat yükselişleri buna eşlik etmiştir. İstanbul’daki malların fiyatları önemli düzeyde artış göstermiştir. Savaşın sona ermesi ile ise kademeli olarak mallar tedarik edilebilmiş ve enflasyon kontrol altına alınabilmiştir. Öte taraftan Tablo 20’den de görülebileceği gibi İstanbul’dan yapılan ihracatın savaşın bitiminden çok sonra bile iyileşme kaydetmiş olduğu konusunda şüpheler vardır (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1 Ekim 1948: 266). Bu hem İstanbul hem de dünya ekonomisinin içinde

yer aldığı bunalımın ciddiyeti konusunda fikir vermektedir. Bu dönem içerisinde ortaya çıkan karaborsa ve fiyat artışlarının en büyük sonuçlarının yüksek kâr oranları olması gibi bir durum mevcuttur (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1 Ocak 1942: 40).

İstanbul Sanayi ve Ticaret Odası Mecmuası’nda varlık vergisi üzerine bir yazı, verginin savaş ortamında devletin artan bütçe açıklarının finansmanı için öneminden bahsederken ödeme koşulları gibi belirsizlikler nedeniyle İstanbul piyasasında olumsuz etkiler taşıyacağını iddia etmektedir. Bu vergi ile kimi işletmelerin kapanabileceği ve emlak piyasasında ciddi fiyat düşüşlerinin olduğu veya olacağı da olumsuz

İstanbul Tüccar Cemiyeti ve Vergi Reformu (Milliyet. *Gelir Vergisi Mevcud İhtiyacı Karşılayamaz*. 27 Haziran 1947: 1, 6).

durumlar olarak sıralanmaktadır (İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, 1 Şubat 1943: 18-19). Bu açıdan savaş süresince ve sonrasında İstanbul ekonomisinin kıtlık sürecinden geçtiği ve enflasyonla mücadele ettiği görülmektedir. Varlık vergisi dâhil birçok farklı vergi uygulamasına dair tartışmanın bu dönemde olması önemlidir. Bu açıdan gelir vergisi konusunda reform tartışmaları sürecinde İstanbul Sanayi ve Ticaret Odasının anonim ve limited şirketlerin daha az vergi ödemesi gerekliliğine dair görüşü vurgulanmalıdır (Cumhuriyet, 31 Mayıs 1947: 2). Bu tip görüşlerin, 1947 tarihinde kurulmuş İstanbul Tüccar Derneği ve 1948 tarihli Türkiye İktisat Kongresi’nin ortaya çıkmasına yol açtığını söylemek gerekmektedir. Her iki oluşum da özellikle 1940 öncesi devletçilik uygulamaları ve Ankara’nın başat hâle getirilme çabalarına tepki olarak doğmuştur. Bu açıdan bu oluşumlar içerisinde İstanbullu tüccarlar, devletçilik uygulamalarının oluşturduğu yük konusundaki taleplerini savaşın gölgesinde dile getirmişlerdir (Yılmaz, 2015: 329, 330). İstanbul Tüccar Cemiyetinin vergi reformu konusundaki taslağında mevcut vergi sisteminin hem tüccar hem de çalışan insanları kısıtlayıcı hem de keyfî yapısını eleştirmesi ve daha net bir vergi yapısının ve liberal bir ekonomik sistemin kurulmasına dair talebi, İstanbul ekonomisinin gelecekte evrileceği çerçeveyi sunması açısından önemlidir (Milliyet, Gelir Vergisi Mevcud İhtiyacı Karşılamaz, 27 Haziran 1947: 1, 6).

Türkiye İktisat Kongresi (Cumhuriyet.
Türkiye İktisat Kongresi Dün
Toplantılarına Başladı. 23 Kasım 1948. 1).

4. BÖLÜM

“PAHALILIK VE GÖÇ”

1950-1960 Döneminde Tarıma Dayalı Büyüme

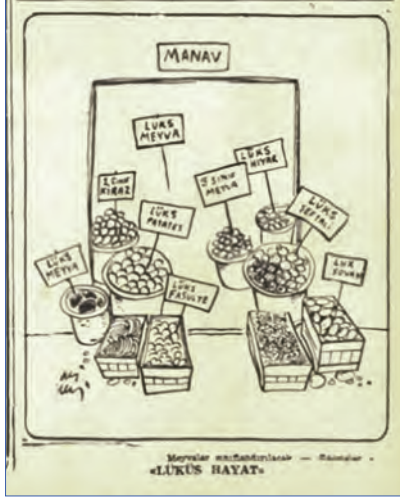
Doç. Dr. İhsan Seddar Kaynar

1950’li yıllar savaş sonrası istikrarlı büyümenin yaşandığı ve ABD’nin kapitalist dünyanın liderliğini eline aldığı bir dönemdi. Bu iklimde Türkiye’nin kalkınmasının finansmanında İkinci Dünya Savaşı sonrası Marshall Planı ile ABD’den ve 1950’li yılların sonuna doğru Sovyetler Birliği’nden alınan dış yardımlar öncelikli hâle gelmiştir. DP’nin seçilmesi sonrası ise özel teşebbüs önceliğe alınarak bir süre devletçilik yaklaşımı terk edilmiştir. Özel teşebbüsün desteklenmesi, teknik olarak özelleştirmeye dönüşmemiş ve dönem sonuna doğru artan sayıda yeni devlet işletmesinin özel kesim ile rekabet etmemesi tercih edilmiştir. Celal Bayar’ın Cumhurbaşkanı ve Adnan Menderes’in başkan olduğu DP hükûmeti özel teşebbüsle beraber tarım kesimine de önem verirken önceki dönemlerde CHP’nin uyguladığı sıkı maliye ve para politikalarını bırakmıştır. Destekleme alımları yaygınlaştırılmış ve tarıma yönelik krediler artırılmıştır (Ekzen, 1980; Pamuk, 2023).

Tarım Kredi (Zafer. Çiftçilerimizin Her Türlü Kredi İhtiyacı Sağlanıyor. 6 Mayıs 1956: 1).

Bu dönemde banka kredilerinin ortalama olarak %30'u tarım sektörüne gitmiştir. Öte yandan destekleme konularında ihtiyaç sahibi çiftçi yerine çoğu zaman yerelin önde gelenlerinin de bu imkânlardan faydalandığı görülmüştür. Dönemin başlarında yaşanan ekonomik büyüme, ABD'den gelen ekonomik yardımların daha sonra devam etmemesi nedeniyle kamu yatırımlarıyla devam ettirilmeye çalışılmıştır. Dönem sonunda ise artan kredi hacmi, üretim ve ticaretle genişleme sürecinin daralması ile ciddi bir pahalılıkla neticelenmiştir (Kepenek ve Yentürk, 2004: 96-97).

Pahalılık (Cumhuriyet. *Lüks Hayat*.
2 Temmuz 1955. 1).

1950'li yıllarda, devletçilik döneminin aksine İstanbul imalat sanayinde büyüme kaydetmişti. Gelişen ekonomik hayat ile iç göç İstanbul'a yönelmiş ve gecekondu sorunu görünür hâle gelmişti. Bu bağlamda İstanbul'da ticarethanelerin sayısının artışı, büyümeyi işaret edebilmektedir. Ancak İstanbul ekonomisinin dış ticaretle bir genişleme içerisinde olmadığı ve pahalılığın dönem sonu itibarıyla kronik hâle geldiği görülmektedir (İstanbul Ticaret Odası Mecmuası, 1 Nisan 1960: 58; 1 Şubat 1960: 56; Pamuk, 2023).

4.1. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Artan Tarım Fiyatları ve Büyüme: 1950–1960 Yılları Arasında Dünya ve Türkiye Ekonomisi

İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllar özellikle ABD'deki iktisadî gelişmeler birçok gelişen ekonomi için olduğu kadar Türkiye için de hızlı bir büyüme dönemini tetiklemiştir. 40 yıllık süreçte gelişmiş ülkelerin kişi başına geliri ortalama yıllık %1,2 büyüme hızı ile 1950 yılında 6.250 dolar olmuştur. Aynı dönem için dünya ortalaması ise %0,9 yıllık büyüme hızı ile 2.100 dolar düzeyindeydi. Türkiye'de ise %0,9 yıllık büyüme hızı ile 1.600 dolar düzeyine ulaşılmıştır (Pamuk, 2023: 220). Bu dönemde ana ekonomik yapı olarak ABD çevre ülkelerde Marshall Yardımı gibi fonlar ile ciddi bir şekillendirme gücüne sahip olmuştur. ABD'nin kurduğu hâkimiyetin iktisadî ve siyasî uzantılarının Türkiye'ye yansımaları olarak çift partili seçim sistemine geçiş gösterilebilir. 1945 sonrası dönemin; ABD'den elde

edilen 352 milyon dolarlık yardım, tarım sektörüne dayalı gelişme stratejisi ve DP özelinde liberal kalkınma görüşüne dayalı bir büyüme ile anılması gerektiği açıktır (Erhan, 2020: 542). 1950 sonrasında DP'nin hayata geçirdiği en önemli değişikliklerden biri ithalatın özellikle de tüketim malları alımının serbestleştirilmesi olmuştur. İthalat yapılamayan İkinci Dünya Savaşı sırasında, bolca döviz birikirken dünya piyasalarında 1947 yılında başlayan ve Kore Savaşı ile devam eden konjonktür, ham madde talebini yükseltmiş ve ihracat gelirlerinin artması, ithalatın da genişlemesine olanak sağlamıştır (Pamuk, 2023: 227).

Bu dönemde tarım kesiminin gelişmesine önem verilmiş ve destek için ilk aşamada Marshall Planı'ndan sağlanan fonlar ile tarımsal araç, makina ve özellikle de traktör ithalatı desteklenmiştir (Pamuk, 2023: 227). Tarımsal üreticiler 1950'lerin başında uygun hava koşullarından, artan talep ve yükselen fiyatlardan yararlanmışlardır. ABD'nin Kore Savaşı'nın etkisiyle buğday, krom ve diğer başka ham maddeleri stoklaması dolayısıyla Türkiye'nin dış ticaret hadleri 1948-1953 arasında %50 civarında iyileşmiştir. Fiyatlar, iç piyasalarda 1940'tan sonra tarım lehine dönmüş ve tarımsal gelirler artmaya başlamıştır. 1953 yılına gelindiğinde liberal ekonomik sistemin başarıya ulaştığına ve ekonominin rayına oturduğuna kanaat getirilirken 1947-1953 yılları arasında GSYH yılda ortalama %8,7'lik büyüme göstermiştir. Elverişli koşulların da etkisiyle DP, 1954 seçimlerinin daha büyük bir farkla kazanmıştır (Pamuk, 2023: 229-230).

Tablo 21 ile görüleceği gibi 1950'li yıllarda Türkiye ciddi bir ekonomik büyüme kaydetmiştir. Bu büyüme ciddi bir kredi desteği ve üretim için talep bulan görece dışa açık bir ekonominin ürettiği iklimle açıklanabilir. 1950'lere kadar büyümenin lokomotifleri Kore Savaşı'nın da oluşturduğu talep ile tarım olmuştur (Pamuk, 2023: 255). İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan siyasî ortama Kore Savaşı'nın etkisi de eklenince DP'nin dış ilişkilerdeki tavrını ve iç ekonomik yönelimini önemli oranda etkilemiştir. Tarıma öncelik verilirken üretimi artırmak için gerekli önlemler alınmış ve sanayileşme önceliğini yitirmiştir. DP iktidara geldikten bir ay

Kredi ve Tarımsal Gelişme (Zafer. Çay Müstahsiline 955 de 3.267.225 Lira Kredi Açıldı. 26 Mayıs 1956: 1).

sonra Haziran 1950 tarihinde Kore Savaşı başlamıştır. Uzun süre devam eden Kore'deki barış görüşmeleri sonuçsuz kalmıştır. İran ile İngiltere diplomatik ilişkilerini keserken petrol sorunları çözümsüz bırakılmıştır. Yakın Doğu ve Kuzey Afrika'daki siyasî karışıklıklar Mısır'daki darbe ile sonuçlanmıştır. Kore Savaşı tarım ürünleri ve ham madde fiyatlarının artmasına neden olmuş ve Türkiye'nin ihraç ürünlerine olan talep dünya çapında artmıştır. Hem savaş nedeniyle hem üretimdeki hızlı artış sonucunda buğday ve pamuk ihracatı yükselmiştir. Nihayetinde Türkiye, çok kısa bir sürede dünyanın önde gelen buğday ihracatçısı ülkelerinden biri hâline gelmiştir. Temmuz 1953'te Kore Savaşı sona ermiş ancak tarımsal ürün fiyatlarında düşüşe neden olarak olumsuz etkileri sürmeye devam etmiştir (İstanbul Ticaret Odası Yetmiş Dördüncü Faaliyet etkileri, Yılı Rapor ve Hesapları 1955, 1956).

Tablo 21. Temel İktisadi Göstergeler, 1945–1965

	GSMH		Nüfus Başına GSMH			
	1968 Fiyatlarıyla (Milyon Lira)	10 Yıldaki Artış (%)	Nüfus 1000	10 Yıldaki Artış (%)	1968 Fiyatlarıyla (Lira)	10 Yıldaki Artış (%)
1945	23.128	0,72	18.929	18,0	1.222	– 14,6
1955	56.642	144,9	23.859	26,0	2.374	94,3
1965	90.368	59,5	31.151	30,6	2.901	22,1

Kaynak: Akat (1984: 1097).

Kore Savaşı'nın bitmesiyle DP'nin ilk iktidar dönemindeki bolluk yılları sona ermiş, uluslararası piyasalardaki elverişli konjonktür kaybolmuş ve ihraç mallarının fiyatları düşmeye başlamıştır. Tamamına yakını tarım ürünlerinden oluşan ihracat gerilerken liberal ithalat rejimi dolayısıyla döviz rezervleri de tükenmiştir. 1950'li yılların ortasında Türkiye, derin bir döviz bunalımı ile birlikte çeşitli temel tüketim ve yatırım mallarında darlık ve kıtlıklar yaşamıştır. DP böylelikle liberalizmi terk etmiş ve ekonomide giderek daha müdahaleci politikalar benimsemeye başlamıştır. DP, Tek Parti dönemiyle karşılaştırıldığında dış dünyaya daha açık ve tarıma ağırlık veren bir kalkınma stratejisi benimsemiş olsa da kredi genişlemesinin yol açtığı enflasyonist süreç nedeniyle zamanla bunu sürdürememiştir. Kırlarda hayat bulan ve kentlerde devam ederek büyüyen piyasa ağırlıklı ve popülist politikalar, ülke nüfusunun büyük bir kısmını oluşturan küçük ve orta orta ölçekli mülk sahipleri ve üreticiler tarafından benimsenmiştir. Bu sebeple yalnızca o dönemin tarımsal üreticileri ve kırsal nüfusu tarafından değil onların kentlerde yaşayan çocukları ve

torunları tarafından da Adnan Menderes ve DP’li yıllar “altın yıllar” olarak adlandırılmıştır (Pamuk, 2023: 231-234).

Bu aşamada, Avrupa İmar Programı çerçevesinde ABD’den alınan yardımların, etkisinden de bahsetmek gerekmektedir. Marshall Planı kapsamında İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa ülkelerinin bir kısmına sunulan doğrudan, dolaylı ve teknik yardımlar; düşük faiz ve uzun vadeli kredi veya hibe biçiminde verilmekteydi. 1955 yılına kadar söz konusu krediler %2,5 faiz ve 35 yıl vadeli; sonrakiler ise dolarla ödenecekse %3 ve Türk lirası ile ödenecekse %4 faizli ve 40 yıl vadeli olarak verilmiştir. Programın ilk yıllarında daha yüksek olan kredi payı, Türkiye’nin girişimleri sonucu 1950’lerin başından itibaren azaltılarak yardımların hibe şeklinde alınmasına çalışılmıştır. 1950’li yıllar boyunca alınan 1 milyar dolar civarındaki yardımın %90’ı hibelerden oluşmuştur. Yardımların yaklaşık %35’i makinalaşma için tarım kesimine, %22’si madencilik ve %13’ü de çeşitli altyapı yatırımlarına tahsis edilmiştir. 1955 sonrasında yardımlar proje yerine program kredisi biçimini almaya başlarken yardımların içerikleri daha çok ham madde, yarı mamul ve yedek parça ithalatına ayrılmıştır. Dönemin ortalarına kadar ABD yardımları içinde yatırım mallarının payı %65 civarındayken 1955-1958 döneminde %20’lere gerilemiştir. Böylece 1960 yılına kadar yaklaşık %50’si buğday, %30’u hayvansal ve bitkisel yağlar ve %13’ü yemlik tahıl olmak üzere 230 milyon dolarlık ABD tarım ürünü hibe olarak ithal edilmiştir (Akat, 1984). Tablo 22 ekonomik büyümenin tetikleyici gücü olan tarımda dış kaynaklı destek sayesinde ortaya çıkan üretim aracı artışını ortaya serebilmektedir.

Dış Yardım (Zafer. Amerika, Gelecek Yıl 800 Milyon Dolarlık Yardımda Bulunacak. 2 Mayıs 1954: 1).

Tablo 22. Marshall Yardımları ve Tarımsal Gelişme, 1940–1962

Yıllar	Traktör	Biçerdöver
1940	1.066	57
1948	1.750	994
1952	31.415	3.222
1957	44.144	6.523
1962	43.747	6.072

Kaynak: Ahmad (2007: 176).

Tablo 22’den görüleceği üzere Türkiye’nin Marshall Planı’na dahil edilmesiyle birlikte tarımda makinalaşma artmaya başlamıştır. 1950 yılında 10 bin civarında olan traktör sayısı hızla artarak 1957 yılında dönemin en yüksek düzeyi olan 44 bine ulaşmıştır. Makinalaşma sadece traktörle sınırlı kalmamış diğer tarımsal araç-gereç sayısında da düzenli bir artış gerçekleşmiştir. Tarımda makinalaşma kırsal kesimde mevsimlik iş gücü ihtiyacını azaltmış ve tarımda açığa çıkan büyük iş gücünün şehirlere yönelmesini hızlandıran bir etken olmuştur. Özellikle büyük şehirlerde, sanayi ve hizmetler sektörlerinde ortaya çıkan istihdam imkânları şehirlere göçü hızlandıran önemli diğer bir etken olmuştur. 1950 yılında aktif nüfusun %85’i tarımla ilgileniyorken bu grup GSMH’nin %41,7’sini üretiyordu. Sanayinin payları ise sırasıyla %6,3 ve %14,6 idi. 1960 yılı sonunda ise tarımda çalışanların payı %74,8 ve sanayide çalışanların ise %8,1 civarındaydı. Bu dönemde GSMH’nin oluşumunda tarımın payı %38’e düşerken sanayinin payı %17,2’ye yükselmiştir. Tarıma yapılan yatırımlar ile 1951’de 11 milyon hektar olan ekili alanlar 1958’de 15 milyona çıkmıştır. Makinalaşmanın etkisi ile kırdan şehre doğru önemli bir nüfus hareketi olmuştur. Sağlanan krediler ile yeni topraklar tarıma açılmıştır. Bugün ekili alan 1949’da 4 milyon hektar iken 1960’ta 7,7 milyon hektara çıkmıştır. Dış yardımlar ile ithal edilen traktörler sayesinde tarımda makinalaşma hızlanmıştır (Özcan, 2015). Bu açıdan *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*’nda 1961’de yer alan tarımsal arz fonksiyonu üzerine olan Kazgan (1961) makalesi, 1927–1957 döneminde tarımsal gelişimi incelemiş ve arz fonksiyonunda ciddi bir esneklik kazanıldığı

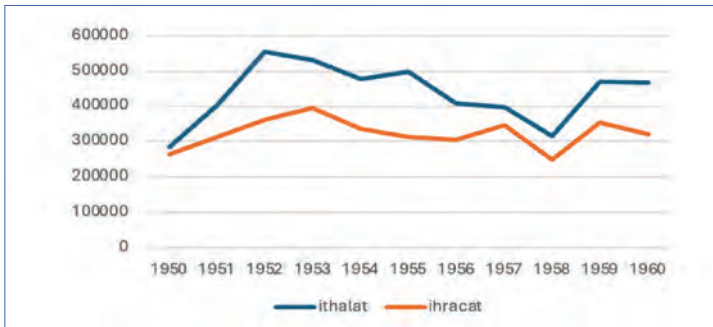

Yabancı Sermaye (Zafer. *Türkiye’de Ferrokrom Fabrikası Kurulacak*. 12 Mart 1955: 1).

bulgusunu ortaya koymuştur. Temel olarak sanayi ham madde tarımsal üretimde ve hububat üretiminde dönem içerisinde ciddi bir fiyat kaynaklı gelişme olduğu vurgusu önemlidir (Kazgan, 1961: 53-54). Ancak ileriki yıllarda yaşanan döviz kıtlığı ile traktörlerin büyük bir kısmı yedek parça eksikliği nedeniyle kullanılamaz hâle gelmiştir (Özcan, 2015: 49-50).

Bu dönem için dış ticaretin incelenmesi ekonomik yapının seyrinin ve büyümenin anlaşılabilmesi için önem teşkil etmektedir. Şekil 14'te görüldüğü gibi Türkiye ekonomisi 1950'ler boyunca her yıl dış ticaret açığı vermiştir. ABD'nin ekonomik yardımları ve ithalat rejiminin serbest olması 1950'lerin ilk yıllarında ithalatta büyük bir artışa neden olmuştur. Ancak ihracat hızla artan ithalatı karşılamaya yetmediği için dış ticaret açığı büyümeye başlamıştır. 1946-1950 döneminde yılda ortalama 243 milyon dolar olan ithalat, 1951-1953 döneminde 500 milyon dolara yükselmiştir. Azalan döviz gelirleri sebebiyle 1954-1958 döneminde ithalat yılda ortalama 420 milyon dolara gerilerken ihracat gelirleri de yılda ortalama 310 milyon dolara kadar inmiştir. İhracattaki en büyük olumsuzluk, 1954 yılındaki kuraklık ve sonraki dönemlerdeki kötü hava koşulları nedeniyle hububat üretiminde yaşanan düşüş nedeniyle gerçekleşmiştir. Türkiye bu tarihten itibaren rezervlerini yeterli düzeyde tutabilmek için ABD'den hibe yoluyla tahıl ithal etmek zorunda kalmıştır. Pamuktaki ihracat performansı da önceki dönemlerin epey gerisinde gerçekleşmiştir. 1954 yılından itibaren bu iki ürünün ihracatındaki azalma dış ticaret dengesinin kötüleşmesinde büyük rol oynamıştır. Bu iki ürün ve bazı endüstriyel bitkilerin ihracatındaki azalmada hızlı nüfus artışı ve sanayileşmenin ortaya çıkardığı ham madde ihtiyacından kaynaklı iç talep artışı önemli bir etken olmuştur. Bu dönemde büyüyerek ithal ikamesine yönelik üretim yapan tekstil sektörü, önemli miktarda döviz tasarrufu sağlamıştır (Özcan, 2015: 46).

Şekil 14. İhracat ve İthalat, 1950-1960 (Bin Dolar Cinsinden)

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, 100 Yılın Göstergeleri (2023).

Karaborsa (Zafer. *Muhtekir ve Karaborsacılar Radyolarda İlan Edilecek*. 5 Mayıs 1956: 1).

1954 yılında kabul edilen *6290 sayılı yasa* ile “spesifik” esasının yerine “kıymet” (ad valorem) esasına dayanan yeni bir gümrük tarifesine geçilmiştir. Böylece değer üzerinden uygulanacak olan gümrük vergisi ile dünyadaki fiyat dalgalanmalarından ve ülke içindeki devalüasyonlardan vergi gelirinin etkilenmemesi hedeflenmiştir. 1956 yılının iktisadî ve ticarî alandaki en önemli olayı *Milli Korunma Kanunu* tadilatı ve tatbikatı olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sırasında çıkarılan bu kanun, 1950’lilerin ikinci yarısından itibaren artan enflasyonu kontrol altına almak için bazı değişiklikler yapılarak uygulanmaya başlanmıştır. 1956’dan itibaren bir dizi bakanlar kurulu kararı ile enflasyon, darlık ve karaborsaya karşın tedbir almaya gayret etmiştir. Piyasadaki darlık ve fiyat hareketlerinin büyük ölçüde yapay olduğunu düşünen hükûmet, ağır ceza ve yaptırımların bunları ortadan kaldıracılabileceğini düşünmüştür. Piyasada darlığı çekilen bütün malların tahsis ve dağıtımı, *Haziran 1956’da çıkarılan 6731 sayılı yasa ve onun 31. maddesine* göre yapılmıştır. Kasım 1957’de valilere, gıda mallarının üretiminden tüketimine kadar her aşamasını düzenleme yetkisi verilmiştir. 1950’lerin başındaki liberal ekonomi anlayışı yerini yoğun bir müdahaleciliğe terk etmiştir. *26 Aralık 1958’de Milli Korunma Kanunu’nun kaldırılmasına karar verilmiştir* ve 16 Haziran 1959’da ihracat serbest bırakılmıştır. 27 Mayıs askerî darbesinden sonra ise 14 Eylül 1960’ta *Milli Korunma Kanunu* tamamen kaldırılmıştır (Akat, 1984).

1958 yılına kadar dış ticareti düzeltmek için devalüasyon hariç her yönetime başvurulmuştur. Ödemeler dengesini iyileştirmek için miktar kısıtlamaları, tarife değişikliği ve ayarlamaları, lisans düzenlemeleri, fiyat kontrolleri, çeşitli ihracat, ithalat, görünmeyen ve sermaye hesabı kalemleri için farklı kur uygulamaları gibi bilinen hemen hemen bütün politika araçları kullanılmıştır. 1950’li yıllara serbest dış ticaret politikaları ile başlayan Türkiye, on yılın sonuna doğru dış ticaret müdahalelerini artırarak kısıtlayıcı dış ticaret rejimine yönelmiştir (Zafer, Muhtekir ve Karabor-

sacılar Radyolarda İlân Edilecek, 5 Mayıs 1956: 1). Dış ticarete ithalatın serbest olduğu ilk dört yılda, ithalat artmış daha sonra azalmış ve 1958 kararı ile yeniden artmaya başlamıştır. İhracat ilk dört yıl artmış, Kore Savaşı’nın etkisi geçince azalmaya ve dalgalanmaya başlamıştır. Hükûmetin sistemi düzeltme çabasındaki karmaşa, daha sonra plansızlıkla eleştirilmiş ve askerî darbe sonrası planlamanın en önemli gerekçelerinden biri olmuştur. Yurt dışından kısa vadeli alınan borçların, ihracattan gelen dövizin yetersizliği nedeniyle ödenememiş olması vadesi geçmiş borçlar sorunu yaratmaya başlamıştır. Hem özel kesim hem de pek çok devlet kurumunun borçları aşamalı olarak 1958’den sonra tahkim edilebilmiştir. Bu borçların büyük bir kısmı bankacılık kesimine aittir (Akat, 1984; Özcan, 2015).

Dış ticaret genişlerken enflasyonist bir sürece girildiğini iddia etmek mümkündür. 1950’li yıllarda ekonomi bu on yıllık sürede ortalama %6,6 oranında büyümüştür. Ancak büyümenin tarım ve kredi genişlemesi ile desteklenmesi nedeniyle enflasyonist bir sürecin de var olduğu iddia edilebilir. Tablo 24’e bakıldığında büyüme ile enflasyon arasında ciddi bir ilişki görülebilmektedir. Özellikle 1954 sonrasında para arzı ve banka kredilerinde artışın %30 civarında ve kredilerin %30’una yakınının tarımı sektörüne verilmiş olması büyümenin düştüğü 1950’li yılların ikinci yarısında enflasyonist baskının çıkışına delalet edebilir (Kepenek ve Yentürk, 2004: 97). Ancak bu dönem Cumhuriyet tarihinin en yüksek nüfus artış hızının yaşandığı dönem olmasına rağmen güçlü ekonomik büyüme sayesinde kişi başı GSMH’de yılda ortalama %3,5 gibi önemli bir artış yaşanmıştır. 1950 yılında nüfusun yaklaşık %25’i kentsel alanlarda yaşarken 1960 yılında bu oran %32’ye yükselmiştir (Özcan, 2015; 44). DP döneminde kırlarda nüfus azalırken kentleşme ve kentlerde gecekondulaşma artmıştır. Dönem boyunca enflasyonun var olduğu gözlenirse de 1950’li yılların sonuna doğru yakıcı bir sorun hâline geldiği görülmektedir. Bu dönem için GSMH’nin yaklaşık %40’ını tarım kesimi oluşturuyordu. Kırlarda yaşayan köylüler ile tarım kesimi artan enflasyondan zarar görmüştür. Aynı şekilde şehirlerde yaşayan ücretliler ve sanayi kesimi

Fiyat Artışı (Cumhuriyet. *Ekmeğin Fiatı Arttırıldı ve Gramajı da İndirildi.* 16 Haziran 1959: 1).

de kalkınma sürecinin plansız olmasından olumsuz etkilenmiştir. Tablo 23'te görülebileceği gibi reel GSMH'de 1950-1953 döneminde yıllar itibarıyla sırasıyla %9,4; %12,8; %11,9 ve %11,2 gibi çarpıcı büyüme hızları bulunmaktadır. Büyük kuraklığın sonucu negatif büyümenin %-3, yaşandığı 1954 yılını izleyen dönemde ise büyüme hızında dalgalanma ve yavaşlama gerçekleşmiştir. 1955-1960 döneminin büyüme hızı %7,9'dan %3,4'e kadar gerilemiştir. 1950'lerde üretim sektörlerinin payları itibarıyla GSMH'nin yapısında çok ciddi değişimler yaşanmamıştır. 1950'lerin başında tarımın %42 olan payı sonraki dönemde %38'e gerilerken %12 olan sanayinin payı %15,8'e yükselmiştir (Özcan, 2015: 43).

Tablo 23. Büyüme, Enflasyon ve Krediler İlişkisi, 1950-1958 (%)

Yıllar	Büyüme	Enflasyon	Para Arzı Artış Oranı	Banka Kredileri Artış Oranı
1950	9,1	-10,2	7,3	21,70
1951	12,8	6,2	16,8	36,74
1952	11,9	1	9,6	47,27
1953	11,2	2,9	16,5	30,87
1954	-3	10,3	3,1	25,72
1955	7,9	7,6	31,5	17,42
1956	3,2	16,5	29,2	16,25
1957	7,8	18,9	26,6	33,37
1958	4,5	14,8	3,6	11,31
1959	4,1	19,8	11,5	8,85
1960	3,4	5,4	12,3	1,35

Kaynak: TÜİK İstatistik Göstergeler 1923-1995 (1995), Kepenek ve Yentürk (2004: 96).

1957 seçimlerinden sonra hükûmet önceliği dış finansman bulmaya vermiştir. Cumhurbaşkanı Celal Bayar, 1958 Mayıs'ında ABD Başkanı Eisenhower'a yazdığı mektupta; ABD ve Batı Almanya'nın görüşmelerin sürdürüldüğü OEEC ve IMF gibi kuruluşlardaki ağırlıklarını Türkiye'ye yardımcı olmak üzere kullanmalarını istemiştir. Bayar, DP'nin kalkınmayı sağlam ve istikrarlı bir şekilde gerçekleştirmeye kararlı olduğunu ve gerekli tedbirleri almaktan çekinmeyeceğini fakat söz konusu tedbirlerin etkililiğinin ve başarısının sağlanacak ek döviz imkânlarına bağlı olduğunu belirterek yardım talebini tekrarlamıştır. 1950'li yılların başında sabit kur politikası dolayısıyla genişleyen döviz talebi ve enflasyon; kısa sürede serbest döviz piyasasının kurulmasına, kredili ithalat uygulamalarının meydana getirdiği çifte ödemelerin ortaya çıkmasına, kısa dönemli borçların artıp ödenemeyecek noktaya kadar gelmesine, ithalat kısıtları

dolayısıyla üretim kapasitesinin eksik kalmasına ve son olarak IMF’nin kapısının çalınmasına sebep olmuştur. Bu dönemde “kambiyo politikası” adı altında yapılan tüm uygulamalar, “*Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu*” dahilinde yapılmıştır. IMF’nin teklifiyle 4 Ağustos 1958’de ekonominin iç ve dış dengesini sağlamak amacıyla istikrar tedbirleri devreye konulmuştur. Bu tedbirler dâhilinde fiili bir devalüasyon yapılmış ve primler aracılığı ile farklı işlemler için farklı kurların uygulanmasına (katlı kur sistemi) başlanmıştır (Cumhuriyet, Yeni Ekonomik Rejimin Esasları Dün Kararnamelerle İlân Edilmeye Başlandı, 5 Ağustos 1958: 1; Yaşa, 1980: 520).

İstikrar Tedbirleri (Cumhuriyet, *Yeni Ekonomik Rejimin Esasları Dün Kararnamelerle İlân Edilmeye Başlandı*, 5 Ağustos 1958: 1).

İstikrar paketinde devalüasyonun yanı sıra ithalatın bir miktar serbestleştirilmesi, ihracat rejiminde değişiklikler, fiyat denetimlerinin kaldırılması, kamu iktisadî kuruluşlarının ürünlerine zam yapılması ve dış borçların yeniden yapılandırılması gibi daha sonradan “Standart IMF Paketi” olarak adlandırılacak önlemler bulunmaktaydı (Doğruel ve Doğruel, 2005: 153; Pamuk, 2023: 233). 22 Ağustos 1960’ta Millî Birlik Komitesi tarafından yayınlanan 65 Sayılı Kanunla, Türk lirasının fiili değeri 1 dolar karşısında 9 lira olarak belirlenmiştir. Yürürlükteki primler kaldırılmıştır. Kasım 1960 tarihinde Millî Birlik Komitesi’nin açıkladığı yeni ekonomik program, 15 Aralık tarihinde onaylanmıştır. Bu programa göre ekonomik istikrarın temin edilmesi ve sürdürülmesine, yeterli bir büyüme hızının sağlanmasına ve Türkiye ile Batı Avrupa ülkeleri arasındaki kişi başına düşen gelir farkının kapatılmasına yönelik önlemlerin alınması öncelikli hedefler olarak belirlenmiştir (Ekzen, 1980: 95).

Ekonominin tarım temelli gelişimi resmedildikten sonra diğer sektörlerin de seyri ortaya konulabilir. 1950’ler boyunca 20 özel banka ve üç devlet bankası kurulmuştur. Kamu bankaları özel kanunlar çıkarılarak kurulmuştur. Erken Cumhuriyet döneminde artan yerel özel bankacılık önemini kaybederken ulusal düzeyde özel ticarî bankacılık gelişmeye başlamıştır. Özel bankalar arasında Şekerbank, Demirbank ve Pamukbank ile

devlet bankaları arasında Vakıflar Bankası önemlidir. 2 Haziran 1950’de kurulan ve 1951’de 125 milyon lira sermaye ile faaliyete geçen Türkiye Sınai Kalkınma Bankası ve Marshall Yardımı ile özel kesimin kredi ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. Bankanın esas işlevi; Dünya Bankasından alınacak kredileri sanayi teşebbüslerine kullandırmak, yabancı sermayeyle ortak projelerin hayat bulması için fizibilite çalışmaları ile destek vermektir. Dünya Bankasının teknik ve mâlî yardımlarından yararlanan Sınai Kalkınma Bankası, 1960 yılına kadar ithal ikamesi stratejisine uygun olarak kurulan ve daha çok tüketim malı üreten sınai işletmelere destek sağlamıştır (Yaşa, 1980).

CHP’nin iktidarı kaybetmeden hemen önce 1 Mart 1950’de çıkardığı *Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu*, DP tarafından daha da geliştirilerek ekonominin yabancı sermayeye açılmasına çalışılmıştır. 18 Ocak 1954’te kanunun bazı hükümleri değiştirilerek liberalleştirilmiştir. Dönem boyunca uluslararası kurumlara katılım sağlanmış ve dış açığı kapatmak için kredi aranmıştır. 1954’te çıkarılan 6326 sayılı *Petrol Kanunu* gibi pek çok yasa çıkarılmış ve devlet tekeli olan alanlarda yabancı sermayenin yatırım yapmasına izin verilmiştir. Yabancı sermayeye yapılan teşvikler ve sağlanan ödünlere rağmen yabancı yatırımlar, Türkiye’nin kalkınmasına yeterli katkı sağlayamamıştır. Ancak devlet yatırımları artmaya devam etmiş ve bazı temel sanayi alanlarını yapacak özel sermaye imkânları olmadığı gerekçesi ile devlet fabrikalar kurmaya devam etmiştir. Sınai yatırımları içinde kamunun payı 1950’de %57 iken 1960’ta %48’e gerilemiş, özel kesimin payı ise 1950’de %43’ten 1960’ta %52’ye yükselbilmiştir (Yaşa, 1980: 92).

1950’ler boyunca şehirleşmenin inşaat sektörüne getirdiği hareketlilikle beraber bu alanları doğrudan ilgilendiren özel bankalar kurulmuştur. 1950 Haziran ayı sonunda mevcut 46 bankanın şube sayısı 228, ajans sayısı ise 321 iken dönemin sonunda 1960 yılında toplam şube sayısı 1759’a çıkmıştır. Bu hızlı artışla beraber bankacılık alanını düzenlemek için 1958 yılında 7128 sayılı *Bankacılık Kanunu* çıkarılmıştır. Bu kanunla bankacılık faaliyetleri kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. İki yıl sonra Aralık 1960’ta faaliyetine devam edemeyecek bankaların tasfiyesi için darbe yönetimi tarafından yeni bir kanun çıkarılmıştır. Bu yasanın çıkmasına başta Esnaf Kredi Bankası ve Sanayi Bankası olmak üzere Buğday Bankası, Birleşik Tasarruf Bankası, Demirbank ve Doğubank gibi bankaların içine girdikleri zor durumlar neden olmuştur. 1958 devalüasyonu ile sarsılan bazı bankaları kendi yönetim kurulları tasfiye etmiş, bazı

bankalar birleşme yoluna gitmiş ve bazı bankaların akıbeti yasal düzenlemelerle belirlenmiştir. DP’nin sadık kaldığı bir sanayi programı ya da çerçevesi çizilmiş bir planı olmadığı için yıllar içinde uygulamalar devletin iktisadî gücüne göre değişiklikler geçirmiştir. Başlangıçta imalat sanayinde firma sayısı ile istihdam açısından özel sermaye ve üretilen katma değer açısından kamu sektörü öne çıkmıştır. 5 Şubat 1952’de İstanbul Ticaret Odasından ayrılan 750 kişi İstanbul Sanayi Odasını kurmuştur. O zaman Alibeyköy ve Kağıthane derelerinin arasındaki bölge, sanayinin kurulması için teşvik edilmiştir. Özel yatırımlarda ağırlık tekstil ve giyim, kamu yatırımlarında ise gıdada olmuştur. Dönemin ikinci yarısında ara malları üreten sektörlerdeki yatırımlarda her iki kesimin de payları artmıştır. DP, özel sektörle rekabete girmekten çok onu destekleyici bir politika yürütmeyi tercih etmiştir. Tarımsal üretim hızındaki yavaşlama ve özel sektörün beklenen atılımı yapamaması nedeniyle 1954 sonrasında sanayileşmede devlet tekrar öne çıkmıştır. DP’nin sanayi için yatırım politikası, iktisadî olduğu kadar sanayiye bütün ülkeye yayma, ham madde alımlarıyla tarım kesimine destek olma ve seçimlerde oy vereceklerine yönelik istihdam oluşturma gibi siyasî kaygılarla yürütülmüştür. Dönem içinde şeker ve çimentoda fazla kapasite üretilmiştir. Yüksek maliyetle üretilen bu ürünlerdeki arz fazlalarının ihracat yoluyla eritilmesi büyük zararlarla mümkün olabilmıştır (Özcan, 2015: 53).

1950’lerin ikinci yarısından itibaren imalat sanayinde özel sektörün katma değer payı kamuyu geçmiştir. Ancak bu gelişme sadece üç yıl sürmüş ve 1959’da kamu tekrar öne geçerek bu konumunu 1976 yılına kadar korumuştur. 1950’lerin sonuna gelindiğinde başta tekstil olmak üzere temel tüketici mallarının ithal ikamesi büyük ölçüde tamamlanmıştır. Tarım ve ticarete elde edilen özel sermaye birikimleri kısmen sanayiye aktarılmıştır. 1950’ler boyunca gerçekleştirilen kara yolu, baraj ve elektrik santralleri gibi altyapı ve enerji yatırımları sonraki yıllarda ekonomik gelişmeye önemli katkılar sunmuştur (Pamuk, 2023).

İstanbul Sanayi Odası (Milliyet. Sanayi Odası. 11 Şubat 1952: 2).

İstanbul Sanayi Odası (İSO), 1952 yılında İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasından ayrılan üyeler tarafından sanayinin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulmuştur.

1957 yılında enflasyon oranı %19'a kadar yükselmiştir. Enflasyonist gelişmenin kaynakları birbirleriyle bağlantılı olarak hükûmetin bütçe, verimsiz tarımsal destekleme, İktisadi Devlet Teşekküllerindeki (İDT) fiyat ve yatırım politikaları ve parasal genişlemeydi. Bir yandan büyümeyi hızlandırmak için kamu yatırımları devreye sokulurken diğer yandan İDT'lerin ürettiği mal ve hizmetlerin fiyatları düşük tutularak enflasyon kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Kullandıkları ham maddelere yüksek destekleme fiyatları uygulanması, İDT'lerin çeşitli sebeplerle zaten yüksek olan birim maliyetlerini artırmıştır. Maliyetlerindeki artışları fiyatlarına yansıtmalarına hükûmetçe izin verilmediğinden faaliyet zararları ve yatırım harcamalarının finansmanı için TCMB kredilerine başvurmak zorunda kalmıştır. 1950'lerde TCMB daha çok Hazine'nin bir uzantısı gibi çalışmıştır. Nisan 1955'te *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu*'nda yapılan değişiklikle hükûmet TCMB kaynaklarını daha rahat kullanma imkânına kavuşmuştur (Özcan, 2015).

1950'ler boyunca yapılan önemli yatırımların büyük bir kısmı devlet eliyle yapılmıştır. Dönemin ilk yarısında tarım, enerji, ulaştırma ve haberleşme sektörleri öne çıkarken ikinci yarıda imalat sanayi öne çıkmıştır. İkinci yarıda yaşanan enflasyon ve dış yardım krizi nedeniyle özel kesim yatırım hızı düşmeye başlamıştır. Temmuz 1958'e gelindiğinde DP hükûmeti ile ABD, OEEC ve IMF arasında yoğunlaşarak süren görüşmeler sonunda Türkiye'nin ilgili taraflara sunduğu istikrar programını yürütmesine yardımcı olmak üzere ortak bir yardım paketi üzerinde anlaşmaya varılmıştır. Ağustos ayı başında hükûmet bir program ilan etmiştir. DP iktidarının daha önce kategorik olarak reddettiği devalüasyon kararını da içeren istikrar programıyla hükûmet, ihtiyacı olduğunu düşündüğü dış yardımları bir şekilde tekrar almaya başlamıştır. İstikrar programı IMF destekli programların standart unsurlarını kapsamaktaydı. Yani kur ayarlaması, sıkı para-kredi ve bütçe politikası, dış ticaretin tedricen serbestleştirilmesi ve İDT'lerin fiyatlama ile yatırım finansman politikalarının

Barajlar (Zafer. *Sarıyar Barajı İnşaatı Süratle Devam Ediyor*. 5 Haziran 1956: 1).

değiştirilmesi önlemleri mevcuttu. Program; kredi, hibe, borç erteleme ve Türkiye’de yerleşik kişilerin Avrupa ülkelerindeki özel kişilere olan borçlarının yeniden yapılandırılmasını kapsayan bir dış yardım paketiyle desteklenmiştir. Bu paket kapsamında ABD Türkiye’ye 114 milyon dolar hibe, 76 milyon kredi, 44 milyon dolarlık bir borç erteleme şeklinde 233 milyon; OEEC ise 25 milyon doları kota ve 75 milyon doları tek tek üye ülkelerin açacağı krediler olmak üzere 100 milyon dolar kredi sağlamayı taahhüt ediyordu. IMF’den kullanılacak 25 milyon dolarlık kaynakla birlikte toplam destek 359 milyon dolara ulaşıyordu (Doğan, 1987; Özcan, 2015: 63).

İstikrar programının ilk unsuru *de facto devalüasyon*du. 1 doları 2.80 Türk lirasına eşitleyen eski resmî kur 1960 Ağustos’una kadar muhafaza edilmiş ve uluslararası işlemler bu orandan gerçekleşmiştir. Yeni kur sisteminde ise ithalat, görünmeyen kalemler ve sermaye işlemleri için dolar başına 6,22 lira prim uygulaması *-geri-* getirilmiştir. İhracattaki prim uygulaması önceki sisteme göre basitleştirilmiştir. Gerçekleşen nominal devalüasyon oranı prim verilen ihraç ürünleri için %75 ve dış işlemlerde diğer bütün kalemler için ise %221 olmuştur. Döviz alış ve satışlarındaki önceki dönemdeki prim uygulamaları dikkate alındığında efektif döviz kurlarındaki nominal devalüasyon daha düşük oranlardaydı. IMF, katlı kur sistemine dayanan Türk teklifini Fon’un hedeflerinin aşağısında bulmakla birlikte yakın bir gelecekte tek kura geçilmesi kaydıyla kabul etmiştir. Türk tarafı ilke olarak tek kurlu bir devalüasyonun daha doğru bir uygulama olduğunu kabul etmekle beraber kurların birleştirilmesine istikrar programının fiyatlar ve liraya olan iç güvende olumlu etkileri hissedilmeye başladıktan sonra gidebileceği sözünü vermiştir. Programın diğer önemli unsuru dış ticaret rejiminde yapılan değişikliklerdi. İhracattaki kontrol uygulamaları gevşetilerek lisans uygulaması sınırlandırılmıştır. Aralık 1958’deki düzenlemeyle de bütün özel takas ve bağlı işlemler yasaklanmıştır. Yeni dış ticaret rejiminde ithalatın da tedricen serbestleştirilmesi amaçlanmıştır. İthalat başlangıçta kota ile ve TCMB tarafından verilecek ithalat belgesine dayanılarak yapılacaktır (Doğan, 1987; Özcan, 2015: 64).

İstikrar programı, kamu açığının önemli bir kaynağı olan İDT’lerin fiyatlandırma politikasının terk edilmesini öngörüyordu. Bu çerçevede İDT ürün ve hizmetlerine 1958 ve 1959 yılı içinde iki kez zam yapılmıştır. İDT’nin yatırımlarını kendi kaynaklarına dayanarak veya enflasyonist olmayan yollarla finanse etmesi öngörülmüştür. Ancak hükûmet bu konuda-

Kamu Yatırımları (Zafer. Konya Et Kombinası Bugün Büyük Bir Törenle Açılacak. 7 Ocak 1956: 1).

ki taahhütlerini, bu kuruluşların ithalat dövizleri için ödenecek primleri IMF müdahalesine kadar bir yıl boyunca ödememe ve 1959 baharında da vergi ödemelerini geciktirme gibi yollarla yerine getirmemeye çalışmıştır. İstikrar programı'nın temel hedefi ekonomideki enflasyonist baskıyı ortadan kaldırmaktır. 1958'in ilk aylarında fiyat artış hızında bir azalış görüldüyse de yıl ortasında bazı İDT (Devlet Demiryolları, Sümerbank, Türkiye Kömür İşletmeleri, Et ve Balık Kurumu gibi) mal ve hizmetlerine %20 ile %100 oranlarında yapılan zamlar ve Ağustos ayındaki devalüasyonun etkisiyle 1958 yılında fiyat artışı %14,8 olarak gerçekleşmiştir. 1959'un ikinci yarısında enflasyon %19'a çıkmış ve parasal genişlemeye rağmen muhtemel durgunluk sonucunda 1960 yılında %5,4 gibi düşük bir düzeye ulaşmıştır (Doğruel ve Doğruel, 2005: 159; Özcan, 2015: 66-67).

4.2. 1950-1960 Yılları Arasında İstanbul Ekonomisi

DP'nin iktidara gelmesi sonrasında İstanbul'un Türkiye ekonomisinde yeri öne çıkmaya başlamış ve İkinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkileri İstanbul'daki toparlanma ile aşılmaya çalışılmıştır. Bu açıdan daha önceki dönemlerde Ankara'ya olan göçün yönü İstanbul'a çevrilmiş, kentleşme hızlanmış ve İstanbul'da gecekondu ile altyapı sorunu ortaya çıkmaya başlamıştır (Kaynar, 2020).

Tablo 24, İstanbul'da şirketleşmelerin gelişimini ortaya koymakta ve 1950 sonrası dönemde yaşanan dönüşümün

Şehir Hayatı (Akşam. Yabancı Gözü ile İstanbul. 13 Kasım 1952: 5).

izlenmesini mümkün kılmaktadır. Şirket sayılarının 1949 yılından 1959 yılına kadar düzenli artışının yanında kişilere ait olan ticarethane sayısının artışının daha hızlı olduğu dikkat çekmektedir. Şirketler ve müesseselerin toplam sayısı 1949'da 2523'ten 1959'da 7024'e çıkmışken ferdi ticarethanelerin toplam sayısı 1949'da 9406'dan 1959'da 24711'e yükselmiştir. 1950'lerin ikinci yarısından itibaren başlayan döviz kıtlığı ile ticaretin yapısı da değişime uğramıştır. İthal edilemeyen malları ülke içinde üretmeye başlayan bir sanayici kesimi gelişirken bu malların ticaretinin yaygınlaştığı görülmektedir. Şirket sayılarındaki değişim verileri ile düşünüldüğünde 1950'ler boyunca İstanbul'da ticaretin tabana yayıldığı görülmektedir.

Tablo 24. İstanbul'da Şirketler ve Ticarethaneler, 1949–1959

Sınıflar	Şirketler ve Müesseseler				Ferdî Ticarethaneler			
	1949	1950	1958	1959	1949	1950	1958	1959
Fevkalade Sınıf	356	413	245	307	–	–	42	101
Birinci Sınıf	332	398	137	227	224	225	81	172
İkinci Sınıf	397	582	2972	3756	785	814	3301	4870
Üçüncü Sınıf	1048	1048	1569	1484	3927	4153	6245	6389
Dördüncü Sınıf	390	383	699	644	4470	5163	8047	7705
Beşinci Sınıf	–	–	527	606	–	–	5323	5474
Toplam	2523	2784	6149	7024	9406	10355	23039	24711

Kaynak: İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı (1955–1959: 125), İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı (1949–1953: 79).

İstanbul'un 1950'lerden sonra yaşanan ve ticarî işletmelerin sayısındaki hızlı artışla iktisadî çekiciliği ortaya konulmuştur. İkinci Dünya Savaşı döneminde Ankara'da yakıcı etkisini hissettiren mesken bunalımı 1950'lerden sonra İstanbul'da da görünür olmuş ve gecekondulaşmanın hızlanması ile şehir çeperlerine doğru genişlemeye başlamıştı (Kepenek ve Yentürk, 2004; Kaynar, 2020). Tablo 25 bu açıdan yaşanan çarpık nüfus hareketlerini ortaya koymaktadır. Bu dönemde 17 ilçesi olan İstanbul'un, bu ilçelere bağlı nahiyeleri ve köyleri, ilerleyen dönemde şehrin önemli semt merkezlerine ve bazıları daha da büyüyerek ilçelere dönüşmüştür.

Tablo 25. Kentsel Dönüşüm, 1951–1955

Kaza	Nahiye	Mahalle	Köy (Muhtarlık Teşkilatı Olan)	Köy (Muhtar- sız)	Kaza	Nahiye	Mahalle	Köy (Muhtarlık Teşkilatı Olan)	Köy (Muhtarsız)
Adalar	3	10			Sarıyer	2	12	9	
Bakırköy	4	13	16		Şişli	1	14	2	
Beşiktaş	3	14			Üsküdar	3	36	7	
Beykoz	3	11	19		Çatalca	4	5	56	
Beyoğlu	5	41			Kartal	2	10	20	
Eminönü	5	33			Silivri	2	3	28	
Eyüpsultan	3	8	21	1	Şile	4	3	47	44
Fatih	5	71			Yalova	3	3	34	1
Kadıköy	3	16	1		Toplam	55	303	268	46

Kaynak: İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı (1951–1955).

1950’ler İstanbul’unda toplumsal yapıyı anlamaya ve dönüşümü açıkla-
maya en uygun istatistiklerden bir diğeri de İstanbul’da evlenenlerin mes-
lekleridir. Tablo 26, İstanbul’un 1950 yıllarındaki ekonomik yapısı ko-
nusunda kapsamlı bir resim sunabilmektedir. Bu veriler incelendiğinde
ticaret, sanayi ve tarım alanlarında çalışan erkeklerin dengeli dağılımına
rağmen mesleksizlerin önemli bir kısmının kadın olduğu ve çalışma haya-
tında kadınların henüz yer edinmediği görülmektedir. Evlenen erkeklerin
mesleğini ziraat olarak belirtenlerin sayısının diğer mesleklere göre fazla
olması, İstanbul’un kırsal kesimlerinde şehrin iâşesini sağlayan önemli
tarım alanlarının olduğunu göstermektedir.

Tablo 26. Evli Grupların Meslekleri, 1955–1958

Yıllar		Ziraî	Sinaî	Ticarî	Genel Hizmetler	Serbest Meslek	Mesleksiz	Saire	Toplam
1955	Erkek	72	68	40	44	3	13	1	241
	Kadın	–	–	–	3	–	238	–	241
1956	Erkek	73	62	47	39	7	21	–	249
	Kadın	–	–	–	1	2	246	–	249
1957	Erkek	74	81	35	35	2	25	6	254
	Kadın	–	–	–	–	1	253	–	254
1958	Erkek	201	53	23	27	–	4	–	308
	Kadın	2	1	–	1	–	304	–	308

Kaynak: İstanbul Vilayetine bağlı Kazalarda evlenenlerin meslekleri, Sayfa 27, İstanbul Şehri İstatistik
Yıllığı Cilt13 1955–1959.

1952’de yaklaşık bin üyeyle İstanbul Sanayi Odasının kurulması İstanbul ekonomisindeki sanayi yapısının gelişimini göstermesi açısından önem teşkil etmektedir. Sanayileşmenin Alibeyköy ve Kağıthane derelerinin arasındaki bölgede geliştiği görülmektedir. 1950’liler yabancı sermayenin teşviki ile yabancı yatırımcıların yaptığı katkılarla özel sektörün güçlendiği yıllar olmuştur (Özcan, 2015; Pamuk, 2023). İstanbul’da evlenenlerin meslekleri istatistiğine dikkatli bakıldığında mesleğini ziraat olarak belirtenlerden sonra ikinci sırada mesleğini sanayi olarak belirten erkeklerin olması dönemin ithal ikameci sanayileşmesinin yaygınlaştığını ve ekonomiyi şekillendirdiğini göstermektedir. İstanbul’un sanayi sektörüne doğru gelişimini destekleyecek şekilde Tablo 27 tarımsal ürün desenine dair detaylar sunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında İstanbul’un endüstriyel tarım ürünü üretim/hasat/ekim konusunda 1940 ve 1965 döneminde bile %1’i bulmayan bir payının olduğu görülmektedir. Bu anlamda İstanbul’un bir tarım ekonomisi niteliğine sahip olmadığı söylenebilir.

Tablo 27. İstanbul’daki Tarımsal Ürünlerin Ekilen Alanının Türkiye İçindeki Oranı, 1955–1958 (%)

Yıllar	Toplam	Tahıl	Baklagiller	Endüstriyel Bitkiler
1940	0,74	0,78	0,76	0,47
1945	0,74	0,82	0,08	0,34
1950	0,67	0,76	0,54	0,27
1955	0,64	0,67	0,36	0,27
1960	0,71	0,78	0,37	0,28
1965	0,70	0,76	0,43	0,19

Kaynak: İstanbul Külliyyatı (1928–1996), (1998: 247–249).

İstanbul ekonomisinin yaşadığı dış ticaret açığı ve enflasyonist ortamı konusunda ise Tablo 28 önemli bir bilgi sağlamaktadır. Tablo 28’de 1951 ve 1957 yılları arasında reel olarak ihracat ve ithalat değerlerinin azalış içerisinde olduğu görülmektedir. 1950’li yıllarda uygulamasını bulan serbest dış ticaret politikaları ile başlayan dış açık verme sürecinin, 1950 sonrası İstanbul ekonomisi içinde geçerlilik taşıdığı görülmektedir. Dış ticarete ithalatın serbest olduğu 1954’e kadar ithalat artmış ve daha sonra ise azalmıştır. Benzer şekilde ihracat da önce artarken Kore Savaşı’nın etkisi geçince azalmaya başlamıştır.

■ Trafik (Cumhuriyet, 30 Mayıs 1959: 3).

Aynı minvalde savaş sonrası talep azalışına denk gelecek şekilde ham madde fiyat endekslerinde düşüş mevcuttur.¹ Tablo 28’de ortaya konulan diğer bir durum ise dönem içerisinde İstanbul’da geçinmenin gittikçe zorlaşmasıdır. Öyle ki geçinme endeksi 1957’ye gelindiğinde %31’lik bir değişim göstermektedir. Bu değişim bir önceki yıl %18’dir. Sonuç olarak İstanbul ekonomisindeki ticaret ve sanayi alanlarındaki gelişmelere rağmen dış ticarete ciddi bir lehte artış kaydedilememesi ve artan döviz ihtiyacını belirtmek gerekmektedir.

Tablo 28. İstanbul Limanından Yapılan Dış Ticaret, Ham Madde Fiyatları ve Geçinme, 1951–1957

Yıllar	İhracat (Ton)	İthalat (Ton)	İstanbul Limanından Yapılan İhracatın Toplam İhracat İçindeki Payı (%)	İstanbul Limanından Yapılan İthalatın Toplam İthalat İçindeki Payı (%)	Ham Madde Fiyat Endeksi (Moody, 1950=100)	Ham Madde Fiyat Endeksi (Reuter, 1950=100)	Geçinme Endeksi (1950=100)	Değişme (%)
1951	176.253	817.368	32,6	72,6	106,2	105,4	112,5	--
1953	231.016	1.013.599	17,3	68	103,6	99,9	112,5	0
1955	152.831	845.549	24,7	60,6	102,2	99,7	143,7	18,7
1957	95.894	500.970	17,3	48,4	102,7	85	196,8	31,2

Kaynak: İstanbul Ticaret Odası Mecmuası (1 Nisan 1960: 58: 1 Şubat 1960: 56).

1 Genel olarak, Türkiye ilgili dönemde ithalat ve ihracatının %50–60’lık kısmını Avrupa ülkelerine yapmaktadır. Ayrıca ihraç ürünlerinde tütün, yaş meyve gibi tarımsal ürünlerin payı yüksektir. İthalatta ise makina teçhizat gibi malların yoğunluğu mevcuttu (İstanbul Ticaret Odası Mecmuası, 1 Şubat 1960: 14, 15).

Özetle 1950’li yıllarda sıkı maliye ve para politikaları terk edilmiş ve özellikle tarım sektörünün merkez bankası kredileri ile desteklenmesi yoluyla yüksek büyüme oranları yakalanmıştır. Sanayileşme özel sektöre bırakılmaya çalışılmış ve ticaret ile imalat sanayi ağırlıklı yapıya sahip İstanbul’un Türkiye ekonomisindeki varlığı önem kazanmıştır. Ancak dönem sonu itibarıyla artan cezbedici ekonomik gelişme ile iç göç, kalabalık ve gecekondü sorununun ilk nüveleri meydana çıkmıştır. İstanbul ekonomisi konusunda diğer bir olumsuz durum ise dönem sonu itibarıyla dış ticarette oransal azalma ve yaşanan enflasyonist süreçle birlikte ortaya çıkan pahalılıktır (İstanbul Ticaret Odası Mecmuası, 1 Şubat 1960: 56; 1 Nisan 1960: 58; Pamuk, 2023).

5. BÖLÜM

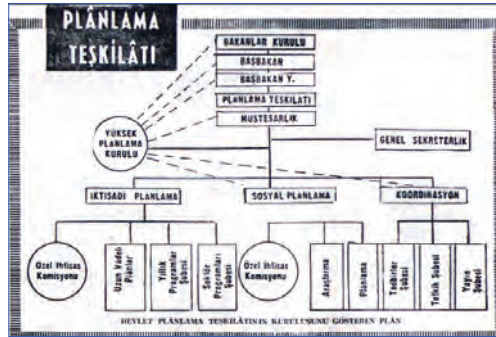
“PLANLAMA”

1960-1970 Döneminde Ekonomi

Doç. Dr. Avni Önder Hanedar

1950’li yıllarda dünyada istikrarlı döviz kurları ve serbest ticaret ile kaydedilen yüksek büyüme rakamlarına paralel olarak Türkiye ekonomisi dönemin ilk yarısında kayda değer bir büyüme hızına kavuşmuştur. Ancak 1954 sonrasında ekonomik büyüme yavaşlamış ve fiyat yükselişleri kendini hissettirmeye başlamıştır. Bu süreçte Türkiye ekonomisini krize sürükleyen en önemli etken dış finansman için yeterli dövizin temini sorunu olmuştur. Aynı zamanda mal kıtlıkları, sorunu derinleştirmiştir (Şahin, 2016: 119). 27 Mayıs 1960 tarihindeki askerî darbe sonrasında ise ekonominin plana bağlı olarak sistematik yönetimi benimsenmiş ve ortalama %7’lere varan büyüme yaşanmıştır. Planlamayı talep eden birçok kesim mevcuttur. Örneğin dış kredi kuruluşları, alınan desteklerin etkin ve bir plan çerçevesinde harcanmasını istemiştir (Şahin, 2016: 119-121).

Planlama (Milliyet-Kalkınma Eki. *Planlama Teşkilatı*. 9 Eylül 1962: 2).

1961 yılında Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuş, planlama olgusu anayasa içerisine dâhil edilmiş ve 1962 yılından itibaren Beş Yıllık Kalkınma Planları (BYKP) sürecine girilmiştir. Bu bağlamda döviz sorunlarının büyüdüğü 1950’liler düşünüldüğünde belirli bir büyüme oranının hedeflendiği planlar ile ithalatın yerine yerli sanayiye dayalı bir yön benimsenmiştir. Bu şekilde sanayi hem İstanbul hem de Türkiye ekonomisinde

temel itici güç olarak belirginleşmiştir. Ciddi miktarda nüfusun kentlere yerleşmesi ile daha da hızlanan bir verimlilik artışı kaydedilmiştir (Şahin, 2016: 121-125; Pamuk, 2023: 26-28, 237). Bu dönemde ücretlerin yüksek bir şekilde tayini, sendikalaşmanın teşviki ve sosyal haklara dayalı bir anayasal sistem ile planlama birleşince yerli üretimin talep ihtiyacı kısmen de olsa karşılanmıştır. Örneğin bu dönemde buzdolabı gibi dayanıklı tüketim mallarının yeni kurulan yerli firmalarca üretimi/satışı; yükselen ücretler ve sosyal hakların var olduğu bir ortamda artış kaydetmiştir (Doğruel ve Doğruel, 2005: 175; Pamuk, 2023).

1960'larda İstanbul, imalat sanayi istihdamı içerisinde ortalama %40'lık bir ağırlığa sahipti. Yatırım, dokuma-tekstil, kimya ve metal sanayi gibi imalat sanayi alanlarında önemli bir ağırlığı mevcuttu (İstanbul Külliyyatı, 1950-1994: 481-531). Aynı zamanda İstanbul'da tüketim destekli gelişen bir büyüme sürecinin olduğunu ilk alışveriş merkezi örneklerinden biri kabul edilen ve 1960'lı yıllarda yapımı tamamlanan İstanbul Manifaturacılar Çarşısı (İMÇ) ile görmek mümkündür. Öte taraftan 1960-1970 döneminde ihracat artışı konusunda sınırlı bir büyüme yaşanmıştır. Ham

İstanbul Manifaturacılar Çarşısı (İMÇ), Doğan Tekeli, Sami Sisa, Metin Hepgüler (SALT Arşiv).

İstanbul Manifaturacılar Çarşısı, daha çok Eminönü ve çevresinde ticaret yapan manifaturacılar ve kumaşçıların bir araya gelmesiyle oluşturulmuştur. Dükkan, sosyal birimler, lokantalar ve diğer hizmet birimleri ile ciddi bir ticaret toplanma alanıdır.

madde ve ara madde ithalatı ise önemini korumuştur. Dönem sonunda planlamaya rağmen büyüme oranlarında istenen oranlar elde edilememiştir. Fiyat artışları ve kur baskısı varlığını göstermiştir (Şahin, 2016: 121-130). Bu dönemde iç göçün de etkisi ile özellikle kira ve gıda fiyatlarında yüksek artışlar yaşanmıştır. Gecikonduların daha fazla görünür hâle gelerek 2 milyon gibi bir rakama ulaştığı ve mesken sorununun İstanbul ekonomisinde önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Her yıl göç eden yaklaşık 90.000 kişinin iş bulma konusunda yaşadığı sıkıntıların sıklıkla dile getirildiğini de belirtmek gerekmektedir (Cem, 1965: 4; İstanbul Ticaret Odası Mecmuası, 1 Kasım 1969: 1-71).

5.1. 1960 ve 1970 Dönemi Türkiye ve Dünyada Ekonomik Büyüme ve Yeni Sorunlar

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD öncülüğünde inşa edilen sistem ile uluslararası ticarette istikrar sağlanmıştır. Bu yapı ile sermaye hareketleri denetim altına alınarak ülkelerin kendi ekonomi politikalarını uygulama konusunda görece özerk oldukları bir zemin ortaya çıkmıştır. Bu dönüşümlerinden de katkısıyla İkinci Dünya Savaşı'ndan 1973 yılındaki petrol krizine ve Bretton Woods sisteminin

garanti ettiği sabit kur sisteminin bitmesine kadar güçlü bir büyüme ve gelir artışı yaşanmıştır (Pamuk, 2023: 219). 1970'lerde yaşanan petrol krizleri ve daralma dönemleri dikkate alındığında 1960'ların ekonomik büyüme açısından olumlu bir dönem olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu dönem içerisinde uluslararası sistemdeki istikrarın yanı sıra bir dizi teknolojik gelişmenin ülkeler arası ticareti tetikleyerek genel bir gelişme etkisi oluşturduğu söylenebilir. Örneğin yük taşımaya müsait hava ulaşım sistemlerindeki gelişmeler, ticaret konusunda olumlu etkilere neden olmuştur. Aynı zamanda Birleşmiş Milletler Kalkınma Konferansı (UNCTAD) gibi gelişmiş ülkelerin kahve gibi ihracat mallarının lehine ticareti dengelemeyi sağlayan kuruluşlar, 1960'larda etkili olmuştur. Benzer şekilde Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) gibi oluşumların tedbirleri, koruma duvarlarıyla kısmen gelişmekte olan ülkeler lehine azalış meydana getirmiştir. Bu şekilde ülkeler arası gelir ve refah düzeyinde görece yakınlaşmanın da 1960'larda gerçekleşebildiği anlaşılmaktadır (Reinert v.d., 2009: 58, 367, 406). Tablo 29, 1950 ve 1973 arası dönemde Asya ülkelerinde ihracatın büyüme oranını %9,97 gibi yüksek bir düzeyde göstermektedir. Bir önceki dönemde bu oran %1,64'tür. Bu, başta Asya olmak üzere 1960'larda ortaya çıkan ihracat potansiyelindeki sıçramayı anlama konusunda ışık tutmaktadır. Bunun sonucu olarak 1979'a gelirken dünya ticaretinde Asya %22 ile artan bir pay elde etmiştir. Bu artış oransal olarak Batı Avrupa'daki gelişmiş ülkelerdeki durumdan fazladır. Büyüme incelendiğinde ise 1950 ve 1973 döneminde Asya'da

İşsizlik ve Göç (Cem, İsmail. 2 Milyonu Gecekondu. Cumhuriyet. 4 Ocak 1965: 4).

%2,61 gibi dünya ortalamasına yakın bir artış görülmektedir. Aynı şekilde Batı Avrupa ve Latin Amerika’da %4,08 ve %2,52 oranları ile hem önceki dönemdeki ortalama %1 büyüme rakamını hem de dünya ortalamasını geçtikleri görülmektedir.

Tablo 29. Dünya Ekonomisi İçin Göstergeler, 1870–1973 (%)

	İhracatta Büyüme		Dünya Ticaretindeki Pay		Kişi Başına Gelirde Büyüme	
	1913–1950	1950–1973	1950	1973	1870–1913	1950–1973
Batı Avrupa	–0,14	8,38	41,1	45,8	1,32	4,08
Doğu Avrupa	1,43	9,81	5	15	1,15	3,49
Latin Amerika	2,29	4,28	8,5	3,9	1,79	2,52
Asya	1,64	9,97	14,1	22	0,32	2,61
Afrika	1,90	5,34	10	5,8	0,64	2,07
Dünya	0,90	7,88	100	100	1,30	2,93

Kaynak: Maddison (2001: 127, 129). **Not:** Ortalama değerleri ifade etmektedir.

1950 sonrası önemli bir ticaret genişlemesi ve büyüme dünyada var iken benzer şekilde DP ciddi bir serbestleştirme sürecini ve tarımsal kredi desteğini devreye sokmuş ve altyapı yatırımları ile de bu gelişmeyi desteklemeye çalışmıştır. İkinci Dünya Savaşı süresince ithalatın düşük düzeyde olması sayesinde biriken döviz rezervinin verdiği güven de bu süreci desteklemiştir. Aynı zamanda Kore Savaşı sırasında ham madde talebi ve ihracat gelirleri artmış; fiyat yükselişleri ihracatı tetiklemiştir. Ancak Kore

Savaşı’nın bitmesiyle uluslararası piyasalardaki ihracatı destekleyici elverişli konjonktür, fiyatlardaki düşüş eğilimine bağlı olarak kaybolmaya başlamıştır. Bu durum döviz rezervlerinde azalmayı ve ardından artan kredi hacminin üretim ile desteklenememesi nedeniyle enflasyonu ortaya çıkarmıştır. Büyüme süreci 1960’lara gelirken zarar görmüştür (Pamuk, 2023: 227–230, 231–234). Özellikle sabit gelirli grupların ücretlerindeki aşınmalardan yakınmalarının yükseldiği bu dönemde askerî darbe ile askerî-bürokratik bir yönetim süreci

Sanayi Üretiminde Artış (Milliyet).
Tarımda Gelir Azaldı Sanayide İse Arttı.
5 Aralık 1964: 1, 7).

ortaya çıkmıştır. İktidardaki askerî yönetim, DP döneminde ortaya çıkan kamu harcama düzensizlikleriyle birlikte sanayi sektörünün desteklenmemesinden dolayı ortaya çıkan zafiyetten kurtulmak için büyüme ve sanayi sektörü odaklı bir planlı süreci devreye almıştır. Kasım 1960 tarihinde Millî Birlik Komitesi’nin açıkladığı yeni ekonomik program, 15 Aralık tarihinde onaylanmıştır. Bu programda ekonomik istikrarın sağlanması ve sürdürülmesi için yeterli bir büyüme hızının elde edilmesi ve Türkiye ile Batı Avrupa ülkeleri arasındaki kişi başına düşen gelir farkının kapatılması amaçlanmaktaydı (Pamuk, 2023: 235-236).

Tablo 30 ile ortaya konulan ve Asya ülkelerinde büyüme ve ticaret artışları ile desteklenmeye çalışılan sürece benzer şekilde büyüme hedefinin toplumdan ve daha spesifik olarak siyasetten uzak, korunaklı bir

Plan ve Dış Yardım (Milliyet. *Plânın Başarısı Yardımı Kolaylaştırır.* 1 Eylül 1962: 1).

teknokratlar konseyi tarafından idaresine önem verilmekteydi. Bu amaçla siyasî iktidarların popülist politikaları ile dalgalı hâle gelen Türkiye ekonomisini istikrarlı bir büyüme hedefine odaklamak için 1961 yılında anayasal bir kurum olarak DPT oluşturulmuştur. Aynı şekilde planlama süreçleri beşer yıllık düzenli bir sistem içine oturtulmuştur (Şahin, 2016: 121-125; Pamuk, 2023: 26-28, 237). Tablo 30’da görüleceği gibi 1960’lı yıllarda %9,7 gibi dünya ortalamasına yakın bir büyüme rakamı elde edilmiştir. Aynı şekilde merkez bankası kredilerinde %72,8 gibi artışlara rağmen enflasyonun %1,2 gibi düşük düzeylere indirildiği görülmektedir. Buna ilave olarak büyümeyi destekleyici şekilde dış ticaret açıklarının 319.5 milyon dolar seviyesini gördüğü belirtilmelidir.

Tablo 30. Temel İktisadî Göstergeler, 1963–1967

	Büyüme (%)	Enflasyon (%)	Dış Ticaret Açığı (Milyon Dolar)	Merkez Bankası Kredilerindeki Artış (%)
1963	9,7	4,3	-319,5	72,8
1964	4,1	1,2	-126,5	31,4
1965	3,1	8,1	-108,2	12,7
1966	12	4,8	-227,8	43
1967	4,2	7,6	-162,3	31,6

Kaynak: Kepenek ve Yentürk (2004: 156), Takım (2019: 188).

1963 yılından itibaren yürürlüğe konulan Beş Yıllık Kalkınma Planları (BYKP), özel kesimler için bağlayıcı olmamakla birlikte belli bir büyüme hedefinin özellikle sanayi sektörü destekli olarak gerçekleştirilmesini amaçlamaktaydı (Şahin, 2016: 123-125). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BBYKP) ile kamu sektörü tarafından yapılan yatırımlarda artış, altyapı projeleri ve ağır sanayi ile enerji sektörlerinde gelişme hedeflenmiştir. 1968 ve 1972 dönemini kapsayan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BBYKP) daha çok özel sektörün sanayileşme yönünde teşvik edilmesi hedefini taşımaktaydı (Takım, 2019: 188). 27 Mayıs askerî darbe sonrası planlama eksenli kalkınma süreci ile dünya ekonomisinin yüksek üretim ve refah genişlemesi durumunun yerli üretim için talep oluşturduğu muhakkaktır. İlave olarak talep gereksinimi, planlarda hedeflenen sosyal haklarda artış ve işçi ücretlerinin yüksek düzeyde gerçekleşmesi ile kısmen sağlanmıştır. Sosyal devlet uygulamalarının devreye girmesi ve işçilerin sendikalaşması ile artan ücretlerin önemi planlama sürecinde teşvik edilmekteydi (Kepenek ve Yentürk, 2004: 141-155). Ücret artışları ile çıkan talep destekli bir yerli üretim eksenine mevcuttu (Pamuk, 2023). BBYKP çerçevesinde beş yıllık süreçte dış yardımların desteği ile tarım alanına 11 milyar lira kaynak aktarımı hedeflenirken imalat ve konut sektörüne yapılması düşünülen yatırım 20 milyar lira ile en yüksek düzeyi işgal etmekteydi (Milliyet-Kalkınma Eki, 9 Eylül 1962: 14).

Planlama döneminin özellikle sanayileşme üzerindeki başarısının tespiti için Tablo 31 detay vermektedir. 1960 ve 1961 yıllarında büyüme düşük düzeydeydi. Süleyman Demirel'in başbakanlık yaptığı 1962-1970 dönemlerinde ise %6,3 yüksek bir GSMH büyüme rakamına ulaşılmıştır. Kişi Başına GSMH'nin büyüme oranı %3,7'dir. Bu dönemde nüfus artışı %2,6; gelişme işaretlerini içerecek şekilde brüt büyüme rakamı olan %6,3'ün altında kalmaktadır. Aynı şekilde sanayi büyüme hızı da %8,9'dur. Tarım ve inşaat alanında da sırasıyla %2,7 ve %7,3 büyüme yaşanırken gelişme sürecinin sanayi destekli olduğunu söylemek mümkündür. 1960 öncesi dönemle bir karşılaştırma yapılıncaya plan destekli sanayileşmenin yönü daha da iyi anlaşılabilir. Sanayide yıllık ortalama büyüme oranı 1954-1958 yılları arasında %9,3 iken 1959-1961 yılları arasında %5,2'ye gerilemiştir (Kazgan, 2013: 59). Planlı dönemde nüfus artışının 1950-1960 dönemine göre yavaşlaması (işçi göçü sebebiyle), kişi başına düşen GSMH'nin artışına neden olan diğer bir etmendir (Yaşa, 1980: 193). Son olarak enflasyonun ortalama değerinin %6,6'da sınırlı olduğu görülmektedir. Bu düşük düzeyde gerçekleşmenin, ilgili dönemde Merkez Bankası kaynaklarının çok önemli seviyede kullanılmasına rağmen gerçekleşmiş

olmasının altını çizmek gerekmektedir. Bankaların ve Merkez Bankasının kredi genişlemesinin çok büyük bir kısmının 1962-1978 dönemlerinde ticaret sektörüne (%60) gittiğini söylemek gerekmektedir. %5’lik kısım ise sanayi sektörüne kullanılmıştır (Kepenek ve Yentürk, 2004: 160-161).

Tablo 31. Planlı Dönemde GSMH, Kişi Başına GSMH ve Başlıca Sektörlerin Yıllık Büyüme Hızları, 1960-1970 (%)

Alt Dönemler*	GSMH Büyüme	Nüfus Artışı	Kişi Başına GSMH Büyüme	Tarım Büyüme Hızı	Sanayi Büyüme Hızı	İnşaat Büyüme Hızı	Fiyat Artışı**
1960-61	2,7	2,5	0,2	1,5	6,4	1,9	0,2
1962-70	6,3	2,6	3,7	2,7	8,9	7,3	6,6
1962-65	5,7	2,5	3,2	2,4	8,7	7,3	5,8
1966-70	6,8	2,6	4,2	2,9	9,1	7,3	7,2

Kaynak: Yaşa (1980). **Not:** *Büyüme hızı hesaplanırken 1963 yılı fiyatları kullanılmıştır. İlgili yıllar için ortalama rakam kullanılmaktadır. **Deflatör yardımıyla hesaplanmıştır.

Türkiye ekonomisinin planlı bir sistem içerisinde 1960’lı yılların ortalarına kadar ciddi bir büyüme ve sanayi anlamında dönüşüm yakaladığı açıktır. Enflasyonun kontrolünde de başarılı olduğunu söylemek gerekmektedir. 1949-1971 döneminde ABD için enflasyonun Vietnam Savaşı gibi durumlar nedeniyle %2,3 gibi bir düzeyde olduğu görülmektedir. Diğer gelişmiş ülkelerde de enflasyon düzeyi ABD ile benzer bir seyir izlemiştir. Örneğin aynı tarihlerde ortalama olarak enflasyon oranı Japonya’da %5,4, İngiltere %3,5, Fransa %3,9 ve Almanya %2,4 düzeyinde olmuştur. Ancak DPT’nin yönetiminde yürütülen bu planlar, ülkenin sanayi altyapısının gelişmesine katkıda bulunsa da özellikle 1970’lerde artan ekonomik sorunlar ve dış şoklar bu modelin sürdürülebilirliğini zorlaştırmıştır. İthal ikameci ekonomik uygulamaların sonucunda artan ara malı ve sermaye satın alma ihtiyacı ile enerji sorunları birleşince ihracatın ithalatı karşılama oranı %68 gibi bir düzeyde de olsa döviz ihtiyacının yarattığı buhranlar artmaktaydı (Ekzen, 1980: 102; Kazgan, 1999: 242-244; Kumcu ve Pamuk, 2001: 46; Pamuk, 2023: 242-244). Aynı zamanda enflasyonist bir ortama tekrar giriş başlamıştır. 1963

Enerji Ürünlerine Zam (Cumhuriyet. *Akaryakıtta Zam Tasarısı Bakanlar Kurulundan Geçti.* 28 Aralık 1966: 1).

1963

Tahmin Hataları ve Buğday ithali
(Cumhuriyet. 400 Bin Ton Buğday İthal Ediyoruz. 1 Eylül 1968: 1).

bilir. Bu açıdan tarımsal üretim sürecinde ciddi bir verimlilik artışına gidilememiş olması önemlidir. Örneğin 1968 yılında Türkiye’de buğday üretimi 9,5 milyon ton civarında artmadan kalmıştır. 1963’te bu tutar 10 milyon tondur. Hava şartları ve yanlış tohum kullanımının yarattığı bu sorun, 400 bin ton buğday ithal edilerek karşılanmıştır (Cumhuriyet, 400 Bin Ton Buğday İthal Ediyoruz, 1 Eylül 1968: 1). Enflasyonun diğer bir nedeninin yüksek bütçe açıkları olması muhtemeldir. Büyük ölçüde Merkez Bankası kaynaklarından karşılanan bütçe, bir önceki yıla göre %20 artışla 1969 yılında 25 milyar liraya ulaşmıştır. Bu bütçe 1965 yılında 14 milyon lira düzeyindeydi (Cillov, 1968: 20-31). Avrupa ülkeleri ile Türkiye arasın-

Ortak Pazar (Milliyet. Ortak Pazar Anlaşması İmzalandı. 13 Eylül 1963: 1).

ve 1970 tarihlerinde ortalama Toptan Fiyat Endeksi ile enflasyon %4,5, Ankara Geçinme Endeksi ile %5,9, İstanbul Geçinme Endeksi ile %7,1 düzeyindeydi. Büyümenin %6,3 olduğu bu dönemde enflasyonun üretim artışları ile baskılanabilmiş olması muhtemeldir. Öte taraftan 1971-1976 dönemine doğru Toptan Fiyat Endeksi ile enflasyon %18,6; Ankara Geçinme Endeksi ile %17,3; İstanbul Geçinme Endeksi ile %18,5 olmuştur (Şahin, 2016: 162).

Dış ticaret ve enflasyon konusunda sorun oluşturan diğer bir faktörün ise tarımsal üretimde başat olan ürünlerin üretiminin verimsizliği gösterile-

daki dış ticaret ilişkisi açısından Türkiye’nin 1963 yılında ortağı olduğu Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ortaklığına rağmen özellikle tekstil malzemeleri konusunda ki sınırlamalar nedeniyle istenilen başarıyı yakalamaktan uzak olduğunu belirtmek gerekmektedir (Kepenek ve Yentürk, 1997: 195). İstisnâ ola-

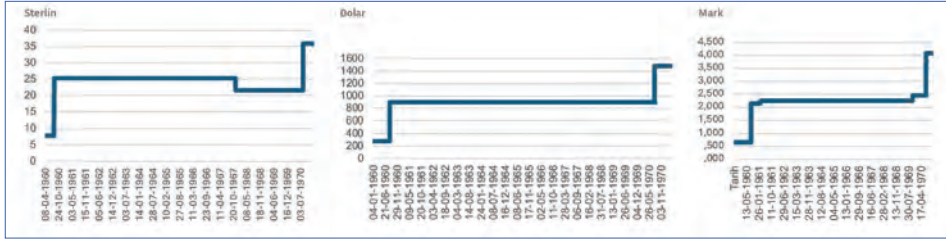
rak ilgili dönemde turizm görünür bir kalem olarak önceki dönemlere göre artış kaydedip ihmal edilmiş bir alan olmasına rağmen 14,8 milyon dolarlık kazanç ve dış ticaret açığının finansmanı konusunda katkı yapmıştır (Yaşa, 1980: 422).

22 Ağustos 1960 tarihinde Milli Birlik Komitesi'nce yayınlanan *65 sayılı kanunla* Türk lirasının fiili değeri 1 dolar karşısında 9 lira olarak belirlenmiştir ve yürürlükteki primler kaldırılmıştır (Ekzen, 1980: 95). 1964 yılında fiyatlardaki kıpırdanmalar, Türk lirasının kısa sürede aşırı değerlenmesini beraberinde getirmiştir. Aşırı değerli liranın ithalatı uyarmasını engellemek için yeni bir kur ayarlaması tercih edilmemiş bunun yerine miktar kısıtlamasına gidilmiştir. Buna ek olarak ithalattan %5 oranında yeni bir damga resmi alınmasına ve dış seyahatlere %50 prim uygulanmasına karar verilmiştir. Damga resmi sonrasında %10'a çıkarılmış ve deniz yoluyla yapılan ithalata %5 rıhtım resmi uygulanmaya başlanmıştır. Hatta ithalatta teminat oranları bazı mallarda %125'e çıkarılmış ve uygulama sertleştirilmiştir. Benzer şekilde aşırı değerli Türk lirasının ihracatı kısıtlamasını engellemek için de bazı önlemler alınmıştır. 1963 yılında vergi iadesi sistemi uygulanmaya başlanmış ve uygulaması genişletilmiştir. 1964 yılından itibaren işçi dövizlerine; 1967 yılından itibaren de turist dövizlerine prim uygulamasına başlanmıştır (Yaşa, 1980: 521). Tüm bu önlemlere rağmen Şekil 15'te görüleceği gibi sterlin ve dolar, lira karşısında dönem sonuna doğru değer kazanmaktadır. İthal ikameci strateji sürecinde liranın ciddi bir değer kaybı yaşadığı görülmektedir. Liranın değerindeki kayıplarda dönem içindeki iç kargaşa ortamı, Kıbrıs ile bağlantı ile gerginlikler, Füze Krizi gibi uluslararası sorunlar, kurumsal yetersizlik ve risklerin yansımalarının olduğu da düşünülmelidir.

Plan ve Nüfus Artışı (Milliyet-Kalkınma Eki. *Nüfus Artıyor... Fakat*. 9 Eylül 1962: 3).

Şekil 15. Sterlin, Dolar ve Markın Lira Karşılığı, 1960–1970

Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS), kaynağından derlenmiş ve düzenlenmiştir.

Ayrıca artan ithalat, tarımsal üretimde azalış ile 1970'lere doğru ciddi bir devalüasyon söylentisinin olduğunu belirtmek gerekmektedir (Cillov, 1968: 205). Şekil 15; askerî müdahaleye doğru artan siyasî ve ekonomik sorunlar ile bağlantılı devalüasyon dedikodularının gerçekleştiğini ve doların 15 lira olduğunu göstermektedir. Ayrıca Türkiye, Almanya'nın en büyük ticaret partnerlerinden biriydi ve Alman markının değer kazanması liranın değerini etkilemiştir. Aynı zamanda 1968 yılında Türkiye, kısa vadeli sermayeyi IMF denetimi olmaksızın Avrupa para piyasasından ithale yönelmiştir. 1970 yılında sonlandırılan bu uygulama da yeterli olmayınca Türk lirası devalüe edilmiştir (Kazgan, 2013: 68). Bu açıdan

1970'lere doğru yeni bir ödemeler dengesi probleminin filizlenmiş olduğu görülmektedir. Bu kez 1958 ve 1960 yıllarında yapılan uygulamalar da dikkate alınarak devalüasyon oranı %66 olarak belirlenmiş ve liranın resmî değeri, gerçek değerinin altında tutulmuştur (Yaşa, 1980: 521).

Devalüasyon ve Zamlar (Cumhuriyet).
Devalüasyon. 10 Ağustos 1970: 1).

5.2. 1960 ve 1970 Dönemi İstanbul Ekonomisinde Dönüşüm

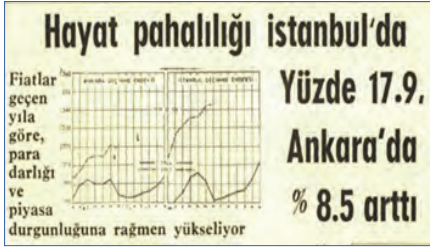
1960 yılı sonrasında İstanbul, Türkiye'nin sanayisi içerisinde hem çalışan hem de iş yeri ağırlığı olarak %40'lık bir paya sahiptir. Bu dönüşümde, 1963 itibarıyla yürürlüğe konulan planlar ile sanayileşmenin gelişme konusunda ana itici güç yapıldığı ve ithalatın yerli üretim ile ikame edilerek ödemeler dengesinin sağlanabileceği hedeflerinin payı büyüktür (Kepe-

nek ve Yentürk, 1997: 146). Bu dönemde bölgesel olarak da İstanbul, Kocaeli, Sakarya, Bursa ve Trakya'nın dâhil olduğu Marmara Bölgesi, Türkiye gelirinin %20'sinden daha fazlasına katkı yapıyordu. Bu bölgede üretilen katma değerin fazlalığı, İstanbul dâhil olmak üzere ciddi bir nüfusu kendisine çekmekteydi. 1962'de 5 milyon kişinin yaşadığı bu bölgede İstanbul nerede ise üçte birlik bir payı oluşturmuyordu (Kumcu ve Pamuk, 2001: 63). 1960 sonrası dönemde Türkiye'de nüfus artışı ortalama olarak %25 gibi bir seviyede gerçekleşmiş ve bunun sorun üretebileceği ilk defa 1960'lı yıllardaki plan uygulamalarında bahse konu olmuştur (Kepenek ve Yentürk, 1997: 364). Ortalama 1 milyondan fazla nüfusuna rağmen İstanbul'un özellikle Avrupa ülkelerine göç verdiğine de değinmek gerekiyor. 1969 yılında 30 ülkede 300.000'e yakın Türk işçisinin çalıştığı ve bu işçilerin önemli bir kısmının İstanbullu olduğu belirtilmektedir. Bu dışa göçün önemli bir katkısı ise Türkiye'ye yıllık 94 milyon dolarlık dövizdir. Bu miktar ithalatın %70'ni karşılayabilme gücüne sahip olduğu görülmektedir (Cumhuriyet, Türk İşçileri 30 Ülkede Çalışıyor, 1 Aralık 1969: 1, 7).

Dönem içerisinde izlenen ve ithalatı ikame etmeyi amaçlayan politika-ya rağmen İstanbul ekonomisinin 1960-1970 döneminde dış ticaret konusunda katettiği yol için Tablo 32 ilginç bir resim ortaya koyabilmektedir. İlgili dönemde dolar cinsinden İstanbul limanından yapılan ihracat 53 milyon dolardan 58 milyon dolara çıkmıştır. Ancak ton cinsinden ihracat 171 bin tondan 89 bin tona düşmüştür. Ton cinsinden yaklaşık olarak %100'e yakın bir azalış bulunduğu görülmektedir. İlave olarak ihracatın toplam Türkiye ihracatı içindeki payı da gerileyerek 1968 yılında %11,7 gibi bir düzeye düşmüştür. Öte taraftan İstanbul limanında ithalat artışının ise kayda değer olduğunu söylemek gerekmektedir. Ton cinsinden artış %50 civarındaydı. İthalatın toplam ithalat içindeki payı

İstanbul'dan Dışa Göç ve Döviz
(Cumhuriyet, Türk İşçileri 30 Ülkede Çalışıyor, 1 Aralık 1969: 1, 7).

İstanbul'da Hayat Pahalılığı (Cumhuriyet.
Hayat Pahalılığı İstanbul'da yüzde 17,9,
Ankara'da % 8.5 Arttı. 24 Ağustos 1967: 1).

ise %44,1 gibi bir düzeydeydi. Reel olarak İstanbul limanından yapılan ithalatın ihracat karşısında fazla olması ilgili dönemde izlenen üretim destekleme politikasının İstanbul'a yansımaları konusunu sorunlu hâle getirmektedir. Türkiye ithalatının %48 ve %47'si yatırım ve ham madde mallarıdır. Bu ithalatın İstanbul ekonomisi özelinde ciddi bir

yatırım ve ham madde yatırımı olduğu söylenebilir. Bu artışın ne derece ihracat konusunda tetikleyici olduğu konusunda ise uzun dönemli bir değerlendirme yapmak gerekmektedir (İstanbul Ticaret Odası Mecmuası, 1 Kasım 1969: 1-71). İhracatın %80'inin tarım sektöründen karşılandığı bir ekonomide (İstanbul Ticaret Odası Mecmuası, 1 Kasım 1968: 21) sanayinin ihracata artış etkisinin 1960'lı yıllarda sınırlı olması muhtemeldir.

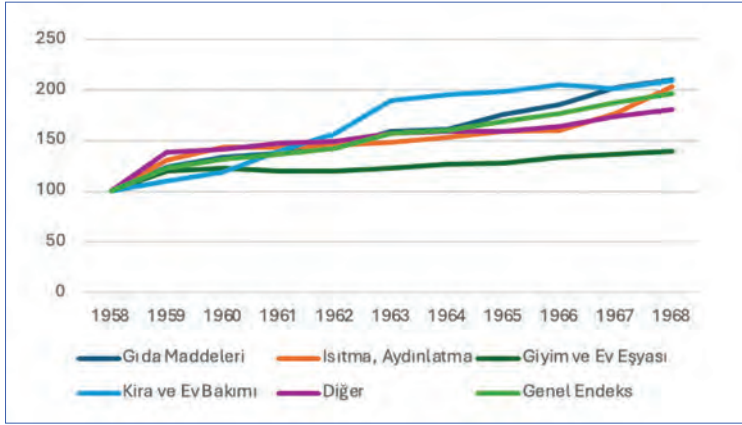
Tablo 32. Türkiye Dış Ticaretinde İstanbul Limanının Yeri, 1960-1968

	İhracat (Ton)	İthalat (Ton)	İstanbul Limanından Yapılan İhracatın Toplam İhracat İçindeki Payı (%)	İstanbul Limanından Yapılan İthalatın Toplam İthalat İçindeki Payı (%)
1960	171.101	261.813	16,7	55,9
1968	89.244	340.103	11,7	44,1

Kaynak: İstanbul Ticaret Odası Mecmuası (1 Kasım 1969: 1-71).

Türkiye'de 1960 yılından itibaren enflasyonun düşük seviyelerde olduğu görülmektedir (Tablo 31). Benzer şekilde Şekil 16'da gösterilen ve İstanbul için oluşturulan geçinme endeksi, 1960'lı yılların başlarında nerede ise sabittir. Ancak kira ve gıda alt kalemlerinde 1963 yılından sonra yüksek artışların bulunduğu görülmektedir. Bu tip bir artış eğilimi; bütçe açıkları, tarımsal üretimin yeterince artmaması veya mevsimsel sorunlar gibi nedenler ile Türkiye genelinde de 1970'lere doğru yaşanmaktaydı (Cillov, 1968: 20-31). 1969 yılında bir yıllık bir süreçte İstanbul'da ekmekte %6, makarnada %7, beyaz peynirde %2 ve sebze %5 fiyat artışları yaşanmıştır. Bu artışlar ile İstanbul'da 1969 yılında yaşam masrafları için gereken paranın 600 liradan 672 liraya çıktığı görülmektedir (Cumhuriyet, Gıda fiyatları Hızla Artıyor, 19 Haziran 1969: 1). İstanbul özelinde göç ve gece-kondulaşma ile bağlantılı mesken sorunlarının yaşamın zorluğuna ilave bir katkı yapmış olması da muhtemeldir.

Şekil 16. İstanbul Geçişme Endeksi, 1958–1968 (1958=100)

Kaynak: İstanbul Ticaret Odası Mecmuası (1 Ocak 1969: 52).

1 Mart 1967 tarihli *İstanbul Ticaret Odası Mecmuası* bu dönemdeki iç göç ve mesken sorunlarını anlayabilmek adına ilginç nüfus tahminlerinin de bulunduğu bilgiler verebilmektedir. Kulin (1967) ilgili yazıda İstanbul'da 1958'den sonra kira artışlarının göç ve mesken sorunu ile sıkı bağlantısı olduğunu iddia etmektedir. Göçe bağlı artan nüfusun konut bulma sorunlarının bir taraftan kira artışına diğer taraftan gecekondulaşmaya sebep olduğu belirtilmektedir. Bu durumun 1960'lı yıllarda İstanbul dâhil olmak üzere iktisadî yapısı özellikle sanayi alanında gelişme kaydeden İzmir ve Ankara gibi tüm büyük şehirlerde görüldüğü ortaya konulmaktadır (Kulin, 1967: 633, 66). Öyle ki İstanbul'da gecekondulu sayısının 1960 yılında 75.000'i bulduğu düşünüldüğünde (Kumcu ve Pamuk, 2001: 50), sorunun ciddiyeti ve nüfusun nerede ise üçte birinin mesken sorunu çektiği görülmektedir.

İç Göç ve Mesken Sorunu (Kulin, Muhittin. *Türkiye'nin Mesken Konusu*. İstanbul Ticaret Odası Mecmuası. 1 Mart 1967: 63, 66).

1960 yılı sonrası Türkiye’inde ve İstanbul’unda sanayileşmeyi hedefleyen planların oluşturduğu etkiyi anlama konusunda önemli bir gösterge de iş yeri ve çalışan sayısındaki eğilim ve dağılımdır. Tablo 33, çeşitli sektörlerin İstanbul’daki sayılarının 1964 ve 1971 dönemi arasındaki dağılımlarını vermektedir. İlgili dönemde İstanbul, imalat sanayi içerisinde hem çalışan hem de iş yeri olarak yaklaşık olarak %40’lık bir paya sahiptir. İmalat sanayinde çalışan sayısının 1971 yılına gelindiğinde %38’e çıktığı görülmektedir. Bu durum 1970’lere gelindiğinde İstanbul’un imalat sanayiye doğru yönelimi konusunda fikir verebilmektedir. Ancak iş yeri sayısı oransal olarak %42’ye düşmüştür. Bu değişimde İstanbul etrafındaki Kocaeli gibi yeni sanayi alanlarının da giderek varlık göstermeye başlamasının payını dikkate almak gerekmektedir. Sektörel olarak yatırım, dokuma-tekstil, kimya ve metal sanayi ağırlığı görülmektedir. Bu sanayinin iş yeri ve çalışan miktarındaki ağırlığı ortalama %50 seviyesindedir. 1968 sonrasında metal ve içki-gıda alanında çalışan sayısında da bir artış mevcuttur. Dolayısıyla dönemsel azalmalara rağmen 1970’lere gelindiğinde İstanbul’un yatırım, metal, kimya, dokuma-tekstil sektörlerinde önemli bir ağırlığı vardır.

Tablo 33. İstanbul İçin Her Bir Sektörün Türkiye’deki Oranı, 1964–1971 (%)

	İş Yeri Sayısı							
	İçki-Gıda	Dokuma-Tekstil	Kimya	Taş-Toprak	Metal	Tüketim	Yatırım	Toplam
1964	29	43	57	23	51	35	67	44
1965	28	42	55	22	45	34	64	42
1966	27	43	56	21	41	34	63	43
1967	27	42	55	22	44	34	64	43
1968	26	45	54	21	44	35	63	44
1971	22	43	53	22	49	32	60	42
	Çalışan Sayısı							
	İçki-Gıda	Dokuma-Tekstil	Kimya	Taş-Toprak	Metal	Tüketim	Yatırım	Toplam
1964	16	39	57	39	16	28	48	36
1965	16	36	54	33	14	26	45	33
1966	17	37	55	30	12	27	46	35
1967	17	37	56	31	10	28	48	36
1968	16	40	59	30	11	29	46	36
1971	20	41	49	33	19	31	47	38

Kaynak: İstanbul Külliyyatı (1950–1994: 481–531).

Özetle İstanbul özelinde ithalat ve ihracat arasında ithalat lehine olan farkın, planlama sürecinde de artış kaydettiğini görmek mümkündür. İthalatı ikame etmeye yönelik kalkınma stratejisinin uzantısı olan ve sanayinin ileride İstanbul’da daha da gelişmesini sağlayacak kimi yatırımların bu dönem içinde gerçekleştiği belirtilmelidir. Örneğin Pendik veya İstanbul Tersanesi yatırımı için kamulaştırma başlangıcı ve yatırımı 1968 yılına denk gelmektedir (Milliyet, Pendik Tersanesi İstimlâki İçin Ödenek Konuldu, 9 Aralık, 1968: 4). İhracat desteklerinin ve yerli üretim teşviklerinin olumlu etkisinin on yıllık bir dönemde görülmesi zordur.

Ancak farklı dönemlerdeki destekler sonucunda 1970’lere gelindiğinde yatırım, metal, kimya, dokuma-tekstil sektörlerinin İstanbul’daki ağırlığının ortalama %40 seviyesinde olduğu görülmektedir (İstanbul Külliyyatı, 1950-1994: 481-531). Öte taraftan, 1970’lere gelirken yükselen ithalat ve konut ihtiyacı ile İstanbul’da ciddi bir enflasyonun kol kola gidiyor olması önemlidir.

Pendik tersanesi istimlâki için ödenek konuldu

■ 35 milyon liralık olağanüstü ödenekle derhal harekete geçilecek

ANKARA, ÜCRET.

Pendikte kurulacak tersanenin yerinin kamulaştırılması için 1968 bütçesinden 35 milyon liralık «olağanüstü ödenek» ayrılmıştır.

Parlamente’den çıkan «olağanüstü ek ödenek» nazırı Namık Gazetede yayımlandıktan sonra Ulaştırma Bakanlığı derhal harekete geçerek ve ilk olarak Pendik’e tersane kurulması kararlarıyla yerlerin kamulaştırılması yoluna geçmiştir.

Bakanlık yetkilileri, kamuların kamulaştırılmasına ilmindeki aylarda görüşlerini ve 1969 yılında içinde de tersanenin kurulması ile ilgili çalışmalarına başlanacağını bildirmektedir.

Tersane ve Gemicilik (Milliyet. *Pendik Tersanesi İstimlâki İçin Ödenek Konuldu*. 9 Aralık 1968: 4).

6. BÖLÜM

“EKONOMİK VE POLİTİK ÇALKANTILAR”

1970-1980 Döneminde Ekonomi

Dr. Tunç İnce

1970’li yıllar petrol fiyatlarında ciddi artışlara eşlik eden işsizlik ve enflasyon baskısının bulunduğu bir dönemdi. 1973 ve 1979 yıllarında OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) ülkelerinin petrol üretimini kısıması ile birlikte artan enerji maliyetleri, kısa bir süre sonra küresel olarak daralmalara yol açmıştır. Yükselen enflasyon paralelinde artan işsizlik stagflasyon olgusunu ortaya çıkarmış ve hükûmetleri birçok noktada anti-enflasyonist politikaların etkisiz sonuçları ile baş başa bırakmıştır. 1970’li yıllar boyunca hükûmetler karşılaşılan ödemeler dengesi problemleri ve yüksek enflasyona, siyasal istikrarsızlıkların da etkisiyle yapay ve kısa vadeli çözümler üretmeye çalışmış; sonuçta derin ve yoğun bir bunalımla karşı karşıya kalmışlardır. ABD’nin bütçe ve dış açıklarının büyüdüğü bir ortamda Bretton Woods sabit kur sistemi askıya alınmıştır. Bu durum birçok ülkede döviz girişini koruyabilmek için devalüasyonları zorunlu bırakmıştır (Maddison, 2007; Reiert v.d., 2009: 1142-1143).

1970’li yıllarda Türkiye ekonomisi hem iç hem de dış kaynaklı ekonomik sorunlarla boğuşuyordu. Aynı

Petrol Darlığı ve Otomotiv Sektörü (Milliyet. *Petrol Darlığı Dünya Oto Sanayiini Sarsıyor.* 4 Aralık 1973: 9).

Kalkınma ve Borç (Cumhuriyet. *Yabancı Bankalar Bu Ay Yanıt Verecekler*. 14 Ocak 1981: 1).

derinleştirmiştir. 1960'lardan itibaren planlar ile uygulamaya konulan ithal ikameci sanayileşme modeli, artan enerji fiyatları, ara malı temini sorunları ve enflasyon nedeniyle sürdürülemez hâle gelmiştir. Enerji maliyetlerindeki artış büyümeye zarar vererek ihracatı sekteye uğratmış ve dış borç sorunu büyümeye başlamıştır. Döviz teminindeki sorunlar, Türkiye ekonomisini 1977 yılında IMF'ye başvuruyu zorunlu kılacak bir borç krizine sokmuştur. Nihayetinde 24 Ocak kararları ile ihracata dayalı büyüme modeline geçiş hedeflense de kararlar 12 Eylül 1980 tarihindeki askerî darbe ile hayata geçebilmiştir (Kazgan, 2008: 131).

1970'li yıllarda İstanbul ekonomisi sanayi üretiminin merkezi olmaya devam ederken gecekondu mahalleleri sayısı ve apartmanlaşma eğilimi artmıştır. Bu dönemde İstanbul'un fiyat artışları sorunundan uzak kalamadığını da belirtmek gerekmektedir. İstanbul, dış ticarete önemli bir rol oynamaya devam ederken İstanbul limanları ihracatta önceki döneme göre %21 gibi yüksek bir paya sahip olmuştur. İmalat sektörü bakımından İstanbul'da firma sayılarının artmasının yanı sıra üretim alanlarının da şehir merkezi dışına kaydığı görülmektedir. Eyüpsultan, Zeytinburnu, Bayrampaşa, Gaziosmanpaşa, Kağıthane gibi ilçelerin üretim sürecinde önem kazanmaya başladığı açıktır (İstanbul Ticaret Odası Adres Kitabı, 1979). 1980 yılında, metal eşya, kimya gibi sektörler ön plana çıkarken gıda, tekstil ve hizmetler sektörlerinde bir miktar gerileme yaşanmıştır (İstanbul Külliyyatı, 1950-1994: 481-531).

6.1. 1970'lerde Dünya Ekonomisi: Petrol Şokları ve Stagflasyon

1970'li yıllar, egemen güç ABD'nin kendi bloku içindeki ülkelere cömertçe yaptığı yardımların kesildiği ve Vietnam Savaşı'nın ABD'nin bütçe ve dış

açıklarını büyüttüğü yıllar olmuştur. Ayrıca SSCB ile kurulan nükleer dengenin getirdiği harcamalar, iki ülkenin nüfuz alanlarında hiç bitmeyen çatışmalar çıkararak ABD egemenliğini sarsmıştır (Güder ve Çetin, 2021: 1040-1064). 1970’li yıllarda ABD ekonomisini etkileyen ekonomik istikrarsızlıklar, Bretton Woods sisteminin kilit oyuncusu olan dolar üzerinde ciddi spekülasyonlara yol açmasıyla sabit kur sisteminin artık sürdürülemeyeceği kanısı sermaye piyasalarında yaygınlaşmıştır. Nihai olarak ise 1971’de sistem terk edilmiştir (Kazgan, 2008: 131).

Dolar (Cumhuriyet. *Dolar Dolaylı Devalüe Edildi. 17 Ağustos 1971: 1*).

Bretton Woods’un sabit döviz kuru sisteminin terk edilmesi sonrası Batı dünyasında tam istihdam ve hızlı büyüme hedefleri, yerini artan döviz kuru dalgalanmaları altında fiyat istikrarına bırakmıştır. Öyle ki politika yapıcılar parasal bir çıpa olmadan yön bulmakta zorlanmıştır (Reinert v.d., 2009: 1142-1143). Ekonomik istikrarsızlıkları görebilmek adına Tablo 34; 1973 ve 1983 dönemi için büyüme oranlarındaki düşüşü görselleştirmektedir. Tablo 34’e göre bu dönemde ekonomik büyüme ABD için %2, İngiltere %1,8 ve genel Avrupa ülkeleri için de %1,8 gibi düşük düzeylerde gerçekleşmiştir.

Tablo 34. Batı Avrupa ve ABD’de Kişi Başına Millî Gelir, 1950–1983 (Yıllık Ortalama Bileşik Büyüme) (%)

Ülkeler	1950–1973	1973–1983
Fransa	4,1	1,6
Almanya	5,0	1,6
İtalya	5,0	2,1
İngiltere	2,4	1,8
Batı Avrupa Ülkeleri	3,9	1,8
İrlanda	3,0	4,0
İspanya	5,8	2,0
ABD	2,5	2,0

Kaynak: Maddison (2007: 132).

Bu dönem aynı zamanda enflasyon baskısının arttığı ve OPEC petrol şoku dolayısıyla Tablo 35’te görülebileceği gibi enflasyon beklentilerinin de

hızlı bir şekilde yükseldiği bir dönem olmuştur. Ayrıca artan enerji maliyetleri nedeniyle üretimdeki azalış ve işsizlikteki artışın eşlik ettiği enflasyon stagflasyonu ortaya çıkarmış ve hükûmetleri geleneksel daraltıcı politikaların yaratabileceği daha yüksek işsizlik nedeniyle çaresiz bırakmıştır. Enflasyonun yüksek seyretmesinin hiperenflasyona yol açabileceği ve tüm sosyopolitik düzeni tehdit edebileceği düşünülüyordu. Bu nedenle dönem içerisinde en önemli tartışma konusu olarak enflasyonun düşürülmesi gündemde yer bulmuştur (Maddison, 2007: 131).

**Tablo 35. Tüketici Fiyat Endeksinde Değişim,
1950–1983 (Yıllık Ortalama Bileşik Büyüme Oranı) (%)**

Ülkeler	1950–1973	1973–1983
Belçika	2,9	8,1
Finlandiya	5,6	10,5
Fransa	5,0	11,2
Almanya	2,7	4,9
İtalya	3,9	16,7
Hollanda	4,1	6,5
Norveç	4,8	9,7
İsveç	4,7	10,7
İngiltere	4,6	13,5
İrlanda	4,3	15,7
İspanya	4,6	16,4
Batı Avrupa Ortalama	4,3	11,2
Avustralya	4,6	11,3
Kanada	2,8	9,4
ABD	2,7	8,2
Ortalama	3,4	9,6
Japonya	5,2	7,6

Kaynak: Maddison (2007: 134).

Tablo 36’da görüldüğü şekilde, Latin Amerika’da ise Bretton Woods sisteminin çöküşü ve hızlanan enflasyon, politika yapıcılar üzerinde Avrupa’daki etkiyi yapmamıştır. Birçok ülke Bretton Woods’un sabit faiz disiplini zaten ciddiye almamıştır. Bu ülkelerde ulusal para birimleri defalarca devalüe edilmiş, IMF’nin mâlî ve parasal şeffaflık gibi kriterleri reddedilmiş ve yüksek enflasyon yerleşik bir hâl almıştır. Enflasyonun hızlanması da politikaların yeniden düzenlenmesini gerektiren hayatî bir tehlike olarak algılanmamıştır. OPEC şoku, petrol ithalatçısı konumunda

olan Brezilya gibi ülkeleri kötü etkilerken Meksika, Kolombiya ve Venezuela gibi petrol ihraç eden ülkeler için ciddi kârlar getirmiştir. Arjantin, Şili ve Peru gibi kendi kendine yeten ülkeler için ise oldukça etkisiz kalmıştır. Bu nedenle çoğu Latin Amerika ülkesi dünya çapındaki fiyat patlamalarına kayıtsız kalırken hükûmetler yüksek enflasyon oranlarına uyum sağlayabileceklerini düşünmüşlerdir. Hükûmetler, genişleme politikaları sonucu ortaya çıkan büyük dış ticaret açıklarını finanse edebilmek için negatif reel faiz oranlarıyla borçlanıp 1970-1983 yılları arasında büyüme hızını yavaşlatmamayı başarmışlardır (Maddison, 2007: 151).

Tablo 36. Latin Amerika'da Kişi Başına Milli Gelir (Yıllık Ortalama Bileşik Büyüme) ve Enflasyon, 1950-1983(%)

Ülkeler		
Kişi Başı Gelir	1950-1973	1973-1983
Arjantin	2,6	0,48
Brezilya	3,73	4,26
Şili	1,26	1,72
Meksika	3,17	3,80
Diğer Latin Amerika	2,04	1,19
Toplam Latin Amerika	2,52	2,57
Enflasyon	1950-1973	1973-1983
Arjantin	26,8	258,4
Brezilya	28,4	268,5
Şili	48,1	71,8
Meksika	5,6	37,6
Aritmetik Ortalama	27,2	159,1

Kaynak: Maddison (2007: 153).

Batı dünyası 1970'lerde stagflasyon yaşarken Japonya ve çevresindeki Asya kaplanları olarak tanımlanan ülkeler 1-2 yıl içerisinde durgunluğu atlattmış ve sonradan ihracata dönük büyüme modeli ile yüksek büyüme rakamlarını sürdürmüşlerdir (Kazgan, 2013: 97). Tablo 37'de görüldüğü gibi özellikle Japonya, 1950-1973 yılları arasında kişi başı gelirini %8'in üzerinde arttırırken Asya'da bu oran ortalama %2,6 civarında gerçekleşmiştir. Aynı şekilde Güney Kore'nin büyüme sürecinde de ihracata dayalı büyüme modeli yer almaktaydı. Güney Kore iş gücü yoğun tekstil gibi sanayilere yatırım yaparak düşük maliyetli ürünleri dünya pazarına ihraç etmiştir. Elde edilen döviz varlıkları ve büyüme ile 1970'lerin sonunda ise elektronik, otomobil ve gemi yapımı gibi daha yüksek katma değerli

sektörlere geçiş yapmıştır. Devlet, kalkınma planları ile bu sektörel tercihleri yönlendirerek büyümenin sürdürülebilirliğini garanti altına almıştır (Maddison, 2007: 142; Reinert v.d. 2009: 997, 1032). Tablo 37’de 1973 ve 1990 döneminde Güney Kore’de %6,8 gibi bir büyüme rakamına ulaşıldığı görülmektedir. Aynı dönemde Avrupa ve ABD’de işsizlik ve enflasyonun artış kaydederek büyümenin ortalama %2 olduğu not edilmelidir.

Tablo 37. Asya’da Kişi Başına Milli Gelir, 1950–1990
(Yıllık Ortalama Bileşik Büyüme Oranı) (%)

Ülkeler	1950–1973	1973–1990
Japonya	8,1	3,0
Çin	2,9	4,8
Hong Kong	5,2	5,4
Malezya	2,2	4,2
Singapur	4,4	5,3
Güney Kore	5,8	6,8
Tayvan	6,7	5,3
Tayland	3,7	5,5
7 Ülke Ortalaması	3,4	4,1
Bangladeş	–0,4	1,5
Burma	2,0	1,1
Hindistan	1,4	2,6
Endonezya	2,6	3,1
Nepal	1,0	1,5
Pakistan	1,7	3,1
Filipinler	2,7	0,7
Sri Lanka	1,9	3,0
8 Ülke Ortalaması	1,7	2,5
15 Asya Ülkesi	2,6	3,9
Diğer Asya	4,1	0,4
Latin Amerika	2,5	0,7
Afrika	2,1	0,1
Doğu Avrupa ve Eski SSCB	3,5	0,7
Batı Avrupa	4,1	1,9
ABD	2,5	2,0

Kaynak: Maddison (2007: 143).

1970’lerde uluslararası sistemin dönüşümüne paralel olarak önemli bir istikrar bozucu unsur da petrol fiyatlarında yaşanan değişimlerdi. Bu

krizler politik sorunlar ile ateşlenmişti. 1973–1974 petrol krizleri ile Batı Avrupa ve Kuzey Amerika’da birçok insan her zaman rahat şekilde ulaşabildikleri bir şeyin eksikliğini tecrübe etmiş ve böylesine temel bir malın ilerde bulunamayabileceği ihtimaliyle diğer tüketiciler ile rekabet hâlinde oldukları uzun sıralarla ve her gün yükselen fiyatlarla karşılaşmışlardır. 17 Ekim 1973 tarihinde yine bir Arap–İsrail savaşının başlamasından on gün sonra altı petrol üreticisi petrol arzını %5 oranında kısıtlıklarını ve ABD, İsrail-Filistin ihtilafının çözümünü engellemeyi durdurana kadar petrol arzını her ay %5 oranında daha kısıacaklarına dair gözdağı vermişlerdir. Takip eden dönemde bildirilen her yeni kesintiyle birlikte petrol fiyatları yükselmeye devam etmiştir (Mitchell, 2014: 262). Petrol fiyatlarında yaşanan bu artışlar sonucunda ihracat ve üretim süreci hem dünya hem de Türkiye ölçeğinde %5 gibi bir oranla azalmıştır (Cumhuriyet, 17 Zaman Yapan OPEC İhracatı Her Ay %5 Azaltacak, 13 Ekim 1973: 1).

1973 yılında meydana gelen şokun sebebi, sene sonunda Suudi Arabistan, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri’nin eş zamanlı olarak petrol üretimlerini kısımları olmuştur. Irak, yalnızca ihracatı kısıtlarken İran hiçbir eylemde bulunmamıştı. Nihayetinde Körfez’den gelen petrol arzında toplamda %15’lik bir azalış söz konusu olmuştur. Ocak 1974 tarihinde Suudi Arabistan ve Kuveyt ihracat hacimlerini tekrar yükseltmiş, kesintiler sona ermiştir. Ancak bu süreçte petrol fiyatları bir önceki yıla göre tam dört kat artış göstermiştir. Artan enerji maliyetleri nedeniyle ithalatçı ülkeler 1974–1975 yıllarında çok ciddi bir resesyon, yüksek enflasyon ve işsizlikle karşı karşıya kalmışlardır. Sonraki yıllarda işsizlik azalsa da enflasyon yüksek seyretmeye devam etmiştir. Petrol fiyatlarında yaşanan bir diğer dalgalanma ise 1979–1980 yıllarında gerçekleşmiştir. Bu seferki yükselişte nispi fiyatlarda yavaş, mutlak fiyatlarda ise sert bir yükseliş meydana gelmiştir. Ocak 1979 tarihinde petrol işçilerinin İran Devrimi’ni tetikleyen grevi sebebiyle petrol üretimi daralmış ve petrol piyasasında panik havası hâkim olmuştur. Irak ve Kuveyt üretim hacimlerini yükseltmiştir. Ancak buna rağmen spot fiyatları yukarı yönlü fırlamıştır. Mayıs 1979 tarihinde panikle birlikte Kuzey Denizi petrolünün nominal spot fiyatı, Aralık 1978 tarihindeki fiyatının iki katı civarında gerçekleşmiştir. 1979–1980 yıllarında yaşanan fiyat şokları, ihracatçı ülkeler için yeni ve daha büyük bir gelir transferi oluşturmuş; ithalatçı ülkeler için ise yüksek enflasyon, işsizlik ve ciddi bir resesyon getirmiştir. Politik etkenler dolaşısıyla sıkı parasalcı politika araçlarıyla enflasyonla mücadele, işsizlikle mücadelenin önüne geçmiştir. Ancak pahalı enerji ve paranın birlikteliği ile bazı ülkeler bu dönemde ekonomilerini hızla dönüştürme yoluna git-

mişler ve ileri teknoloji üretimi ile hizmet sektörlerine ağırlık vermişlerdir (Noreng, 2004: 36-38).

6.2. 1970'lerde Türkiye Ekonomisi: Politik Çalkantılar Gölgesinde

1970 sonrası Türkiye ekonomisinde ithal ikameci sanayi politikalarının ortaya çıkardığı ara malı ve sermaye ithali ihtiyacı ve enerji sorunları nedeniyle oluşan döviz ihtiyacı, 1970'li yıllarda Türkiye ekonomisine damgasını vurmuştur. Türkiye aynı zamanda ekonomik korumacılık sürecinden çıkarken liberalizm taleplerinin yükseldiği bir ortama adım atmaya başlamıştır. Bu dönemde özelleştirme taleplerinin yoğunluğunun artmış olması dikkat çekicidir. Mart 1971'den itibaren askerî müdahale süreci nedeniyle ara rejim ve koalisyon hükûmetleriyle yönetilen Türkiye, önce 12 Mart döneminin çoğunluğu teknokratlardan oluşan kabinesiyle sonrasında ise CHP-MSP koalisyonu ve Milliyetçi Cephe hükûmetleri dönemlerinde uzun vadeli iktisadî politikalar izleyememiş, giderek artan iç ve dış sorunlarla birlikte yaşamaya başlamış ve zor kararları sürekli erteleme yoluna gitmiştir. 1970 yılında gerçekleştirilen devalüasyon, gerekli önlemlerle desteklenememiş; imalat sanayiinin uluslararası rekabete açılması ve ihracata yönelmesi mümkün olmamıştır. 1970'ler boyunca sanayi kesimi, yüksek koruma duvarlarının arkasında iç piyasaya dönük yapısıyla üretime devam etmiştir. Bu noktada Türkiye, Güney Kore gibi sanayileşme ve ekonomik gelişmede kayda değer bir ivmelenme yaşayan Doğu Asya ülkelerinden negatif ayrılmaya başlamıştır (Ekzen, 1980: 102; Şahin, 2016: 169-171).

Petrol fiyatlarının arttığı 1973 yılında ciddi bir döviz sıkıntısı içerisinde olmayan Türkiye aksine içi dövizleri sayesinde ödemeler dengesin-

Kıbrıs Barış Harekâtı ve Ambargo (Cumhuriyet. ABD'nin Türkiye'ye Ekonomik Yardımının Kesilmesi Önerildi. 2 Ağustos 1974: 2).

de bolluk yaşamış, iç piyasada yüksek taleple karşılaşmıştır. Öte yandan 1960’larda %10’un üzerine çıkmayan enflasyon hem bütçe açıklarının büyümesi hem de petrol fiyatlarının etkisiyle 1970’lerin ilk yarısında %20’ye ulaşmıştır. 1974 yılında Kıbrıs Barış Harekâtı ve sonrasında ABD’nin silah ambargosunun da tetiklemesiyle dış ödemeler dengesi bozulmaya başlarken dünya ekonomisinde görülen yavaşlamayla birlikte ihracat gelirlerinde ve Avrupa’nın durgunluğa girmesiyle işçi dövizlerinde azalma meydana gelmiştir. Tüm bu gelişmeler karşısında hükûmetler uzun vadeli önlemler yerine günlük tedbirlerle sorunları geçiştirmişlerdir. 1975 yılına gelindiğinde döviz rezervleri erimeye başlamışken Süleyman Demirel’in başkan olduğu hükûmet, yapısal önlemler yerine *Döviz Çevrilebilir Mevduat (DÇM) uygulaması başlatmıştır*. Bu uygulama, yüksek faizle ve son derece olumsuz koşullarda kısa vadeli borçlanma anlamına gelmekteydi (Şahin, 2016: 169-177; Pamuk, 2023).

Bu dönemde enflasyon hızlanmaya başlamıştı. Türk lirası yabancı para birimleri karşısında aşırı değerlenmiş ve özel sektör firmalarına yurt dışında buldukları dış borçlar için kur garantisi sağlanmıştı. Yüksek faiz, uluslararası bankaların Türkiye’ye yüksek miktarda borç vermesini ve kısa vadede ülkeye ciddi miktarda döviz girişini sağlamıştı. Ancak bu girişin faturası uzun vadede kamuya yüklenmiştir. Dışarıdan sağlanan kaynakların etkisiyle tüketim ve yatırım harcamalarında ciddi artışlar meydana gelmiş; ithal ikamesi, yeni mallara ve yeni alanlara doğru hesapsızca genişletilerek rastgele ithal ikamesi olarak adlandırılabilen bir hâl almıştır. 1977 yılının ortalarına gelindiğinde kısa vadeli borçlar devasa boyutlara ulaşmış ve kamu kesimi dış borçları ödeyemez hâle gelmiştir. Bu döviz sıkıntısı o dönemlerde “70 sente muhtaç olmak” şeklinde ifade edilmiştir (Kepenek ve Yentürk, 2004: 193-200).

Dış Borç (Cumhuriyet, 4,5 Milyar Dolar Dış Borcun Ertelenmesi Sağlanıyor. 19 Mayıs 1978: 4).

1970’lerde aynı zamanda AET ile bütünleşme sürecinde yeni fırsatlar meydana gelmiştir. Ancak Türk hükûmetleri ekonominin hazır olmadığını ve sanayinin bundan zarar göreceğini düşünerek üyeliği kovalamamış, ilişkileri gevşek tutmuş ve üyelik başvurusunu ertelemiştir. Dış ödemeler dengesizlikleri ve hızlanan enflasyon gibi ciddi sorunların çözümü için IMF ile anlaşma gündeme gelmiştir. IMF iç ve dış dengelerin kurulmasının yanında ekonominin dışa açılmasını ve fiyat mekanizmasını tekrar etkin kılacak yapısal önlemlerin uygulanmasını talep etmiştir. 1977 sonunda iktidara gelen Bülent Ecevit önderliğindeki koalisyon hükûmeti bu adımları atmayı reddetmiştir. İktisadî ve siyasî bunalım giderek büyümüştür. 1978 ve 1979 yılları mal ve enerji darlıkları, yoksulluklar, karaborsa ve kuyruklarla geçerken petrol fiyatları 15 dolardan 30 dolara çıkmış, bunalım ağırlaşmıştır. Yıllık enflasyon %100’e doğru tırmanırken satın alma gücü iyice gerilemiş, tarımsal gelirler enflasyonun gerisinde kalmış ve gelir dağılımı bozulmuştur (Pamuk, 2023: 242-244).

1970’li yıllar boyunca hükûmetler, karşılaşılan ödemeler dengesi problemleri ile yüksek enflasyona, siyasal istikrarsızlıkların da etkisiyle yapay ve kısa vadeli çözümler üretmeye çalışmışlarsa da sonuçta derin ve yoğun bir bunalımla karşı karşıya kalınmıştır. İthalat ve üretimde ciddi sıkıntıların olduğu, kıtlık ve darlıkların yaygınlaştığı, yüksek enflasyon ve derin bir bunalımın yaşandığı bir dönemde işbaşına gelen azınlık hükûmeti, 24 Ocak 1980 tarihinde kapsamlı ve beklenmedik boyutlarda radikal bir liberalleşme programı açıklamıştır. 24 Ocak kararlarının temelinde kısa

vadede ödemeler dengesi sorunlarını düzeltmek, enflasyonu düşürmek ve istikrarı sağlamak; uzun vadede ise 1930’lardan bu yana uygulanan müdahaleci ve içe dönük model yerine piyasaya odaklı ve ihracata yönelen bir ekonomik model uygulamak vardı. Program kapsamında büyük bir devalüasyonla, liranın dolar karşısındaki değeri 47 liradan 70 liraya düşürülmüş ve ilerleyen dönemlerde de iç fiyatların artış hızına yakın oranlarda değer kaybetmesine izin verilmiştir. İç piyasalarda fiyat kontrolleri kaldırılırken kamu finansmanının iyileştirilmesi için kamu iktisadî kuruluşlarının ürün-

Zam ve Vergi (Cumhuriyet. *Ekonomik Önlem Taslağı*. 4 Mart 1979: 1).

lerine yüksek oranlarda zam yapılmış, ekonomideki kamu sübvansiyon ya da destekleri kaldırılmış, faizlerde serbest rejime geçilmiş ve yabancı sermaye girişini özendirmek için ek önlemler devreye alınmıştır. Ayrıca Türkiye’de yerleşiklerin ticarî bankalarda döviz mevduat hesabı açabilmeleri sağlanmış ve bu yolla yastık altındaki dövizlerin bankacılık sistemine dönmesi amaçlanmıştır. 24 Ocak kararlarının temel hedeflerinden biri de kamu iktisadî teşebbüslerinin özelleştirilmesi olmuştur. Ancak bu süreç teknik, hukuksal ve siyasî engeller barındırmaktaydı. Dönemin zor şartları altında kamu iktisadî teşebbüslerinin de durumları bozulmuş bu sebeple şirketlerin durumları düzeltildikten sonra özelleştirilmelerine karar verilmiştir. Ancak hem çalışanlar hem de siyasîlerin büyük bir kısmı bu özelleştirmeleri engellemek istemiştir (Pamuk, 2023: 265-268).

1973 yılında petrol krizininin yarattığı dış açıklar ve borçlar altında, 1974 yılındaki Kıbrıs Barış Harekâtı ile ABD Türkiye’ye askerî ve ekonomik ambargo uygulamıştır. 1978 yılında petro-dolarları dolaşıma döndürme politikasının meydana getirdiği aşırı kısa vadeli borçlanma, Türkiye ile Ar-

jantin, Zaire ve Peru gibi gelişmekte olan bazı ülkeleri krize sürüklemiş, uluslararası bankalar gelişmekte olan ülkelere kredileri kısmış ve faizleri yükseltmiştir (Kazgan, 2008: 23-24). Tüm bu negatif gelişmelere rağmen 1970’li yıllara girerken Türkiye ekonomisi sanayide bir hayli yol almış, ekonomisinin iç yapısını çeşitlendirmeyi başarmış ve kentleşmeyi önemli bir seviyeye taşımıştır. Bunların bir sonucu olarak da tarımın GSMH’deki payı ise %20-25 arasına düşmüştür (Kazgan, 2008: 132). 1950’lerin ortaları ve özellikle de 1970’li yılların ikinci yarısındaki krizlere rağmen Tablo 38’den görülebileceği gibi Türkiye ekonomisi tarihinin en büyük büyüme hızlarını 1950-1980 döneminde kaydetmiştir. İyimser dünya koşullarının da katkısıyla bu dönemde kişi başına düşen gelirlerdeki artış hızı yılda %3’ü aşmıştır. 1950’lere kadar büyümenin lokomotifi tarım olurken 1960’lı ve 1970’li yıllarda kent ekonomisi ve imalat sanayi itici güç olmuştur (Pamuk, 2023: 255).

Petrol Fiyatları (Cumhuriyet. *Petrol Yeniden Tırmanırken Dünyada Çalkantı Sürüyor*. 19 Ekim 1979: 12).

Tablo 38. Türkiye’de Ekonomik Büyüme, 1968–1978 (%)

	1968 – 1972 2. Beş Yıllık Plan		1973 – 1977 3. Beş Yıllık Plan		1978 Ara Planı	
	Hedef	Gerçekleşme	Hedef	Gerçekleşme	Hedef	Gerçekleşme
Tarım	4,1	3,1	3,7	3,3	4,1	5,1
Sanayi	12,0	7,6	11,4	9,9	8,0	4,8
Hizmetler	6,3	7,7	6,8	7,9	6,1	4,6
GSYİH*	6,8	6,1	7,6	6,9	5,9	4,7
GSMH	7,0	6,9	7,4	6,5	6,1	3,5

Kaynak: Yaşa (1980: 101). **Not:** * Faktör fiyatları ile hesaplanmıştır.

Bu dönemde sanayinin ön plana çıkmasının sebebi, Türkiye’nin 1960’lar ve 1970’lerde giriştiği DPT ile desteklenen planlama deneyi ve ithal ikamesine dayalı modeldir. BBYKP (1963–1967) ile başlayan süreçte temel ekonomik hedef, hızlı büyüme ve bu sayede istihdamın ve tasarrufların artırılarak dışa bağımlılığın azaltılması olarak belirlenmiştir. İlkinden farklı olarak ikinci (1968–1972) kalkınma planında ise büyümenin temel motoru sanayi sektörü olmuştur (Özel, 2021: 210). Planlı dönemde nüfus artışının 1950–1960 dönemine göre yavaşlaması (yurt dışına işçi göçündeki artış sebebiyle) kişi başına düşen GSMH’nin artmasına sebep olmuştur. Tablo 39’da görüldüğü gibi en yüksek sanayileşme hızına yılda %9,1 ile 1966–1970’te aynı dönemde ulaşılmıştır. 1971–1976 yıllarında toplam kişi başına düşen GSMH’nin büyüme oranı daha artmış olmasına rağmen sınaî gelişme hızı azaldığından bu artış tarımsal üretimde meydana gelen artıştan kaynaklanmıştır (Yaşa, 1980: 193). 1962–1977 yılları arasında ekonominin küçüldüğü ya da kişi başına gelirin azaldığı bir yıl olmamıştır. Kişi başına düşen millî gelirin ortalama artış hızı yılda %3 olmuştur. Ancak buna rağmen kamu kesiminin dengeleri bozulmadığı için ek para basılmamış ve fiyat artışları makul düzeyde kalmıştır (Pamuk, 2023: 238–239).

Tablo 39. Türkiye’de Sektörel Büyüme, 1960–1978 (%)

Yıllar	GSMH	Nüfus	Fert Başına GSMH	Tarım Büyüme Hızı	Sanayi Büyüme Hızı	İnşaat Büyüme Hızı	Fiyat Artışı**
1960–61*	2,7	2,5	0,2	1,5	6,4	1,9	0,2
1962–70*	6,3	2,6	3,7	2,7	8,9	7,3	6,6
1962–65*	5,7	2,5	3,2	2,4	8,7	7,3	5,8
1966–70*	6,8	2,6	4,2	2,9	9,1	7,3	7,2
1971 – 76*	7,6	2,6	5	4,3	7,8	5,4	20,4
1977	3,9	2,5	1,4	-1,2	7,0	5,6	24,0
1978	3,5	2,5	0,8	4,1	3,9	4,2	27,6

Kaynak: Yaşa (1980: 194). **Not:** * Büyüme hızları 1960–1976 döneminde 1963, 1977 ve 1978 yıllarında 1968 fiyatlarıyladır. 1978 GSMH zımnı deflatörü 5 aylık verilere göre. **Millî Gelir Kapalı Fiyat Endeksine göre hesaplanmıştır.

Avrupa ülkeleri ile Türkiye arasındaki dış ticaret ilişkisindeki artışın, Türkiye’nin 1963 yılında ortağı olduğu AET ortaklığına rağmen özellikle tekstil malzemeleri konusundaki sınırlamalar ile yakalanmadığını belirtmek gerekmektedir (Kepenek ve Yentürk, 1997: 195). Ancak bu dönemde Türkiye, Almanya’nın en büyük ticaret partnerlerinden biri olmuş ve Alman markının değer kazanması Türkiye’yi de etkilemiştir. 1968 yılında Türkiye, kısa vadeli sermayeyi IMF denetimi olmaksızın Avrupa para piyasasından ithale yönelmiştir. 1970 yılında sonlandırılan bu uygulama da yeterli olmayınca aynı yılın Ağustos ayında Türk lirası devalüe edilmiş ve Tablo 40’tan görülebileceği gibi 1 Amerikan doları 9 Türk lirasından 15 Türk lirasına yükselmiştir (Yaşa, 1980: 521; Kazgan, 2013: 68). Yapılan devalüasyon ile üç ayrı kur oluşmuştur. Bunlar; ithalatta uygulanan 15 liralık kur, geleneksel ürünlerin ihracında uygulanan kur ve işçi dövizlerinin alımında uygulanan

Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Tekstil (Milliyet. İpliğimizi Pazara Çıkarmak İstiyorlar 17 Ekim 1978: 7).

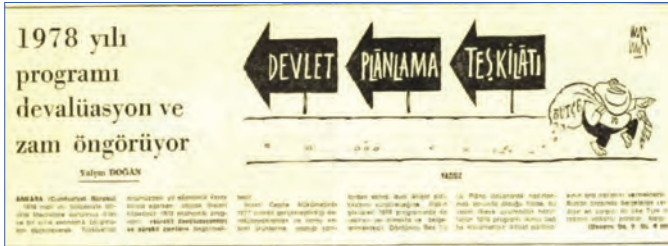
kur olmuştur. İthalatta uygulanan kurla yapılan hesapta Türk lirası ABD dolarına karşı %66 devalüe edilmiş gibi görünse de ithalattan alınan damga vergisinin oranının düşürüldüğü göz önüne alındığında hâlihazırda resmî kurdan farklı bir piyasa kurunun olduğu söylenebilir (Ekzen, 1980: 110).

Tablo 40. Türkiye’de Döviz Kuru, 1970–1980

	ABD Doları		Alman Markı	
	Alış	Satış	Alış	Satış
1970	14,85	15,15	4,09	4,14
1971	14,00	14,30	4,34	4,44
1972	14,00	14,30	4,34	4,44
1973	14,00	14,28	5,25	5,36
1974	13,85	14,13	5,65	5,76
1975	15,00	15,30	5,95	6,07
1976	16,50	16,83	6,85	6,99
1977	19,25	19,64	8,60	8,77
1978	25,00	25,50	13,87	14,14
1979	35,00	35,70	20,22	20,62
1980	89,25	91,04	45,15	46,05

Kaynak: TÜİK İstatistik Göstergeler 1923–2013 (2014: 569).

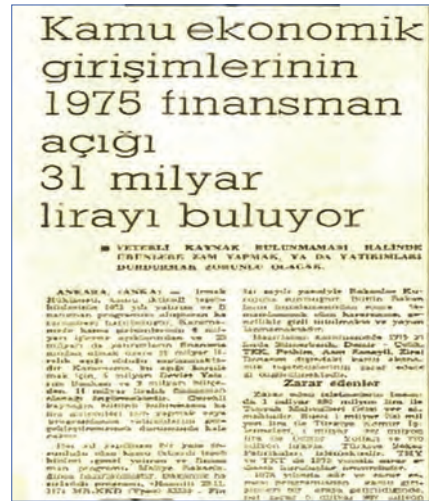
Yapılan devalüasyonun etkisiyle ihracat hızlanmış, işçi döviz girişi artmış ve cari açık daralmaya başlamıştır. Tüm bunlara ek olarak rezerv birikimi 2 milyar dolara yükselmiş, ihracat 1 milyar dolar bariyerini aşmış ve işçi döviz gelirleri ihracat gelirlerine yaklaşmıştır. Bu gelişmeler dolayısıyla dolar fiyatı 14.85 liradan 1974 Mayıs’ında 13.50 liraya kadar gerilemiştir (Yaşa, 1980: 521). 1970’lerin ilk yarısında yapılan devalüasyonların,

Devalüasyon ve Zamlar (Cumhuriyet. 1978 Programı Devalüasyon ve Zam Öngörüyor. 3 Aralık 1977: 1).

döviz talebini düşürmek yanında işçi dövizlerini çekmek gibi bir amacı da bulunmaktaydı. Bu konuda ilk yıllarda oldukça başarılı olunmuştur. Hatta artan işçi dövizlerinin yardımıyla 1973 yılında patlak veren petrol şokunun etkileri ilk etapta çok fazla hissedilmemiştir. Bu durum Türkiye’de, gelişmiş ülkelerin hemen uygulamaya koyduğu petrol tüketimini kısımaya yönelik tedbirlerin alınmasını geciktirmiştir. Ancak zaman içerisinde küçük oranlı kur ayarlamaları ile başarılı olunamayınca Mart 1978’te tekrar büyük oranlı bir devalüasyona gidilmiş ve döviz talebi kısılmaya çalışılmıştır (Doğruel ve Doğruel, 2005: 178).

1974 yılından itibaren petrol fiyatlarında meydana gelen artışa rağmen Türkiye’de ham petrol fiyatları sabit tutulmuş ve dış kaynak açıkları DÇM uygulamasıyla pahalı kısa dönem kredileri ile çözülmeye çalışılmıştır. Seçim ekonomisi yoğun şekilde uygulanmış ve artan bütçe açıkları ile birlikte 1977 yılında ekonomik kriz ortaya çıkmıştır (Özel, 2021: 210). Devalüasyonlardan kaçılarak yürütülen ve gerçekçi olmayan kur ayarlamalarından oluşan kambiyo politikası uygulamaları, durumu hafifletmek yerine ağırlaştırmıştır. Bu uygulamalar neticesinde resmî dolar kuru Eylül 1977’de 19.25 lira, Mart 1978’de 25 lira ve Haziran 1979’da 47.10 liraya ulaşmıştır (Yaşa, 1980: 521). Bu kur uygulamalarının ciddi zamlar ve kısır döngü meydana getirdiğini belirtmek önemlidir (Cumhuriyet, 1978 Programı Devalüasyon ve Zam Öngörüyor, 3 Aralık 1977: 1).

Bütçe Açıkları (Cumhuriyet. Kamu Ekonomik Girişimlerinin 1975 Finansman Açığı 31 Milyar Lirayı Buluyor. 19 Aralık 1974: 1).

Kurların değişimi böyleyken yaşanan bunalımın sebepleri olarak ihracatı yavaşlatıp ithalatı artıran enflasyon, sanayileşmiş ülkelerdeki durgunluk, dış ticaret hadlerindeki bozulma, petrol fiyatlarındaki artışlar ve sanayi-deki yapısal problemler gösterilmektedir. Bu dönemde işçi gelirleri önemli bir döviz kaynağı hâline gelmiş ancak yeni bir dış ödemeler bunalımını engelleyememiştir. Bu olayı takiben rezervler erimiş, dış borçlar kabarmış ve transferler kısmen durmuştur. Önceleri büyük ümitler bağlanan

işçi dövizleri, hiçbir dönemde ihracat kadar güvenilir olmamıştır. Turizm gelirleri de gerekli altyapı olmadan döviz kaynağı olamayacağını göstermiştir. İşçi dövizlerinin Batı Avrupa'nın karşılaştığı ilk ciddi bunalımda duraklaması, ödemeler dengesinde gerçekten güvenilebilecek tek kalemin ihracat olduğunu kanıtlamıştır (Yaşa, 1980: 104, 389).

Dönemin konjonktüründen kaynaklanan olumlu gelişmelerle ithalat kolaylaşmıştır. Tablo 41'den görülebileceği gibi 1970 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranı %37,7 olmuştur. Bu oran 1971 ve 1972'de %45,5'e, 1973'te %55,3'e, 1974'te %62'ye kadar yükselmiş ve ithalatta miktar kısıtlamalarının sınırlayıcı etkisi giderek azalmıştır. Türkiye, Avrupa Topluluğu'na Katma Protokol dâhilinde taahhüt ettiği gümrük indirimi ve diğer uygulamaları 1977 yılında hayata geçirmiştir. Petro-dolarlardan kaynaklanan uluslararası fonlar da garantörlük rolünü üstlenmiştir. İthalatta görülen gelişmelere karşın ihracat adına herhangi bir önlem alınmamıştır. Nominal döviz kurundaki değişimler de ihracatı azaltıcı etkiler ortaya çıkarmıştır. İhracatta reel efektif kur, TL'nin %20'ye yakın (1973=100) değerlendirildiğini göstermektedir. İhracatta vergi iadeleri ise 1973-1977 arasında %5,6'dan %10,9'a yükseltilmiş ve Türkiye olağandışı sayılabilecek ithalat-ihracat oranlarına ulaşmıştır (Kazgan, 2008: 180).

Tablo 41. Türkiye'de Dış Ticaret Göstergeleri, 1970-1980

	Dış Ticaret Dengesi (Milyon Dolar)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)	Dış Ticaret Hacmi (Milyon Dolar)	İhracatın GSMH İçindeki Payı (%)	İthalatın GSMH İçindeki Payı (%)
1970	- 359,1	62,1	1.536,1	3,1	5,0
1971	- 494,2	57,8	1.847,4	3,5	6,0
1972	- 677,6	56,6	2.447,5	3,8	6,7
1973	- 769,1	63,1	3.403,3	4,5	7,2
1974	- 2.245,4	40,6	5.309,7	3,9	9,7
1975	- 3.337,5	29,6	6.139,6	2,9	9,8
1976	- 3.168,4	38,2	7.088,9	3,5	9,3
1977	- 4.043,3	30,2	7.549,3	2,8	9,4
1978	- 2.310,9	49,8	6.887,2	3,4	6,8
1979	- 2.808,3	44,6	7.330,6	2,6	5,9
1980	- 4.999,3	36,8	10.819,6	4,2	11,4

Kaynak: TÜİK İstatistik Göstergeler 1923-2013 (2014: 440).

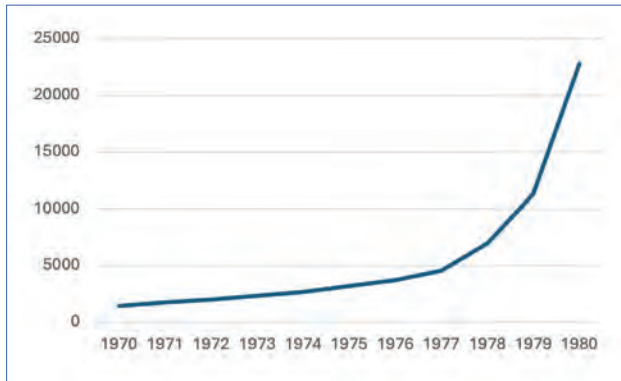
Türkiye’de dış ticaret açıkları gittikçe yükselirken ABD’nin 1971 yılında doların altınla bağıını koparması, doların dalgalanmaya başlamasıyla öne gelen para birimlerine karşı değer kaybetmesine sebep olmuştur. 1973 ve 1979 yıllarında OPEC ülkelerinin petrol fiyatlarını artırması ile uluslararası ticaret ve ödemeler dengeleri ciddi yaralar

almıştır. Bu gelişmeler dünya ekonomisinin uzun zamandır devam eden hızlı büyüme ve refah sürecinin bitmesi anlamına gelmekteydi. Türkiye kemer sıkamak ya da zor kararlar almak yerine tüketimi sürdürmeyi ve artan petrol faturasını dış borçla karşılamayı tercih etmiştir (Pamuk, 2023: 241-242). Çoğunluğu Avrupa para piyasasından alınan bu krediler dalgalı faizli borçlardı. Bu yıllarda Türkiye, IMF denetimi dışında kredi bulma konusunda bu tip alternatif yollardan oldukça istifade etmiştir. Ancak bu durum bir yandan ithalat yapmayı kolaylaştırırken diğer yandan dış borçların çıg gibi büyümesine sebep olmuştur (Kazgan, 2008: 181-184). Bu esnada Şekil 17’de görülebileceği gibi enflasyon ciddi rakamlara ulaşmıştır. Enflasyon ithalatı ucuzlatarak genişletmiş, ithalatın finansmanı için daha büyük kaynaklara ve tekrar devalüasyonlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu yıllarda artan miktarlarda gelen işçi dövizleri de cari işlemler açığı dengesinin düzelmesine fayda sağlasa da tedavülün herhangi bir üretim artışı olmaksızın genişlemesine yol açmıştır (Yaşa, 1980: 112-115).

Enflasyon ve Devalüasyon Sarmalı (Cumhuriyet. Kısır Döngü. 7 Şubat 1980: 1).

Şekil 17. Tüketici Fiyat Endeksi, 1970–1980 (1938=100)

Kaynak: Doğruel ve Doğruel (2005: 214).

■ Zamlar (Cumhuriyet. 26 Şubat 1976: 1).

1970’lerde Türkiye; petrol şokları, döviz sıkıntısı, devalüasyonlar ya da üretimin yetersizliği ve dış konjonktürel gelişmelerden ciddi biçimde etkilenmiş ve enflasyon hızla yükselmiştir. 1973 yılında meydana gelen petrol krizinde petrol fiyatlarının yükselmesi ithal fiyatlarını artırmıştır. Türkiye’de hükûmet bu fiyat hareketlerinin iç fiyatlara yansımalarını engellemek için kamu işletmelerinin fiyatlarına zam yapmamış hatta petrol ve gübre gibi bazı maddelerin fiyatını sübvans e etmiştir. Bu sebeple fiyat artışlarının talebi kısıtlayıcı etkisi devre dışı kalmıştır. 1974 yılına gelindiğinde Bülent Ecevit başbakanlığındaki hükûmet, mal ve hizmet talebini sınırlandırmazken Kıbrıs Harekâtı sonrası ambargoların etkisiyle giderlerin iyice artması sorunu ile karşılaşmıştır. Yüksek düzeyde ücret ve tarımsal fiyatları destekleme politikası da durumu hızlandırmıştır. Özel sektöre açılan kredilerin artması kredi genişlemesini de beraberinde getirmiş, mal ve hizmetlere olan talep özel gelirler yoluyla da kısıtlamaya tâbi tutulmamıştır (Doğruel ve Doğruel, 2005: 165).

Şekil 17’de görülebileceği gibi bu gelişmelerle birlikte genel fiyat düzeyi İkinci Dünya Savaşı döneminden bile hızlı şekilde yılda ortalama %23,7 artmıştır. 1976’dan sonra fiyat artışları “dört nala” olarak adlandırılan hızlarla gerçekleşmiş; 1977’de %24,1 ve 1978’de %52,6 olmuştur (Yaşa, 1980:115-116). Bu dönemde yaşanan yüksek fiyat artışları ve sarmala dönüşen enflasyonun, piyasa süreçlerinde hem fiyat belirleme hem de dürüst işlem yapmayı zorlaştırarak krizi daha da büyüttüğünü belirtmek gerekmektedir (Cumhuriyet, 26 Şubat 1976: 1). Artan cinayetler ve siyasî kargaşa ile 1978 ve 1979 döneminde sorunlar iyice yoğunlaşmış ve krize dönüşmüştür. Türkiye’nin iktisadî alanda yaşadığı düşük ücret, kısıtlı sosyal haklar ve ihracatın desteklenmesine dayalı en önemli dönüşüm 1980 sonrası dönemde askerî yönetim altında gerçekleşebilmiştir (Doğruel ve Doğruel, 2005: 165).

6.3. 1970'lerde İstanbul: Sanayileşme, Göç ve Mekânsal Dönüşüm

1970'lerde İstanbul'da, fabrikaların tercih konumu olmaya devam etmekteydi. Bununla birlikte İstanbul'a göç artarak devam etmiş ve gecekondular mahalleleri çoğalmıştır. Bu dönemde 24 metrekareselik bir gecekondunun iki saat gibi bir zamanda yapılıyor olduğu bilgisi sorunun ciddiyetini gözler önüne sermek açısından önemlidir (Koçu, 1971: 6054). 1973 yılında Boğaziçi Köprüsü'nün açılmasıyla konut rantı büyürken iki yaka arasında ulaşımın kolaylaşmasıyla Anadolu yakasını konut merkezi hâline gelmiştir. Sanayi işletmelerindeki istihdam fırsatlarından yararlanmak için gelenlerin oluşturduğu gecekondulaşmanın yanında apartmanlaşma da bu dönemde artmıştır. 1965 yılında kabul edilen ve 1966 yılbaşında yürürlüğe giren *634 sayılı Kat Mülkiyeti Kanunu*, apartmanlarda daire sahibi olmanın cazibesini artırmış ve talebe istinaden artan apartmanların sayısı 1970'lerde kentin büyümesinde büyük rol oynamıştır. Artan kent nüfusu ve tüketim ihtiyaçları altında, 1970'ler İstanbul'da bugünkü modern alışveriş merkezlerinin öncülü sayılabilecek ticari yapıların temellerinin atıldığı yıllar olmuştur (Yılmaz, 2015: 330-331).

İstanbul'un 1940'ta nüfusu 991.237 iken 1975 yılına gelindiğinde 3.864.493'e çıkmıştır. 1945 yılında %1,76 olan nüfus artış hızı özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası ciddi biçimde hızlanarak 1975 yılında %5,59'a yükselmiştir. 1975 yılında nüfus Bakırköy (560.857), Fatih (503.936), Kadıköy (352.925) ve Şişli (434.969) gibi iktisadî olarak önemli ilçelerde yoğunlaşmış gibi görünmekteydi. Bu artışın 2000'li yıllarda da süreceğini *İstanbul Ticaret Odası Mecmuası'nda* yapılan nüfus tahminlerinden görebilmekteyiz. Bu tahminlerde İstanbul nüfusundaki artışın devam edeceği ve 2000 yılında 15 milyon civarı bir nüfusun yerleşik olacağına yer verilmiştir (Güzel, 1977: 27-30). Bu minvalde İstanbul'a 1950'li yıllardan beri ciddi bir iç göçün yönlenmiş olduğunu görüyoruz. Ve bunun köylere yapı-

Nüfus Artışı ve Üreteceği Sorunlar
(Güzel, Sabiha. 2000 *Yılında İstanbul'un Nüfusu 15 Milyon Olacak.* İstanbul Ticaret Odası Mecmuası. 1 Ekim 1977: 27–30).

İç Göç (Cumhuriyet. Hizmet Köye, Köylü İse Şehire Gidiyor. 1 Ekim 1971: 4).

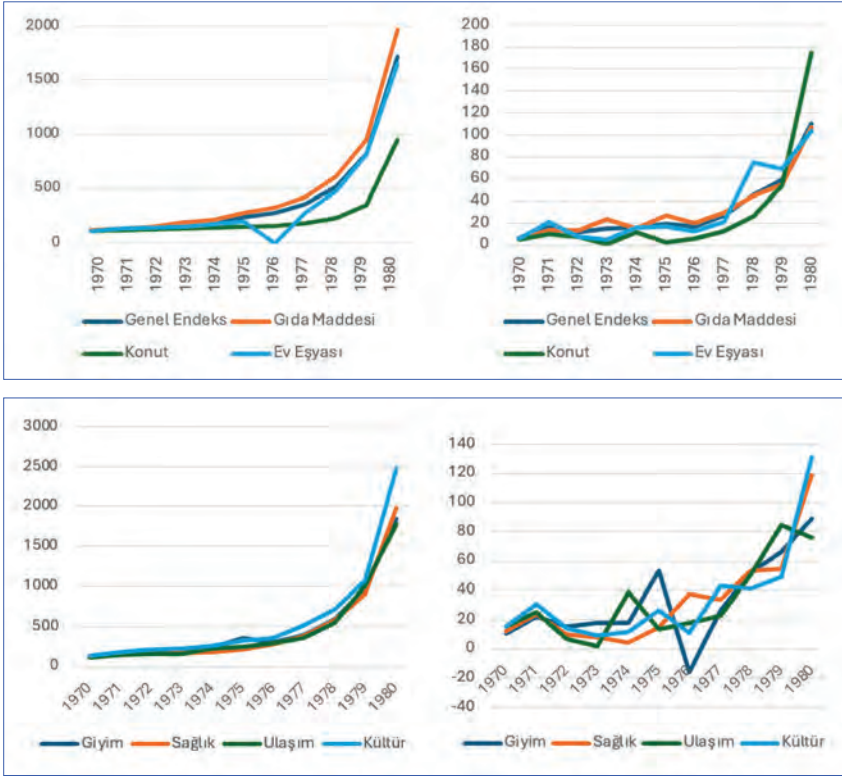
lan yol, su ve elektrik gibi yatırımlara rağmen engellenememiş olması, (Cumhuriyet, Hizmet Köye, Köylü İse Şehire Gidiyor, 1 Ekim 1971: 1) mesken ve ulaşım sorunlarını doğurdu. Ancak bu iç göç sürecinin İstanbul'un iş üretme kapasitesinin büyüklüğü konusunda fikir vermesi de önemlidir. Öyle ki *Cumhuriyet* gazetesinde 1976 yılında yayınlanan bir haber sadece Galata Köprüsü'nde 788 kişinin çalışıp 2923 kişinin geçimini sağladığını ortaya koymaktaydı (Cumhuriyet, Galata Köprüsü'nde 788 Kişi Çalışıyor ve 2923 Kişinin Geçimini Sağlanıyor, 29 Kasım 1976: 7).

Artan nüfus baskısı ve dönemsel dış şokların odağında 1980'lere doğru İstanbul'da yaşam, enflasyonist sonuçlar üreten petrol krizi gibi sorunlar ekseninde Türkiye'nin genelinde olduğu gibi zorlaşmıştır (Özel, 2021: 210). Şekil 18'den görülebileceği gibi 1980'li yıllara yaklaştıkça tüketici fiyatlarında meydana gelen artışların çok daha hızlandığı görülmektedir. Yaşanan petrol krizlerinin etkisini, İstanbul Sanayi Odası başkanının, yakıt kıtlığının İstanbul'da fırınların üretiminde meydana getirdiği %50'ye varan düşüş beyanatında görmek mümkündür (Cumhuriyet, Yakıt Yokluğu Nedeniyle Fırınların Üretimi Yarıya İndi, 27 Aralık 1979: 7).

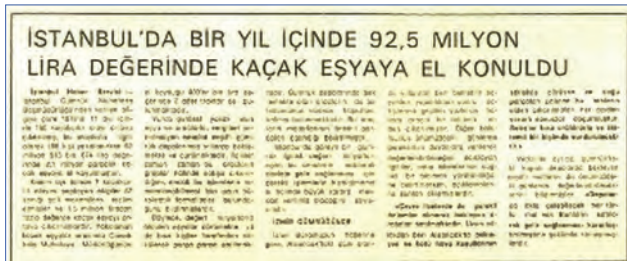
Yakıt Sorunu ve Üretim (Cumhuriyet. Yakıt Yokluğu Nedeniyle Fırınların Üretimi Yarıya İndi. 27 Aralık 1979: 7).

Şekil 18. İstanbul Tüketici Fiyatları Endeksleri ve Değişim Oranları, 1970–1980 (1968=100)

Kaynak: TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923–2013 (2014: 549). **Not:** Sağda yer alan grafikler değişim oranlarını göstermektedir. Değişim oranları yüzdesel (%) değişimi veya enflasyonu ifade etmektedir.

Enflasyonist ortama rağmen İstanbul, bu dönemde de sanayi kuruluşlarının yoğunlaştığı bir şehir olmuş ve dış ticarete daha da önemli bir rol oynamıştır. İzleyen yıllarda İstanbul limanı Türkiye'nin dış ticaretinde oynadığı rolü geliştirerek sürdürmüştür. İstanbul limanının ithalattaki payı

Kaçakçılık (Cumhuriyet. İstanbul'da Bir Yıl İçinde 92,5 Milyon Lira Değerinde Kaçak Eşyaya El Konuldu. 19 Aralık 1978: 8).

1970’lerden 1980’lere doğru gerilemiştir. Ancak ihracattaki payı yaklaşık iki katına çıkmış ve %12,6’dan %21,9 düzeyine ulaşmıştır (Bkz. Tablo 42). Enflasyonist bir ortamda, ciddi bir kaçakçılık sürecinin varlığı İstanbul ekonomisi için büyük bir kayıp anlamına geliyordu. 1978 yılında İstanbul gümrüğünde tespit edilen kaçakçılık miktarının 92,5 milyon liraya ulaştığı görülmüştür. Bu rakam, ilgili dönemin ithalatının neredeyse %20’sine denk gelmekteydi. Bu durum İstanbul ekonomisinde dış ticaretin kontrol sürecinde yaşanan zafiyetleri açıkça ortaya koymaktadır (Cumhuriyet, İstanbul’da Bir Yıl İçinde 92,5 Milyon Lira Değerinde Kaçak Eşyaya El Konuldu, 19 Aralık 1978: 8).

Tablo 42. İstanbul’da Dış Ticaret, 1970–1980

Yıllar	İhracat (Ton)	İhracat (Bin Dolar)	İthalat (Ton)	İthalat (Bin Dolar)	İstanbul Limanından Yapılan İhracatın Toplam İhracat İçindeki Payı (%)	İstanbul Limanından Yapılan İthalatın Toplam İthalat İçindeki Payı (%)
1970	216.809	74.060	1.101.609	331.808	12,6	37,5
1971	430.313	99.238	1.214.106	379.963	14,7	34,9
1972	709.832	132.692	1.104.898	507.506	15,0	33,7
1973	563.393	202.399	1.079.305	644.694	15,4	30,7
1974	237.292	218.374	2.037.120	1.209.033	14,2	32,0
1975	233.047	294.385	2.349.930	1.914.326	21,0	40,5
1976	333.442	407.954	2.292.622	2.032.761	20,8	39,6
1977	401.831	378.226	2.686.686	2.209.741	21,6	38
1978	708.019	455.723	1.353.714	1.428.564	19,9	31
1979	772.664	457.184	2.164.792	1.437.685	20,2	28,6
1980	267.593	638.368	2.927.614	1.744.703	21,9	–

Kaynak: İstanbul Ticaret Odası Mecmuası. (1 Ocak 1981: 60–65).

1970’li yıllarda yaşanan çalkantılı sürecin varlığına rağmen Tablo 43, İstanbul imalat sanayi iş yeri sayısının Türkiye’deki payının 1971’de %42,14’ten 1980’de %44,99’a çıktığını göstermektedir. Bu durum 1970’lerde artan imalat sanayiye doğru yönelimin, 1980’lere gelirken muhtemel planlama sürecinin de etkisi ile devam ettiği anlamına gelebi-

lir. Ancak imalat sanayindeki istihdam kapasitesinin bir miktar azalmış olma ihtimalini değerlendirecek şekilde çalışanların oranının %30,82'ye düştüğü görülmektedir. Bu minvalde çalışanlara yapılan yıllık ödeme ve katma değerın ağırlıkları da sırasıyla %28,42 ve %27,46'ya düşmüştür. Dolayısıyla 1970'li yıllarda İstanbul'un imalat sanayindeki ağırlığı devam etmekle birlikte katma değer ve istihdam oluşturma oranlarında bazı azalmalar yaşanmıştır denilebilir.

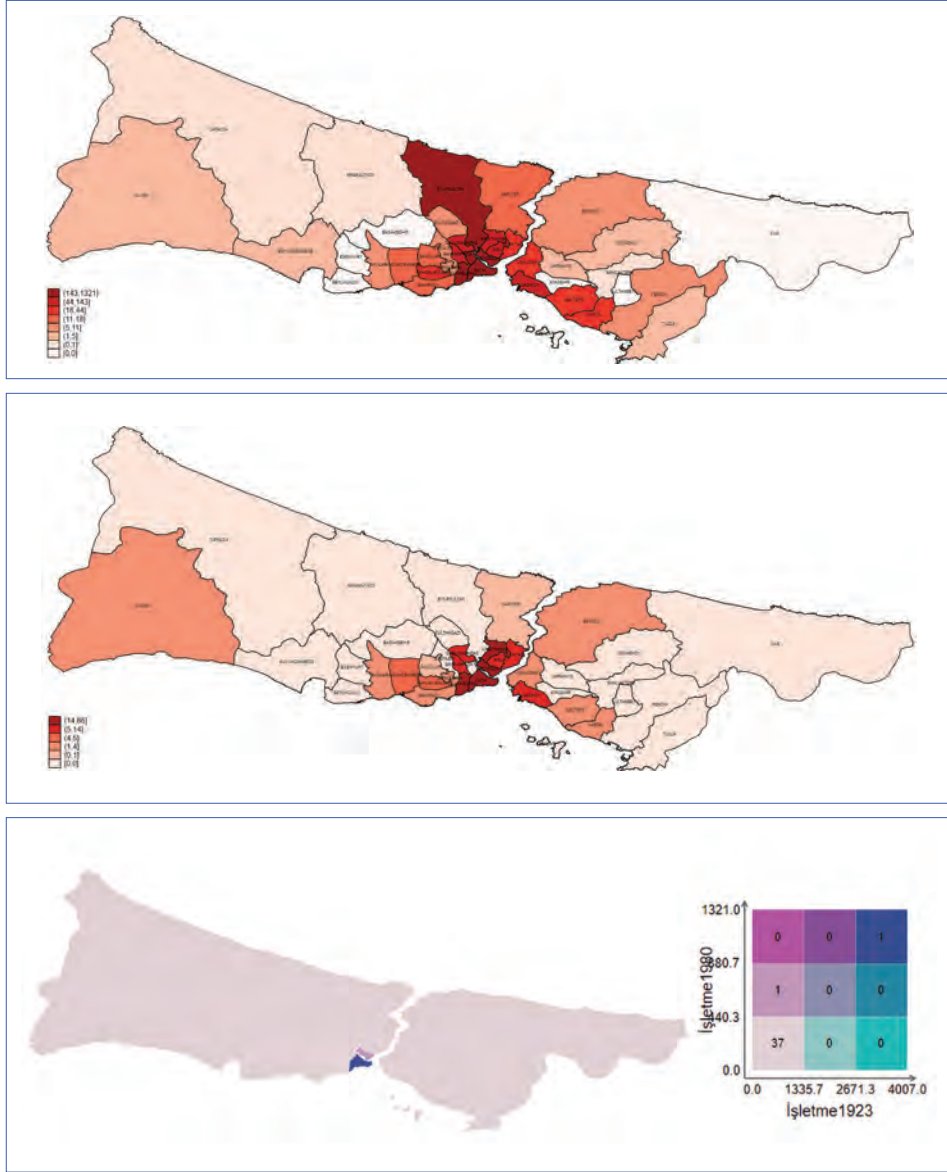
Tablo 43. İstanbul İmalat Sanayi Göstergelerinin Türkiye'deki Payı, 1971–1980 (%)

	İş Yeri Sayısı	Çalışanlar Yıllık Ortalaması	Ücretle Çalışanlara Yapılan Yıllık Ödeme	Katma Değer
1971	42,14	38,03	39,62	40
1972	42,74	37,74	41,63	38,14
1973	41,57	37,10	41,01	38,56
1974	41,51	38,42	39,21	33,69
1975	41,12	35,94	37,24	36,08
1976	41,44	36,60	31,21	30,52
1977	31,20	30,34	28,32	29,90
1978	46,94	34,03	30,97	31,79
1979	47,79	32,17	28,16	30,40
1980	44,99	30,82	28,42	27,46

Kaynak: İstanbul Külliyyatı (1950–1994: 668, 669).

Tablo 43'teki incelemeyi derinleştirme açısından Şekil 19'da firma ve ilçe ölçeğinde bir ayrışma ortaya konulmuştur. Şekil 19 firma sayılarının ilçelere göre dağılımını göstermektedir. İlk haritada, İstanbul'da 1980 yılında farklı sektörlerde faaliyet yapan toplam firma sayısının ilçelere göre dağılımı bulunmaktadır. İkinci haritada ise sadece isminde ticaret ünvanı taşıyan, "A. ticaret şirketi" gibi firmaların dağılımı gösterilmektedir. İlgili veride, 1923 yılı gibi toptan veya perakende ticaret yapan firma sayısı bulunmadığı için bu tip bir veri kullanılmıştır. Üçüncü haritada ise 1923 ve 1980 yıllarında firma yoğunluk ilişkisi gösterilmektedir. Bu harita ile hem 1980 hem de 1923'te hangi ilçelerde firma yoğunluğunun yüksek olduğu görülebilmektedir. Aynı şekilde 1980'de yüksek olup 1923'te düşük firma yoğunluğuna sahip ilçeler de ortaya konulabilmektedir. Bu şekilde 1980'e doğru gelinirken İstanbul'da firmaların sektörel ve ilçe bazında dağılımındaki değişmelerin boyutu ortaya çıkarılmaya gayret edilmektedir.

Şekil 19. İstanbul'da İlçelere Göre Toplam Firma Sayıları, 1980

Kaynak: Veriler Adres Kitabı (1979) kullanılarak elde edilmiştir.

Not:İlgili verinin 1979 yılına ait olduğu bilgisi altında, 1980 yılı için vekil olarak kullanılmıştır. Veride ticaret ile uğraşan firmalar ayrı bir başlıkta belirtilmemiştir. Harita, editör tarafından oluşturulmuş ve 2000 sonrası idari bölüşüm dikkate alınarak yapılmıştır. 1979 yılında işletme içermeyen kimi ilçelerin, Şile ve Üsküdar gibi başka bir ilçenin parçası olduğu unutulmamalıdır.

Şekil 19’a göre 1980’de Beyoğlu, Fatih, Eyüpsultan ve Zeytinburnu ilçelerinde firma sayılarının yüksek düzeyde olduğu görülmektedir. Daha sonrasında Kadıköy, Bayrampaşa, Gaziosmanpaşa, Kağıthane gibi ilçeler gelmektedir. İkinci haritada, ticaret işletmeleri konusunda Beyoğlu ve Fatih’in ağırlığı yer almaktadır. Üçüncü haritaya bakıldığında ise 1923’ten itibaren firma yoğunluğunun benzer olduğu Fatih ve Beyoğlu ilçeleri göze çarpmaktadır. Başka bir deyişle bu iki ilçe 1980’e gelirken ekonomik faaliyet konusunda süreklilik taşıyan bir yapıdadır. Öte taraftan Eyüpsultan, Zeytinburnu, Bayrampaşa, Gaziosmanpaşa ve Kağıthane gibi ilçelerin 1980’e gelirken firma sayısı olarak ciddi bir yol aldıklarını söylemek mümkündür. Bu sonuç bağlamında 60 yıllık bir dönemde, İstanbul’da sadece firma sayılarında bir artış değil aynı zamanda Fatih ve Beyoğlu gibi ana üretim ve ticaret alanlarından çevre yerlere doğru bir kayışın olduğu görülmektedir.

Tablo 44 değişimin sektörel yönünü ortaya koymaktadır.¹ Ortalama %25, %22 ve %13 oranları ile imalat, metal eşya, kimya gibi alanların 1980 yılı itibarıyla ağırlıklı olduğu görülmektedir. Bu sonuç, 1950’lilerden itibaren İstanbul’daki imalat sanayinin alt sektör yönelimi paralelinde gerçekleşmeyi de desteklemektedir. 1923 yılından farklı olarak gıda, tekstil ve hizmetler sektöründe oransal bir azalışın olduğu görülmektedir. Ayrıca hizmetler sektörünün kendi iç dağılımında da bu süreçte değişim olduğu iddia edilebilir. Öyle ki İstanbul’da kafeterya, tost ve sandviççi, kahvehane ve kebabçı sayısı artarken içkili lokantalarda azalma görülmüştür (Cumhuriyet, İstanbul’da Gazino ve İçkili Lokantalar Azaldı, 8 Haziran 1971: 5).

1 1923 ve 1980 veri kaynaklarında, firmaların sınıflarındaki kimi farklılıklar nedeniyle sayısal büyüklük olarak karşılaştırmak mümkün olmamaktadır.

Tablo 44. İstanbul'da Firma Sayıları ve Sektörel Dağılımı, 1980

İlçeler	Ana Metal Sanayi	Bankalar	Eğitim Sağlık Spor Ve Eğlence Hizmetler	Gıda, İçecek Ve Tütün	Kağıt Ve Kağıt Ürünleri Basım	Kimya İlaç Petrol Lastik Ve Plastik Ürü	Madencilik Ve Taş Ocaklığı	Metal Eşya Makine Elektrikli Cihazlar	Orman Ürünleri Ve Mobilya	Tekstil, Giyim Eşyası Ve Deri	İmalat	İnşaat Ve Bayındırlık	Ticaret	Toplam
Arnavutköy	1													1
Avcılar	1					2		2		1	1		4	7
Bağcılar								5	1	1	5		1	12
Bahçelievler	3			4		7	2	8		4	15		5	43
Bakırköy	1			2		5		7			3		4	18
Başakşehir														0
Bayrampaşa	40			4		9		31	3	8	48		14	143
Beşiktaş	2			5		2		9	2	6	15	3	6	44
Beykoz				2		1			5	1	1	1	2	11
Beylikdüzü														0
Beyoğlu	55	1	76	17		69		204	19	38	123	43	81	645
Büyükkçekmece				1								1		2
Çatalca	1													1
Çekmeköy	1					1		1						3
Esenler	1					3					3			7
Eyüp	39			5		39		53	10	21		1		168
Fatih	21		6	53	4	180		175	21	414	428	19	86	1321
Gazi Osmanpaşa	19			1	1	7		13	6	3	14		6	64
Güngören						2		3	1		3		4	9
Kadıköy	2			8		6		15	8	7	11	2	9	59
Kağıthane	3			3	1	23		38	9	10	26		25	113
Kartal	2					2		7	6		8	1	4	26
Küçükçekmece	1					4		2	1	1	9		5	18
Maltepe				1		2		11	4		7		4	25
Pendik				2				4	5					11
Sancaktepe	1													1
Sarıyer						4		4	5	2	1		1	16
Silivri				1				1					2	2
Sultangazi	4							1	2					7
Şile									1	1				2
Şişli	2		5		1	22		22	4	20	22	12	12	110
Tuzla									2					2
Ümraniye				1				1		1	2			5
Üsküdar			1	4		2		8	1	6	3		3	25
Zeytinburnu	33		1	2		34		63	5		40		22	178
Yüzde Pay	7,51	0,03	2,87	3,74	0,22	13,74	0,06	22,20	3,90	17,58	25,42	2,67	-	-

Kaynak: Veriler Adres Kitabı (1979) kullanılarak elde edilmiştir. **Not:**İlgili verinin 1979 yılına ait olduğu bilgisi altında, 1980 yılı için vekil olarak kullanılmıştır. Veride ticaret ile uğraşan firmalar ayrı bir başlıkta belirtilmemiştir. Tablo, editör tarafından oluşturulmuş ve 2000 sonrası idari bölüşüm dikkate alınarak yapılmıştır. 1979 yılında işletme içermeyen kimi ilçelerin, Şile ve Üsküdar gibi başka bir ilçenin parçası olduğu unutulmamalıdır.

Özetle 1950'lerden itibaren ithalatı azaltmak amacıyla iç piyasada üretim teşvik edilmiş ve İstanbul, sanayi üretiminin merkezi hâline gelmiştir. İstanbul, bu dönemde ihracattaki payını artırmıştır. Ayrıca firma sayılarında ve üretim alanlarında da değişimler yaşanırken ekonomik faaliyetler Fatih ve Beyoğlu gibi ana bölgelerden çevre ilçelere kaymıştır. 1923-1980 yılları arasında İstanbul'daki sanayi sektörlerinde önemli değişiklikler olmuş; imalat, metal eşya ve kimya gibi alanlar öne çıkmıştır. Son olarak nerede ise yüz yıllık bir ticarî ve kurumsal geçmişi olan İstanbul'un fiyat artışları sorunundan uzak kalamadığını belirtmek gerekmektedir.

7. BÖLÜM

“KÜRESELLEŞME, TÜKETİM VE KRİZLER”

1980–2000 Döneminde Dışa Açık Ekonomi

Doç. Dr. Avni Önder Hanedar
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Çalışkan

1970’li yılların sonuna doğru daralan kredi imkânları ve petrol krizleri paralelinde ortaya çıkan döviz darboğazı, ihracata yönelmeden istikrarlı büyümeyi sağlamanın zorluğunu ortaya koymaktaydı. Gelişmekte olan ülkelerde döviz darboğazı çoğu zaman ara ve yatırım mallarının ithalini zorlaştırmıştır. Ayrıca üretim ve ihracat pahalı hâle geldiği için ithal ikameci model gibi içe kapanık ve kendi kendine yeterliliği esas alan gelişme politikalarının başarısına gölge düşmüştür. 1980’lerde bu strateji ile kalkınmayı hedefleyen pek çok gelişmekte olan ülke, aldıkları büyük borçları geri ödeyemez hâle gelmiştir. Bu minvalde 1980 ve 2000 dönemi; dünya ekonomisinde küreselleşmenin hız kazandığı, neoliberal ekonomi politikalarının hâkim olduğu, finansal sistemlerin serbestleştiği ve teknoloji devriminin ekonomik yapı üzerindeki etkilerinin açığa çıkmaya başladığı yıllar olmuştur. Ancak finansal serbestleştirme süreci ve 1990’larda Asya ve Rusya’da ortaya çıkan mâli veya finansal krizler ile bu dönüşümün faydaları tartışılmaya başlanmıştır (Takım, 2019; Pamuk, 2023: 263–268).

Zam ve Dolar (Milliyet. Benzine 5, Motorin Ve Gaza 3 Lira Zam Geldi. 16 Eylül 1985: 2).

Türkiye 1980’li yıllara gelirken döviz yokluğu, turizm gibi alternatif gelir kaynaklarının yetersizliği ve enerji krizleri gibi sorunlar ile uğraşmıştır. 12 Eylül 1980 tarihindeki askerî darbe öncesi, 24 Ocak 1980 kararları ile serbest piyasa sisteminin işler hâle gelmesine ve ekonominin ihracata yönelmesine çalışılmıştır (Keyder, 1993: 16, 35). 1988’e kadar ortalama %4 büyüme oranı yakalanırken 1990’lara doğru kısmen Asya ve Rusya krizlerinin etkisi kısmen de Türkiye’de yaşanan siyasî istikrarsızlıkların neden olduğu kaos ortamı ile yüksek enflasyon, bütçe açıkları ve kamu borçları ortaya çıkmıştır. 1994 ekonomik krizi ve sonrasında yaşanan Marmara depremi ile 2000’li yıllarda bankacılık sektöründeki zayıflıklar, yüksek kamu borcu ve istikrarsız mâlî yapının ortaya çıkardığı 2001 krizi ile ekonomi tekrar sarsılmıştır (Kepenek ve Yentürk, 2004: 484-508). Krizlere rağmen 1980’li yıllarda reel sektör büyük bir dönüşümden geçmiş ve daha sonra 2000’li yılların başında ihracat konusunda işine çok yarayacak deneyimler elde etmiştir. 2000’lere gelirken ihracatın ithalatı karşılama oranı %60 seviyesinde iken dış ticaretin millî gelir içindeki payı %30’a ulaşmıştır. Aynı zamanda hizmetler sektöründe bir genişlemenin yaşandığı görülmüştür. Öte taraftan krizlerin de etkisi ile metal ve mobilya sanayi gibi alanlarda 1998’de küçülmeler yaşanmıştır (Kepenek ve Yentürk, 2004; Yenal, 2013; Pamuk, 2023: 269).

1980 ve 2000 döneminde İstanbul limanının ihracat ve ithalat toplam Türkiye dış ticaretine olan katkısının önceki dönemdeki ortalama %28’lik ağırlığından, %40’a doğru evrildiği görülmektedir. Muhtemel krizin ve Türkiye ölçeğindeki hizmet sektörüne yönelişin etkisi ile İstanbul’da imalat sanayi iş yeri sayısının Türkiye’deki payının, daha önceki dönemlere göre azalış gösterdiği ve 1994 yılında %39 oranında olduğu görülmektedir. Özellikle metal eşya, kimya, gıda gibi alanların önceki dönemlerde kazandığı ağırlıkta azalışlar bulunmaktadır. Bu minvalde İstanbul’un 1990’ların kriz ortamından ciddi şekilde etkilendiği görülmektedir. Ancak tekstil, ticaret ve finans sektörleri istihdamda kapasite artışı oluşturmuştur. 1999 yılındaki depremin gölgesinde küçülme yaşayan sanayi sektörünün İstanbul çevresindeki Kocaeli ve Bursa gibi bölgelere yerleştiği görülmektedir (Eraydın, 1999: 258-260). Bu dönemde gerçekleşen en önemli kurumsallaşmalardan biri İstanbul Menkul Kıymetler Borsasının (İMKB) yasal bir zemine kavuşmasıdır. Aynı zamanda PERPA veya Mecidiyeköy iş ve finans merkezi, Galleria alışveriş merkezi gibi alanların ortaya çıkması ve iş yeri yoğunluğunun çevre bölgelere kayması önemli gelişmelerdir.²

2 PERPA Ticaret Merkezi elektrik-elektronik, aydınlatma, hırdavat ve makina gibi malzeme satan tüccarların bir arada yer almasını sağlamak için oluşturulmuştur. Finans merkezi için Mecidiyeköy’ün seçilmesinde en önemli faktör ulaşım kolaylığı olmuştur. Banka ve otomotiv firmalarının tercih ettiği yer hâline gelmiştir (Gönenç v.d., 1999).

Bu şekilde 1980'e gelirken firmalar Eyüpsultan, Zeytinburnu, Bayrampaşa, Gaziosmanpaşa, Kağıthane gibi ilçelere muhtemel nüfus yoğunluklarındaki artışlara paralel şekilde yayılmaya devam etmekteydi. Öte taraftan 1990'lardan itibaren önemli fiyat yükselişleri bulunmaktadır. Türk lirasında değer kayıpları ve akaryakıt ürünlerinde yaşanan fiyat artışları, İstanbul ekonomisini krizler ile birlikte olumsuz etkilemiştir. Son olarak depremin etkisine rağmen İstanbul'un önemli bir göç merkezi olmaya devam ettiği görülmektedir. Dolayısıyla konut açığı nedeniyle artan gecekondulaşma şehirleri biçimsizleştirmeye devam etmektedir. Bunun ekonomiye etkisinin kira ve fiyat artışları olarak yansıdığı söylenebilir (Arman, 1986: 4).

İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB)
(Milliyet, Borsa, Dertli Açıldı. 27 Aralık 1985: 4).

7.1. 1980'den 2000'e Dünya Ekonomisi: Neoliberalizm, Küreselleşme ve Finansal Krizler

1980 yılına doğru ABD'nin Bretton Woods sistemi ve vaat ettiği altın-dolar sabit değişiminden vazgeçilmiştir. Aynı zamanda enflasyonun kontrol edilmesi için yüksek faiz politikası uygulanması kısa süreli bile olsa durğunluğun yaşanmasına neden olunmuştur. Para arzının reel olarak düşük kalması ve sıkı maliye politikaları sebebiyle 1980 ve 1985 döneminde ABD ve İngiltere gibi OECD ülkelerinin tamamında işsizlik oranları ortalama %8-9 civarında ve büyüme %2 dolayında gerçekleşmiştir (Akyüz, 2014).

1980 sonrasında ABD ve İngiltere'de devlet müdahalesini azaltan, özelleştirme ve düşük vergileri temel alan neoliberal politikalar uygulamaya konmuştur. Bu politikalar ile ekonomiler, devlet kontrolünden ve içe kapalı politikalardan uzaklaşarak serbest piyasa mekanizmasına yönlendirilmekteydi. Bu eğilim, sermaye hareketlerinin serbest bırakılması ve

İş ve Finans Merkezleri (Cumhuriyet. PERPA. 10 Mayıs 1986:10).

PERPA Ticaret Merkezi, 1986 yılında “Perşembe Pazarı” olarak bilinen bölgenin boşaltılması için hazırlanmış bir projeydi. Etkin altyapı sistemleri kurulduktan sonra elektrik-elektronik, aydınlatma, ısıtma ve makina gibi sektörlerde yer alan firmaların taşınması planlanmıştı.

finansal piyasaların entegrasyonu ile küreselleşmeyi hızlandırmıştır. Bu politikalar geçerli iken ABD ve İngiltere’de 1970’lerin sonlarında enerji krizleri ile tetiklenen düşük büyüme ve enflasyonist ortamı düzenlemeye dair serbest piyasa sistemi içerisinde en kestirme politika, faiz oranlarını artırma olmuştur. Bu faiz artırımı kararı sonrası gelişmekte olan ülkelerde de faiz oranları yükselmeye başlamıştır. Sermaye kontrollerinin kaldırılması özellikle gelişmekte olan ülkelere büyük miktarlarda sermaye akışı ve borçlanma imkânı sağlamıştır. Latin Amerika ülkelerinde yükselen faiz oranları nedeniyle etkilenmesi muhtemel değişken faize tabi borçlarının oranı ortalama %60’ı bulmaktaydı. Finansal serbestleşme ve küreselleşmenin sağladığı fon akışkanlığı çevre ülkelere 1970’ler-

den itibaren sermaye akışını hızlandırmıştı. Bu yönde borçlar artarken ABD ve İngiltere’de faiz artırımı ile birlikte 1980’lerde ilk başta Meksika ve sonrasında diğer Latin Amerika ülkelerine yayılan borçların geri ödenememesi, krizlere sebep oldu (Sönmez, 2002; Kozanoğlu v.d., 2015).

Latin Amerika ülkelerinde 1980’lerin başında faiz oranlarındaki hızlı artış ve dış borç yükümlülükleri nedeniyle ortaya çıkan borç krizi, IMF ve Dünya Bankasından fon taleplerine yol açmıştır. IMF ve Dünya Bankası borç krizini yönetme amacıyla 1985 yılında Güney Kore’nin Seul kentinde “Baker Planı” olarak isimlendirilen planı devreye almıştır. En borçlu 15 ülkeye -Arjantin, Bolivya, Brezilya, Ekvator, Kolombiya, Meksika, Şili, Uruguay, Venezüella, Fas, Nijerya, Fildişi Sahili, Filipinler ve Yugoslavya- çeşitli reform taleplerini içeren kredi desteği vaadinde bulunulmuştur. Daha sonrasında “Washington Mutabakatı” olarak isimlendirilecek bu reformlar ile devletin ekonomideki ağırlığının azaltılması, kamu harcama-

larının ve vergilerin düşürülmesi, özelleştirme ile dışa açık politikaların benimsenmesi ve yabancı sermaye teşvikleri gibi ekonomik unsurlar garanti altına alınmak istenmekteydi. Kredi dilimlerinin ve reform uygulamalarının stand-by anlaşmalarına bağlı olması, birçok ülkenin isteksizliğine rağmen bu politikaların benimsenmesini kolaylaştırmıştır. Ancak ülkelerin kendi koşullarını dikkate almadan tek bir reçete etrafında dönen bu reformlar, borç krizlerinin atlatılmasını sağlarken Latin Amerika’da ekonomik ve sosyal huzursuzluklara yol açmıştır. Aynı zamanda 2000’lerin başına kadar Meksika (1994), Türkiye (1994, 2000/2001), Doğu Asya (1997), Rusya (1998), Brezilya (1999) ve Arjantin (2001) örnekleri gibi bir dizi ekonomik ve finansal kriz tekrar gündemi belirlemeyi başarmıştır (Yenal, 2013: 198 -217; Kozanoğlu v.d., 2015).

Bu kriz ve borç sarmalında yaşanan sorunlara rağmen 1980-2000 yılları arasında dünya ekonomisi, makroekonomik dinamiklerde önemli dönüşümler geçirmiştir. Bu dönemde Türkiye dâhil birçok ülke ihracat ve ithalat genişlemesi yaşamıştır. Aynı zamanda askerî müdahale dâhil birçok ülkede hükümet krizleri ve büyük nitelikli politik sorunlar gündemlere ağırlığını koymuştu. Örneğin İngiltere, İsrail, Türkiye, Hindistan ve İtalya gibi birçok ülkede derin siyasî sorunlar bulunmaktaydı. Her ülkede 2000’li yıllara gelirken kişi başına gelir en az iki katına çıkarken endüstriyel üretimin millî gelire oranı en az %30 olmuştur. Dolayısıyla birçok ülkede imalat

sanayinin varlığı perçinlenmiştir (Banks, 2011; Akyüz, 2014). Tablo 45’te görülebileceği gibi bu artışlar, ekonomik politikaların da etkisiyle ülkeler arasında farklı hızlarda gerçekleşmiştir. Sermaye hareketlerinin ve ticaretin önceki dönemlere göre serbestleşmesi, yüksek gelirli ülkelere daha az gelirli ülkelere yönelik parasal akımların artmasına neden olmuştur. Üretimin ve tasarruf fazlasının en çok yönlendiği ülke grubu, gelişmekte olan ve üretimde belli bir aşamayı yakalamış ülkeler olmuştur. Gelişmekte olan ülkeler büyüme açısından belirli başarılar elde etseler de bunlar düzensiz olmuştur. Dolayısıyla 1980 ve 1990’lı yıllardaki krizler küçülmelere neden olmuştur. Örneğin 1980 ve 1989 döneminde Latin Amerika

Rusya’da büyük kriz

■ Rus hükümeti dün üç sürpriz karar açıkladı. Rus parası rubleyi koruma duvarı indirildi, dış borç ödemeleri 90 gün durduruldu, yabancı yatırımcıların Rus borsasına bir yıldan az yatırım yapması kısıtlandı.

■ Kararlar Rusya’da piyasaları felç etti. Borsada bir süre işlem yapılamadı. Gecelik faizler yüzde 250’ye fırladı. Dün Moskova’ya gelen IMF heyetiyle görüşmeler başladı. **7’de**

Küresel Krizler (Milliyet. *Rusya’da Büyük Kriz*. 18 Ağustos 1998: 1).

ülkelerinde %0,09 gibi düşük bir büyüme hızı var iken Afrika’da küçülme yaşanıyordu.

Tablo 45. Seçilmiş Ülke, Bölge ve Gelir Gruplarındaki Kişi Başı Gelir Değişimleri, 1970–2000 (%)

Ülkeler	1970–1979	1980–1989	1990–1999
Dünya	2,05	1,25	1,25
Yüksek Gelirli Ülkeler	2,77	2,21	1,81
Üst-Orta Gelirli Ülkeler	3,95	1,82	3,10
Alt-Orta Gelirli Ülkeler	1,88	1,09	2,02
Düşük Gelirli Ülkeler	-0,07	-0,52	-0,33
Latin Amerika ve Karayipler	3,57	0,09	1,12
Euro Bölgesi	3,26	1,99	1,82
Ortadoğu ve Kuzey Afrika	5,45	-2,87	1,83
Sahra-Altı Afrika	1,34	-1,35	-0,68
Doğu Asya ve Pasifik	2,88	3,66	3,02
Amerika	2,16	2,17	1,96
Almanya	3,24	1,87	1,74
Fransa	3,41	1,80	1,54
İngiltere	2,49	2,51	2,00
Güney Kore	8,62	7,55	6,29
Türkiye	2,44	1,93	2,24

Kaynak: Mitchell (1998), Madison (2001), Dünya Bankası World Development Indicators (2023) verilerinden derlenmiştir.

Tablo 46’da büyüme işsizlik sarmalındaki gelişmekte olan ülkelerde genellikle yüksek enflasyon oranları bulunduğu görülmektedir. Örneğin 1980 ve 1989 döneminde krizler ile baş etmeye çalışan Latin Amerika’da ortalama enflasyon %10 civarındadır. Bu dönemde gelişmekte olan ülkeler yüksek enflasyonla mücadele etmek zorunda kalmış ve bu durum ekonomik istikrar çabalarını zora sokmuştur. 1980–2000 yılları arasında ekonomik performans bakımından dünya genelinde keskin fark-

Devalüasyon ve Krizler (Milliyet. Virüs Latin Amerika’da. 22 Ağustos 1998:7).

lılıklar ortaya çıkmıştır. Gelişmiş ülkeler, düşük enflasyon ve istikrarlı büyüme ile ön plana çıkarken gelişmekte olan ülkeler daha yüksek ama istikrarsız büyüme oranları ve yüksek enflasyon ile tanımlanmıştır. Özellikle Afrika ve bazı alt bölgeler, bu dönemde ekonomik büyüme bakımından geride kalmış ve bu durum küresel ekonomik kalkınmada büyük bir dengesizliğe neden olmuştur. Bu tip ülkeler yüksek enflasyonun yanı sıra faiz oranlarını yüksek tutarak ihtiyaç duydukları sermaye akımlarını kendi ülkelerine çekmeye çalışmışlardır. Sabit döviz kuru yapısı sayesinde riskin düşük gibi durduğu bu ülkelerde döviz girişi, tüketim, kamu açıkları ve artan ithalat sonrası ortaya çıkan devalüasyon beklentileri ve kur oynaklıkları Asya ve Rusya krizlerinde olduğu gibi bu ülkeleri de 1994 ve 1998 yıllarında krizlere sürüklemiştir (Ongun, 2012).

Tablo 46. Seçilmiş Ülke, Bölge ve Gelir Gruplarındaki Ortalama Enflasyon Oranı, 1980–2000 (%)

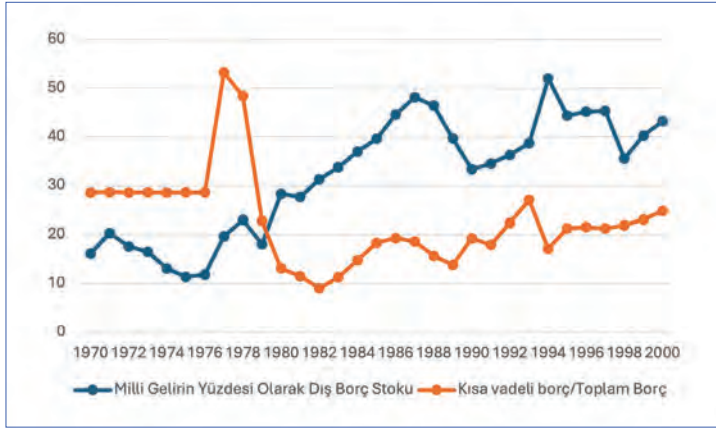
Ülkeler	1981–1989	1990–2000
Dünya	7,97	7,13
Yüksek Gelirli Ülkeler	5,97	3,50
Üst-orta Gelirli Ülkeler	10,62	11,66
Alt-orta Gelirli Ülkeler	9,71	9,27
Düşük Gelirli Ülkeler	9,12	9,52
Latin Amerika ve Karayipler	10,81	10,67
Euro Bölgesi	6,10	3,59
Ortadoğu ve Kuzey Afrika	6,74	5,83
Sahra-altı Afrika	9,69	9,99
Doğu Asya ve Pasifik	6,32	5,24
Amerika	4,66	3,00
Almanya	2,61	2,55
Fransa	6,69	1,87
İngiltere	5,95	3,62
Güney Kore	6,14	5,73
Türkiye	44,11	77,23

Kaynak: Mitchell (1998), Dünya Bankası World Development Indicators (2023) verilerinden derlenmiştir.

7.2. 1980’den 2000’e Türkiye Ekonomisi: Liberalleşme ve Ekonomik Dönüşümler

1970’li yıllar boyunca ithal ikameci politikalar uygulayan Türkiye henüz uluslararası rekabeti sağlayacak verimlilik seviyesine gelemeyen uluslararası paradigma değişmiştir. İthal ikameci ve içe dönük sanayileşme dönemi boyunca sanayi üretimi teknoloji, ara-malı ve ham madde ithal edebildiği sürece büyümüştür. Ancak önemli ölçüde ihracat kapasitesini artırmadığı için dış ticaret serbestine dayalı politikalar ülkeyi ciddi bir döviz darboğazına sürüklemiştir. Ayrıca 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında ABD ambargosu ile içerde durum iyice zorlaşmıştır. Bu karmaşık iktisadî duruma iç siyasetin sürekli değişken yapısı da eklenince Türkiye için 1970’lerin ikinci yarısının pek olumlu bir tablo oluşturmadığı açıktır. Nitekim bu tarihlerde dış borçlanmada artış yaşanmış ve özellikle kısa vadeli dış borç miktarları rezervlerin üç katına kadar çıkmıştır. 1978’de ABD ambargosunun kalkması, devalüasyon ve IMF kredisi ile kısmî rahatlatma yaşanmıştır. Ancak IMF programı tam olarak uygulanamamış ve gelişmekte olan ülkelerin yaşadığı borç krizi ile birleşince Türkiye 1980’lere yaklaşırken tekrar ciddi bir döviz darboğazına girmiştir. 1973 yılında petrol krizinin tetiklediği küresel durgunluğun aşılabilmesi için ABD gelişmekte olan ülkelere düşük faizlerle borçlar vermiş ve küresel talebi canlı tutmaya çalışmıştır. Bir süre işe yarayan bu politika 1980’lere doğru birçok ülkenin borç krizine girmesine neden olmuştur (Sönmez, 2002: 116-121; Kepenek, 2012). Söz konusu süreçte ise Türkiye’de bu borçlardan faydalanarak ithalatını artırmıştır. Şekil 20’de görüldüğü gibi 1970’ten 2000’e doğru gelirken millî gelire oranla borç stoku artarken Türkiye’yi krizlere duyarlı hâle getiren kısa vadeli borç stoku da önemli gelişmeler kaydetmiştir. Bu dönem Türkiye’de de görüldüğü gibi yüksek faizler ve görece sabit kur sisteminin uygulanması açısından sağladığı iyi getiri olanakları ile “sıcak para destekli büyüme dönemi” olarak da isimlendirilmektedir (Sönmez, 2002: 121).

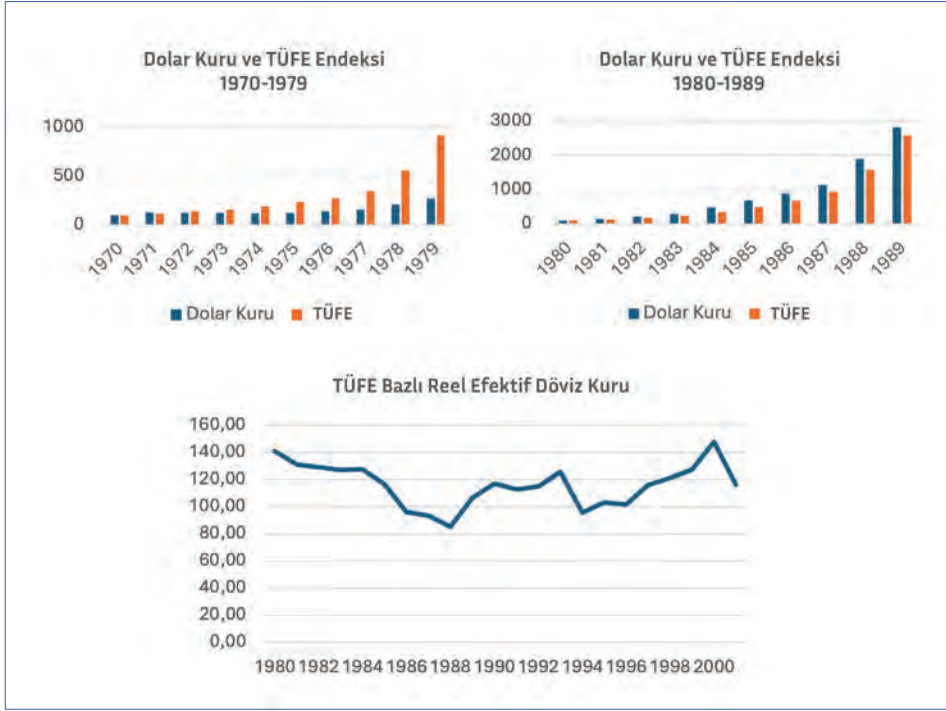
Şekil 20. Türkiye’de Dış Borç Dinamikleri, 1970–2000

Kaynak: Dünya Bankası World Development Indicators (2023) verilerinden derlenmiştir.

Öte taraftan borç elde ederek oluşan sahte refahın geçici olduğunu söylemek gerekmektedir. Borç bu derece yükselirken 24 Ocak 1980 tarihinde alınan kararlar tam da bu konjonktürde ne olursa olsun döviz kazanmak ve uluslararası kuruluşlardan kredi almak için hazırlanmış bir program olarak ortaya çıkmıştır. Bu kararlar ile mevcut iktisadî paradigmadan vazgeçilmiş ve liberal ekonomi modeline geçiş süreci başlatılmıştır. Kararlar her ne kadar Süleyman Demirel başbakanlığındaki hükûmette alınmış olsa da uygulama askerî darbe ile başlamış ve her iki dönemde de başbakanlık müsteşarlığı yapan Turgut Özal tarafından yürütülmüştür. 24 Ocak kararları ilk başlarda sıradan bir istikrar programı olarak algılanmış ve geçici olacağı düşünülmüşse de askerî yönetim, kararları uygulamış ve 1983–1989 yıllarında başbakanlık yapan Turgut Özal ile program kapsamında serbestleşme adımları devam ettirilmiştir. Turgut Özal, Ekim 1989’da cumhurbaşkanlığına aday olmadan Ağustos ayında 32 sayılı *kararname* ile finansal piyasalarda serbestleştirme adımlarını içeren kararnameyi bakanlar kurulundan geçirerek süreci tamamlamıştır (Kepenek, 2012: 191–195).

24 Ocak kararları, IMF ve Dünya Bankasının gelişmekte olan ülkelere tavsiyelerinin bir benzeri konumundaydı. Programın nihai amacı döviz girdisi sağlamak iken bunun gerçekleşmesi için ücretlerin düşürülmesini öneriyordu. Sendikal hareketlerin kuvvetli olması bu aracı etkisizleştiriyordu. Nitekim siyasî partilerin uygulamayacağı politikalar, askerî yönetimle uygulanmıştır (Yenal, 2010). Fiyat kontrolleri, temel mallardaki

Şekil 21. Dolar Kuru, TÜFE Endeksi, TÜFE Bazlı Reel Efektif Döviz Kuru, 1970–2000

Kaynak: TCMB (2023), TÜİK (2023) verileri ile oluşturulmuştur.

1970’li yıllara kadar uygulanan döviz kuru politikası, sabit kur sistemi olmuştur. Bu kambiyo sisteminin Türkiye’deki uygulamasında resmî kur artışı genelde enflasyonun altında kalmakta ve bu durum iç ve dış fiyatlar arasında dengesizliğe yol açmaktaydı. Yaşanan döviz sıkıntısı nedeni ile devalüasyon yapılarak bir süre rahatlatma yaşanıyordu. Bu döngü uzun süre bu şekilde devam etmiştir. 1980’de 24 Ocak kararları ile devalüasyon sonrası kambiyo rejimi hızlıca serbest dalgalanmaya (sık güncelleme) bırakılmıştır. Bu politikayı KİT ürünlerinin fiyatlarına uygulanan baskıların kaldırılması izlemiştir. Ayrıca askerî yönetim, grevleri de yasaklayarak işçi ücretlerinin artırılmasını sağlayan sendikal mekanizmaları devre dışı bırakmıştır. 1980’de uygulanmaya başlanan bu politikaların en önemli ayaklarından biri de finansal baskılama modelini terk etmek olmuştur. Hemen aynı yıl içinde bankaların mevduat ve kredi faizlerine serbestçe karar vermeleri sağlanmıştır. Diğer önemli değişiklik ise ithalat kısıtlamalarının büyük ölçüde kaldırılması ve yıllarca ithal ikamesi amacıyla kısıtlanan ithalatın serbest bırakılmasıdır. Faiz oranlarının serbest

bırakılması, döviz kuru rejiminin değiştirilmesi ve bankacılık sisteminin geliştirilmeye çalışılması 1980’de yaşanan iktisadî paradigma değişikliğinin ilk hedefleri olmuştur. Ayrıca planlı dönem boyunca içe dönük olarak planlanan ve korunan sanayi stratejisi ihracata yönlendirilmiştir. Bu model kamu kesiminin daraltılması ve emek piyasası üzerindeki kontrollerin kaldırılması ile serbest piyasanın işlemlerini hedeflemiştir. 24 Ocak kararları ile başlayan finansal serbestlik politikaları, 1982’de yaşanan bankerler krizi ile sekteye uğramış ve faizlerin kontrolü tekrar TCMB’ye geçmiştir (Yenal, 2010: 131-135).

1980’li yılların başlarında gelişmiş ülkeler enflasyonla mücadele etmek amacıyla faizleri yüksek tutmak zorunda kalmış ve bu durum küresel likiditeyi azaltmıştır. Özellikle hızlı liberalleşmiş olan Latin Amerika ülkeleri bu yıllarda ciddi iktisadî krizler yaşamıştır. 1987 yılı ise hem dünya hem Türkiye için milat sayılabilir. Türkiye bu yılın Nisan ayında Avrupa Topluluğu’na tam üyelik başvurusunda bulunurken Eylül ayında ise referandum yaparak siyasî yasakları kaldırmıştır. Ekim 1987’de ise dünya borsalarında “Kara Pazartesi” olarak anılan çöküş yaşanmış ve dipten dönüş başlamıştır. Bu krizin arkasından piyasa yapısına dair kuralların esnetilmesi yeni iktisadî politika olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Nitekim Türkiye’de 1988’de faiz oranlarının belirlenmesi tekrar serbest bırakılmış ve 1989’da 32 sayılı kararname ile kambiyo rejiminin serbestleşmesi ve sermaye hareketlerinin serbest bırakılması ilgili kararlar alınmıştır. Tüm bu adımlar neticesinde 1990 yılında IMF Türk lirasını konvertibl ilan etmiş ve lira uluslararası bir para hâline gelmiştir. Finansal serbestleşmenin tamamlanması ile yabancı kaynak girişi de hızlanmaya başlamıştır. Nitekim IMF ile 1983 ve 1994 arasında stand-by anlaşması yapılmamıştır. 1980’lerin sonunda SSCB’nin dağılması ve 1990’ların başında yaşanan Körfez Savaşları küresel düzlemde tek kutuplu dünyanın belirginleştiği

yıllardır. Türkiye, 1990’da IMF’nin Türk lirasını konvertibl para ilan etmesi ve Avrupa topluluğuna katılma arzusu ile yönünü belirginleştirmiştir (Kazgan, 1999: 130-145).

İthal ikameci politikaların terk edildiği 1980-89 döneminde ortalama büyüme

Mutfakta yıllık enflasyon yüzde 44.8

1 Ocak 1983'te alınan kararla bir altın markası karşılığı 24 bin 222 TL ile, bugün bu kadar 44.8 milyar TL'ye ulaşmıştır.

12 ocak'ta tüm enflasyon % 24.4 ile rekor kırılmıştır. 1983'te % 44.8'e ulaşmıştır. 1984'te % 54.1'e, 1985'te % 71.1'e, 1986'da % 71.1'e, 1987'de % 71.1'e, 1988'de % 71.1'e, 1989'da % 71.1'e, 1990'da % 71.1'e, 1991'de % 71.1'e, 1992'de % 71.1'e, 1993'te % 71.1'e, 1994'te % 71.1'e, 1995'te % 71.1'e, 1996'da % 71.1'e, 1997'de % 71.1'e, 1998'de % 71.1'e, 1999'da % 71.1'e, 2000'de % 71.1'e, 2001'de % 71.1'e, 2002'de % 71.1'e, 2003'te % 71.1'e, 2004'te % 71.1'e, 2005'te % 71.1'e, 2006'da % 71.1'e, 2007'de % 71.1'e, 2008'de % 71.1'e, 2009'da % 71.1'e, 2010'da % 71.1'e, 2011'de % 71.1'e, 2012'de % 71.1'e, 2013'te % 71.1'e, 2014'te % 71.1'e, 2015'te % 71.1'e, 2016'da % 71.1'e, 2017'de % 71.1'e, 2018'de % 71.1'e, 2019'da % 71.1'e, 2020'de % 71.1'e, 2021'de % 71.1'e, 2022'de % 71.1'e, 2023'te % 71.1'e, 2024'te % 71.1'e, 2025'te % 71.1'e, 2026'da % 71.1'e, 2027'de % 71.1'e, 2028'de % 71.1'e, 2029'da % 71.1'e, 2030'da % 71.1'e, 2031'de % 71.1'e, 2032'de % 71.1'e, 2033'te % 71.1'e, 2034'te % 71.1'e, 2035'te % 71.1'e, 2036'da % 71.1'e, 2037'de % 71.1'e, 2038'de % 71.1'e, 2039'da % 71.1'e, 2040'da % 71.1'e, 2041'de % 71.1'e, 2042'de % 71.1'e, 2043'te % 71.1'e, 2044'te % 71.1'e, 2045'te % 71.1'e, 2046'da % 71.1'e, 2047'de % 71.1'e, 2048'de % 71.1'e, 2049'da % 71.1'e, 2050'da % 71.1'e, 2051'de % 71.1'e, 2052'de % 71.1'e, 2053'te % 71.1'e, 2054'te % 71.1'e, 2055'te % 71.1'e, 2056'da % 71.1'e, 2057'de % 71.1'e, 2058'de % 71.1'e, 2059'da % 71.1'e, 2060'da % 71.1'e, 2061'de % 71.1'e, 2062'de % 71.1'e, 2063'te % 71.1'e, 2064'te % 71.1'e, 2065'te % 71.1'e, 2066'da % 71.1'e, 2067'de % 71.1'e, 2068'de % 71.1'e, 2069'da % 71.1'e, 2070'da % 71.1'e, 2071'de % 71.1'e, 2072'de % 71.1'e, 2073'te % 71.1'e, 2074'te % 71.1'e, 2075'te % 71.1'e, 2076'da % 71.1'e, 2077'de % 71.1'e, 2078'de % 71.1'e, 2079'da % 71.1'e, 2080'da % 71.1'e, 2081'de % 71.1'e, 2082'de % 71.1'e, 2083'te % 71.1'e, 2084'te % 71.1'e, 2085'te % 71.1'e, 2086'da % 71.1'e, 2087'de % 71.1'e, 2088'de % 71.1'e, 2089'da % 71.1'e, 2090'da % 71.1'e, 2091'de % 71.1'e, 2092'de % 71.1'e, 2093'te % 71.1'e, 2094'te % 71.1'e, 2095'te % 71.1'e, 2096'da % 71.1'e, 2097'de % 71.1'e, 2098'de % 71.1'e, 2099'da % 71.1'e, 2100'da % 71.1'e, 2101'de % 71.1'e, 2102'de % 71.1'e, 2103'te % 71.1'e, 2104'te % 71.1'e, 2105'te % 71.1'e, 2106'da % 71.1'e, 2107'de % 71.1'e, 2108'de % 71.1'e, 2109'da % 71.1'e, 2110'da % 71.1'e, 2111'de % 71.1'e, 2112'de % 71.1'e, 2113'te % 71.1'e, 2114'te % 71.1'e, 2115'te % 71.1'e, 2116'da % 71.1'e, 2117'de % 71.1'e, 2118'de % 71.1'e, 2119'da % 71.1'e, 2120'da % 71.1'e, 2121'de % 71.1'e, 2122'de % 71.1'e, 2123'te % 71.1'e, 2124'te % 71.1'e, 2125'te % 71.1'e, 2126'da % 71.1'e, 2127'de % 71.1'e, 2128'de % 71.1'e, 2129'da % 71.1'e, 2130'da % 71.1'e, 2131'de % 71.1'e, 2132'de % 71.1'e, 2133'te % 71.1'e, 2134'te % 71.1'e, 2135'te % 71.1'e, 2136'da % 71.1'e, 2137'de % 71.1'e, 2138'de % 71.1'e, 2139'da % 71.1'e, 2140'da % 71.1'e, 2141'de % 71.1'e, 2142'de % 71.1'e, 2143'te % 71.1'e, 2144'te % 71.1'e, 2145'te % 71.1'e, 2146'da % 71.1'e, 2147'de % 71.1'e, 2148'de % 71.1'e, 2149'da % 71.1'e, 2150'da % 71.1'e, 2151'de % 71.1'e, 2152'de % 71.1'e, 2153'te % 71.1'e, 2154'te % 71.1'e, 2155'te % 71.1'e, 2156'da % 71.1'e, 2157'de % 71.1'e, 2158'de % 71.1'e, 2159'da % 71.1'e, 2160'da % 71.1'e, 2161'de % 71.1'e, 2162'de % 71.1'e, 2163'te % 71.1'e, 2164'te % 71.1'e, 2165'te % 71.1'e, 2166'da % 71.1'e, 2167'de % 71.1'e, 2168'de % 71.1'e, 2169'da % 71.1'e, 2170'da % 71.1'e, 2171'de % 71.1'e, 2172'de % 71.1'e, 2173'te % 71.1'e, 2174'te % 71.1'e, 2175'te % 71.1'e, 2176'da % 71.1'e, 2177'de % 71.1'e, 2178'de % 71.1'e, 2179'da % 71.1'e, 2180'da % 71.1'e, 2181'de % 71.1'e, 2182'de % 71.1'e, 2183'te % 71.1'e, 2184'te % 71.1'e, 2185'te % 71.1'e, 2186'da % 71.1'e, 2187'de % 71.1'e, 2188'de % 71.1'e, 2189'da % 71.1'e, 2190'da % 71.1'e, 2191'de % 71.1'e, 2192'de % 71.1'e, 2193'te % 71.1'e, 2194'te % 71.1'e, 2195'te % 71.1'e, 2196'da % 71.1'e, 2197'de % 71.1'e, 2198'de % 71.1'e, 2199'da % 71.1'e, 2200'da % 71.1'e, 2201'de % 71.1'e, 2202'de % 71.1'e, 2203'te % 71.1'e, 2204'te % 71.1'e, 2205'te % 71.1'e, 2206'da % 71.1'e, 2207'de % 71.1'e, 2208'de % 71.1'e, 2209'da % 71.1'e, 2210'da % 71.1'e, 2211'de % 71.1'e, 2212'de % 71.1'e, 2213'te % 71.1'e, 2214'te % 71.1'e, 2215'te % 71.1'e, 2216'da % 71.1'e, 2217'de % 71.1'e, 2218'de % 71.1'e, 2219'da % 71.1'e, 2220'da % 71.1'e, 2221'de % 71.1'e, 2222'de % 71.1'e, 2223'te % 71.1'e, 2224'te % 71.1'e, 2225'te % 71.1'e, 2226'da % 71.1'e, 2227'de % 71.1'e, 2228'de % 71.1'e, 2229'da % 71.1'e, 2230'da % 71.1'e, 2231'de % 71.1'e, 2232'de % 71.1'e, 2233'te % 71.1'e, 2234'te % 71.1'e, 2235'te % 71.1'e, 2236'da % 71.1'e, 2237'de % 71.1'e, 2238'de % 71.1'e, 2239'da % 71.1'e, 2240'da % 71.1'e, 2241'de % 71.1'e, 2242'de % 71.1'e, 2243'te % 71.1'e, 2244'te % 71.1'e, 2245'te % 71.1'e, 2246'da % 71.1'e, 2247'de % 71.1'e, 2248'de % 71.1'e, 2249'da % 71.1'e, 2250'da % 71.1'e, 2251'de % 71.1'e, 2252'de % 71.1'e, 2253'te % 71.1'e, 2254'te % 71.1'e, 2255'te % 71.1'e, 2256'da % 71.1'e, 2257'de % 71.1'e, 2258'de % 71.1'e, 2259'da % 71.1'e, 2260'da % 71.1'e, 2261'de % 71.1'e, 2262'de % 71.1'e, 2263'te % 71.1'e, 2264'te % 71.1'e, 2265'te % 71.1'e, 2266'da % 71.1'e, 2267'de % 71.1'e, 2268'de % 71.1'e, 2269'da % 71.1'e, 2270'da % 71.1'e, 2271'de % 71.1'e, 2272'de % 71.1'e, 2273'te % 71.1'e, 2274'te % 71.1'e, 2275'te % 71.1'e, 2276'da % 71.1'e, 2277'de % 71.1'e, 2278'de % 71.1'e, 2279'da % 71.1'e, 2280'da % 71.1'e, 2281'de % 71.1'e, 2282'de % 71.1'e, 2283'te % 71.1'e, 2284'te % 71.1'e, 2285'te % 71.1'e, 2286'da % 71.1'e, 2287'de % 71.1'e, 2288'de % 71.1'e, 2289'da % 71.1'e, 2290'da % 71.1'e, 2291'de % 71.1'e, 2292'de % 71.1'e, 2293'te % 71.1'e, 2294'te % 71.1'e, 2295'te % 71.1'e, 2296'da % 71.1'e, 2297'de % 71.1'e, 2298'de % 71.1'e, 2299'da % 71.1'e, 2300'da % 71.1'e, 2301'de % 71.1'e, 2302'de % 71.1'e, 2303'te % 71.1'e, 2304'te % 71.1'e, 2305'te % 71.1'e, 2306'da % 71.1'e, 2307'de % 71.1'e, 2308'de % 71.1'e, 2309'da % 71.1'e, 2310'da % 71.1'e, 2311'de % 71.1'e, 2312'de % 71.1'e, 2313'te % 71.1'e, 2314'te % 71.1'e, 2315'te % 71.1'e, 2316'da % 71.1'e, 2317'de % 71.1'e, 2318'de % 71.1'e, 2319'da % 71.1'e, 2320'da % 71.1'e, 2321'de % 71.1'e, 2322'de % 71.1'e, 2323'te % 71.1'e, 2324'te % 71.1'e, 2325'te % 71.1'e, 2326'da % 71.1'e, 2327'de % 71.1'e, 2328'de % 71.1'e, 2329'da % 71.1'e, 2330'da % 71.1'e, 2331'de % 71.1'e, 2332'de % 71.1'e, 2333'te % 71.1'e, 2334'te % 71.1'e, 2335'te % 71.1'e, 2336'da % 71.1'e, 2337'de % 71.1'e, 2338'de % 71.1'e, 2339'da % 71.1'e, 2340'da % 71.1'e, 2341'de % 71.1'e, 2342'de % 71.1'e, 2343'te % 71.1'e, 2344'te % 71.1'e, 2345'te % 71.1'e, 2346'da % 71.1'e, 2347'de % 71.1'e, 2348'de % 71.1'e, 2349'da % 71.1'e, 2350'da % 71.1'e, 2351'de % 71.1'e, 2352'de % 71.1'e, 2353'te % 71.1'e, 2354'te % 71.1'e, 2355'te % 71.1'e, 2356'da % 71.1'e, 2357'de % 71.1'e, 2358'de % 71.1'e, 2359'da % 71.1'e, 2360'da % 71.1'e, 2361'de % 71.1'e, 2362'de % 71.1'e, 2363'te % 71.1'e, 2364'te % 71.1'e, 2365'te % 71.1'e, 2366'da % 71.1'e, 2367'de % 71.1'e, 2368'de % 71.1'e, 2369'da % 71.1'e, 2370'da % 71.1'e, 2371'de % 71.1'e, 2372'de % 71.1'e, 2373'te % 71.1'e, 2374'te % 71.1'e, 2375'te % 71.1'e, 2376'da % 71.1'e, 2377'de % 71.1'e, 2378'de % 71.1'e, 2379'da % 71.1'e, 2380'da % 71.1'e, 2381'de % 71.1'e, 2382'de % 71.1'e, 2383'te % 71.1'e, 2384'te % 71.1'e, 2385'te % 71.1'e, 2386'da % 71.1'e, 2387'de % 71.1'e, 2388'de % 71.1'e, 2389'da % 71.1'e, 2390'da % 71.1'e, 2391'de % 71.1'e, 2392'de % 71.1'e, 2393'te % 71.1'e, 2394'te % 71.1'e, 2395'te % 71.1'e, 2396'da % 71.1'e, 2397'de % 71.1'e, 2398'de % 71.1'e, 2399'da % 71.1'e, 2400'da % 71.1'e, 2401'de % 71.1'e, 2402'de % 71.1'e, 2403'te % 71.1'e, 2404'te % 71.1'e, 2405'te % 71.1'e, 2406'da % 71.1'e, 2407'de % 71.1'e, 2408'de % 71.1'e, 2409'da % 71.1'e, 2410'da % 71.1'e, 2411'de % 71.1'e, 2412'de % 71.1'e, 2413'te % 71.1'e, 2414'te % 71.1'e, 2415'te % 71.1'e, 2416'da % 71.1'e, 2417'de % 71.1'e, 2418'de % 71.1'e, 2419'da % 71.1'e, 2420'da % 71.1'e, 2421'de % 71.1'e, 2422'de % 71.1'e, 2423'te % 71.1'e, 2424'te % 71.1'e, 2425'te % 71.1'e, 2426'da % 71.1'e, 2427'de % 71.1'e, 2428'de % 71.1'e, 2429'da % 71.1'e, 2430'da % 71.1'e, 2431'de % 71.1'e, 2432'de % 71.1'e, 2433'te % 71.1'e, 2434'te % 71.1'e, 2435'te % 71.1'e, 2436'da % 71.1'e, 2437'de % 71.1'e, 2438'de % 71.1'e, 2439'da % 71.1'e, 2440'da % 71.1'e, 2441'de % 71.1'e, 2442'de % 71.1'e, 2443'te % 71.1'e, 2444'te % 71.1'e, 2445'te % 71.1'e, 2446'da % 71.1'e, 2447'de % 71.1'e, 2448'de % 71.1'e, 2449'da % 71.1'e, 2450'da % 71.1'e, 2451'de % 71.1'e, 2452'de % 71.1'e, 2453'te % 71.1'e, 2454'te % 71.1'e, 2455'te % 71.1'e, 2456'da % 71.1'e, 2457'de % 71.1'e, 2458'de % 71.1'e, 2459'da % 71.1'e, 2460'da % 71.1'e, 2461'de % 71.1'e, 2462'de % 71.1'e, 2463'te % 71.1'e, 2464'te % 71.1'e, 2465'te % 71.1'e, 2466'da % 71.1'e, 2467'de % 71.1'e, 2468'de % 71.1'e, 2469'da % 71.1'e, 2470'da % 71.1'e, 2471'de % 71.1'e, 2472'de % 71.1'e, 2473'te % 71.1'e, 2474'te % 71.1'e, 2475'te % 71.1'e, 2476'da % 71.1'e, 2477'de % 71.1'e, 2478'de % 71.1'e, 2479'da % 71.1'e, 2480'da % 71.1'e, 2481'de % 71.1'e, 2482'de % 71.1'e, 2483'te % 71.1'e, 2484'te % 71.1'e, 2485'te % 71.1'e, 2486'da % 71.1'e, 2487'de % 71.1'e, 2488'de % 71.1'e, 2489'da % 71.1'e, 2490'da % 71.1'e, 2491'de % 71.1'e, 2492'de % 71.1'e, 2493'te % 71.1'e, 2494'te % 71.1'e, 2495'te % 71.1'e, 2496'da % 71.1'e, 2497'de % 71.1'e, 2498'de % 71.1'e, 2499'da % 71.1'e, 2500'da % 71.1'e, 2501'de % 71.1'e, 2502'de % 71.1'e, 2503'te % 71.1'e, 2504'te % 71.1'e, 2505'te % 71.1'e, 2506'da % 71.1'e, 2507'de % 71.1'e, 2508'de % 71.1'e, 2509'da % 71.1'e, 2510'da % 71.1'e, 2511'de % 71.1'e, 2512'de % 71.1'e, 2513'te % 71.1'e, 2514'te % 71.1'e, 2515'te % 71.1'e, 2516'da % 71.1'e, 2517'de % 71.1'e, 2518'de % 71.1'e, 2519'da % 71.1'e, 2520'da % 71.1'e, 2521'de % 71.1'e, 2522'de % 71.1'e, 2523'te % 71.1'e, 2524'te % 71.1'e, 2525'te % 71.1'e, 2526'da % 71.1'e, 2527'de % 71.1'e, 2528'de % 71.1'e, 2529'da % 71.1'e, 2530'da % 71.1'e, 2531'de % 71.1'e, 2532'de % 71.1'e, 2533'te % 71.1'e, 2534'te % 71.1'e, 2535'te % 71.1'e, 2536'da % 71.1'e, 2537'de % 71.1'e, 2538'de % 71.1'e, 2539'da % 71.1'e, 2540'da % 71.1'e, 2541'de % 71.1'e, 2542'de % 71.1'e, 2543'te % 71.1'e, 2544'te % 71.1'e, 2545'te % 71.1'e, 2546'da % 71.1'e, 2547'de % 71.1'e, 2548'de % 71.1'e, 2549'da % 71.1'e, 2550'da % 71.1'e, 2551'de % 71.1'e, 2552'de % 71.1'e, 2553'te % 71.1'e, 2554'te % 71.1'e, 2555'te % 71.1'e, 2556'da % 71.1'e, 2557'de % 71.1'e, 2558'de % 71.1'e, 2559'da % 71.1'e, 2560'da % 71.1'e, 2561'de % 71.1'e, 2562'de % 71.1'e, 2563'te % 71.1'e, 2564'te % 71.1'e, 2565'te % 71.1'e, 2566'da % 71.1'e, 2567'de % 71.1'e, 2568'de % 71.1'e, 2569'da % 71.1'e, 2570'da % 71.1'e, 2571'de % 71.1'e, 2572'de % 71.1'e, 2573'te % 71.1'e, 2574'te % 71.1'e, 2575'te % 71.1'e, 2576'da % 71.1'e, 2577'de % 71.1'e, 2578'de % 71.1'e, 2579'da % 71.1'e, 2580'da % 71.1'e, 2581'de % 71.1'e, 2582'de % 71.1'e, 2583'te % 71.1'e, 2584'te % 71.1'e, 2585'te % 71.1'e, 2586'da % 71.1'e, 2587'de % 71.1'e, 2588'de % 71.1'e, 2589'da % 71.1'e, 2590'da % 71.1'e, 2591'de % 71.1'e, 2592'de % 71.1'e, 2593'te % 71.1'e, 2594'te % 71.1'e, 2595'te % 71.1'e, 2596'da % 71.1'e, 2597'de % 71.1'e, 2598'de % 71.1'e, 2599'da % 71.1'e, 2600'da % 71.1'e, 2601'de % 71.1'e, 2602'de % 71.1'e, 2603'te % 71.1'e, 2604'te % 71.1'e, 2605'te % 71.1'e, 2606'da % 71.1'e, 2607'de % 71.1'e, 2608'de % 71.1'e, 2609'da % 71.1'e, 2610'da % 71.1'e, 2611'de % 71.1'e, 2612'de % 71.1'e, 2613'te % 71.1'e, 2614'te % 71.1'e, 2615'te % 71.1'e, 2616'da % 71.1'e, 2617'de % 71.1'e, 2618'de % 71.1'e, 2619'da % 71.1'e, 2620'da % 71.1'e, 2621'de % 71.1'e, 2622'de % 71.1'e, 2623'te % 71.1'e, 2624'te % 71.1'e, 2625'te % 71.1'e, 2626'da % 71.1'e, 2627'de % 71.1'e, 2628'de % 71.1'e, 2629'da % 71.1'e, 2630'da % 71.1'e, 2631'de % 71.1'e, 2632'de % 71.1'e, 2633'te % 71.1'e, 2634'te % 71.1'e, 2635'te % 71.1'e, 2636'da % 71.1'e, 2637'de % 71.1'e, 2638'de % 71.1'e, 2639'da % 71.1'e, 2640'da % 71.1'e, 2641'de % 71.1'e, 2642'de % 71.1'e, 2643'te % 71.1'e, 2644'te % 71.1'e, 2645'te % 71.1'e, 2646'da % 71.1'e, 2647'de % 71.1'e, 2648'de % 71.1'e, 2649'da % 71.1'e, 2650'da % 71.1'e, 2651'de % 71.1'e, 2652'de % 71.1'e, 2653'te % 71.1'e, 2654'te % 71.1'e, 2655'te % 71.1'e, 2656'da % 71.1'e, 2657'de % 71.1'e, 2658'de % 71.1'e, 2659'da % 71.1'e, 2660'da % 71.1'e, 2661'de % 71.1'e, 2662'de % 71.1'e, 2663'te % 71.1'e, 2664'te % 71.1'e, 2665'te % 71.1'e, 2666'da % 71.1'e, 2667'de % 71.1'e, 2668'de % 71.1'e, 2669'da % 71.1'e, 2670'da % 71.1'e, 2671'de % 71.1'e, 2672'de % 71.1'e, 2673'te % 71.1'e, 2674'te % 71.1'e, 2675'te % 71.1'e, 2676'da % 71.1'e, 2677'de % 71.1'e, 2678'de % 71.1'e, 2679'da % 71.1'e, 2680'da % 71.1'e, 2681'de % 71.1'e, 2682'de % 71.1'e, 2683'te % 71.1'e, 2684'te % 71.1'e, 2685'te % 71.1'e, 2686'da % 71.1'e, 2687'de % 71.1'e, 2688'de % 71.1'e, 2689'da % 71.1'e, 2690'da % 71.1'e, 2691'de % 71.1'e, 2692'de % 71.1'e, 2693'te % 71.1'e, 2694'te % 71.1'e, 2695'te % 71.1'e, 2696'da % 71.1'e, 2697'de % 71.1'e, 2698'de % 71.1'e, 2699'da % 71.1'e, 2700'da % 71.1'e, 2701'de % 71.1'e, 2702'de % 71.1'e, 2703'te % 71.1'e, 2704'te % 71.1'e, 2705'te % 71.1'e, 2706'da % 71.1'e, 2707'de % 71.1'e, 2708'de % 71.1'e, 2709'da % 71.1'e, 2710'da % 71.1'e, 2711'de % 71.1'e, 2712'de % 71.1'e, 2713'te % 71.1'e, 2714'te % 71.1'e, 2715'te % 71.1'e, 2716'da % 71.1'e, 2717'de % 71.1'e, 2718'de % 71.1'e, 2719'da % 71.1'e, 2720'da % 71.1'e, 2721'de % 71.1'e, 2722'de % 71.1'e, 2723'te % 71.1'e, 2724'te % 71.1'e, 2725'te % 71.1'e, 2726'da % 71.1'e, 2727'de % 71.1'e, 2728'de % 71.1'e, 2729'da % 71.1'e, 2730'da % 71.1'e, 2731'de % 71.1'e, 2732'de % 71.1'e, 2733'te % 71.1'e, 2734'te % 71.1'e, 2735'te % 71.1'e, 2736'da % 71.1'e, 2737'de % 71.1'e, 2738'de % 71.1'e, 2739'da % 71.1'e, 2740'da % 71.1'e, 2741'de % 71.1'e, 2742'de % 71.1'e, 2743'te % 71.1'e, 2744'te % 71.1'e, 2745'te % 71.1'e, 2746'da % 71.1'e, 2747'de % 71.1'e, 2748'de % 71.1'e, 2749'da % 71.1'e, 2750'da % 71.1'e, 2751'de % 71.1'e, 2752'de % 71.1'e, 2753'te % 71.1'e, 2754'te % 71.1'e, 2755'te % 71.1'e, 2756'da % 71.1'e, 2757'de % 71.1'e, 2758'de % 71.1'e, 2759'da % 71.1'e, 2760'da % 71.1'e, 2761'de % 71.1'e, 2762'de % 71.1'e, 2763'te % 71.1'e, 2764'te % 71.1'e, 2765'te % 71.1'e, 2766'da % 71.1'e, 2767'de % 71.1'e, 2768'de % 71.1'e, 2769'da % 71.1'e, 2770'da % 71.1'e, 2771'de % 71.1'e, 2772'de % 71.1'e, 2773'te % 71.1'e, 2774'te % 71.1'e, 2775'te % 71.1'e, 2776'da % 71.1'e, 2777'de % 71.1'e, 2778'de % 71.1'e, 2779'da % 71.1'e, 2780'da % 71.1'e, 2781'de % 71.1'e, 2782'de % 71.1'e, 2783'te % 71.1'e, 2784'te % 71.1'e, 2785'te % 71.1'e, 2786'da % 71.1'e, 2787'de % 71.1'e, 2788'de % 71.1'e, 2789'da % 71.1'e, 2790'da % 71.1'e, 2791'de % 71.1'e, 2792'de % 71.1'e, 2793'te % 71.1'e, 2794'te % 71.1'e, 2795'te % 71.1'e, 2796'da % 71.1'e, 2797'de %

hızı önceki on yıla benzer şekilde gerçekleşmiştir. Tablo 47’de görüldüğü gibi sabit fiyatlarla kişi başına GSYH (KBGSYH) önemli artışlar yaşanmıştır. 1960–80 planlı kalkınma döneminde kişi başına GSYH Türkiye’de %64 artış göstermişken Dünya Bankası sınıflandırmasına göre orta-üst gelir grubunun geliri %95 oranında artmıştır. Benzer bir karşılaştırmayı 1980–89 dönemi için yaptığımızda Türkiye’de kişi başına gelir %26 artarken orta-üst gelir grubunun ortalama kişi başına geliri %16 artmıştır. Bu açıdan ihracat destekli büyüme sürecinin bir miktar sınıfta kaldığını iddia etmek yanlış olmayacaktır. Ancak Türkiye’nin kendi ligindeki ülkelere daha iyi performans gösterdiğini de belirtmek gerekmektedir (Bkz. Tablo 45).

Tablo 47. Temel İktisadî Göstergeler, 1970–1989

	Büyüme (%)	KBGSYH (Dolar) Sabit Fiyatlarla	TÜFE (%)	Dış Ticaret/GSMH (%)
1970–79 ort.	4,70	3818	25,33	10,97
1980	–2,45	3931	101,40	15,53
1981	4,86	4041	34,00	19,18
1982	3,56	4096	28,40	22,43
1983	4,97	4202	31,40	24,35
1984	6,71	4383	48,40	29,51
1985	4,24	4469	45,00	28,49
1986	7,01	4683	34,60	24,38
1987	9,49	5025	38,90	28,26
1988	2,32	5040	73,70	28,86
1989	0,29	4957	63,30	25,46
1980–89 ort.	4,10	4482	49,91	24,64

Kaynak: Yenal (2010), Dünya Bankası World Development Indicators (2023)’tan derlenmiştir.

İlgili dönemin bütçe süreçleri değerlendirildiğinde ise 1980’li yıllarda kamu harcama ve gelirlerinin önemli bir kısmının bütçe dışı fonlara aktarılmış olduğu görülmektedir. 1990’da bütçe giderlerinin üçte birini fon giderleri oluşturmakta ve bu giderler GSMH’nin %10’una yakın bir seviyeye ulaşmaktaydı. Bütçe dışı fonlar sayesinde kamu bütçesinden hiçbir denetime tabi olmadan istenen aktarımlar yapılabilirdi. Bu sayede yatırımlarda hukukî ve bürokratik engellere takılmadan esneklik sağlandığı vurgulanıyordu (Şahin, 2016).

1990'lar ise Türkiye'nin hem sıcak para ve ticaret serbestisi ile imtihan olduğu yıllar hem de siyasî arenada ciddi istikrarsızlıkların olduğu zamanlar olmuştur. Yüksek enflasyon ve sürekli devalüasyon gerektiren döviz krizleri nedeni ile dolarizasyon artmıştır. 1980'li yılların ikinci yarısında enflasyon hızlanmış, kamu yatırımları azalırken bütçe açığı artmaya başlamıştır. Döviz kurlarında ve faiz oranlarındaki serbestliğin sağladığı döviz akışı ile dış ticaret açığı da yükselmiştir. İç ve dış finansal serbesti nedeniyle 1980 öncesi yaşanan ânî krizler ve devalüasyonlar yerlerini sürekli buhranlara bırakmıştır. Bu dönemde bütçe ve dış ticaret açıkları serbest finansal piyasaların sağladığı imkânlarla kapatılıyor; borcun artması, ekonomik büyüme sağlandığı sürece sorun olarak görülüyordu. %50'lerin üzerinde oluşan ve kanıksanan enflasyon ve sürekli hâle gelen dış açık, dolarizasyonu artırırken endeksleme nedeniyle enflasyonu da katılaştırıyordu. 1980 sonrası ihracat odaklı ekonomik serbestleşme politikalarında ilk 10 yıl ticarî serbestinin sağlandığı yıllardı. Finansal serbestleşme ise finansal kurumların gelişmesi, hukukî altyapı hazırlıkları nedeniyle 1989'da ancak tamamlanabilmiştir. 1989 sonrası dış finansman kaynaklarındaki giriş hızlanmıştır (Şahin, 2016: 205-212). Tablo 47'den görüldüğü gibi dış ticaret açıklarının milli gelire oranları sürekli büyüme kaydetmiştir. Örneğin 1987 yılı Kasım ayında ithalat %55,5 artışla toplamda 12 milyar dolar ile bir önceki yıl toplamında göre rekor düzeyde artış yaşanmıştır (Cumhuriyet, İthalat Patladı, 29 Aralık 1987: 9).

Döviz Yetersizliği (Cumhuriyet. *Döviz Çıkmazının İthal Mallara Fiyat Baskısı*. 31 Ocak 1990: 9).

1980 yılından sonra sürekli düşen reel efektif döviz kuru 1988 yılından itibaren yükselmeye başlamıştır (Bkz. Şekil 21). Dış finansman girişindeki hızlanma, döviz açığı sorununu hafifletmiştir. Ancak değerlendirilen Türk lirası sebebiyle ithalat artmaya başlamıştır. Nitekim biriken sorunlar Ocak 1994 tarihinde yabancı çıkışı ve sonrasında likidite fazlasının piyasadan çekilememesi ve dövize hücum ile kriz çıkmıştır. Hazine vadesi gelen borçları yenileyememiştir. Kısa vadeli faiz oranları

nın aşırı yükselmesi ve döviz kurunun fırlaması ile süregelen bunalım ise büyümüştür. Döviz kuru bir günde %70 oranında tekrar artmıştır. Bu artış yılbaşına doğru %120’leri bulmuştur. Temmuz 1994 yılında IMF ile tekrar stand-by anlaşması yapılmıştır. Bu, 1983 yılından beri yapılan ilk anlaşma olmuştur (Şahin, 2016: 210-212).

Anlaşmada desteklerin bir kısmı için bütçe performans şartı koşulmuş ve KİT’lerin bütçe dışı borçlanma imkânları kısıtlanmıştır. 1994 yılında ABD merkez bankası, ekonomisindeki aşırı ısınma nedeniyle faizi artırmaya başlamıştır. İlk artırım Şubat ayında yapılmıştır. Sene başında 3 olan faiz oranı 1995’te 6’ya ulaşmıştı. Türkiye yabancı sermaye çıkışını erken yaşayarak krizi 1994 baharında atlatsa da aynı senenin sonunda Meksika başta olmak üzere birçok gelişmekte olan ülkede yabancı sermaye çıkışlı ciddi krizler yaşanmıştır. “5 Nisan Kararları” olarak isimlendirilen iktisadî kararlar, en az 24 Ocak 1980’de alınan kararlar kadar önemlidirler. Bu kararlar kapsamında kamu açıkları, döviz kurunun reel değeri ve reel ücretlerin artması konularına değinilmiştir. Kasım 1988’de faiz oranları serbest piyasaya bırakılmıştı. Böylece kamu, piyasa faizi civarında borçlanmaya başlamıştı. Ağustos 1989’da ise 32 sayılı kararname ile kambiyo rejimi ve yabancı sermaye hareketlerine serbesti tanınmıştı. Kamunun piyasa faizinden borçlanması ve borç çevirmesi ile kamu borçları hızla katlanmıştır. Serbest finansal hareketler vasıtası ile de dış sermaye Türkiye’ye girerek döviz kurunun enflasyonun altında arttığı bir durum oluşturmuştur. Ayrıca döviz girişi dış ticaret açığını da sürekli artırmıştır (Kazgan, 1999: 130-145).

EKONOMİ

İthalat patladı

İthalat geçen ayda yüzde 33,3 artışla 1 milyar 592 milyar doları çıkararak 1112 zammından rekoruna ulaştı. Geçen ay ihracat da 1,1 milyar dolar olarak gerçekleşti.

Aylar	İhracat		İthalat	
	1988	1989	1988	1989
Ocak	629,3	625,8	1.072,1	980,6
Şubat	631,2	625,0	877,8	996,9
Mart	629,8	708,1	941,8	981,3
Nisan	562,3	702,1	855,7	1.084,0
Mayıs	658,3	876,6	851,2	981,5
Haziran	676,2	729,7	833,0	983,8
Temmuz	667,7	842,8	883,8	1.223,7
Ağustos	571,8	854,8	900,9	999,0
Eylül	670,9	1.064,5	943,6	1.264,8
Ekim	688,0	1.074,8	901,7	1.262,7
TOPLAM	6.501,8	8.980,9	10.023,6	12.385,6

Döviz çıkmasının ithal mallara fiyat baskısı

İthalat Patlaması (Cumhuriyet. *İthalat Patladı.* 29 Aralık 1987: 9).

5 Nisan kararlarında belirtilen 3 temel sorunu Tablo 48’deki veriler de teyit etmektedir. 1980 sonrası kamu teşvikleri ile ihracatın artırılmaya çalışıldığı dönemde bu politikaya destek veren en önemli unsur reel ücretlerin baskılanması olmuştur. Bu amaçla sendikal faaliyetler uzun süre yasaklanmış ve 1988’e kadar reel ücretlerde neredeyse %40’a düşmüştür (Taymaz v.d., 2014: 3). 1987 yılının sonunda 1980 darbesi ile siyaset sağı getirilen siyasetçilerin durumu için referandum yapılmış ve yasaklar

5 Nisan 1994’te yapılan açıklamalar ve alınan kararlar sorunun tespiti ve çözüm önerileri bakımından yeterli gözükmemekteydi. Verimsiz destek ve sübvansiyonlar kaldırılacak, KİT ürünlerinin fiyatları piyasa fiyatına çekilecek ve sürekli zarar eden kamu şirketleri özelleştirilecekti. Ancak kararlar tam olarak uygulanamamış, kamu borçları azaltılamamış ve vergi gelirlerinin neredeyse tamamının faiz ödemelerinde kullanıldığı yapı düzeltilememiştir. Nitekim 1994’te IMF ile yapılan stand-by gereğince alınması gereken desteğin son iki taksiti, bütçe ve parasal performans kriterleri sağlanmadığı için ödenmemiştir (Kazgan, 1999).

Tablo 49’dan takip edilebileceği gibi kamu borçlanma gereği, 1988 sonrası sürekli artmıştır. Tansu Çiller başkanlığındaki hükûmetin 1994 krizi sonrası aldığı tedbirler yetersiz kalmış ve 1990’lar boyunca borçlanma ihtiyacı yüksek seyretmiştir. Bütçe ise bu dönem boyunca sürekli açık vermiş, borç stoku faiz ödemelerini artırdığı için giderek açık büyümüştür. Kamunun yaptığı faiz ödemeleri 1990’ların sonunda GSMH’nin %10’unu aşan seviyelere ulaşmıştır. Kriz ve düşük vergileme kapasitesi altında, borç stokunun çevrilebilmesi için konsolidasyon seçeneğinin ilgili dönem içerisinde sıklıkla dile getirildiğini belirtmek gerekmektedir (Cumhuriyet, Borç Freni Patladı, 31 Ocak 1995: 8). Tablo 49’dan görülebileceği gibi 1994 sonrasında faiz ödemelerinin millî gelir içindeki payının %13,7’ye kadar yükselmesi ortaya çıkan büyük kamu borç yükünün meydana getirdiği sorunu göz önüne sermektedir.

‘5 NİSAN’DAN KİME NE ÇIKTI?

İSÇİ - MEMUR

Faiz oranlarının son gün 400 binde 100’e düşürülmesi 1994’te çalışan memurlar için önemli bir başarıydı. Memurların faiz oranları 1994’te 100 binde 100’den 100 binde 100’e düşürüldü. Memurların faiz oranları 1994’te 100 binde 100’den 100 binde 100’e düşürüldü. Memurların faiz oranları 1994’te 100 binde 100’den 100 binde 100’e düşürüldü.

EMEKLİLER

Özellikle emekliler için faiz oranlarının düşürülmesi önemli bir başarıydı. Emeklilerin faiz oranları 1994’te 100 binde 100’den 100 binde 100’e düşürüldü. Emeklilerin faiz oranları 1994’te 100 binde 100’den 100 binde 100’e düşürüldü.

TASARRUF

Serbestçe tahvil tasarrufu yapmak isteyenlerin faiz oranları 1994’te 100 binde 100’den 100 binde 100’e düşürüldü. Tasarruf yapanların faiz oranları 1994’te 100 binde 100’den 100 binde 100’e düşürüldü.

KAPAT

Kapalı teklisler belirlemedi

Dolar 33 bin lira

Türk Lirası doları karşı bir günde yüzde 38,9 devalüe edildi

ZAM FIRTINASI

AKARYAKIT: İstanbul’da akaryakıt fiyatları 10-15 kuruş arttı. İstanbul’da akaryakıt fiyatları 10-15 kuruş arttı.

Ürün	Eski	Yeni	Eski	Yeni	Eski	Yeni
Şişir	6.467	17.181	9.473	17.063	9.429	17.025
Normal	8.557	15.536	8.562	15.431	8.515	15.375
Motorsil	6.202	10.948	6.323	11.064	6.274	10.991
Tupçar					85.000-124.000	(12 kilitli)

TEKEL ÜRÜNLERİ: Yeni ve ihmal edilen ve sevgiye olan yüzde 17 - 100

Ürün	Eski	Yeni	Artış (%)
Maltan, Samsun/Ordu	6.000	11.500	91
Tokat 2000, Karsan	18.000	30.000	67
Samsun, Rize/Ordu, Kars	21.250	40.000	89
Yeni (2000-01)	40.000	115.000	81
İhmal edilen	175.000	300.000	100
Karlı (Samsun/Ordu)	18.000	32.000	77
Carnel (Ordu)	20.000	32.000	60

20 YILIN Hisseli aylık (Eski) 48.500 (Yeni) 63.500
5 YILIN Hisseli aylık (Eski) 48.500 (Yeni) 102.000
10 YILIN Hisseli aylık (Eski) 48.500 (Yeni) 14.700
15 YILIN Hisseli aylık (Eski) 48.500 (Yeni) 1.000

İYİ VE YAPILDI: İYİ ve YAPILDI % 48,7 - 33,9 arasında olan, İstanbul’da Ankara 1,5 milyon kişi, İzmir 1 milyon kişi, 12 bin kişi oldu.

Kriz ve Zamlar (Milliyet, 5 Nisan’dan Kime Ne Çıktı? 6 Nisan 1994: 1).

Tablo 49. Kamu Bütçe Dinamikleri, 1988–1999 (%)

	Kamu Borçlanma Gereği /GSMH	Bütçe Açığı/GSMH	Faiz Ödemeleri/GSMH
1988	4,8	-3	3,8
1989	5,2	-3,3	3,6
1990	7,4	-3,1	3,5
1991	10,3	-5,3	3,8
1992	10,6	-4,3	3,7
1993	12,1	-6,7	5,8
1994	7,9	-3,9	7,7
1995	5,4	-4	7,3
1996	9,6	-8,8	10
1997	7,7	-7,6	7,7
1998	9,4	-7,3	11,5
1999	15,6	-11,9	13,7

Kaynaklar: Köse ve Yeldan (1998), DPT (2001).

1990'lı yıllar Körfez Savaşı ile başlamış, 1993'te Cumhurbaşkanı Turgut Özal vefat etmiş, 1990–2000 arası Mesut Yılmaz, Necmettin Erbakan, Erdal İnönü gibi farklı görüşlere sahip partilere mensup siyasîlerin başkanlık ettiği çok sayıda koalisyon tipi hükûmet kurulmuştur. Aynı süreçte 28 Şubat 1997'deki Milli Güvenlik Kurulu toplantısının dönüm noktası olduğu asker ve hükûmet arasındaki gerginlikler, yapılan baskılar ve alınan kararlar politik ve ekonomik istikrarsızlıkları büyötmüştü. 1999 yılında ise siyasî istikrarsızlıklara, artan terör olayları eşlik etmiş, Bülent Ecevit başkanlığındaki koalisyon hükûmeti yüksek enflasyon gibi ekonomik sorunlarla boğuşurken ciddi bir yıkıma neden olan Marmara depremi ile karşılaşmıştı. 1990'lara "kayıp yıllar" denmesinin nedeni kişi başına gelirde neredeyse hiç artış yaşanmamasıydı (Pamuk, 2023). 1994 krizi sonrasında lira, dolar karşısında %38,9 oranında devalüe edilmiş ve akaryakıt dahil birçok ürünün fiyatına %100'lere varacak şekilde zam yapılmıştır (Milliyet, 5 Nisan'dan Kime Ne Çıktı?, 6 Nisan 1994: 1). Büyüme hızlı bir şekilde toparlanmaya geçmiş olsa da enflasyon %50–60 bandından %80 üstü düzeylere yerleşmiştir. Kriz sonrası yüksek büyüme oranları da 1998 itibarıyla durmuş artan enflasyon ve düşen büyüme ile stagfasyonist bir süreç başlamıştır.

Tablo 50'den görülebileceği gibi 1990 ve 1999 dönemi büyüme ortalaması 1980 ve 1989 dönemi ortalamasının altında %4 olarak gerçekleşmiştir.

Bu dönemde 1999 krizi ile birlikte ciddi bir daralma süreci ortaya çıkmış ve büyüme %−3,26 olarak gerçekleşmiştir. Aynı şekilde TÜFE ortalama olarak 77,23 olmuş ve ithalatın ihracatı karşılama oranı %60,9 gibi bir orana düşmüştür. Bu süreçte enflasyonist süreci tetikleyen unsurlardan en önemlilerden biri Körfez Savaşı dolayısıyla ortaya çıkan enerji sorunları ve fiyat artışlarıydı. Büyüme ile ortaya çıkan talep genişlemesi, liranın düşük değerli olması, 1995 yılı itibarıyla Gümrük Birliği süreci ve serbest dış ticaret rejimi ile birlikte 2000 yılına gelirken dış ticaret açıkları hızlı bir şekilde artmıştır. Bu açıkların sürdürülelemeyeceğinin ortaya çıkması ve liranın değer kaybedeceği beklentisi ile birlikte yaşanan dövize hücum sonucunda bankalar yâni finans sektörü dahil olmak üzere birçok sektör olumsuz etkilenmiştir. Var olan bütçe ve dış açıklar ile yüksek döviz borçları, ciddi faiz yükselişlerini ve kredi alan firmaların batış sürecini tetiklemiştir. Aynı zamanda artan vergiler, ciddi fiyat artışlarına neden olmuşlardır. Örneğin 1994 krizinde Marmarabank ve YTT Bank’ın faaliyetleri, 1980’li yıllardaki İstanbul Bankası gibi sonlandırılmıştır (Gönenç v.d., 1999; Sönmez, 2002: 128; Pamuk 2012: 285; Yenal, 2013: 157).

Tablo 50. Büyüme ve Dış Ticaret, 1990–2000

	Büyüme (%)	Kişi Başına GSYH	TÜFE	Dış Ticaret/ GSMH (%)	İhr. İth. Karşılama Oranı (%)
1980–89 ort.	4,1	4482,78	49,91	24,64	64,69
1990	9,27	5315,12	60,3	23,37	58,11
1991	0,72	5256,92	65,9	23,06	64,59
1992	5,04	5425,45	70,1	23,7	64,34
1993	7,65	5739,24	66,1	25,04	52,14
1994	−4,67	5376,16	106,3	31,74	77,81
1995	7,88	5702,38	88	33,74	60,59
1996	7,38	6022,83	80,37	36,49	53,23
1997	7,58	6375,21	85,73	38,99	54,08
1998	2,4	6427,29	84,66	35,37	58,74
1999	−3,26	6124,72	64,87	36,27	65,37
1990–99 ort.	4	5776,53	77,23	30,78	60,9

Kaynak: Yenal (2010), Dünya Bankası World Development Indicators (2023), TÜİK (2023).

Not: Kişi Başına GSYH, 2015 sabit fiyatlar ile dolar cinsindendir.

2000 yılına doğru, krizler ve deprem gibi konjonktürel değişimlerin yanı sıra ekonomide ortaya çıkan önemli bir yapısal değişim de sektörel anla-

mıyla istihdam ve üretimin destek güçlerinin değişimi idi. 1923 yılında toplam çalışanların %90'ı tarımda istihdam edilmekte ve nüfusun %75'i ise köylerde yaşamaktaydı. Cumhuriyetin ilk yıllarında tüm ülkedeki traktör sayısının 200 civarında olduğu ve bunların çoğunluğunun Ege ve Çukurova bölgesindeki yabancılara işlettiği çiftliklerde olduğu bilinmekteydi. Tarımda makinalaşma Cumhuriyet'in ilk yıllarında her ne kadar artırılmaya çalışılmış olsa da İkinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla süreç sekteye uğramıştır. Tarımdaki ilk ciddi atılım DP döneminde yapılırken traktör sayısı ciddi miktarda artırılmıştır. Bu durum artan verimin yanında âtıl istihdam da oluşturmuş ve tarımda işsiz kalanlar şehirlere göçmeye başlamıştır (Yenal, 2013; Pamuk, 2023). 1980 sonrasında ise izlenen ihracata dayalı büyüme politikası sürecinde kaydedilen gelişme seviyesi altında tarımda istihdam edilenlerin oranı 1950–1960, 1960–1970 ve 1970–1980 arası geçen her 10 yılda yaklaşık 10, 1980–1990 arası ise 7 puan azalmıştır. Bu açıdan ilgili dönemde tarımsal istihdamın azalarak yerini hizmetler sektörüne bıraktığını söylemek mümkündür. Öyle ki ilgili dönemde hizmetler sektörünün istihdam içerisindeki payı %37,77 olmuştur. Bu dönemde köy nüfusunun payının %41'e düştüğü; İstanbul ve il nüfuslarının oransal olarak artış kaydettiği görülmektedir. Bu değerlendirme ekseninde büyümenin hizmet sektörü odaklı olduğu iddia edilebilir (Bkz. Tablo 51).

Tablo 51. Nüfus ve İstihdam Göstergeleri, 1975–1990

	Nüfus Göstergeleri				İstihdamın Sektörel Dağılımı (%)				
	Türkiye	% artış	İstanbul	% artış	İl-ilçe Nüfusu (%)	Köy Nüfusu (%)	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1975	40.347.719	13,31	3.904.588	29,33	41,8	58,2	58,37	13,96	27,66
1980	44.736.957	10,87	4.741.890	21,44	43,9	56,1	53,24	14,64	32,1
1985	50.664.458	13,24	5.842.985	23,22	53	47	49,37	15,68	34,93
1990	56.473.035	11,46	7.309.190	25,09	59	41	46,87	15,34	37,77

Kaynak: TÜİK (2023) verilerinden derlenmiştir.

Not: % artış 5 yıl öncesine göre değişimi ifade etmektedir.

Benzer şekilde 1990 sonrası için nüfusa dayalı bir değerlendirme yapılırsa Tablo 52 işsizlik oranlarının 1980'de %11,6 iken krizlere rağmen 2000 yılında %6,6 olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan sektörler göre istihdam 1990 sonrasında da eğilimini korumuş; hizmetler sektörünün istihdam içindeki payı 2000 yılına gelindiğinde %47 olmuştur. Tarım

sektörünün payı bu dönemde %34,9’a düşmüştür. Öte taraftan sanayi ise %18,1’e yükselmiştir.

Tablo 52. İşsizlik ve İş Gücü, 1980–2000

	1980	1981–1988	1989	1990–1999	2000
İşgücü	15.619	17.309	19.930	21.331	22.029
İstihdam	13.813	15.430	18.221	19.702	20.578
İşsiz	1.807	1.879	1.709	1.629	1.451
İşsizlik oranı (%)	11,6	10,9	8,6	7,7	6,6
Sektörlere Göre İstihdam (%)					
Tarım	54,9	52,1	47,4	43,4	34,9
Sanayi	13,8	14,9	15,6	16,4	18,1
Hizmetler	31,3	33	37	40,2	47

Kaynak: TCMB (2002).

Özetle 1980 sonrasında Türkiye’de liberal ekonomi politikaları gittikçe artan şekilde benimsenmeye başlanmıştır. Bu açıdan serbest piyasa ekonomisi, dışa açılma ve özelleştirme uygulamaları sıklıkla dile getirilmeye başlanmıştır. Muhtemelen liberal politikaların da etkisiyle 1980–1987 döneminde Türkiye ekonomisinde bir iyileşme ve büyüme süreci yaşanmıştır. Örneğin 1981’de büyümenin %4,4 olduğu ve kilit sektör olan tarımda %1,2’lik büyüme yaşandığını görülmektedir (İstanbul Ticaret Odası Mecmuası, 1 Aralık 1981: 10). Bu paralelde 1980 yılında ihracatta %58, ithalatta ise %38 artış yaşanmıştır. Dış ticaret açığı 2.5 milyar dolardan 3.2 milyar dolara yükselmiştir (İstanbul Ticaret Odası Mecmuası, Aralık 1981:16). Ancak bu dönemde ortaya çıkan büyük dış açıklar ve borçlanma ile kurda dalgalanmalar sonucunda Türkiye ekonomisi kolay fon elde etme imkânını kaybetmiştir. Sonuçta ciddi faiz yükselişleri, devallüasyonlar ve krizlerin ekonomiyi zorladığı görülmüştür. Bu kriz süreçlerinde tekstil, metal eşya, mobilya gibi temel sektörlerin tümünde 1998 itibarıyla ciddi küçülmeler yaşanmıştır. Örneğin 1998’de ilk 3 ayda tekstil sanayinde %0,2; metal sektöründe %2,6; mobilya faaliyetlerinde ise %2,5 gibi büyük oranlarda üretim azalışları gerçekleşmiştir. Öte taraftan ekonomik yapıda özellikle sanayi ve hizmetlerin ön plana çıktığı bir istihdam yapısının varlığı açıktır (Kepenek, 1999: 234; Kepenek ve Yentürk, 2004: 484–504).

7.3. 1980'den 2000'e İstanbul: Kentleşme, Ticaret ve Sektörel Dönüşümler

1980 sonrasında ekonomik politikalar özel sektör ve ihracat odaklı olmuştur. Bu dönemde Marmara bölgesinin millî gelir içindeki payında ciddi yükselişler meydana gelmiştir. Bölgenin 1975'te millî gelir içindeki payı %33,8 iken 1986'da %38,3 olmuştur. Bu yükselişte muhtemelen İstanbul limanının, dış pazar ile ilişkileri ve Türkiye dış ticaretinde 1980 yılındaki ortalama %28'lik payı itici güç oluşturmaktaydı. Ekonomik iyileşmelere örnek olarak 1998 yılında Türkiye'de toplanan gelir ve kurumlar vergisinin %40'ını İstanbul'un karşılamakta olması da gösterilebilir. Aynı şekilde İstanbul'da 1997 yılında 11 milyar dolarlık ihracat yapılmıştır (Gönenç v.d., 1999).

Tablo 53, ihracat ve ithalatın dağılımına dair gümrük noktaları bazında bir değerlendirme sunmaktadır. İlgili tabloda ithalat rakamlarının ihracata göre yüksekliği göze çarpmaktadır. Bu bağlamda İstanbul limanları özelinde dış ticaret açıklarının büyüklüğü görülebilmektedir. Ayrıca en çok ticaretin Halkalı gümrüğünden yapıldığı söylenebilir.

Tablo 53. İstanbul'da İhracatın ve İthalatın Dağılımı, 1997 (Dolar)

	Atatürk Hava Limanı	Yeşilköy Otomotiv İhtisas Gümrüğü	Erenköy Gümrüğü	Halkalı Gümrüğü	Haydarpaşa Çıkış Gümrüğü	Karaköy Yolcu Salonu Gümrüğü	İstanbul Deri Serbest Bölge	Diğer
İhracat	1.707.719	81.900	2.816.492	4.566.165	1.926.169	323.969	--	--
İthalat	4.426.304	956.198	3.076.796	4.602.663	4.423.307	429.452	360.957	107.148

Kaynak: Gönenç v.d. (1999).

İstanbul'un ekonomik resminin sergilenmesi açısından çalışma istatistikleri geniş bir perspektif sağlayabilmektedir. 1997 yılında İstanbul'da tarım alanında 130.322, madencilikte 8.900, imalat sanayinde 834.888, elektrik gaz su sektöründe 10.728, inşaat sektöründe 224.126, ticaret sektöründe 486.177, ulaştırma sektöründe 16.467, mâlî kurumlarda 179.558, toplum hizmetlerinde 456.245 ve diğer sektörlerde 42.443 kişi çalışmaktaydı. Bu rakamlar dikkate alındığında İstanbul'da istihdamın imalat sanayi ağırlıklı olduğu görülmektedir. Tablo 54'te görüldüğü gibi 1980'de İstanbul'da faal olarak çalışma hayatının içindeki nüfus 1.564 iken 1990'da ciddi bir artışla 2.540'a yükselmiştir. Toplam Türkiye'deki faal nüfusun %10'unun

İstanbul’da yer aldığı ve İstanbul’da gittikçe aktif bir emek gücü katılımı olduğu açıktır. Öte taraftan 15 yaş altı çalışan çocuk sayısının %50 civarında artış göstermesi, bazı önemli sosyal sorunların da varlığına işaret etmektedir. Kadın çalışan nüfusu ise 1980 ve 1990 arasında 1.564’ten 2.539’a yükselmiştir. Bu durum İstanbul’un iş gücü içerisinde kadınların önemini de ortaya koymaktadır (Sönmez, 1996; Gönenç, v.d., 1999).

Tablo 54. İstanbul için Çalışma ve Nüfus Göstergeleri, 1980–1990

Yıllar	Faal Nüfus Bin)	Türkiye İçeri-sindeki Pay (%)	Çocuk Çalışanlar (12–14)	Kadın Çalışan-lar	Başka İlde Do-ğanlar (%)	İmalat Sanayii Çalışan Payı (%)	Doku-ma-Tekstil Çalışan Payı (%)	Kimya Çalışan Payı (%)	Metal Çalışan Payı (%)
1980	1.564	8,4	49.230	1.564	—	26,6	35	36	14
1990–1997*	2.540	10,8	79.555	2.539	63	30	40	32	13

Kaynak: Sönmez (1996: 51, 53, 54, 58), İstanbul Külliyyatı (1950–1994, 1998: 669–879).

Not: *İlgili dönem ortalamasıdır.

Tablo 54’te görüldüğü gibi İstanbul’da imalat sanayide istihdam edilen iş gücünün payının 1980’de %26,6 iken 1997’de %30’a yükseldiği görülmektedir. Bu dönemde İstanbul’da imalat, metal eşya, kimya gibi alanlardaki işletmelerin ağırlık kazandığı bilgisi düşünüldüğünde imalat sanayindeki istihdam artışı daha iyi anlaşılabilir. 1980 yılı itibarıyla dokuma ve metal işlerindeki istihdam payları %35 ve 14’tür. 1997 yılına girildiğinde ise tekstil-dokuma alanındaki istihdam %40’a çıkarken metal eşya alanında pay %13’e düşmüştür. Bu açıdan İstanbul’un imalat sanayi-ne yönelişi konusunda durum devam etmekte iken sektörel farklılıkların olduğu görülmektedir. Tekstil dışında istihdam konusunda finans ve ticaret sektörlerinin de artış kaydettiğini belirtmek gereklidir. 1980 yılında istihdamdaki payı %5,2 olan finans sektörü 1990 yılı itibarıyla %7’e yükselmiştir (Sönmez, 1996: 61, 62, 64; Barbaros ve Kozal, 2017: 151).

Tablo 55’te İstanbul’da imalat sanayindeki iş yeri sayısının Türkiye’deki payı görülmektedir. Toplam pay 1978’de %46 iken 1994’te %39’a düşmüştür. Bu dönemde iş yeri sayısı içerisinde dokuma-tekstil, metal ve yatırım alanlarının yüksek payı görülebilmektedir. 1978 yılı itibarıyla dokuma-tekstil ve metal işlerindeki pay %54 iken 1994 yılında %55’e çıkmıştır. İçki-gıda ve kimya alanlarında ise düşüş bulunmaktadır. Bu, İstanbul ekonomisinde tekstil sektörünün gelişiminin 1990’lara doğru önemini gösterirken sektörel değişimlerin varlığına da işaret edebilmektedir.

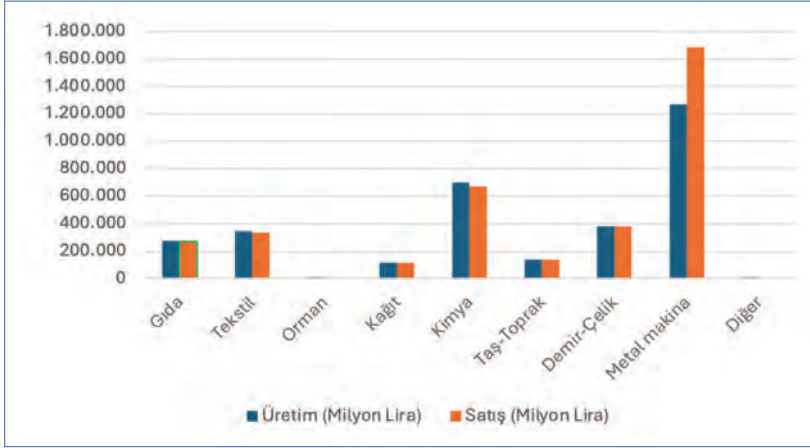
Tablo 55. İstanbul'daki İşletme Sayılarının Türkiye'deki Payı, 1978–1994 (%)

Yıllar	İçki–Gıda	Dokuma–Tekstil	Kimya	Taş–Toprak	Metal	Tüketim	Yatırım	Toplam
1978	20	54	66	27	50	37	54	46
1979	18	54	69	24	53	36	58	47
1980	18	52	60	22	52	34	56	44
1981	21	55	63	22	54	37	58	47
1982	22	57	65	23	51	38	58	47
1983	14	55	57	19	–	–	52	42
1984	13	56	56	19	–	–	52	42
1985	18	56	59	19	–	–	49	42
1986	12	54	53	15	–	–	49	40
1987	13	57	54	15	–	–	49	41
1988	13	59	54	14	–	–	48	41
1989	12	60	53	14	–	–	48	41
1990	11	59	52	13	–	–	49	42
1991	11	59	52	12	–	–	48	41
1992	16	57	52	14	–	–	44	40
1993	15	55	50	12	–	–	44	39
1994	16	55	47	11	–	–	43	39

Kaynak: İstanbul Külliyyatı, 1950–1994 (1998: 669–879).

Üretimdeki paylar incelendiğinde ise 1983 yılında tekstil üretimi tüm imalat sanayi üretiminde %10,27 paya sahipken 1985 yılında %11,11'e yükselmiştir. Toplam içerisinde en büyük payı ise %46,31 ve %41,16 ile tüketim ve ara malı üretimi oluşturmaktaydı. Aynı şekilde ihracat içerisindeki tekstil sektörünün payı 1983'teki %22,68'den %26,29'a yükselmiştir (İstanbul Ticaret Odası Mecmuası, 1 Ocak 1985, sayı 14: 1, 2). Tekstil sektörünün İstanbul'da gelişmiş yapısının, ilgili sektörde ucuz ve kadın iş gücü ihtiyacı ve İstanbul'un nüfusundaki dönemsel hızlı yükseliş ile bağlantılı olması mümkündür (Cumhuriyet, Tekstilde Kozumuz Ucuz İşgücü, Kamburumuz İse Pahalı Elektrik, 20 Ocak 1986: 6). Şekil 22, 1997 yılında imalat sanayi üretim ve satış değerlerini göstermektedir. Bu açıdan metal-makina, kimya ve tekstil sanayinin önemi görülebilmektedir. Diğer bir husus ise 1994 yılında ekonomik krize rağmen imalat sanayi üretim ve satış rakamlarının birbirine yakınlığı nedeniyle sanayinin bir toparlanma yaşamış olabileceğidir. Ancak Türkiye'de krizin etkisi ile sanayi sektöründe genel anlamıyla bir küçülmenin varlığı unutulmamalıdır (Kepenek, 1999: 234).

Şekil 22. İstanbul için Sanayi Üretimi ve Satış Göstergeleri, 1997

Kaynak: Gönenç v.d. (1999).

İstanbul’da finans sektörü gelişirken sermaye piyasası işlemlerinin düzenlenmesi için 1964 ve 1970 yıllarında hazırlanan kanunlar yeterli olamamıştır. 12 Eylül 1980 tarihindeki askerî darbe sonrası oluşturulan Milli Güvenlik Konseyi tarafından 1983 yılındaki seçimlere kadar hükûmet kurma görevi verilen Bülent Ulusu’nun başbakanlığı döneminde 30 Temmuz 1981 Tarihli Resmi Gazete’de yayınlanan 2499 sayılı *Sermaye Piyasası Kanunu* çıkarılmıştır. Bu şekilde İMKB, 1985 yılında faaliyete geçmiş; Cağaloğlu, Karaköy ve İstinye’de bulunan merkezler de işlem

Tekstil (İstanbul Ticaret Odası Mecmuası. *The Textiles Sector In Turkish Economy*. 1 Ocak 1985. sayı 14: 10).

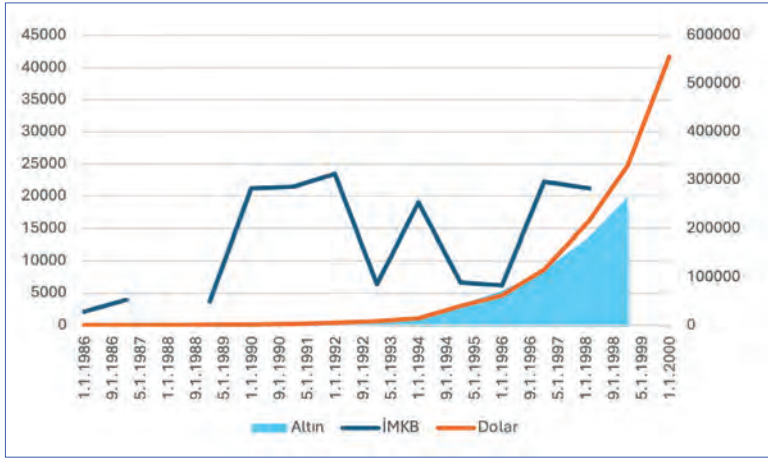
yapmıştır (Yılmaz, 2015: 333, 334). 1986'da işlem gören şirket sayısı 350 iken 1998 yılında bu rakam 724'e yükselmiştir. Borsanın günlük ortalama işlem hacmi 78 trilyon lira olmuştur. Ayrıca altın alım satım işlemleri de 1999 tarihinden itibaren altın borsasında yapılmıştır (Gönenç v.d., 1999).

Şekil 23, yıllık İMKB değişimini, altın ve dolar kurunu göstermektedir. İlgili seyir incelendiğinde 1994 öncesinde borsa dışında ciddi bir dalgalanmanın olmadığı görülmektedir. Öte taraftan 1994 yılındaki krize doğru borsada düşüş eğilimin olduğu ve liranın altın ve dolar karşısında çok ciddi değer kayıpları yaşadığı görülebilmektedir. Aynı şekilde 2000'e doğru benzer bir eğilimle orta çıkan olumsuz etki gözlemlenmektedir. İlgili dönemde faizler krizle birlikte %50'lileri geçmiş iken liradan uzaklaşma ve dolarizasyon eğilimi sonrasında İstanbul'da dolar ve altın ciddi bir getiri sağlamıştır (Cumhuriyet, Ekonomide TL'ye Yeniden Dönüş, 30 Ocak 1994: 9).

İMKB (Cumhuriyet. *İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Açıldı*. 27 Aralık 1985: 6). 1984 yılında İMKB, Menkul Kıymetler Borsaları Hakkındaki Kanun Hükmünde Kararname ile çalışmaya başlamıştır. Cumhuriyet'in kurulması sonrası yeni bir düzenleme ile 1938 yılında üç yıllığına Ankara'ya taşınan Esham ve Tahvilat Borsası, 1941 yılında İstanbul'a dönmüş ve Karaköy'deki Erenhan'da faaliyet göstermiştir. İMKB 2013 tarihinde Borsa İstanbul olarak isim değiştirmiştir.

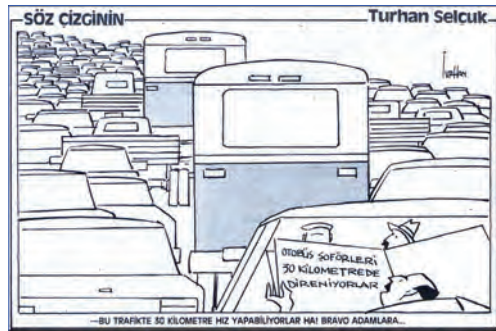
Şekil 23. İMKB’de işlemler, 1986–2000

Kaynak: Borsa, Cumhuriyet ve Milliyet gazetelerinin Ocak ayı tarih verileri kullanılarak elde edilmiştir.

Not: Borsa endeksinin tüm dönem için elde edilememesi nedeniyle bilindik Arçelik vb. şirketlerin borsa fiyat verileri ile ortalama bir endeks oluşturulmuştur. Dolar ve altın ise alış ve satış fiyatlarının ortalamasıdır. Dolar değerleri sağda, diğer değişkenler solda yer alan eksen ile gösterilmektedir.

1990’da ortalama nüfusu 7 milyonu bulan İstanbul’un toplam Türkiye nüfustaki payı %12,9’a ulaşmıştır (Sönmez, 1996: 45, 50; Barbaros ve Kozal, 2017). Tablo 56’da görüldüğü gibi İstanbul’un incelenen dönemde ciddi bir göç aldığı ortadadır. 1997’de İstanbul’da yaşayan kişilerin %63’ü başka ilde doğmuştur (Bkz. Tablo 54). 1950’lilerden beri ciddi göç alan İstanbul nüfusunun 10 yıllık bir dilimde %50 artış göstermesi ciddi nüfus yığılmasının kanıtıdır. 1997 yılında İstanbul’un nüfusunda %4,14’lük yüksek bir artış olduğunu söylemek gerekmektedir. Bu artış hızıyla İstanbul; Antalya, Kocaeli ve Şanlıurfa’dan sonra en yüksek nüfusu artan ildir. Dolayısıyla 1990’a gelindiğinde ciddi bir göçmen çalışan profiline İstanbul’da olduğu görülmektedir. Ancak bu nüfus birikiminin gecekondulaşma ve trafik sorunlarını artıracak da açıktır. Bu açıdan İstanbul’da yoğun bir araç trafiğinin varlığı da kaydedilmiştir. Öyle ki 1986 yılında 443 bin 785 araç trafikte bulunuyordu (Cumhuriyet, İstanbul Araca Boğuldu,

■ Trafik (Milliyet. 26 Şubat 1987: 8).

15 Ocak 1986: 6). Hızlı nüfus artışının diğer bir sonucu olarak 1998’de İstanbul’da 2.5 milyon konut açığı bulunduğu görülmüştür. 1983 ve 1986 yıllarında çıkartılan aflar sonrasında gecekonduların yapımı daha fazla teşvik edilmiştir. Ayrıca 1984’te gecekondulara kat çıkma izni veren yasal düzenleme sonrası gecekonduların apartmanlaşma süreci başlamıştır. Nihayetinde 1998’de nüfusun %55’i gecekondularda yaşamaktaydı (Düzenli, 1998: 64). Bunların sonucu olarak Avcılar, Güngören, Yakacık, Kocasinan, Halkalı gibi gecekondular bölgeleleri oluşmuştur (Sönmez, 1996: 88, 92, 96, 119, 126; Kocaman, 2008).

Tablo 56. İstanbul’da Göç, 1980–2000

	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Net Göç Hızına Göre Sıra	Gecekondular Sayısı (1000)
1975–1980	557.082	268.429	2	120*
1980–1985	576.782	279.184	2	--
1985–1990	995.717	339.040	1	--
1995–2000	920.955	513.507	5	11.000**

Kaynak: Kulin (1967: 633, 66), Sönmez (1996: 88), Arlı (2015), Kocaman (2008: 22, 25, 26, 41),

Not: *1960’lar, ** 1994 yılı istatistiğidir.

Gecekondular ve nüfus yoğunluğu bağlamında ortaya çıkan en önemli ekonomik sonucun sanayinin mekânsal dağılımı olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Öyle ki Zeytinburnu dericilik ve dokuma, Eyüpsultan ise dokuma, tütün-içki ve lastik gibi alanlarda uzman fabrikalara sahipti. Göç ile gelen nüfus ve gecekondular çalışılan yere göre ilgili ilçelerin nüfuslarını arttırıyordu (Sönmez, 1996: 89; Arlı, 2015). Ayrıca konut açığı nedeniyle bu dönemde ciddi bir kira yükselişi görülmüştür. 1986 yılında

İstanbul’da kira artışları, konut kredi faizlerini geçerek %25 ile 40 arasında bir değer almıştır (Arman, 1986: 4).

Şekil 24’ten görülebileceği gibi 1980’li yılların sonu itibarıyla artış hızları veya enflasyon %100’lerin üstüne çıkmıştır. 1980’de en yüksek noktada yer alan İstanbul’da yaşam zorluğu 1985’e kadar ise ciddi bir değişim yaşamamıştır. 1986’dan itibaren fiyatlar-

Kira Artışı (Arman, Deniz. *Koyun Gibi Kiracı*. Milliyet. 4 Eylül 1986: 4).

Bir İsviçre bankasının araştırması:

İstanbul Ucuz, ama fakir

• Nuri ÇOLAKOĞLU - LONDRA

İSVİÇRE'nin en büyük bankalarından birinin yaptığı araştırma, İstanbul'un dünyanın 49 büyük kenti arasında en ucuz, aynı zamanda gelirin en düşük olduğu kentlerden biri olduğunu ortaya koydu.

Union Bank of Switzerland'ın her üç yılda bir dünyaya belli başlı kentlerinde yaptığı bu araştırma "Prices and earnings around the globe - Dünya Fiyatlar ve Kazançlar" adlı bir kitapçık halinde yayımlanıyor. Çeşitli ekonomik verilerin döviz kurları da dikkate alınarak üç dünya indirildiği bu değerlendirilmelerde, Türk lirası bu kadar değer kaybettiği için İstanbul 49 kent arasında ucuzlukta ikinci sırayı alıyor. İstanbul'dan daha ucuz görünen tek

İsviçre'nin en büyük bankalarından olan Union Bank of Switzerland tarafından yapılan araştırmada İstanbul, dünyanın 49 büyük kenti arasında ucuzluk açısından ikinci sırayı aldı, ancak gelirin en düşük olduğu kent seçildi. İstanbul'dan daha ucuz olan tek yer ise Tayland'ın başkenti Bangkok.

Ziraiyat fiyatları "100" sayısına bağlanarak karşılaştırılarda Bangkok'un fiyat endeksi 59, İstanbul 60, Lizbon 61, Atina 82, Paris 92, Londra 100, Hong Kong 139, Los Angeles 141, Şikago 185, Lagos (Nijerya) 195, Tokyo 201, New York 207, Abu Dabi 212.

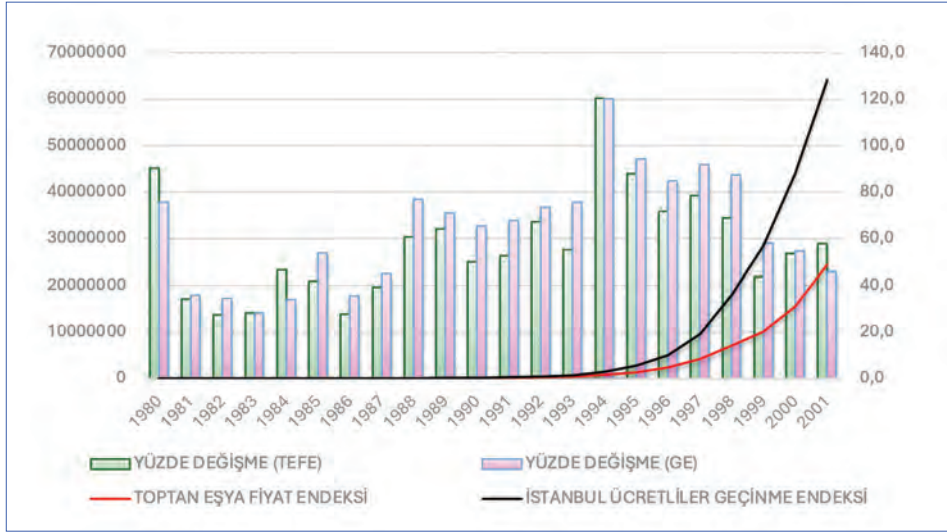
Araştırmaya göre, İstanbul'da 580 dolarla sağlanabilecek mal ve hizmetler için, Bangkok'ta 550, Londra'da 890, Zürih'te 960, Los Angeles'ta 1.290, New York'ta 1.600, Tokyo'da 1.790, Lagos'ta 2.010 dolar gerekiyor.

Belirli bazı mesleklerin gelirlerinin de karşılaştırıldığı araştırmaya göre bir öğretmene yılda İstanbul'da 1.600, New York'ta 29 Bin 200, Bahreyn'de 11 bin 200 dolar maaş alıyor. Doküman sektörünün yıllık maaşı ise, İstanbul'da 1.900, Los Angeles'ta 10 bin 300, Atina ve Hong Kong'da 4 bin 300, Houston'da 12 bin 500 dolar. Bir elektrik mühendisi ise İstanbul'da bir yılda 3 bin 900 dolar alıyor, bu maaş Hong Kong'da 20 bin 900, Los Angeles'ta 25 bin 400, Ciddé'de ise 42 bin 800 dolara karşılık.

Gelir Yetersizliği (Milliyet. *İstanbul Ucuz, Ama Fakir*. 16 Eylül 1985: 2).

daki artışlarda giderek bir yükselme eğilimi bulunmaktadır. Bu açıdan ilgili dönemde fiyatların nerede ise 37 bin kat arttığı ve liranın değerinin eriyerek bol sıfırlı paraların ortaya çıktığı görülmektedir. 1980'li yılların başında yürürlüğe konulan 24 Ocak kararlarının daraltıcı etkilerinin sonucu olarak 1981-1983 yılların enflasyon oranında ciddi bir azalış seyri vardı. Benzer bir düşüş eğilimi 5 Nisan kararlarının devreye sokulduğu 1994 yılı sonrası da görülmektedir. 1987 ve 1991 yıllarını izleyen yıllarda ise ciddi bir yükseliş bulunmaktadır. Bu durumun seçimlerin, örneğin 1987 seçimleri ve uygulanan genişletici para politikalarının sonucu ortaya çıktığını söylemek gerekmektedir (Doğruel ve Doğruel, 2005: 189, 191). 1994 sonrası yaşanan ekonomik krizle fiyatların tepe noktaya ulaştığı görülmektedir. IMF bu dönemde enflasyonist sürecin ödemeler dengesi iyileşmeleri ile bir miktar sınırlandığını iddia etmektedir (Cumhuriyet, 5 Ocak 1986: 9). Sonuçta İstanbul'da seçimlerle birlikte mâlî yapının bozulmasının ardından hayatın zorlaştığını söylemek gerekmektedir. Aynı zamanda döviz kurunda yaşanan artışlar fiyatları tetikleyerek ücretli çalışanlar için İstanbul'u hayat zorluğu olan bir şehre çevirmiştir (Milliyet, *İstanbul Ucuz, Ama Fakir*, 16 Eylül 1985: 2).

Şekil 24. İstanbul için Pahalılık Göstergeleri, 1980–2001 (1963==100)

Kaynak: TÜİK (2014).

Özet olarak bu dönemin ayırt edici özelliklerinden biri İstanbul dâhil Ko-caeli, Sakarya, Bursa, Konya, Kayseri gibi şehirlerde emek yoğun dokuma ve konfeksiyon gibi sektörlerin gelişme kaydetmesiydi. Bu açıdan İstanbul ve çevresinin toplam sanayi içerisindeki payı 1971’de %44,61 iken 1995’te

Galleria Alışveriş Merkezi Tabanlıoğlu Ailesi (SALT Arşiv)
Galleria Alışveriş Merkezi, İstanbul’un Bakırköy ilçesinde 1988 tarihinde açılmıştır. Dükkanlar dâhil pek çok sosyal tesisi de bünyesinde barındırmıştır.

%48,44’e yükselmiştir (Eraydın, 1999: 258-260). Ancak İstanbul ve çevresindeki bu gelişmeye rağmen İstanbul özelinde kimya gibi bazı alanların ağırlığında görece azalış eğilimi bulunmaktadır (İstanbul Külliyyatı, 1950-1994, 1998: 669-879). Ortaya çıkan diğer bir durum da 1970’lerde ilk nüveleri görülen alışveriş merkezi benzeri yapıların, sanayi bölgelerinin ve çarşıların yaygınlaşmasıydı. 1998’e gelirken Türkiye’de bakkal sayısı hızla azalırken hipermarket ve zincir mağaza sayısı 200 bin seviyelerine yükselmiştir. Bu alışveriş noktaları 1989 yılında Galleria’nın kurulması ile alışveriş merkezi biçimine dönüşmüştür (Gönenç v.d., 1999). Organize sanayi bölgeleri ve iş merkezleri ise özellikle küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin dağınık yapısının giderilmesini sağlamıştır. Bu tip yapılar sayesinde yoğunlaşan trafik, sağlıksız koşullara sahip iş yerleri ve nakliye sorunlarının üstesinden gelinmesi amaçlanmıştır. Firmalar, uzaklık nedeniyle ilk başta bu tip yapılarda yer almak istememelerine rağmen bu oluşumlar kısmen de olsa çevre ilçelere yönelimi sağlamıştır. Örneğin İkitelli ve İstanbul Toptancılar Çarşısı-İSTOÇ’a, avantajlarına rağmen esnaf taşınmak istememiştir (Cumhuriyet, Eminönü’nden Ayrılmak İstemiyorlar, 13 Ocak 2002: 6). Ancak şehrin dışında kalan Mecidiyeköy’de 1990’lardan itibaren konutların %60’ı iş yeri hâlini almıştır. Mecidiyeköy iş ve finans merkezi hâline gelmiştir. Bu tip bir gelişme sonrası nüfusu da 2 milyona yaklaşmıştır. Son olarak artan göç ve nüfus ile birlikte bir taraftan özellikle tekstil gibi sektörlerde üretim ve istihdam artışı sağlanırken diğer taraftan sağlıksız bir kentleşme, trafik ve gecekondulaşma süreci hızlanmıştır (Gönenç v.d., 1999).

Araç Sorunu (Cumhuriyet, İstanbul Araca Boğuldu, 15 Ocak 1986: 6).

8. BÖLÜM

“21. YÜZYILDA BÜYÜK DÖNÜŞÜMLER”

Yeni Yüzyıla Girerken Ekonomi

Dr. Sercan Karadoğan

Dünya ekonomisi, 2000–2023 yılları arasında finansal kriz, savaş ve politik çalkantılar ile baş etmek zorunda kalmıştır. Bu kriz ve savaşlara ilave olarak COVID-19 küresel salgını da dünya ekonomisinin yapısını etkilemiş; ülkeleri ulusal ve uluslararası düzeylerde yeni politikalar uygulamaya, önlemler almaya ve iş birlikleri yapmaya zorlamıştır. Ayrıca son yirmi yılda dünya ekonomisi; küreselleşmenin hız kazanması, teknolojik yenilikler, internet ve e-ticaretin yükselişi gibi ekonomiyi güçlendiren olgular ile de şekillenmiştir. Aynı dönem içinde 1970'lere benzer şekilde Arap Baharı devrimleri ve neden oldukları petrol şokları yaşanmıştır. Bu etkiler altında bir yandan ABD ve Çin arasındaki gibi korumacı önlemler yeniden canlanırken diğer yandan otonom robotlar, yapay zekâ, 3D yazıcılar ve elektrik motorları gibi teknolojilerin ortaya çıkışı yeni bir tekno-ekonomik paradigmaya dönüşmüştür (Ghosh, 2018: 170; Meissner, 2024: 260).

Türkiye ekonomisi ise çalkantılarla ve dalgalanmalarla geçen 1980 ve 1990'lardan sonra 2000'li yıllarda dünya ekonomisindeki gelişmelerle paralel olarak yapısal dönüşümler

Finans merkezi için eylem planı hazır

Ekonomi Servisi - İstanbul'un Uluslararası Finans Merkezi (IFM) olmasına ilişkin Strateji ve Eylem Planı Resmi Gazete'de yayımlandı.

Yüksek Planlama Kurulu'nun “İstanbul Uluslararası Finans Merkezi Stratejisi ve Eylem Planı”na göre, İstanbul, öncelikle bölgesel, nihai olarak da küresel finans merkezi olacak. YPK kararında İstanbul Finans Merkezi Eylem Planı'nın bazı konu başlıkları da şöyle belirlendi:

İhtisaslaşma sağlanacak

- Uyuşmazlıkların etkin çözümü için mahkemelerde ihtisaslaşma sağlanacak.
- İstanbul merkezli kurumsal bir tahkim merkezi kurulacak. Merkeze, kurumsal olarak arabuluculuk imkânı sunulacak.
- TBMM Genel Kurulu'nda bulunan tasarılar: Türk Ticaret Kanunu Tasarısı, Türk Borçlar Kanunu Tasarısı ve Hukuk Muhakemeleri Kanunu Tasarısı'nın yasalaştırılması yönünde çalışmalar yapılacaktır.
- Başbakanlık'ta bulunan Genel İdare Usulü Kanunu Tasarısı yasalaştırılacak.
- AB'ye uyumlu yapı için Sermaye Piyasası Kanunu'nda değişiklik yapılacaktır.
- Gayrimenkul yatırım fonu ve girişim sermayesi yatırım fonu gibi yeni ürünlere ilişkin düzenleme yapılacaktır.
- Uluslararası Ödeme ve Takas Sistemleri ile entegrasyon geliştirilecek. Ödeme Sistemleri Kanunu yayımlanacak.
- Devlet iç borçlanma senetlerinin Yatırımcıları Koruma Fonu kapsamına alınması de-

Finansa Yönelim (Cumhuriyet.
Finans Merkezi İçin Eylem Planı
Hazır: 3 Ekim 2009: 14).

geçirmiştir. 2000’li yıllarda karşılaşılan ve daha çok finansal sistemin ve kamu kesiminin popülizm ile birleştiği noktadaki arazlardan kaynaklanan krizler, Türkiye’de yapısal reformların yapılmasına ve finansal sistemin yeniden tasarlanmasına zemin hazırlayan dönüşümlere kapı aralamıştır. Örneğin 1999 yılındaki Marmara depremi ardından yaşanan 2001 Bankacılık Krizi, iyice kırılğan hâle gelen kamu denetim sistemleri ile ekonomi politikasını uygulayan organların farklılaşmasının zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. 2000 yılı sonrasında Kemal Derviş yönetiminde ilk defa uygulama imkânı bulan IMF istikrar programları ile 2002-2013 yılları arasında AK Parti hükûmetlerinin sağladığı istikrarlı yapı altında Türkiye ekonomisi önemli bir ivme kazanmıştır. Bir yandan yüksek enflasyon ve bütçe açığı gibi kronik sorunların çözümünde başarı elde edilirken diğer yandan yatırımlar, ihracat ve verimlilik artışları ile güçlü bir büyüme performansı gösterilmiştir. Ancak siyasî istikrar ve yapısal reform uygulamalarının azaldığı ve siyasal istikrarsızlıkların ön plana çıktığı 2013 sonrasında ekonomik sorunlar giderek daha fazla görünür olmaya başlamıştır (Gür ve Tatlıyer, 2024).

İstanbul, uzun bir süre Türkiye’nin ekonomi ve sanayi merkezi olma rolünü üstlenmiş ve ülkenin en önemli sanayi kenti olmuştur. Ancak şehir,

2000’li yıllarda dünya ve Türkiye’de yaşanan “büyük dönüşümlerden” payına düşeni alıp varlığını emlak ve finans gibi alanlarda sürdürmeye odaklanmıştır. 2009 yılında çıkarılan “İstanbul Uluslararası Finans Merkezi Strateji ve Eylem Planı” ile İstanbul’un küresel bir finans merkezi olma hedefi resmileşmiş ve şehir, sanayi yerine daha çok finans ve hizmet sektörlerine yönelen bir ekonomik yapıya geçiş yapmıştır (Cumhuriyet, Finansın Merkezi İstanbul, 3 Ekim 2009: 14). İstanbul, 2023 yılında Türkiye’nin GSYH’sına %30 katkı yapmaktayken ihracat içindeki payı %50’ye ulaşmıştır. Yüzyıl-

Emlak Sektörü (Milliyet. Türkiye'ye, 13 Milyar Dolarlık Emlak Yatırım Planı. 17 Mart 2006: 7).

lık değişimi görmek açısından ekonomik faaliyette ön planda olan Fatih, Zeytinburnu, Eyüpsultan, Beyoğlu ilçeleri yerine Şişli, Kadıköy, Ataşehir, Bağcılar, Sultangazi, Zeytinburnu, Üsküdar, Ümraniye, Tuzla gibi ilçelerin önem kazandığı da söylenebilir. 1923’te ticaretin hâkim olduğu İstanbul; emlak, bilgi ve iletişim, finans, dokuma ve metal işleri gibi özellikle hizmet niteliği ağır basan sektörlerde ekonomiye artan şekilde katkı yapmaya başlamıştır. Ön plana çıkan sektörler arasına turizmi de katmak gerekmektedir (İTO, 2023; İstanbul Planlama Ajansı, 2024).

8.1. 21. Yüzyılda Dünya Ekonomisinin Büyük Dönüşümü

Dünya 2000-2023 yılları arasında krizler, savaş ve politik çalkantılar ile baş etmek zorunda kalmıştır. 2010 ve 2011 yıllarında devam eden Arap Baharı ve neden olduğu petrol şokları, ülkeler arası artan rekabetin tetiklediği bölgesel gerilimler ve savaş tehditleri politikalara şekil veren önemli olaylar olmuştur. Rusya’nın Ukrayna’yı işgali sonrası yıkıcı olaylar daha da artmıştır. Bu kriz ve savaşlara ilave olarak 2019 yılında başlayan COVID-19 dünya ekonomisinin yapısını etkilemiştir. Dünya ekonomisi küreselleşmenin hız kazanması, teknolojik yenilikler, internet ve e-ticaretin yükselişi gibi ekonomiye güçlendiren olgular ile de şekillenmiştir. Bu etkiler altında dünya ekonomisinde büyük iniş ve çıkışların yaşandığı ve bunlara eşlik eden “büyük dönüşümlerin” görüldüğü bir dönem yaşanmıştır. Özellikle 2008 Küresel Finans Krizi’nden bu yana ülkeler çeşitli politikalar üretmeye ve istikrarı korumaya yönelik çözüm paketleri sunmaya çabalamışlardır. Bir yandan korumacı önlemler ve endüstriyel politikalar canlanırken diğer yandan otonom robotlar, yapay zekâ, 3D yazıcılar ve elektrik motorları büyük devrimsel niteliği olan atılımları şekillendirmiştir (Gür ve Tatlıyer, 2024). Başka bir deyişle içinde yaşadığımız yüzyıl dünyası Karl Polanyi’nin meşhur “Büyük Dönüşüm” kitabındakine benzer “büyük dönüşümlere” sahne olan bir dönemi içermektedir. Polanyi kitabında özetle modern kapitalizmin ve piyasa ekonomisinin 19. yüzyılda dünyayı nasıl derinden dönüştürdüğünü anlatmaktadır. Polanyi’ye göre bu büyük dönüşüm, piyasa ekonomisinin sadece ekonomik bir yapı olmaktan çıkarak toplumsal, siyasî ve kültürel yapıları da şekillendiren bir güç hâline gelmesiyle mümkün olmuştur (Polanyi, 2008). Dünya ekonomisinin de son dönemde Polanyi’nin savına benzer bir şekilde birbirine bağlı ve birbirinin tetikleyicisi olan bir dizi olumlu ve olumsuz etkileri olan büyük dönüşüm geçirdiği görülmektedir.

2001 yılındaki 11 Eylül Saldırıları bir yandan küresel güvenlik politikalarını kökten değiştirirken saldırılara reaksiyon olarak başlatılan ABD'nin Afganistan (2001) ve Irak (2003) işgalleri, dünya siyaseti ve ekonomisi üzerinde geniş çaplı etkiler bırakmıştır. Bu dönemde yükselen askerî harcamalar ve jeopolitik riskler, küresel ticaretin yönünü değiştirirken dünya ekonomisinde sancılı dönüşümlerin tetiklediği bir belirsizlik çağı başlatmıştır. Ardından gelen 2007-2008 dönemindeki Küresel Finans Krizi, küresel ekonominin seyrini ciddi şekilde etkilemiştir. ABD ve Avrupa merkez bankalarının ekonomiyi ve finansal sistemi kurtarmak için piyasaya sürdükleri trilyonlarca likidite, gelişmekte olan ülkelere yatırım olarak dönüşerek bu ülkelerin devam eden ekonomik gelişim trendlerini farklılaştırmıştır. Orta Doğu'daki savaşların da tetiklediği birikimli toplumsal tepkiler 2010 yılında başlayan Arap Baharı'nın yaşanmasına neden olmuştur. Kuzey Afrika ve Orta Doğu ülkelerinin tamamını doğrudan ya da dolaylı olarak etkisine alan bu protestolar ve Suriye'de iç savaşa dönüşen olaylar sonucunda ciddi bir göçmen ve mülteci krizi baş göstermiştir. 2014'te Kırım'ın ilhakı ile başlayıp 2023'te savaşa dönüşen Rusya-Ukrayna Savaşı ve arkasından patlak veren COVID-19 pandemisi küresel ticarete ve tedarik zincirlerine zarar vererek ülkeleri kaynakların temini ve ülkelerin kendi kendine yetmeleri konusunda farklı alternatiflere ve ortaklıklara yöneltmiştir. Kısacası uluslararası sistem; bir yandan neoliberal yaklaşım ve politikaların neden olduğu sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin arttığı, diğer yandan uluslararası siyasî sistemin hızla çok kutuplu bir yapıya dönüştüğü ve yükselen popülist otoriter eğilimlerle iç içe girdiği bir süreçten geçmiştir. Küreselleşen dünyada iletişim ve etkileşim hızla artarken bu etkileşimle birlikte sosyo-ekonomik eşitsizlikler ve çok-kutuplu yapının yol açtığı parçalanma da artmış; tek taraflı eğilimler ağırlık kazanmıştır. Özellikle son on yılda, bu sancılı ortamın etkisiyle popülist otoriter eğilimler dünyanın değişik yerlerinde kendilerine uygun ortamlar bulmaya başlamışlardır. Başka bir deyişle bu sancılı ve dalgalı dönemler ve olaylar, toplumsal tepkilerin artmasına ve çok farklı yönelişlerin ve en nihayetinde dönüşümlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Eralp ve Tangör, 2022: 95-96).

1980'ler sonrası ABD ve İngiltere gibi gelişmiş ülkelerin öncülüğünde başlayarak dünya geneline yayılan neoliberalizm dalgası sonucunda 2007'ye kadar küreselleşme ve entegrasyon derecesi tutarlı ve önemli bir büyüme yaşamıştır. Bazıları bu hızlı artışı “aşırı küreselleşme” olarak adlandırırken küresel entegrasyon seviyeleri geçmişteki seviyelerin çok üzerine çıkmıştır. Azalan iletişim maliyetleri ve ticaret engellerini azaltmaya yönelik

ısrarlı çabalar ise küreselleşmenin yeniden canlanmasını sağlamıştır. Özellikle dış kaynak kullanımı, küresel ticareti benzersiz zirvelere taşımıştır. Aynı zamanda hızla modernleşen bir Çin’in ortaya çıkışı, yeni zorluklar ve beklentiler ortaya çıkarmıştır. Yoksulluk oranlarını önemli ölçüde azaltan hızlı ekonomik genişlemeye rağmen birçok ülke gelir eşitsizliğinde artış yaşamıştır. Dahası, önemli ticaret dengesizlikleri dünyaya küresel olarak birbirine bağlı ekonomideki olası zayıflıklar konusunda bir uyarı görevi görmüştür. 2000’li yıllar genel olarak refahın artmasına rağmen dünyadaki insanların büyük çoğunluğu için eşitsizliğin ve ekonomik güvensizliğin arttığı bir iniş çıkış dönemi olmuştur (Ghosh, 2018: 170; Meissner, 2024: 260).

2007’de başlayan Küresel Finans Krizi ise küresel ekonominin devam eden gelişiminin yörüngesini bir kez daha değiştirmiştir. Bu kriz dünya ekonomisinde önemli bir dönüşümü tetiklemiştir. Bu dönüşümün temelini yani ekonomik politikalarındaki değişime dair fikir edinmek için bu döneme kadar olan tarihsel bağlamı incelemek gerekir. Batılı sanayileşmiş ülkelerde 1970’lerin ortalarından bu yana görülen üretkenlik artışındaki yavaşlama, mavi yakalı işsizliğin artışı ve gelir dağılımındaki bozulma küresel mâlî krizin ardından daha da belirginleşmiştir. Artan işsizlik ve gelir eşitsizliği sonucu ortaya çıkan toplumsal gerginlikler; Donald Trump’ın ABD başkanlığına seçilmesinde, İngiltere’nin Avrupa Birliği (AB)’nden ayrılma kararında ve Avrupa’da aşırı sağın oy oranındaki artışta etkili olmuştur. Çok uluslu şirketlerin üretim tesislerini düşük ücretli ülkelere taşımasıyla sanayisizleşme Batılı ülkelerde üretkenlik, işsizlik ve eşitsizlik gibi göstergelerin bozulmasına yol açan temel faktörlerden biridir. Bu dönemde Batılı sanayileşmiş ülkelerin dünya ekonomisindeki payının azalması, onlar için bir diğer endişe verici gelişmeydi (Gür ve Tatlıyer, 2024: 120).

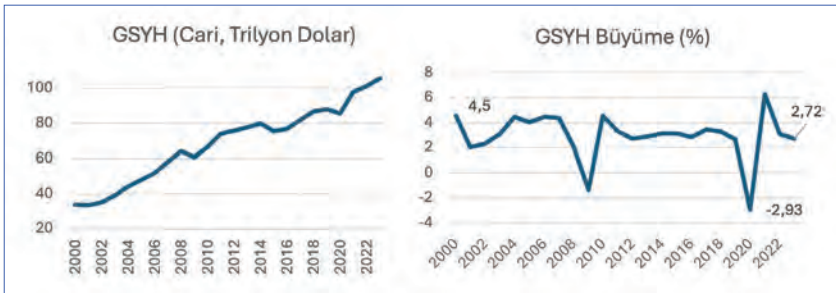

Küresel Kriz (Cumhuriyet. Krizin Maliyeti 700 Milyar Dolar. 21 Eylül 2008: 13).

Uluslararası sermaye akımları, küresel krizde ve ardından gelen 2010'lar-
daki Avro Bölgesi krizinde de rol oynamıştır. Krizler yavaş büyüme ve
yüksek işsizliğe neden olarak küreselleşme sürecinden daha fazla hoşnut-
suzluğa yol açmıştır. Bankacılık sisteminin düzenlenmesindeki yerel başa-
rısızlıklar, muhtemelen mâlî krizin ciddiyetinin en büyük açıklamasıydı.
Ayrıca devam eden göç ve devrimler, savaşlar ve doğal afetler nedeniyle
Yakın Doğu'dan Avrupa'ya insanların hareketi daha fazla hoşnutsuzluğa
yol açmıştır. Göç konusundaki son çalışmalar, göçmenlerin iş gücü piyasa-
sındaki yerel işçileri tamamladığını ve vasıflı yerel işçiler için daha düşük
değil daha yüksek ücretlere ve düşük vasıflı işçiler için küçük veya ihmal
edilebilir düşüşlere yol açtığını gösteriyor (Ghosh, 2018; Meissner, 2024).

Dünya ekonomisindeki en önemli değişimlerden biri de nüfusta gerçek-
leşmiştir. 2000 yılında yaklaşık 6.1 milyar olan dünya nüfusu, 2023 yılı-
na gelindiğinde 8 milyar sınırını aşmıştır. Bu artış özellikle Asya ve Afri-
ka'daki yüksek doğum oranları ve yaşam beklentisinin artması ile ilintili
bir durumdur. Nüfus artışı, ekonomik büyüme için hem bir fırsat hem de
bir zorluk olarak değerlendirilebilir. Zira artan nüfus; talebi ve iş gücünü
arttırırken aynı zamanda kaynak yönetimi ve sürdürülebilirlik konusunda
baskılar oluşturmaktaydı. Aynı dönem içinde dünya GSYH'si de önemli
ölçüde artış göstermiştir. Şekil 25'te görüldüğü gibi 2000 yılında yakla-
şık 34 trilyon dolar olan dünya GSYH'si, 2023 yılı itibarıyla 100 trilyon
doların üzerine çıkmıştır. Bu artış başta Çin ve Hindistan olmak üzere ge-
lişmekte olan ülkelerin ekonomik büyümesi ile desteklenmektedir. 2007-
2008 Küresel Krizin ardından 2009 yılında %-1,4 ve 2019 COVID-19
pandemisi döneminin ardından 2020 yılında da %-2,9 oranında bir geri-
leme görülmüştür (Meissner, 2024: 268-269).

Şekil 25. Dünya'da GSYH ve Büyüme, 2000–2023

Kaynak: Dünya Bankası, Veri Bankası (2023).

Çin'in 2001 yılında Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)'ne katılması, ülkenin küresel ticaretteki payını artırmış ve dünyanın en büyük ikinci ekonomisi hâline gelmesini sağlamıştır. Bu açıdan Çin'in gelişimine bağlı olarak ABD'nin kolay fon elde edebilmesi ve ucuza mal temin edebilmesi küresel gelir ve ticaretin artışını anlamak açısından önem teşkil etmektedir (Sarıöz Gökten ve Gökten, 2018: 176, 177). ABD'nin küresel ihracatı ise 2000 yılında yaklaşık 6 trilyon dolar seviyesindeyken 2023 yılında 31 trilyon dolara ulaşmıştır. Uluslararası ticaretin artması ve tedarik zincirlerinin küreselleşmesi bu büyümeyi tetiklemiştir. Özellikle elektronik, otomotiv ve tekstil sektörlerindeki büyüme, küresel ticaret hacminin artmasına önemli katkıda bulunmuştur.

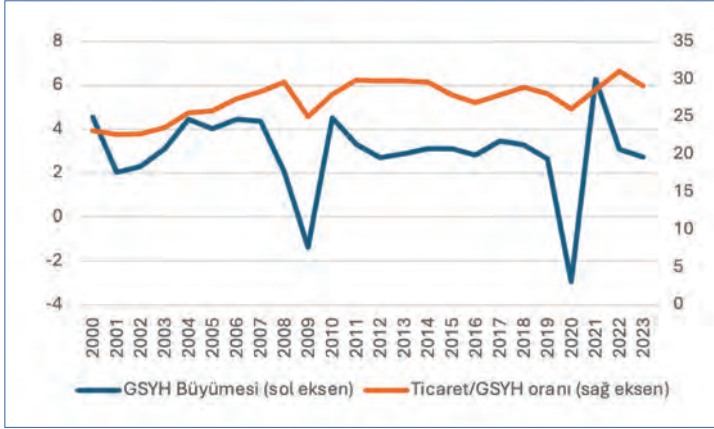
Bir diğer büyük gelişme turizmde yaşanmıştır. 2000 yılında 674 milyon olan uluslararası turist sayısı, 2023 yılında 975 milyona yükselmiştir. Küresel turizmin gelişimi, ülkeler arası kültürel etkileşimi artırmış ve ekonomilere önemli katkılar sağlamıştır. Turizm sektörü, pek çok ülke için önemli bir döviz kaynağı hâline gelmiştir ve kültürel değişim, diplomasi ve ekonomik kalkınma açısından kritik bir rol oynamıştır (DTÖ, 2024). DTÖ'nün 1995 yılında kurulmasıyla da küresel ticarete önemli sıçramalar gerçekleşmiştir. DTÖ'nün kuruluşundan bu yana geçen 30 yıllık süredeki gelişim eğrisi izlendiğinde bu periyodun ticaret ve ekonomik büyümede yeni bir çağın başlangıcı olduğu görülmektedir. 1995 ile 2023 yılları arasında toplam dünya ticareti (mallar ve ticarî hizmetler) yıllık ortalama %5,8 ile güçlü bir büyüme kaydetmiştir. Böylece dünya ticaretinde neredeyse 5 katlık bir artış yaşanmıştır. Özellikle hizmet ticareti, mal ticaretindeki yıllık %5'e kıyasla ortalama %6,8 artış kaydederek mal ticaretini geride bırakmıştır. Artan ticaret; büyüme ve borçlanma miktarını artırırken mutlak yoksullukta önemli bir düşüşe de yol açmıştır. Günde 2.15 doların altında yaşayan düşük ve orta gelirli nüfus oranı 1995'teki %40'tan 2022'de %10'a düşmüştür (Banerjee ve Duflo, 2019: 267, 268). Gelişmekte olan ekonomiler arasındaki ticaret 1995'te %10'un altındayken 2022'de neredeyse %25'e yükselmiştir. Bu da küresel ticaret ortamındaki değişime ve Güney-Güney ticaretinin artan önemine ışık

Çin'in Yükselişi (İtvizyon. Gözler ABD Finans Sisteminde. Eylül 2008: 28).

tutmaktadır. Şekil 26’da görüldüğü gibi dünya ticaretindeki büyüme, aynı dönemde yıllık ortalama %4,4 oranında artan küresel GSYH büyümesini de geride bırakmıştır. Küresel ticaretin GSYH’ye oranı önemli bir yükseliş eğilimi göstererek 1995’te %20’den, 2022’de %31’e yükselerek en yüksek seviyeye ulaşmıştır. 2023’te ise bu oran %29’a gerilemiştir (DTÖ, 2024).

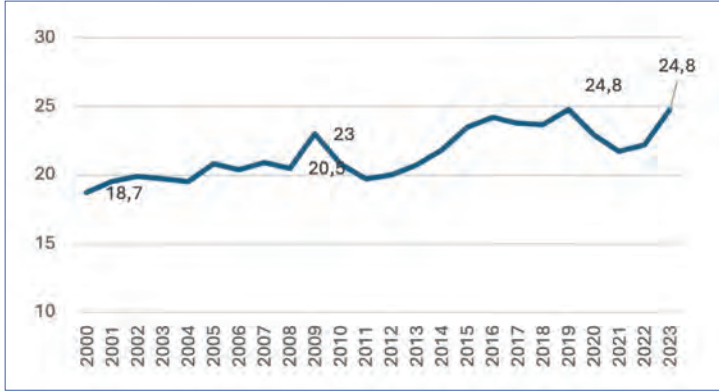
Şekil 26. GSYH Büyümesi ve Ticaret/GSYH Oranı, 2000–2023(%)

Kaynak: DTÖ–UNCTAD tahminleri ve IMF, WEO (2023).

Bu dönemde küresel ticarete hizmetlerin artan payı bir diğer önemli gelişmedir. Ticarî hizmetlerin dünya ticaretindeki payı Şekil 27’de görüldüğü gibi %19 seviyelerinden 2023’te %25’e yükselmiştir. Ayrıca dijital olarak sunulan hizmetlerin 2005–2023 döneminde yıllık ortalama %8,2 büyüme oranıyla 2005’ten bu yana dört kat değer artışı yaşadığı görülmektedir. Bu büyüme, mal (%4,8) ve diğer hizmet ihracatındaki (%4,6) büyümeyi geride bırakmıştır. Dijital olarak sunulan hizmetlerin küresel ihracatı ise bir önceki yıla göre %9,0 artışla 2023’te 4,25 trilyon ABD dolarına yükselmiş durumdadır. Dijital olarak sunulan hizmetler, 2023’te toplam hizmet ihracatının %54’ünden fazlasını ve toplam mal ve hizmet ihracatının %13,8’ini oluşturmaktaydı (DTÖ Secretariat, 2023). 1995’te küresel ticaretin onda birinden az olan gelişmekte olan ekonomiler arasındaki ticaret ise yılda %9,7 oranında büyüyerek 2022’de neredeyse %25’e yükselmiş ve toplam değeri 6.1 trilyon ABD dolarına ulaşmıştır. Bunun tersine gelişmiş ekonomiler arasındaki ticaret 1995’te küresel ticaretin yarısından fazlasını oluştururken 2022’de %39’a düşmüştür. Bu da ticaret akışlarında gelişmekte olan ve yükselen ekonomilere doğru göreceli bir kayma olduğunu doğrulamaktadır (DTÖ Secretariat, 2023).

Şekil 27. Ticarî Hizmetlerin Toplam Dünya Ticaretindeki Payı, 2000–2023 (%)

Kaynak: DTÖ (2023).

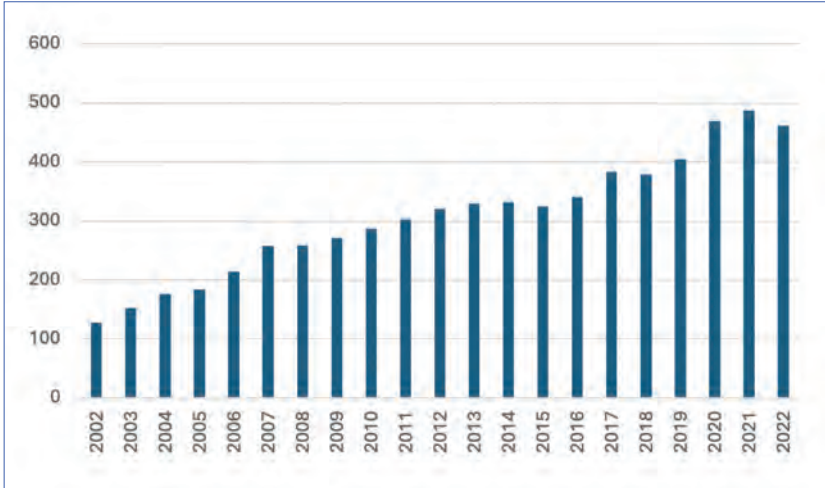
Olumlu dönüşümlerin yanı sıra bu dönemde büyüme sürecini sekteye uğratan en önemli olaylardan biri 2008 Küresel Finansal Krizi'dir. 2000'li yılların başında, gelişmekte olan ekonomilerin ürettiği ivme ve teknolojik gelişmelerin etkisiyle güçlü bir küresel büyüme ve ekonomik canlılık görülmüştür. Bir yandan bu dönemin başlarında finans piyasalarının gelişerek ve işlemlerini karmaşıktırarak ipotekli konut kredisi gibi yeni finansal araçların gelişimine de tanıklık edilmiştir. Borç ödeme sorunları ve konut satışları sonrasında ortaya çıkan yoğun fiyat düşüşleri ile panik ortamında patlak veren kriz dünya ekonomisini ciddi şekilde etkileyerek gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere tüm dünya geneline yayılan ekonomik durgunluklara ve yaygın ekonomik çalkantılara yol açmıştır. Küresel ölçeğe yayılan bu krizi önlemek ve ekonomilerini istikrara kavuşturmak için hükûmetler parasal genişleme ve mâlî teşvik gibi çeşitli önlemleri uygulamaya koymuştur. Kriz ile kesintiye uğrayan 2000'li yılların başındaki bu dönem bir “finansallaşma” dönemi olarak adlandırılmaktadır (Türel, 2021: 420-443).

2008 krizine gelirken süreci anlama konusunda 2001'deki “dot.com” balonunun patlamasıyla birlikte ardından gelen 11 Eylül 2001'deki terörist saldırılarının şekillendirdiği iklimin incelenmesi önemlidir. Bu dönemde FED, ekonomiyi canlandırmak amacıyla faiz oranlarını Bretton Woods'tan bu yana en düşük seviyelerine düşürmüştür. Bu politika 2004'ün ortalarına kadar devam etmiştir. Küresel finansal varlıkların toplamı hızlı bir şekilde genişlemiştir. ABD'de finans sektörünün toplam varlıklarının GS-YİH'ye oranı 1950-1980 yılları arasında %200 civarındaydı. Buna karşın

2008 yılında bu oran %400'e kadar yükselmiştir. 1952-1980 yılları arasında ABD ekonomisinde finans sektörünün toplam gelirinin millî gelire oranı %12 ila %14 arasında değişiyordu. Ancak 2000'li yıllara gelindiğinde bu oran %20'ye yükselmiştir. Finans sektörünün kârlılık oranı bu artışta önemli rol oynamıştır. Finansal kuruluşların kârlılığı 1990'lı yıllarda önemli bir artış yaşamış ve 2000'li yılların başında rekor seviyelere ulaşmıştır. 1990'lı yıllarda bankalar rekor düzeyde kârlılıklar yaşıyorken finansal kârlar, 2000'li yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'ndeki toplam kârın %40'ını oluşturmuyordu (Orhangazi, 2024: 43)

Şekil 28'de görüldüğü gibi finansal türevler gibi daha karmaşık finansal portföy ve varlıkların toplam değerinin toplam dünya GSYH'sine oranı 1990'larda %27 iken 2006'da %800'e kadar çıkmıştır. Bu muazzam yükseliş ile birlikte 2000'li yıllarda türev piyasalarındaki işlemlerin yıllık değeri 650 trilyon doları aşmıştır. Aynı dönemde küresel sermaye hareketleri de ciddi bir biçimde artarak 6 trilyon dolara ulaşmıştır. Küresel ekonominin daha fazla finansallaştığı bu dönemde piyasalardaki işlem hacmi de rekor seviyelere çıkmıştır. Örneğin New York borsasında günlük ortalama işlem hacmi 1960'ta 3 milyon hisse senediyken 1980'lerin başında 45 milyona, 1980'lerin sonunda ise 200 milyona yükselmiştir.

Şekil 28. Dünyada Finans Kuruluşlarının Toplam Varlıkları, 2000–2023 (%)

Kaynak: Global Monitoring Report (2023).

Küresel finansal kriz öncesi dönemde ise bu hacim milyar seviyesini çoktan geçmiştir. Yâni finansal piyasalarda spekülasyonla para kazanma yarışı giderek hızlanmaktaydı. Bu süreçte en hızlı artan oranların başında ise borçluluk oranları gelmekteydi. 2000’lerin başında 87 trilyon dolar olan toplam küresel borçlar; 2007’de 142 trilyon dolara, 2014’te ise 199 trilyon dolara ulaşarak toplam dünya GSYİH’sinin 3 katına çıkmıştır. Örneğin ABD ve İngiltere gibi gelişmiş ülkelerde hane halkı borcunun gelire oranı 2000’lerle birlikte %100’ü aşmıştır. Gelişmekte olan ve çevre ülkeler, merkez ve gelişmiş ülkelerinkine benzer bir finansallaşma yaşamışlardır. Genel ekonomi politikası geniş çaplı bir finansal liberalleşme ve deregülasyondan kaçınmayı içerse de Çin ekonomisi dahi benzer bir eğilim göstermiştir. Özellikle 2007-2008 krizinin olumsuz etkilerini azaltmak üzere devreye sokulan kredi politikalarıyla birlikte toplam borçların GSYH’ye oranı yüzde 300’e yaklaşarak Çin’i, borç oranı en yüksek ülkeler arasına sokmuştur. Bu borcun yarıya yakınının emlak ve inşaat sektörlerine gittiği tahmin edilmektedir (Orhangazi, 2024: 45).

1980’lerdeki genişleme ile ortaya çıkan emlak balonu, 1989’da emlak piyasasının çökmesi ve ekonominin resesyona girmesiyle son bulmuştur. 1990’lardaki genişlemede ise başını yeni teknoloji şirketlerinin hisse senetlerindeki hızlı yükselişin çektiği bir “dot.com” balonu ortaya çıkmış ve bu balon da 2000 yılında patlamıştır. 1990’ların sonunda başlayan konut fiyatlarındaki artış ise özellikle 2000’lerde hızlanmış ve yavaş yavaş konut piyasalarında bir balon oluşmaya başlamıştır. FED’in 2000’de başlayan resesyon karşısında faizleri oldukça düşük seviyelere indirmiş olmasının da katkısıyla ipotekli konut satışları tırmanışa geçmiştir. Ev sahipliğini teşvik eden federal politikayla birleşen düşük faiz oranları, gayrimenkul ve finans piyasalarında patlamaya ve toplam ipotek borcunun hacminde önemli bir artışa neden olmuştur. Artan talep, konut fiyatlarını yükseltirken fiyatlardaki bu yükseliş, daha fazla yükseliş beklentisiyle konuta olan talebi daha da arttıran bir döngüye sebep olmuştur. Bankaların bu dönemde verdikleri ipotekli konut kredilerini genişletmesinin ardından buldukları müşteriler karşılığında komisyon alan aracı şirketlerin de katkısıyla 2000’lerin ortalarına gelindiğinde hem emlak fiyatları hem de toplam kredi hacmi rekor düzeylere varmıştır. Ancak 2004’ten 2006’ya kadar enflasyonu kontrol altına almak için faiz oranları artırılmıştır. Faiz oranları yükseldikçe geleneksel bankacılık kanallarından gayrimenkule yeni kredi akışı yavaşlamıştır. Daha da önemlisi mevcut ayarlanabilir ipotekler ve yabancı kredilerdeki oranlar, birçok borçlunun beklediğinden (veya borç verenlerin beklemeye yönlendirdiğinden) çok daha yüksek

oranlarda yeniden ayarlanmaya başlamıştır. Aylık ipotek ödemeleri borçluların ödeme gücünün ötesine geçtikçe ve fiyatlardaki istikrar bozulunca yeniden finansman yapamadıkları için birçok borçlu evlerini satmaya başlamıştır. Arzdaki artış, daha sonra yaygın olarak bir konut balonu olduğu kabul edilen süreci patlatmıştır (Türel, 2021: 420-443; Orhangazi, 2024: 42).

ABD'deki konut balonu patlaması sırasında finans kuruluşları ipotek destekli menkul kıymetleri ve karmaşık türev ürünlerini benzeri görülmemiş seviyelerde satmıştır. Gayrimenkul piyasası 2007'de çöktüğünde bu menkul kıymetlerin değeri hızla düşmüştür. Konut balonunu finanse eden kredi piyasaları 2007'de bir kredi krizi ortaya çıkmaya başladığında konut fiyatlarını hızla düşüşe geçirmiştir. Aşırı kaldıraçlı bankaların ve finans kuruluşlarının ödeme gücü, Mart 2008'de Bear Stearns'in çöküşüyle kırılma noktasına gelmiştir. İşler, aynı yılın ilerleyen zamanlarında ülkenin dördüncü büyük yatırım bankası olan Lehman Brothers'ın Eylül 2008'de iflasıyla doruk noktasına ulaşmıştır. Bu çöküş, bulaşıcı bir hastalık gibi özellikle Avrupa olmak üzere dünyanın diğer ekonomilerine de hızla yayılmıştır. ABD Çalışma İstatistikleri Bürosuna göre küresel finans krizi sonucunda yalnızca ABD'de 8.7 milyondan fazla kişi işini kaybetmiştir ve işsizlik oranı 2 katına çıkmıştır. Ayrıca ABD Hazine Bakanlığına göre ABD haneleri borsanın düşmesiyle yaklaşık 19 trilyon dolarlık net değer kaybetmiştir. Küresel finans krizinin resmi bitiş tarihi ise Haziran 2009 olarak kaydedilmiştir (Duignan, 2024).

Krize yanıt olarak ABD hükûmeti ve FED; faiz oranlarını düşürmek, bankalara acil kredi sağlamak ve 787 milyar dolarlık bir ekonomik teşvik paketi uygulamak gibi benzeri görülmemiş parasal ve mâlî eylemlerde bulunmuştur. Bu önlemlerin ekonomiye daha büyük zararlar vermesini önlediği düşünülse de bazıları bunları durgunluğun uzamasına neden oldukları için eleştirmiştir. *Dodd-Frank Yasası* da 2010 yılında kabul edilmiş ve hükûmete finans sektörünü düzenleme ve tüketiciye koruma oluşturma konusunda daha fazla güç vermiştir. Ancak eleştirmenler, yasanın krize katkıda bulunan kurumlardan etkilendiğini savunmaktadır (Roubini ve Mihm, 2012; Duignan, 2024). Uygulanan politikalarla ekonomi kademeli olarak toparlanmış ve küresel GSYİH 2011'de durgunluk öncesi zirvesine geri dönmüştür. Ancak toparlanma bölgeler ve ülkeler arasında eşitsiz görünüm sergilemiştir. İşsizlik pek çok bölgede yüksek kalmaya devam ederken gerçek hane gelirleri 2016'ya kadar toparlanamamıştır. Bazıları hükûmetin tepkisinin sıradan insanlara kıyasla büyük finans

kuruluşlarını kayırdığını ve daha güçlü bir toparlanmayı geciktirdiğini savunmaktadır. Finansal krizin ardından geçen 10 yıllık sürede yavaş bir toparlanma yaşansa da gelişmiş ekonomilerde bu toparlanma kendisini yavaş bir büyüme olarak göstermiştir. Bu arada yükselen orta sınıflar ve genişleyen tüketici pazarlar tarafından desteklenen başta Çin ve Hindistan olmak üzere gelişmekte olan piyasalar, küresel büyümenin ana itici güçleri hâline gelmiştir (Ghosh, 2018; Duignan, 2024; Meissner, 2024).

2008 sonrası diğer önemli sorun 2019 yılında başlayan COVID-19 pandemisi olmuştur. Küresel ölçekte yaşanan gerilimlere ilave olarak dünya genelinde etkisini gösteren salgın henüz tam anlamıyla toparlanamamış olan dünya ekonomisini derinden sarsmıştır. Küresel salgın beraberinde dünya geneline yayılan aksaklıklara, karantinalara ve durgunluklara yol açmıştır. Hükûmetler ve merkez bankaları, ekonomik olumsuz etkileri hafifletmek için benzeri görülmemiş mâlî ve parasal önlemler uygulamaya koymuştur. Küresel salgın uzaktan çalışma, e-ticaret ve dijital dönüşüm gibi mevcut eğilimleri hızlandırmıştır. COVID-19 pandemisi, ciddi ekonomik ve sosyal etkilere sahip benzeri görülmemiş bir küresel krize neden olmuştur. Tedarik zincirleri bozulup işletmeler kapanmış ve işsizlik artarken birçok işçi ve aileleri yeterli gelir desteği ve sosyal koruma olmadan yoksulluğa düşme olasılığıyla karşı karşıya kalmıştır. Hükûmetler, krizin insanî boyutunu doğru bir şekilde ele almak için işletmelere destek ile işçilere ve ailelerine destek arasında denge kurmaya çalışmışlardır (ILO, 2020).

Tablo 57 bu bağlamda vergi ve kredi şeklindeki yardımların özellikle Avrupa ve Amerika kıtasındaki yaygınlığını göstermektedir. İlave olarak COVID-19 sürecinde Avrupa ve Amerika'nın enflasyon konusunda daha az etkilenmiş olduğu da görülmektedir. Öte taraftan Asya ve Afrika'daki ülkeler ciddi ölüm sayıları ile karşı karşıya kalmışken gerek yardım gerekse de ekonomik sorunlar konusunda çok da şanslı olmadıkları görülmüş-

COVID-19 (Cumhuriyet. Salgınla Değişen Dengeler. 23 Mart 2020: 7).

tür. Avrupa ve Amerika ise bu süreci yönetme açısından kişi başına gelirin sağladığı olanaklar ve borç yükü ile avantajlıydılar.

Tablo 57. COVID-19 Sürecinde Dünya Ekonomisi, 2019–2020

Kıtalar	Vergi Yardımı	Kredi Yardımı	Kurumsal Gelişme	Toplam Vaka	Ölüm	Kişi Başına Gelir (Dolar)	Enflasyon (%)	Borç (%)	Büyüme (%)
Afrika	3	3	3	5214	98	5546	8	47	-4
Asya	5	3	1	19847	210	25391	5	44	-6
Avrupa	6	7	9	58606	1147	34338	4	61	3
Kuzey Amerika	4	2	8	21687	507	17885	3	64	-9
Güney Amerika	5	6	8	33973	932	14251	5	39	-2

Kaynak: Gür v.d. (2023) verilerinden derlenmiştir. **Notlar:** Vergi ve kredi yardımı ile kurumsal gelişme endeksindeki artışlar, katılımcı kurumların daha çok olduğunu ve yardım düzeyindeki yükselişi ifade etmektedir. Büyüme, enflasyon, kişi başına gelir 2019 ve 2020 yılı ortalamasını; borç ise toplam borcun millî gelire oranının ortalamasını ifade etmektedir.

COVID-19, ülkeler içinde ve arasında eşitsizliğin önemli ölçüde artmasına yol açmıştır. Gelişmekte olan ekonomiler ve ekonomik olarak dezavantajlı gruplar, daha büyük gelir kayıpları ve daha yavaş toparlanma ile en çok etkilenenler olmuştur. Kriz düşük eğitimli çalışanları, kadınları, gençleri, serbest çalışanları ve gündelik işçileri orantısız bir şekilde etkilemiştir. Daha küçük firmalar ve gayriresmî işletmeler de daha ciddi etkiler yaşamıştır. Hükûmetler, krizi hafifletmek için benzeri görülmemiş mâlî, parasal ve finansal politikalarla yanıt vermiştir. Yüksek gelirli ülkeler büyük destek programları uygularken düşük gelirli ülkeler kaynakları harekete geçirmekte zorlanmıştır. Bu yanıt, en kötü etkileri önlemeye yardımcı olmuş ancak aynı zamanda küresel borç artışına yol açarak borcun sürdürülebilirliği konusunda endişeleri çoğaltmıştır. 2021 yılına kadar düşük gelirli ülkelerin yalnızca %21'i pandemi öncesi kişi başına gelir seviyelerine geri dönerken orta gelirli ülkelerin ancak %27'si ve gelişmiş ekonomilerin %40'ı eski durumlarına geri dönebilmiştir (World Bank, 2022).

Genel olarak bakıldığında 2000 ile 2023 yılları arasındaki dönemde inişli çıkışlı bir grafik gösteren dünya ekonomisi büyüme, durgunluk ve toparlanma dönemlerini ardı sıra yaşamıştır. Dünya ekonomisi bu dönemde, finansal krizlerden jeopolitik gerilimlere ve bölgeler arası çatışmalardan COVID-19 pandemisine kadar bir dizi küresel sorundan kaynaklanan zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Ancak tüm bu zorluklara rağmen küreselleşme ve teknolojik gelişmeler küresel ekonomiyi şekillendirmeye ve

dönüştürmeye devam etmiştir. Bu bağlamda dünya ölçeğinde COVID-19 sürecinden kurumsal olarak daha gelişkin ve açık ekonomilerin uzun vadede etkin bir şekilde çıkabildikleri ve millî gelirlerindeki artışa bağlı olarak bol mâlî önlemler alabildiklerini belirtmek gerekmektedir (Gür v.d., 2023). Başka bir deyişle COVID-19 krizi dâhil olmak üzere bu tip olağanüstü durumlar ile baş etme konusunda, ekonomilerin daha katılımcı ve istikrarlı kurumlara sahip olmaları gereği de açıktır (Bkz. Tablo 57).

8.2. Cumhuriyetin İkinci Yüzyılına Girerken Türkiye Ekonomisinin Büyük Dönüşümü

Türkiye ekonomisi, 2000’li yılları tüm sistemin yapılandırma sürecine girdiği “büyük dönüşümlerle” geçirmiştir. Bir tarafta dünyadaki genel politik seyir ve dünya ekonomisinde yaşanan gelişmeler diğer tarafta Türkiye’nin içinde yaşanan politik ve ekonomik dalgalanma ve gerilimler, büyük içsel dönüşümleri kaçınılmaz noktaya getirmiştir. Dünya, yaşanan büyük dönüşümlere gebe iken Türkiye ekonomisi bir yandan Marmara depreminin sonuçlarıyla yüzleşiyor bir yandan da 1990’lı yıllardaki yüksek enflasyon ve devalüasyon sarmalındaki ekonomik maliyetlerle boğuşuyordu. 2001 yılında yaşanan ekonomik kriz, ülkenin finansal ve ekonomik yapısının köklü bir yeniden yapılandırmaya girmesine yol açmış ve büyük dönüşümlere neden olan kritik bir dönüm noktası olmuştur. Bu gelişmelerin üzerine 2002 yılında iktidara gelen AK Parti, Türkiye’de IMF destekli politikalar ile daha istikrarlı bir ekonomi ve düşük enflasyon hedefini sağlamıştır. Bu süreç, Türkiye ekonomisinde yapısal reformlar, bütçe disiplininin sağlanması ve kamu maliyesinin güçlendirilmesiyle önemli bir büyüme ivmesine dönüşmüştür. Recep Tayyip Erdoğan başkanlığındaki tek başına iktidar koşullarında 2002-2013 yılları arasında siyasî istikrarın sağlanması sonrası kamu yatırımları, ihracat ve verimlilik artışları, Türkiye’nin dünya ekonomisine entegrasyonunu hızlandırmıştır. Aynı dönemde Türkiye, 2008 Küresel Finans Krizinin etkilerini geliştirmekte olan birçok ülkeye kıyasla nispeten hızlı atlatmıştır. Bu başarıda, dışa açık bir ekonomi politikası izlenmesi, bütçe açığının kontrol altına alınması, altyapı yatırımları ve Türkiye’nin dış kaynaklara dayalı büyüme modeli etkili olmuştur. Ancak dünya genelinde ve Türkiye’ye komşu çevre ülkelerde yaşanan jeopolitik gelişmeler ve ekonomik dalgalanmalar, Türkiye’yi de doğrudan ve dolaylı olarak etkilemiştir. Orta Doğu’da yaşanan savaşlar ve özellikle Suriye İç Savaşı, Türkiye’yi büyük bir mülteci krizinin merkezine yerleştirmiştir. Arap Baharı’nın neden olduğu belirsizlikler ve

bölgedeki istikrarsızlık dolaylı olarak Türkiye ekonomisini etkilemiştir. Bu dönemde, 2013 yılındaki “Gezi Parkı Olayları” ve 2016 yılındaki “15 Temmuz Askerî Darbe Girişimi” ile birlikte seçim süreçlerinin oluşturduğu ortam sebebiyle Türkiye’nin siyasî yapısında ve demokratik süreçlerinde zayıflamalar ortaya çıkmıştır (Gür ve Tatlıyer, 2024).

Türkiye’nin yüksek büyüme performansı 2013 sonrasında yavaşlamaya başlamıştır. 2013’te başlayan FED’in parasal sıkılaştırma politikası, gelişmekte olan ülkelere akan yabancı sermaye akışının yavaşlamasına neden olmuştur. Bu gelişme, Türkiye ekonomisinde dış borçlanmaya dayalı büyüme modelinin sürdürülemez hâle gelmesine ve döviz kuru üzerindeki baskının artmasına yol açmıştır. Özellikle son yıllarda Türk lirasındaki değer kayıpları, enflasyonun yükselmesi ve faiz oranlarındaki dalgalanmalar Türkiye ekonomisinde yapısal zorlukların ortaya çıkmasına neden olmuştur. 2018 yılında başlayan ekonomik daralma süreci, COVID-19 pandemisinin yol açtığı küresel ekonomik durgunluk ile daha da derinleşmiştir. Küresel salgın sadece Türkiye’de değil dünya genelinde üretim ve ticaret zincirlerinde büyük kesintileri tetiklemiştir. Türkiye ise bir yandan sağlık krizini yönetirken diğer yandan ekonomik faaliyetlerin durmasıyla işsizlik, enflasyon ve borçlanma sorunlarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde alınan genişlemeci para politikası önlemleri ve kredi destekleri, ekonomiyi geçici olarak canlandırırsa da uzun vadeli ekonomik dengesizlikler daha belirgin hâle gelmiştir. Jeopolitik alanda, Türkiye’nin Rusya ile ilişkileri ve Doğu Akdeniz’deki enerji arayışları gibi stratejik hamleleri, dış politikada yeni gerilimler ve fırsatlar oluşturmuştur. Rusya-Ukrayna Savaşı’nın patlak vermesiyle birlikte Türkiye, enerji tedarikinde alternatif arayışlara yönelmek zorunda kalmış ve bu süreç Türkiye’nin ekonomik ve diplomatik ilişkilerinde önemli değişikliklere yol açmıştır (Yiğitoğlu, 2005; Keskin v.d., 2006; Mangır, 2006).

2000’li yılların başında, sabit kur politikasıyla birlikte artan cari açık, Kasım 2000’de piyasalarda yabancı yatırımcıların dövize olan talebini artırmış ve faizlerin hızla yükselmesine neden olmuştur. Böylece Türkiye, 1994’ten sonra yeni bir ekonomik krizin eşiğine gelmiştir. Ancak esas büyük kriz 2001 yılında patlak vermiştir. 2001 yılındaki kriz, daha önceki krizlerden çok daha ciddi ve derin bir yapıya sahiptir. Finansal sistemin zayıflıkları, özellikle bankacılık sektöründeki kırılganlıklar, bu dönemde büyük bir sorun hâline gelmiştir. Bankalar, rekabet şartlarına uyum sağlayamamış ve kötü yönetim sebebiyle ciddi sorunlarla karşılaşmıştır. Özellikle banka bilançolarındaki açık pozisyonlar finansal yapılarındaki kı-

rılğanlığı artırmıştır. Aynı dönemde, kamu bankalarının 25 milyar dolar civarındaki borçlarının kamuya devredilmesi piyasalar üzerinde büyük bir baskı yaratmıştır. Bu likidite sıkıntısı, faiz oranlarının Interbank piyasasında aşırı yükselmesine neden olmuş ve piyasada genel bir faiz baskısı oluşturmuştur. Döviz kurlarının hızla yükselmesi, Türkiye’nin sabit kur rejiminden vazgeçip dalgalı kur sistemine geçmesine yol açmıştır. Bu dönemde yaşanan ekonomik şoklar, Türkiye’nin finansal yapısında köklü değişiklikler yapılmasını zorunlu kılmıştır (Voyvoda ve Yeldan, 2002; Keskin v.d., 2006; Mangır, 2006; Çakmak, 2007).

2001 Bankacılık Krizi’nin ardından gerçekleştirilen yapısal reformlar ile Türkiye’nin finansal sistemi yeniden inşa edilirken Ak Parti hükûmetleriyle sağlanan siyasî istikrarla birlikte ekonomide önemli bir büyüme performansı sergilenmiştir. Bu dönemde enflasyonun kontrol altına alınması, kamu maliyesinde disiplinin sağlanması ve ihracatın artırılmasıyla Türkiye ekonomisi dünya ekonomisindeki dalgalanmalara karşı nispeten dayanıklı bir yapıya kavuşmuştur. Bunun temel nedeni IMF ile yapılan stand-by anlaşmalarıyla etkin bir makroekonomik yönetimi hedefleyen Ak Parti iktidarının kesintisiz devam etmesidir, denilebilir (Gür, 2018). Türkiye’nin bu dönemde sosyal harcamaları %8’den %13,5’e çıkmıştır. Bu harcamaların %75’i sağlık ve emeklilik ödemelerine harcanmıştır. Aynı zamanda yerli üretime yatırım konusunda çeşitli girişimlerde bulunulmuştur (Cumhuriyet, 22 Milyar TL Harcanacak, 28 Aralık 2019: 10). Ancak gelir eşitsizliği ve işsizlik 2023 yılında bile çok önemli sorunlar olmaya devam etmektedir. Gelir dağılımı sorunlarını resmeden Gini katsayısı 2007’den bu yana önemli bir gelişme göstermemiştir. Emek gelirinin payı 2002’den bu yana artmakla birlikte faiz ve rant kaynaklı gelir artışı, eşitsizlik üretmede önemli bir etken olmaya devam etmekteydi. Faiz oranlarının enflasyondaki azalış sürecinde gelir eşitsizliğiyle mücadele için önemli bir konumda yer almış olması veri iken özellikle son dönemde enflasyonist ortam ve faizlerin yükselişe geçmesinin eşitsizliğe katkı yaptığını belirt-

Lira'ya Güven (Milliyet. YTL Güven Kazandı Büyük Lige Girdi. 18 Eylül 2007: 7).

mek gerekmektedir. Eşitsizlik konusunda diğer bir sorun ise vergi toplama sürecindeki sorunlardı. Vergi gelirleri, 2002 ile 2016 yılları arasında %17,58'den %21,52'ye yükselmiştir (Gür, 2018).

2000 sonrası krizler ile başlayan reform sürecinde bankacılık sisteminin yeniden yapılandırılmasının yanı sıra kamu sektörü reformları Türkiye'de makroekonomik istikrarı sağlamıştır. Bu IMF öncülüğünde standart bir istikrar politikası olmasına rağmen Türkiye sağlık ve eğitim harcamalarını artırmış ve liradan altı sıfır atılma uygulamasına yol açacak şekilde enflasyonu istikrarlı bir şekilde düşük hâle getirmiştir. Bu reform süreci sayesinde kişi başına düşen GSYİH 2001'de 3.058 ABD dolarından 2008'de 10.382 ABD dolarına yükselmiştir. Krizden sonra Türkiye ekonomisinin yeniden yapılandırılmasında atılan en önemli adımlardan biri sağlam makroekonomik yönetişimin kurulması olmuştur. Sağlam makroekonomik yönetişim için şüphesiz kamu maliyesi sisteminde reform yapılması gerekliydi. Türkiye, yüksek faiz dışı fazlanın korunmasını ve kamu borç yükünün Maastricht kriteri olan %60'ın oldukça altına düşürülmesini hedeflemiştir. Bunu başarmak için Türkiye bazı kamu şirketlerini özelleştirmiş ve yolsuzluk düzeyini, kamu kurumlarındaki gereksiz harcamaları ve kamu bankalarının görev zararlarını azaltmıştır. Bu politikalar günün sonunda işe yaramış ve merkezî hükûmetin bütçe açığının GSYİH'ye oranı 2002'de %11,5'ten 2015'te %1,2'ye düşmüştür. 2000 sonrası krizler akabinde kamu borcu önemli ölçüde azalmıştır. 2008 Küresel Finansal Kriz sonrasında ise uygulanan genişletici maliye politikaları nedeniyle 2009 yılında kamu borcunda artış yaşansa da kamu borç oranı 2010 yılından bu yana istikrarlı bir şekilde düşmeye devam etmiştir (Gür, 2018). Ancak istikrarlı bir fiyat düşüşüne rağmen ilgili dönemde işsizlik ve cari açık ile enerji temini sorunları önemini korumuştur (Milliyet, Ekonomide Yeni Gündem, 23 Temmuz 2007: 8).

Reel faiz oranı 1990'lı yıllarda %30'un üzerindeydi ve yüksek faiz oranı, kamu hazinesi ve Türk ekonomisi üzerinde büyük bir yük oluşturmuyordu. Güçlü kamu maliyesi ve makroekonomik istikrar, 2000 ve 2001 krizi sonrasında reel faiz oranlarının tek haneli seviyelere inmesine yardımcı olmuş ve Türk hazinesinin borçlanma maliyetlerini azaltmıştır. Dış kamu borç faiz ödemelerinin GSYH'ye oranı 2002'de %2,8 iken 2015'te %1,3'e düşmüştür. Ayrıca uluslararası yatırımcıları çekmek için IMF'nin reform paketleri devreye sokulmuştur (Gür v.d., 2019). 2015 yılına gelirken altyapı projelerinin çeşitli yöntemler ile finansmanı mümkün olabilmiştir. Örneğin ulaştırma alanında önemli yatırımlar ile bölünmüş yol ağı 24.280 kilometreye çıkmıştır (Gür, 2018: 19-20). Son olarak Türkiye 2000 yılında GSYH'sinin yaklaşık %8'ini eğitim hariç kamu sosyal harcamalarına

ayırırken o tarihten bu yana bu tür harcamalarda artış eğilimi görülmüştür. 2016 yılında kamu sosyal harcamalarının GSYH içindeki payı %13,5 seviyesinde gerçekleşmiştir (Gür, 2018: 19). 2008 krizinden Türkiye’nin; İngiltere, Yunanistan, İtalya, İspanya ve Portekiz gibi birçok Avrupa ülkesi ile karşılaştırıldığında daha az etkilendiğini söylemek mümkündür. Öyle ki 2008’den bu yana kemer sıkma tedbirleri yürürlükteyken Türkiye’nin düşük kamu açığı ve borcu ile bunun mümkün olabildiğinden bahsetmek gerekmektedir. Ancak Türkiye’de de özellikle dış ticaret kanalı ile sorunlar kendini göstermiştir (Gür v.d., 2019).

Bu açıdan Tablo 58 dikkate alındığında 2000–2023 yılları arasında Türkiye ekonomisinin genel seyri görülebilmektedir. Döneme 2001 bankacılık kriziyle başlayan ekonomi 2005 yılına gelindiğinde %7 ve 2010 yılında ise %6 gibi bir enflasyon oranını yakalamıştır. Kişi başına GSYH aynı şekilde 2015 yılında 10.000 dolar üstü bir rakam olmuştur. Turizm gelirlerinin ve ihracatın bu dönem içerisinde ciddi artışlar yakalamış ve cari açık 2015 yılında 21 milyon dolar seviyesine gerilemiştir. Ancak bu önemli istikrar sürecinin 2015 sonrası yavaşladığı, enflasyonun 2023 yılı itibarıyla %64 seviyesine geldiği görülmektedir. Bu minvalde cari açığın, turizmin gelirlerindeki artışa rağmen 2010 seviyesinde artış kaydetmiş olması da önemlidir. Bu durum Türkiye’nin büyümesini dış açık veya borç artışı ile sürdürdüğü gerçeğini göstermektedir.

Tablo 58. Türkiye Genel Görünüm, 2000–2023

	Kişi Başı GSYH	Enflasyon (%)	Cari Açık/ GSYH Oranı (%)	Bütçe Açığı	İthalat	İhracat	Turizm	Nüfus
2000	4.249	39,00	-3,617	-13.115	61.642,88	54.533,06	–	67.803,927
2005	7.376	7,72	-4,144	-6.903	122.862,78	110.762,76	20.322,111	70.586,256*
2010	10.629	6,40	-5,743	-40.081,289	198.129,23	164.671,48	24.930,997	73.722,988
2015	11.085	8,81	-2,471	-23.525,193	229.538,12	212.027,22	37.700,923	78.741,053
2020	8.600	14,60	-4,315	-175.291,608	232.114,42	209.768,26	15.169,371	83.614,362
2023	13.110	64,77	-4,064	-1.380.449,547	384.418,67	357.548,39	55.874,176	85.372,377

Kaynak: TÜİK (2023) ve Dünya Bankası (2023). Not: *2007 yılı istatistiğidir. Birim belirtilmeyen değişkenler dolar cinsindendir.

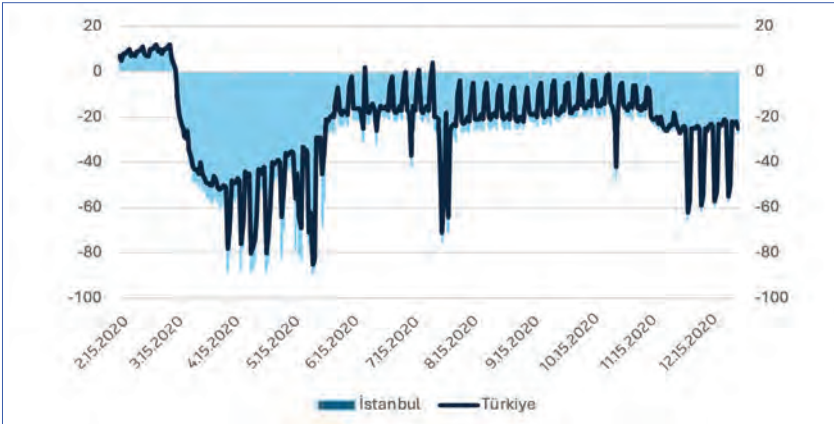
Ayrıca Türkiye ekonomisi, 2023’e gelirken belirgin bir sektörel dönüşüm sürecine girmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası birçok gelişmekte olan ülke gibi Türkiye de tarımdan sanayiye geçişi kalkınma politikalarının merkezine almış ve sanayileşme stratejilerini temel hedef olarak benimsemiştir. Özellikle sanayi üretiminin katma değer üretmede ve döviz kazandırmada tarımdan çok daha verimli olması, Türkiye’yi öncelikle sanayiye yönelmeye zorlamıştır. Ancak 2000 yılı sonrasında Türkiye ekonomisinde dünya genelinde gelişen “sanayisizleşme” olgusuna paralel bir süreç yaşanmıştır (Günçavdı ve Bayar, 2023: 202–203). Sanayisizleşme, gelişmiş ekonomilerde sanayi sektörünün doyumluğa ulaştıktan sonra hizmet sektörünün baskın hâle gelmesi anlamına gelir. Gelişmiş ülkelerde bu doğal bir kalkınma süreci olarak kabul edilirken Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde sanayileşme tamamlanmadan yaşanan bu geçiş, “erken sanayisizleşme” tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Türkiye’de imalat sanayi özellikle 2000’li yıllarda güçlü bir büyüme performansı sergilemiş olsa da 2013 sonrasında bu ivme kaybolmuş ve ekonominin yapısal dönüşümü hızlanarak hizmet, ticaret ve inşaat sektörlerinin ağırlığı artmıştır (Günçavdı ve Bayar, 2023; Günçavdı, 2024; Orhangazi, 2024).

Türkiye’de 1998 yılında imalat sanayinin toplam katma değer içindeki payı %22 iken bu oran 2010 yılına kadar %15 seviyelerine gerilemiştir. Aynı dönemde, hizmet-ticaret ve inşaat sektörlerinin toplam katma değer içindeki payı %55’ten %63’e yükselmiştir. Bu durum, Türkiye’nin sanayi üretiminde hâlâ gidebileceği yol olmasına rağmen ekonominin hızla hizmet sektörüne yöneldiğini göstermektedir. Özellikle inşaat sektörüne yapılan büyük yatırımlar ve hizmet sektöründeki büyüme Türkiye ekonomisinin sektörel yapısını değiştiren temel faktörler olmuştur (Günçavdı ve Bayar, 2023: 203–207; Orhangazi, 2024: 11–12). 2013 yılında başlayan ve FED’in parasal sıkılaştırma politikasıyla hız kazanan küresel ekonomik dönüşüm, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde sermaye akışlarının yavaşlamasına ve dış kaynaklara bağımlı büyüme modelinin kırılğan hâle gelmesine neden olmuştur. Türkiye’de sanayinin görece olarak zayıfladığı ve hizmet sektörlerinin ekonomideki ağırlığının arttığı bu süreç “erken sanayisizleşme”nin endişelerinin artmasına yol açmıştır (Orhangazi, 2024: 12).

Bu dönüşümler devam ederken 2014 sonrasında ise Türkiye ekonomisinin yeni krizler ile karşılaştığını belirtmek gerekmektedir. 2008–2009 krizi, Suriye iç savaşı sonrasında yaşanan uzun süreli şok dalgaları, 17–25 Aralık ve 15 Temmuz darbe girişimi ve terör saldırıları bu süreçte ciddi istikrarsızlaştırıcı faktörler olmuştur. 2018 yılındaki kur şoku ABD ile yaşanan gerilimler, 2019’da başlayan ekonomik daralma ve 2020’de tüm dünyayı etkileyen COVID-19 Türkiye ekonomisinde sektörel dengesizlik-

lerin daha da derinleşmesine neden olmuştur. Kur şoku, özellikle ithal girdiye dayalı sanayi sektörlerini olumsuz etkilerken pandeminin küresel tedarik zincirlerinde neden olduğu aksamalar, Türkiye’nin AB pazarına olan yakınlığı ve lojistik maliyetlerindeki avantajları sayesinde imalat sanayine yönelik talebi artırmıştır. Ancak bu talep artışı, genel ekonomik yapıda kalıcı bir sanayi canlanmasını tetiklemekten ziyade kısa vadeli dalgalanmalara yol açmıştır. COVID-19 sonrası Türkiye’de üretim ve hizmet sektörleri arasındaki dengenin yeniden şekillendiği gözlenmiştir. Dünya genelinde enflasyonist baskılar artarken Türkiye gibi üretim maliyetlerinin görece olarak düşük olduğu ülkeler, küresel tedarik zincirlerindeki boşlukları doldurmaya çalışmıştır (Günçavdı ve Bayar, 2023; Günçavdı, 2024; Orhangazi, 2024). Tüm bunlara rağmen pandemi sonrası dönemde sanayinin GSYİH içindeki payı 2022 yılında %29,2’ye yükselmiş ve bu oran, 1990’ların sonlarından bu yana gerçekleşen en yüksek seviyeye ulaşmıştır (Gür ve Tatlıyer, 2024). Pandemi, Türkiye ekonomisini genel olarak olumsuz etkileyerek ekonomik aktivitede 2020 yılının ikinci çeyreğinde %9,9 daralmaya, ihracat gelirlerinde %18’ varan düşüslere ve çeşitli sektörlerde aksamalara neden olmuştur (İTO, 2020; Günçavdı ve Bayar, 2023; Günçavdı, 2024; Orhangazi, 2024). Şekil 29, bu açıdan COVID-19’un etkisini görmeyi kolaylaştırmaktadır. *Google* tarafından sağlanan hareketlilik endeksi hem İstanbul hem de Türkiye de pandemi süreci olan Mart 2020 sonrasında kapanmalar ile hareketlilikte negatif rakamları veya işe gitmeme durumunu göstermektedir. Bu açıdan ekonominin işe gitmeme sürecinde ciddi bir olumsuz sonuçla karşı karşıya kaldığı iddia edilebilir.

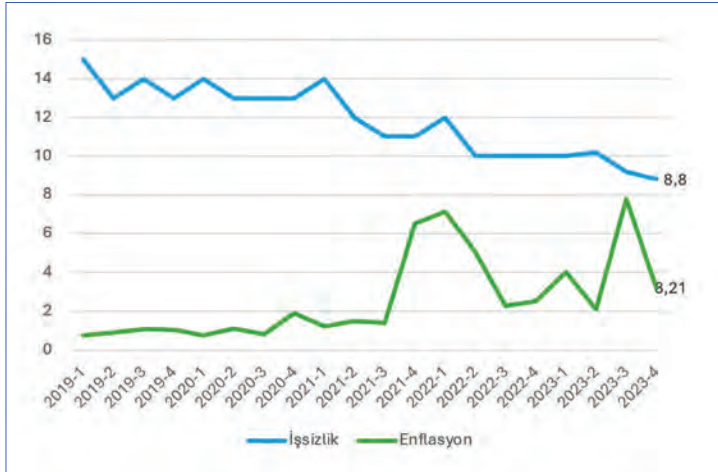
Şekil 29. Google Hareketlilik Verisi, 2020

Kaynak: Google. Erişim Adresi: <https://www.google.com/covid19/mobility/>

2023 yılına gelirken son dönemde Türkiye ekonomisinin önemli sarsılmalar yaşadığı görülmektedir. Örneğin Türkiye ekonomisi 2018–2022 döneminde ortalama %4,5 oranında büyümüştür. Küresel ölçekte etkili olan pandemi nedeniyle 2018–2022 döneminde büyüme ise %2 oranı ile gerçekleşmiştir. Türkiye 2021’de %11,6 ve 2023’te %4,47 ortalama ile büyümüştür. Ancak Şekil 30’dan da görülebileceği gibi işsizlik oranı 2019’dan bu yana azalış eğilimindedir. 2019 Aralık ayında %13 seviyesinde iken COVID-19 ile birlikte Ocak 2021 yılında %14’e çıkmıştır. 2023 yılında ise ortalama olarak %9,5 seviyesine ulaşmıştır. İşsizlikteki artışın önemli bir besleyicisinin kapanan şirketler olduğunu belirtmek gerekmektedir (Cumhuriyet, 18 Aralık 2021: 11). Enflasyon incelendiğinde de aylık enflasyonun yükseliş eğiliminde olduğu görülmektedir. Özellikle 2021 yılında enflasyon %7 seviyesinde aylık rakamları görmüştür. 2023 yılı aylık enflasyon ise %4’e gerilemiştir. İlgili dönemde liranın değerindeki durum incelendiğinde 2019 Aralık ayında kurun 5 lira civarında iken 2023 Aralık ayına gelindiğinde 28 lira olarak gerçekleştiği ve liranın, enflasyonu aşan bir kayıp yaşamakta olduğu görülmektedir. Gene aynı şekilde gecelik faizler %41 seviyesine çıkmış ve BİST-100 endeksi de 2019’dan 2023’e nerede ise 8 kat artış göstermiştir. Bu durum liranın değerinde dönem içerisinde ciddi bir kayıp ortaya çıktığını doğrulamaktadır.

Şekil 30. Enflasyon ve İşsizlik, 2019–2023 (%)

Kaynak: TCMB (2023), Türkiye Cumhuriyeti Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2023), TÜİK (2023).

Not: Enflasyon oranları bir önceki aya göre yüzde değişimi ifade etmektedir.

Nihai olarak 2000’ler sonrası genel resme bakıldığında 2001 yılındaki kriz sonrası uygulamaya konulan yapısal reformlar ile Türkiye büyüme performansını artırırken enflasyonla mücadelede başarı elde edilmiştir. Ayrıca Türkiye sektörel dönüşüm yaşamış, sanayi üretimindeki ağırlık azalmış; hizmet, ticaret ve inşaat sektörleri ekonominin lokomotif hâline gelmiştir. Öte taraftan Türkiye ekonomisinde 2014-2023 yılları arasındaki büyüme kısmen politik ve ekonomik krizler ile yavaşlamıştır. Yüksek bir büyüme sürecinin takip edilmesi bağlamında ciddi kredi genişlemesi ve cari açık paralelinde %100’leri aşan bir pahalılık ile uğraşılmaya başlandığını da belirtmek önemlidir (Şahin, 2016; Doğruel ve Doğruel, 2018, Takım, 2021; Pamuk, 2023).

8.3. İstanbul’un Yeni Silüeti: Büyük Sosyo-Ekonomik Dönüşümler

İstanbul, 2023 yılına gelirken önemli bir dönüşüm yaşamış hem silüeti eskiye kıyasla keskin bir şekilde değişmiş hem de sosyoekonomik yapısı büyük farklılıklar geçirmiştir. Bu dönüşümün merkezinde dünya ekonomisindeki dönüşümler ile Türkiye ekonomisinin 2000 yılı sonrası ekonomik performansındaki ciddi ivmelenme yer almaktadır. 2000 yılından sonra finansal sistemin yeniden yapılandırılmasıyla azalan istikrarsızlıklar, ülke ekonomisindeki ve refahındaki önemli artış, teknoloji ve sanayi yatırımları, altyapı yatırımları, mega projeler, turizm ve sağlık alanlarındaki atılımlar yer almaktadır. 2000 öncesinde hâlâ birçok bölgesi köy ve mahallî bir görünüm arz eden İstanbul, yapılan altyapı ve üstyapı yatırımlarıyla yeni bir çehreye kavuşmuş ve hızla büyüyen ve genişleyen yapıyla dikkat çeken bir metropol hâline gelmiştir. 2000 yılına doğru boğaz hattına yakın yerlerde daha yoğun yerleşim görülürken ilerleyen yıllarda batıda Büyükçekmece’den doğuda Tuzla’ya, kuzeyde ise Sarıyer ve Beykoz’a kadar uzanan geniş bir alanda kesintisiz bir şekilde yayılım gerçekleşmiştir (Elmas v.d., 2013; Yıldırım ve Dertli, 2020).

Ulaşım ve lojistik, İstanbul için çok önemli bir düğüm noktası oluşturmaktadır. Avrupa yakasında bulunan Sirkeci Garı ve Anadolu yakasında bulunan Haydarpaşa Garı demir yollarının bitim noktalarıydı. Ağırlıklı olarak 2000’den sonra yapılan 300 km’lik metro hattı ile 76 km’lik Marmaray İstanbul’un şehir içi ulaşımında raylı sistem dönemini başlatmıştır. Aynı şey kara yolları için de söz konusudur. Boğaz hattında yer alan eski Boğaziçi, bugünkü ismiyle 15 Temmuz Şehitler ve Fatih Sultan Mehmet köprüleri önemli geçiş noktalarıdır. Bu ulaşım hatlarına entegre edi-

Gelişen Altyapı ve Nüfus (İstanbul Commerce.
Istanbul Left Behind 129 Countries.
Temmuz 2019: 8).

len, 2016 yılında hizmete giren Yavuz Sultan Selim Köprüsü ve Kuzey Marmara Otoyolu ile Marmaray ve Avrasya Tüneli ise Asya ve Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan stratejik ulaşım hatları olarak kentin küresel erişilebilirliğini artırmıştır. 2001 yılında hizmete açılan ve 2009 yılında yenilenen Sabiha Gökçen Havalimanı ile yapımı 2014 yılında başlayıp 2018 yılında tamamlanan İstanbul Havalimanı gibi projeler ile İstanbul'un lojistik önemini daha da

artmıştır. 2023 yılı itibarıyla da İstanbul Havalimanı Avrupa'nın en çok uçuş yapılan uluslararası havalimanı olmuştur (Tabakoğlu, 2024: 501).

2024 yılı itibarıyla İstanbul'a gelen turist sayısında artış gözlemlenmiştir. Kültür ve Turizm Bakanlığının verilerine göre 2024 yılının ilk dokuz ayında İstanbul'u ziyaret eden turist sayısı, bir önceki yılın aynı dönemine göre %15 artarak 10 milyonun üzerine çıkmıştır. 2000 yılında bu rakam 2.8 milyondur. İstanbul, Türkiye'ye gelen toplam turistlerin yaklaşık %40'ını ağırlamaktadır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2024). Bu anlamda turizm sektörü, İstanbul'un ekonomisinde önemli bir paya sahiptir. İstanbul, kongre turizmi alanında da önemli bir atılım gerçekleştirmiştir. Uluslararası Kongre ve Konvansiyonlar Derneği (ICCA) verilerine göre 2014-2015 yıllarında dünya kongre sıralamasında 9 ve 8. sırada olan İstanbul, 2019 yılında 58. sırada yer almıştır. 2022 yılında ise 23. sıra ile yine trendi yakalamış ardından 2023 yılında da 21. sıraya yükselmiştir (Turizm Data Bank, 2024). Bu yükseliş, şehrin kongre turizmi potansiyelinin ve altyapısının güçlendiğini göstermektedir.

Yenilikçilik göstergesi olarak 2021 yılında Türkiye genelinde yapılan toplam patent başvurularının yaklaşık %30'u İstanbul'da gerçekleştirilmiştir (TürkPatent, 2021). Şehirde Ar-Ge yatırımları ve teknoloji odaklı üretim, küresel rekabet gücünü artıran temel unsurlar arasında yer almaktadır. Özellikle İstanbul'daki organize sanayi bölgeleri ve teknoparklar, bu gelişimde kilit rol oynamaktadır. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının 2023 yılı verilerine göre İstanbul'da 273 yabancı sermayeli sanayi işletmesi bulun-

Teknolojik Gelişme (İstanbul Commerce. *The New Center of Attraction for Foreign Investment*. July 2018: 11).

maktadır. Bu işletmelerin önemli bir kısmı Almanya, Suriye ve Hollanda merkezlidir. Şehirdeki imalat sanayinde orta ve yüksek teknoloji ürünlerinin payı, ülke ortalamasının üzerindedir. Bu gelişmeler, İstanbul'un teknolojik dönüşüm sürecinde öncü bir şehir olma konumunu pekiştirmektedir. Sınai mülkiyet hakları alanındaki bu performans, yenilikçi üretim modellerinin benimsenmesini teşvik etmektedir (SBGM, 2021) (Bkz. Tablo 59). Bu dönemde İstanbul'da artan bir araştırma ve geliştirme faaliyetinin ve firma birikiminin varlığına delil olarak Pendik'te yer alan Teknopark İstanbul'u göstermek gerekmektedir (İstanbul Commerce, *The New Center of Attraction of Foreign Investment*, July 2018: 11). Muhtemelen bu çabalar ile İstanbul, 2021 yılında Türkiye'ye oranla patent tescil sayılarının %47,58'ine sahiptir. Mekânsal dönüşüm açısından belirtilmesi gereken diğer bir husus ise İstanbul'da 2000 sonrası faaliyete geçen organize sanayi bölgeleri (OSB) ve sanayi siteleri. Beylikdüzü, Birlik, Deri, Dudullu, Tuzla, Tuzla Kimya Sanayicileri bölgeleri 2000 sonrasında faaliyete geçmiştir. Aynı şekilde 2021 yılında 40 tane sanayi sitesi tamamlanıp faaliyete geçmiştir. Bu sitelerde istihdam ortalama olarak 150.000 kişidir ve nerede ise hepsi %100 doluluk oranı ile Başakşehir, Ümraniye ilçelerinde faaliyette bulunmaktadır. Sanayi işletmeleri içerisinde Başakşehir %12,32'lik bir pay ile ilk sırada yer almaktadır (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2021: 32, 38, 39, 97, 98).

Tablo 59. İstanbul'da İmalat Sanayi İşletmelerinin Teknoloji Düzeyine Göre Dağılımı, 2021

Teknoloji düzeyi	İşletme sayısı				Türkiye içindeki payı (%)	İstihdam				Türkiye içindeki payı (%)
	Ülke	Pay(%)	İl	Pay (%)		Ülke	Pay(%)	İl	Pay (%)	
Yüksek teknoloji	1.818	1,32	654	1,98	35,97	126,003	3,19	30.301	3,8	24,05
Orta yüksek teknoloji	27.654	20,10	7.213	21,87	26,08	863.463	21,84	162.260	20,36	18,79
Orta-düşük teknoloji	38.609	28,06	9.001	27,29	23,31	1.069.227	27,05	187.667	23,54	17,55
Düşük teknoloji	69.500	50,52	16.111	48,85	23,18	1.894.062	47,92	416.905	52,3	22,01
Toplam	137.581	100,00	32.979	100	23,97	3.952.755	100	797.133	100	20,17

Kaynak: T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, İstanbul İl Sanayi Durum Raporu (2021).

Tablo 60'ta görüleceği üzere Beylikdüzü Organize Sanayi Bölgesi, 2001 yılında faaliyete geçip İstanbul'un önemli sanayi merkezlerinden biri hâline gelmiştir. 2022 yılı itibarıyla İstanbul Sanayi Odası'na kayıtlı 1.000'den fazla sanayi işletmesi bu bölgede faaliyet göstermektedir (Ayhan, 2022). 2021 yılı itibarıyla İstanbul'da toplam 2.148 hektar büyüklüğünde organize sanayi alanı bulunmaktadır (SBGM, 2021). Bu alanlarda toplamda 331.878 kişi istihdam edilmektedir. İkitelli OSB İstanbul'un en büyük OSB'si olup 715 hektarlık alana sahiptir ve yaklaşık 200.000 kişiye istihdam sağlamaktadır. Bölgede, tekstil ve metal işleme gibi sektörler ağırlıktadır. Beylikdüzü OSB 151 hektar alanda özellikle plastik ve kimyasal ürünlerin üretiminde uzmanlaşmıştır. Dudullu OSB 283 hektarlık alanıyla makina ve elektrikli ekipman üretimi gibi yüksek katma değerli sektörlerle ev sahipliği yapmaktadır. Bunlara ek olarak İstanbul'da 761 hektar büyüklüğünde sanayi siteleri bulunmaktadır. Başakşehir, Ümraniye ve Beylikdüzü gibi ilçelerde yoğunlaşan sanayi siteleri, toplamda 172.572 kişiye istihdam sağlamaktadır (SBGM, 2021).

Tablo 60. İstanbul’da Organize Sanayi Bölgeleri

OSB Adı	Faaliyete Başlama Yılı	Bölge Alanı (ha)	Toplam parsel sayısı (A)*	Üretimdeki toplam fabrika sayısı	İstihdam
İstanbul-İkitelli	2001	715	23.779	12.430	200.000
İstanbul-Anadolu Yakası	2000	71,6	153	153	8.551
İstanbul-Beylikdüzü	2002	151	249	883	24.335
İstanbul-Birlik	2000	52	84	83	4.723
İstanbul-Deri	1990	741,6	382	749	40.000
İstanbul-Dudullu	2000	283	2.310	2.306	37.896
İstanbul-Tuzla	2000	60	138	137	9.540
İstanbul-Tuzla Kimya Sanayicileri	2001	74	164	161	6.833
Toplam		2.148,20	27.259	16.902	331.878

Kaynak: T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, İstanbul İl Sanayi Durum Raporu (2021).

Not: * Bölge ve öngörü parsel sayısını ifade etmektedir.

İstanbul’daki OSB’lere rağmen 2000’li yıllarda İstanbul’un ekonomik yapısının yeniden düzenlenmesiyle finans ve gayrimenkul sektörleri öne çıkmış, sanayi faaliyetlerinin yerini bu sektörlerin alması hedeflenmiştir. Bunun sonucu olarak İstanbul tarihsel olarak sanayi üretiminde önde gelen bir merkezken ağırlığı çevre iller ile paylaşır hâle gelmiştir (Doğruel ve Doğruel, 2018: 190–195; Sayın, 2022). Tablo 61’de İstanbul’un toplam hasıladan aldığı paylar ile bu sektörel değişim görülmektedir.

Tablo 61. İstanbul'un Türkiye Ekonomisindeki Payı, 2000–2023

	İstanbul'un Payı (%)				
	2004	2009	2014	2019	2022
Tarım, ormancılık ve balıkçılık	0,94	0,53	0,66	0,52	0,43
Sanayi	31,66	27,79	26,56	24,10	22,24
İmalat sanayi	33,65	29,71	27,55	25,05	22,64
İnşaat	32,45	33,76	35,45	35,62	32,58
Hizmetler	39,12	38,13	39,22	40,47	41,54
Bilgi ve iletişim	58,17	58,89	65,03	65,36	65,36
Finans ve sigorta faaliyetleri	47,09	53,04	53,93	58,96	59,01
Gayrimenkul faaliyetleri	28,49	29,82	30,15	30,47	29,84
Mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri	46,90	46,90	45,37	46,53	46,72
Kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri	15,07	15,65	16,38	16,11	15,87
Diğer hizmet faaliyetleri	26,06	27,95	28,98	26,81	22,46
Sektörler toplamı	29,96	29,85	30,73	30,69	30,40
Vergi-sübvansiyon	29,96	29,85	30,73	30,69	30,40
Kişi başına GSYH (Lira)	14.795	23.455	44.262	86.651	287.524
Kişi başına GSYH (Dolar)	10.332	15.185	20.246	15.259	17.349

Kaynak: TÜİK (2023).

Tablo 61'e göre İstanbul'un toplam hasıladan aldığı paylar sektörel olarak incelendiğinde sanayi ve imalat sanayinin paylarının kademeli olarak düştüğü bunun yanında hizmetler, bilgi-iletişim ile finans-sigorta faaliyetlerinin paylarının kademeli olarak arttığı görülmektedir. 2004 yılında %32-33 seviyelerinde olan sanayi ve imalatın payı 2022 yılına gelindiğinde %22'ler seviyesine inmiştir. Dolayısıyla 2000'ler sonrası Türkiye'nin büyüyen ekonomik yapısı ve değişen odağı İstanbul'un çok boyutlu ölçekte dönüşen dinamikleriyle birlikte iş gücü piyasasını ve sektörel yapısını da etkilemiştir. Hizmet-ticaret-inşaat üçlüsüne yapılan yatırımlar sonucunda İstanbul ekonomisi içinde sanayinin payı gittikçe azalırken hizmet sektörünün payı artmaya başlamıştır.

Tablo 62'de ise İstanbul'da istihdamın sektörel yapısındaki değişim ortaya konulmaktadır. 2022 yılına gelirken Türkiye genelinde hizmetler sektörü istihdamda önemli bir artış yaşarken bu yükseliş İstanbul'da daha da

belirgin olmuştur. Türkiye’de toplam istihdam %53 artarken İstanbul’da bu artış %69 seviyesine ulaşmıştır. Hizmetler sektörü İstanbul’daki bu artışın %80’ini karşılayarak istihdamdaki en önemli büyümeyi sağlamıştır. İstanbul’da hizmet sektörü %101 artışla 4 milyon çalışana ulaşmış; bu oran şehrin hizmet ağırlıklı ekonomik yapısını daha da pekiştirmiştir. Sanayi sektörünün İstanbul’daki rolü ise aynı dönemde daha sınırlı kalmıştır. Türkiye genelinde sanayi sektörü çalışan sayısı 4.2 milyondan 6 milyona yükselirken İstanbul’da bu sektördeki istihdam artışı %21 ile ülke geneline kıyasla daha düşük seviyede kalmıştır. İstanbul’da sanayi sektörünün istihdamdaki payı 10 puandan fazla gerileyerek %26,2’ye düşmüştür (Tatlıyer, 2024: 21-22). Bu azalma, şehrin sanayi merkezinden hizmet odaklı bir metropole dönüşümünün en çarpıcı göstergelerindendir. Tarım sektörü ise İstanbul’da neredeyse yok denecek kadar az bir istihdam alanına sahiptir. Ayrıca İstanbul’da maaşlı çalışanların oranı 2005-2022 döneminde %82 artarak 5 milyon düzeyine ulaşmış böylece toplam çalışanlar içindeki payı %80’e dayanmıştır. Bu, İstanbul’un daha kurumsal ve istikrarlı iş gücü yapısına sahip olduğunu göstermektedir. Aynı dönemde, yevmiyeli ve ücretsiz aile işçilerinin sayısı ve payı ise ciddi şekilde azalmıştır (Tatlıyer, 2024: 23-24).

Tablo 62. Sektörlere Göre İstihdam Düzeyleri ve Sektörlerin İstihdamdaki Payları, 2005–2022

Sektörlere Göre İstihdam Düzeyleri (Milyon Kişi)						
Sektör	Türkiye			İstanbul		
	2005	2022	Değişim (%)	2005	2022	Değişim (%)
Tarım	5,15	4,87	-5,6	0,02	0,04	135,4
Sanayi	4,18	6,66	59,4	1,35	1,64	21,4
İnşaat	1,11	1,85	66,6	0,22	0,33	51,8
Hizmetler	9,62	17,38	80,6	2,12	4,27	101,2
Toplam	20,16	30,75	53,3	3,71	6,28	69,3

Sektörlerin İstihdamdaki Payları (%)				
Sektör	Türkiye		İstanbul	
	2005	2022	2005	2022
Tarım	25,7	15,8	0,4	0,6
Sanayi	20,8	21,7	36,5	26,2
İnşaat	5,5	6,0	5,9	5,3
Hizmetler	48,0	56,5	57,2	68

Kaynak: Tatlıyer (2024).

Not: Değişimler 2005 ile 2022 yılları arasındaki yüzde değişimleri ifade etmektedir.

Dış Yatırımlar (İtövizyon. *Asya ve Uzakdoğu'dan İstanbul'a Yatırımlar Artıyor*. Ağustos 2008: 12).

Son olarak firma büyüklüklerine göre istihdamın genel yapısına bakıldığında İstanbul'da büyük ölçekli firmaların (250 ve üzeri çalışan) istihdamdaki payının %377 artışla 0.16 milyondan 0,75 milyona çıktığı görülecektir (Bkz. Tablo 63). Başka bir deyişle mikro ve orta ölçekli firmaların payı azalırken büyük firmalar şehrin ekonomik yapısında daha baskın hâle gelmiştir. 2005-2022 döneminde orta ölçekli firmaların (50-249 arası çalışana sahip olan firmalar) hem Türkiye genelinde hem de İstanbul özelinde toplam çalışan sayısında ciddi bir artış yaşanmasına rağmen istihdamdaki payında önemli bir düşüş yaşanmıştır. Daha

hafif düzeyde olmakla birlikte benzer bir durum mikro ölçekli firmalarda (1-9 arası çalışana sahip olan firmalar) da gerçekleşmiştir (Tatlıyer, 2024: 25) Bu durum, İstanbul'un küresel ekonomik sisteme entegrasyonu ve büyük firmaların şehir ekonomisindeki stratejik öneminin artması olarak yorumlanabilir. Öyle ki 2000'ler sonrası Türkiye'nin büyüyen ekonomisi ciddi miktar dış yatırımı cezbetmektedir. Bu açıdan Ocak ve Haziran 2008 tarihlerinde 218 milyon dolarlık yabancı yatırım daha çok bankacılık ve finans sektörüne olmak üzere İstanbul'a yapılmıştır (İtövizyon, *Asya ve Uzakdoğu'dan İstanbul'a Yatırımlar Artıyor*, Ağustos 2008: 12).

Tablo 63. Firma Büyüklüğüne Göre Çalışanların Sayısı ve Firma Büyüklüğüne Göre Çalışanların Payı, 2005-2022

	Firma Büyüklüğüne Göre Çalışanların Sayısı (Milyon)						Firma Büyüklüğüne Göre Çalışanların Payı (%)			
	Türkiye			İstanbul			Türkiye		İstanbul	
Firma Büyüklüğü	2005	2022	Değişim (%)	2005	2022	Değişim (%)	2005	2022	2005	2022
Mikro (1-9)	2,86	5,23	82,9	0,70	1,06	50,1	28,9	25,8	25,7	21,2
Küçük (10-49)	3,00	6,48	116,0	0,98	1,87	91,3	30,3	31,9	35,8	37,6
Orta (50-249)	3,07	4,94	60,9	0,89	1,30	45,7	31	24,3	32,7	26,1
Büyük (250+)	0,97	3,66	278,3	0,16	0,75	377,3	9,8	18	5,8	15,1
Toplam	9,89	20,30	105,2	2,74	4,99	82,3	9,9	20,3	2,7	5

Kaynak: Tatlıyer (2024).

Not: Değişimler 2005 ile 2022 yılları arasındaki yüzde değişimleri ifade etmektedir.

Bu dönüşümün iş gücü piyasalarına yansımalarına bakılacak olursa 2014-2018 döneminde istihdam ve iş gücü istikrarlı bir şekilde artmıştır. 2019 ile pandemi şokunun yaşandığı 2020 yıllarında ise istihdam kayıplarının ortaya çıktığı ve iş gücünden çıkışların belirginleştiği iddia edilebilir. 2014-2018 arası dönemde İstanbul’daki toplam istihdam 802 bin (%15,7) artmıştır. Bu artışta erkek istihdamının katkısı 371 bin (%10,2), kadın istihdamının katkısı ise 431 bin (%29,6) olmuştur. Bu artış oranları Türkiye genelindeki artış oranlarına kıyasla biraz daha yüksektir (BETAM, 2022). İş gücü piyasasındaki ikinci dönemi temsil eden 2020 yılının başında ortaya çıkan COVID-19 pandemisi ise ikinci çeyrekte itibaren Türkiye iş gücü piyasasında önemli bir daralmaya neden olmuştur. Salgının etkisi, İstanbul iş gücü piyasasında Türkiye geneline kıyasla daha derin hissedilmiştir. 2019’dan 2020’ye kadar Türkiye’de tarım dışı istihdam %3,9 oranında yani 886 bin kişi azalmışken İstanbul’da bu düşüş %7,2 ile 416 bin kişiye ulaşmıştır. Cinsiyet ayrımında ise erkek istihdamı Türkiye genelinde %3,8 (618 bin kişi) azalırken İstanbul’da %7,9 (317 bin kişi) oranında bir kayıp yaşanmıştır. Kadınlarda ise Türkiye genelinde istihdam %4 oranında (268 bin kişi) azalırken İstanbul’da bu oran %5,5 (99 bin kişi) olarak gerçekleşmiştir. COVID-19’un İstanbul üzerindeki etkileri sadece istihdam kayıplarıyla sınırlı kalmamış; iş gücü yapısında da köklü değişiklikler yapmıştır. 2014-2020 döneminde İstanbul’da sanayi istihdamının payı %3,5 puan azalarak %26,1’e gerilerken hizmet sektörünün payı %3,8 puan artarak %66,6’ya yükselmiştir. İnşaat sektörü ise %2 puan azalışla %5,1’e gerilemiştir. Bu değişim, kadın ve erkek iş gücüne göre de farklılık göstermektedir. Kadınlar, hizmet sektöründe daha fazla yoğunlaşmış ve bu sektörün kadınlar için istihdamdaki payı %75,8’e yükselmiştir. Erkeklerde de hizmet sektörünün payı %64,3’e çıkarken her iki cinsiyet için de sanayi sektörünün payında bir düşüş gözlemlenmiştir (BETAM, 2022).

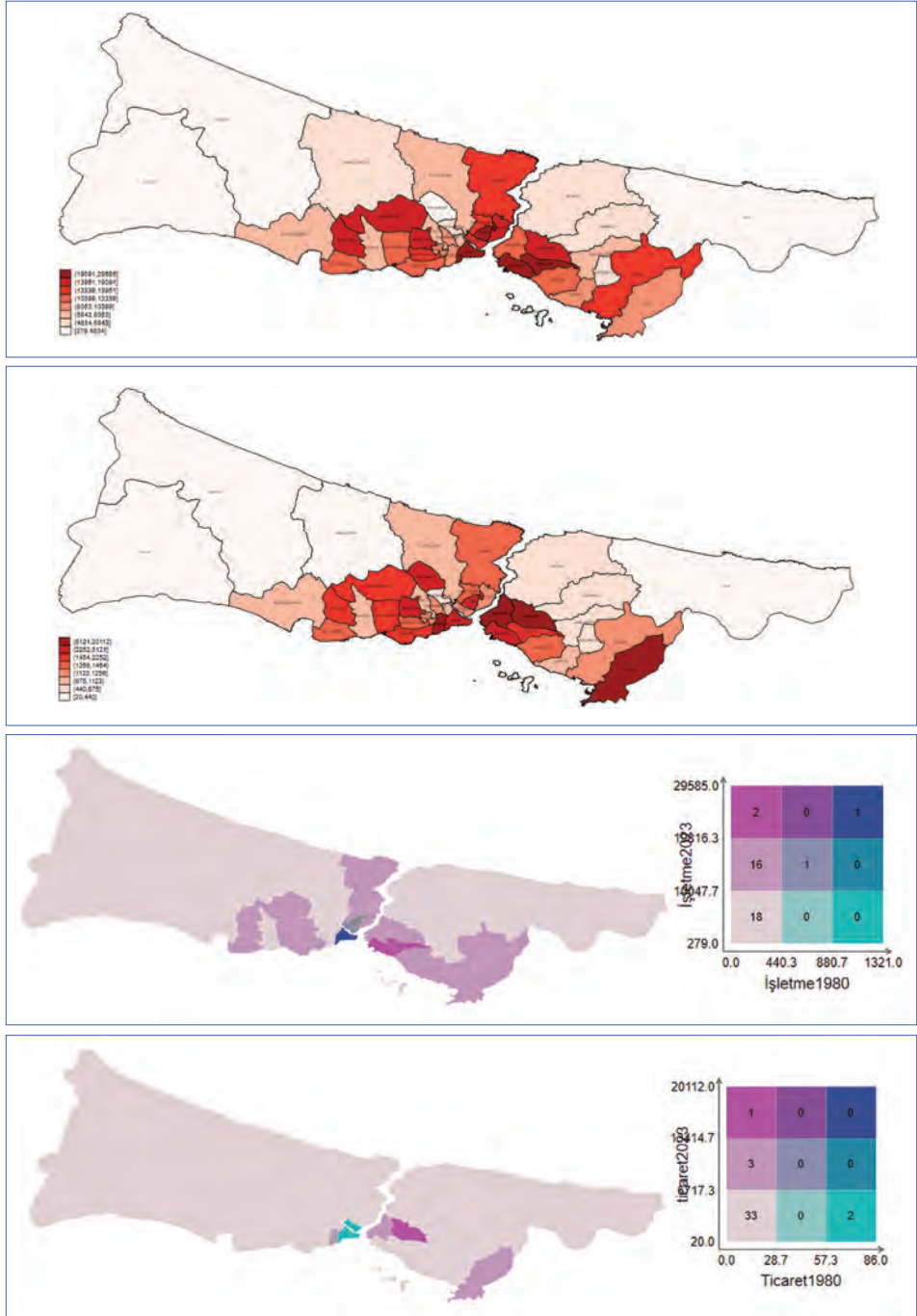
2023 yılına gelindiğinde nihai olarak İstanbul’daki sektörel dönüşümü göstermesi açısından Şekil 31’de firma ve ilçe ölçeğinde bir ayrışma ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Şekil 31 firma sayılarının sektörlere ve ilçelere göre dağılımını göstermektedir. İlk haritada, farklı sektörlerde faaliyette bulunan ve İstanbul Ticaret Odasına kayıtlı toplam firma sayısının ilçelere göre dağılımı gösterilmektedir. İkinci haritada ise toptan ve perakende ticaret yapan firmaların dağılımı görülmektedir. Üçüncü haritada 1980 ve 2023 yıllarında firma yoğunluk ilişkisi gösterilmektedir. Bu harita ile hem 1980 hem de 1923’te benzer firma yoğunluğunun olduğu ilçeler görülebilmektedir. Dördüncü haritada ise 1980 ve 2023 yıllarında

ticaret alanında firma yoğunluğunun ortak olduğu ilçeler görülmektedir. Bu son iki harita 1923 yılı içinde benzer karşılaştırma sonuçları vermektedir. Bu haritalar ile hem 1980 hem de 1923'te hangi ilçelerde firma yoğunluğunun yüksek olduğu belirlenmektedir. Aynı şekilde 1980'de az sayıda firmaya sahip bir ilçenin 2023'te yüksek firma yoğunluğuna sahip hâle gelmesi sürecini de göstermektedir. Bu şekilde 2023'e gelirken İstanbul'da firmaların sektörel ve ilçe bazında dağılımındaki değişimlerin boyutu ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Şekil 31'deki ilk haritaya göre Fatih, Şişli, Kadıköy, Ataşehir ilçelerinde firma sayılarının yüksek düzeyde olduğu görülmektedir. Bunların arkasından Esenyurt, Başakşehir, Bağcılar, Sarıyer, Kağıthane, Beyoğlu, Pendik ilçeleri gelmektedir. İkinci harita bağlamında bir değerlendirme yapıldığında ise Bağcılar, Sultangazi, Zeytinburnu, Üsküdar, Ümraniye, Tuzla ilçeleri göze çarpmaktadır. Bunları ise Esenyurt, Başakşehir, Küçükçekmece, Bakırköy, Fatih, Şişli, Ataşehir takip etmektedir. Bu iki harita ekseninde, 2023 yılında ticaret ve üretim faaliyetlerinin mekânsal olarak önceki yıllara göre daha ayrılmış olduğu görülmektedir. İlave olarak önceki dönemlerde daha ön planda olan Fatih, Zeytinburnu, Eyüpsultan, Beyoğlu ilçeleri yerine; Şişli, Kadıköy, Ataşehir, Bağcılar, Sultangazi, Zeytinburnu, Üsküdar, Ümraniye, Tuzla, Kartal gibi ilçelerin önem kazanmış olmasıdır. Bu bağlamda 1980 sonrasında ciddi bir kırılma olduğu konusunda şüphe yoktur. Bu durum, diğer iki harita kapsamında da görülmektedir. 1923, 1980 ve 2023 yılları açısından benzer işletme dağılımına sadece Fatih, Beyoğlu, Şişli sahiptir. Yeni varlık gösteren Ataşehir gibi ilçeler bulunmaktadır. Ayrıca çevredeki 16 ilçede 2023 ile belirginleşen ekonomik faaliyetler başlamıştır. Bu değerlendirme, İstanbul'da ana merkez ilçelerden çevre ilçelere doğru iktisadî faaliyette bir kayışın olduğunu desteklemektedir.

Tablo 64 bu değişimin daha spesifik olarak sektörel dağılımını ortaya koymaktadır. 1923 ve 1980'e göre sektörlerin ilçelere yüzdesel dağılımın daha eşit olduğu görülmektedir. En yüksek payın, ortalama %9, %8 ve %7 ve %6 oranlar ile tekstil, inşaat, mâlî kuruluşlar, sağlık ve kimya gibi alanlarda olduğu görülmektedir. Sonrasında gelen toptan ve perakende ticaret, gayrimenkul alanları %6 ve %5 paylarına sahiptir. Bu bilgi bağlamında İstanbul'da 2023 yılına gelinirken imalat sürecine dayalı bir sanayi ile ticaretin varlığında en azından oransal bir azalmanın olduğunu ve hizmetler sektörünün görece olarak daha fazla ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

Şekil 31. İstanbul'da İlçelere Göre Toplam Firma Sayıları, 2023

Kaynak: Veriler Adres Kitabı (1979) ve İTO (2023) kullanılarak elde edilmiştir.

Tablo 64. İstanbul'da Firma Sayıları ve Sektörel Dağılımı, 2023

İlçeler	Ana Metal Sanayi	Bankalar	Bilgi Ve İletişim	Diğer Mâli Kuruluşlar	Elektrik Gaz Ve Su	Eğitim Sağlık Spor Ve Eğlence Hizmetler	Gayrimenkul Yatırım Ortaklıkları	Gıda, İçecek Ve Tütün	Keğrit Ve Kağıt Ürünleri Basım	Kimya İlaç Petrol Lastik Ve Plastik Ürü	Madencilik Ve Taş Ocaklığı	Metal Eşya Makina Elektrikli Cihazlar
Adalar		4	12	1	2	1	12	16	2	4		2
Arnavutköy	256	70	102	9	211	26	343	142	29	577	31	269
Ataşehir	682	264	2832	299	984	320	1497	617	154	1875	177	954
Avcılar	138	68	506	28	272	92	489	235	57	458	29	273
Bağcılar	222	167	645	72	475	124	607	421	231	1060	24	1268
Bahçelievler	222	144	678	231	461	163	615	374	110	582	44	381
Bakırköy	157	218	1086	181	271	256	785	235	92	682	37	281
Başakşehir	1271	151	798	53	551	230	990	469	208	2675	50	1708
Bayrampaşa	403	91	309	10	264	54	274	1108	79	777	15	667
Beşiktaş	144	438	2499	118	436	265	1378	400	140	714	118	212
Beykoz	86	85	575	43	301	82	430	237	41	281	65	175
Beylikdüzü	413	81	720	85	372	200	708	419	151	971	79	477
Beyoğlu	207	200	1722	94	955	140	757	238	218	445	40	268
Büyükkçekmece	126	70	302	36	222	109	485	191	38	451	35	251
Çatalca	59	10	36	14	69	11	103	106	8	169	29	93
Çekmeköy	146	43	531	20	258	119	400	161	34	297	54	189
Esenler	182	66	854	31	267	56	291	190	85	367	20	170
Esenyurt	615	129	826	95	646	211	1378	477	128	1574	47	1112
Eyüpsultan	331	90	467	5	255	126	427	231	73	602	81	686
Fatih	203	415	1379	64	309	153	668	527	387	726	61	226
Gazi Osmanpaşa	132	62	249	23	190	84	239	224	32	274	32	163
Güngören	95	82	223	24	156	41	161	124	46	193	13	159
Kadıköy	323	432	3452	264	671	577	2239	604	294	1159	104	581
Kağıthane	243	160	1659	71	493	128	720	312	192	650	57	502
Kartal	344	108	849	48	471	148	744	283	101	675	44	615
Küçükçekmece	214	134	666	82	357	169	574	366	91	681	32	407
Maltepe	337	129	1396	85	534	180	848	329	68	657	64	526
Pendik	564	148	1092	43	642	173	870	398	76	1014	82	1165
Sancaktepe	281	53	404	13	428	67	372	203	46	400	54	537
Sarıyer	176	346	2408	73	388	181	1175	436	116	892	92	548
Silivri	109	28	98	7	109	47	262	163	10	405	31	154
Sultanbeyli	129	33	133	6	173	44	135	211	17	286	30	273
Sultangazi	139	37	148	4	163	51	222	221	21	279	49	207
Şile	21	9	24	1	18	9	71	23	1	23	23	16
Şişli	394	636	4720	355	1327	383	1826	455	303	1190	130	348
Tuzla	657	85	395	13	491	92	568	218	45	1448	39	1984
Ümraniye	964	280	1830	103	1126	226	1198	536	155	1293	106	1444
Üsküdar	149	237	1502	118	603	253	1017	434	164	599	67	316
Zeytinburnu	394	127	665	55	271	57	357	181	713	580	38	521
	11528	5926	38780	2876	16190	5647	26223	12499	4754	27981	2123	20126
Yüzde Pay	2,63	1,3	8,85	0,65	3,69	1,28	5,98	2,85	1,08	6,39	0,48	4,59

Orman Ürünleri Ve Mobilya	Oteller Ve Lokantalar	Perakende Ticaret	Reklamcılık Ve Pazar Araştırması	Seyahat Acentesi, Tur Operatörü Ve Diğ e	Spor Eğ lence Boş Zamanları Değ erlendirm	Sigorta Şirketleri	Tarım, Ormancılık Ve Balıkçılık	Tekstil, Giyim Eş yası Ve Deri	Toptan Ticaret	Ulaştırma Ve Depolama	İmalat	İnsan Sağ lığı Ve Sosyal Hizmetler	İnşaat Ve Bayındırlık
2	105	27	9	24	13	1	2	8	10	8	2	7	22
279	245	231	64	233	35	25	58	486	209	233	53	328	929
469	743	952	1168	721	185	344	126	568	1200	925	165	1750	1941
290	333	458	222	327	80	100	56	695	422	182	69	460	852
525	422	1130	339	638	103	111	65	2910	1432	401	188	850	1293
287	432	595	358	536	109	164	43	1589	787	388	1279	702	1185
175	702	588	523	480	142	190	62	845	1015	375	129	1106	859
1084	542	668	380	429	87	69	62	2008	1404	332	153	1492	1227
261	218	385	105	432	58	62	23	1681	784	144	74	486	458
154	1267	660	1155	556	240	166	130	534	596	307	143	886	928
115	384	353	268	297	97	59	114	230	290	178	53	377	627
423	443	613	408	385	107	138	62	819	831	575	78	857	1273
156	1738	596	595	673	204	124	122	637	605	263	119	1016	613
178	308	336	198	209	55	71	71	282	413	312	55	483	1011
47	33	82	16	25	7	15	37	84	59	142	10	87	176
133	217	356	180	187	58	66	56	208	191	152	39	393	849
167	143	443	240	282	52	74	23	1344	680	199	51	647	589
652	620	892	647	760	95	150	108	1755	1360	637	179	987	2452
204	375	475	274	381	94	58	96	540	410	168	83	708	813
210	2120	1719	607	1219	307	156	141	4770	2924	544	2936	1240	857
133	149	377	95	289	53	66	24	710	241	73	66	488	591
93	136	351	81	168	56	48	19	4295	868	128	66	217	387
321	1858	1474	1469	878	360	661	171	841	1119	751	263	2143	2212
597	399	642	683	578	173	131	67	1140	812	265	134	700	1056
248	392	604	380	557	86	184	70	289	486	411	97	809	1356
478	526	805	318	501	117	138	59	1358	692	410	177	958	1254
268	534	849	529	514	137	231	82	453	592	419	111	1011	1456
393	519	726	359	722	93	160	122	570	507	439	187	1163	1724
242	193	397	145	264	39	54	82	321	278	296	58	523	1188
208	946	725	971	503	202	140	126	524	704	342	100	831	781
137	96	206	54	89	10	42	70	143	134	71	20	215	559
217	99	236	68	214	27	38	34	338	232	138	34	288	921
185	175	335	51	174	36	33	29	1135	152	113	59	408	695
11	123	60	20	26	4	9	14	11	17	15	2	32	137
256	1435	1226	2047	1585	336	417	238	2926	2345	694	268	2132	1613
259	294	317	222	342	40	53	84	339	430	580	55	953	939
1037	569	1027	578	737	132	239	147	929	911	467	160	1734	2184
195	698	812	645	661	156	233	82	569	644	427	127	995	1475
462	328	401	221	255	52	94	43	2647	989	163	77	545	586
11549	20754	23102	16683	17827	4224	5113	3018	41523	27765	12659	7917	31000	40046
2,63	4,74	5,27	3,81	4,07	0,96	1,16	0,68	9,48	6,34	2,89	1,80	7,08	9,14

Not: 2000 sonrası idari bölüşüm dikkate alınarak yapılmıştır.

Bu değerlendirmelere ek olarak bankacılık sektöründe İstanbul'un belirgin bir ağırlığının olduğu söylenebilir. Türkiye'deki toplam nakdi mevduatın %41,9'u, altın mevduatının %31,2'si, toplam nakdi kredilerin %39,4'ü, gayri nakdi kredilerin %48,8'u ve toplam altın kredilerinin %78,9'u İstanbul'daki finansal sistem içinde gerçekleşmektedir. 2020 verilerine göre de Türkiye'deki toplam banka şubelerin %27,8'i İstanbul'da bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin tek menkul kıymetler borsası olan Borsa İstanbul da İstanbul şehrinde faaliyet göstermektedir. Borsanın bünyesinde hisse senedi (pay) piyasası, borçlanma araçları piyasası, vadeli işlemler ve opsiyon piyasası, kıymetli madenler ve kıymetli taşlar piyasası bulunmaktadır (Bozdoğan, 2021: 232). Aynı şekilde İstanbul dış ticaret sektöründe de ilk sırada yer almaktadır. Tablo 65'te veriler incelendiğinde İstanbul'un ihracattaki payının 2004'ten 2019'a kadar azaldığı görülmektedir. 2004'te %60'a yaklaşan bir orandan 2019'da %50'nin altına inilmiştir. Bu düşüş, Türkiye genelindeki üretim merkezlerinin çeşitlenmesi ve diğer illerin ihracat potansiyelindeki artışla açıklanabilir. Özellikle Kocaeli, Ankara ve Bursa gibi iller İstanbul dışındaki ihracatın büyük bölümünü gerçekleştiren merkezler hâline gelmiştir. Kocaeli'nin 2004-2019 arasında ihracat payını neredeyse iki kat artışla %3,46'dan %5,77'ye çıkardığı görülmektedir. Bu artış, Kocaeli'nin endüstriyel üretim kapasitesinin ve liman altyapısının güçlenmesiyle doğrudan ilişkilidir. Bursa ve İzmir'in ihracat payları ise nispeten sabit kalmıştır. Özellikle Bursa'da 2004-2014 yılları arasında bir düşüş gözlemlenmiştir. Bursa'nın Türkiye içindeki payı 2009'da %8,87'ye çıksa da 2014'e gelindiğinde %5,91'e düşmüştür. Bu durum, otomotiv sektöründeki dalgalanmalar ve küresel ticaret dengelerindeki değişimlerle ilişkilendirilebilir. Bu noktada İstanbul'un sektörel ağırlıklarının ve dış ticaret yapısının 2000 sonrası dönemde değişime uğradığı, daha çok hizmet sektörü ve teknolojik ürünler alanına kaydığı ve sanayi ve ağır endüstriyel ürünlerinse Marmara Bölgesi'nin diğer illerine kaydığı bir süreç izlediği söylenebilir. İstanbul'un payındaki bu düşüş, şehrin küresel bir ticaret ve finans merkezi olma yönündeki dönüşümüne de işaret etmektedir. Ancak İstanbul, Türkiye'nin finans, lojistik ve turizm merkezi olarak öne çıkarken üretim ve ihracatta diğer illerle payını paylaşmaya başlamıştır. Sanayi ve üretim merkezleri Kocaeli ve Bursa gibi Marmara Bölgesi'ndeki diğer illere kaymıştır. Kocaeli'nin hızlı büyümesi, limanlarının etkili kullanımı ve organize sanayi bölgelerinin gelişimiyle doğrudan ilişkilidir (Bozdoğan, 2021).

Tablo 65. En Fazla İhracat Yapan 5 İlin Türkiye İçindeki Payı, 2004–2019 (%)

	2004	2009	2014	2019
İstanbul	58,31	54,37	52,06	49,94
Bursa	8,58	8,87	5,91	6,05
İzmir	6,51	5,99	6,10	5,90
Kocaeli	3,46	4,48	5,65	5,77
Ankara	3,53	4,81	5,14	4,85

Kaynak: TÜİK (2023).

Bu olumlu gelişmelerin aksine İstanbul’un geçmişten biriken ciddi bir nüfus baskısı ile karşı karşıya olduğunu belirtmek gerekmektedir. Özellikle 1950 sonrasında başlayan göçler 1970 yılından itibaren hızlanarak devam etmiştir. 2000 sonrasında ise İstanbul’da yerleşim alanlarının şehrin her iki yakasının kuzeyinde bulunan su havzalarına ve orman alanlarına dayandığı görülmektedir. 1927 de İstanbul nüfusu 806.863 kişi iken 1950 yılında 1.166.477 kişiye ulaşmıştır. 23 yıllık bu süreçte Türkiye’nin toplam nüfusu ise 1,5 kat artış gösterirken İstanbul nüfusu 1,4 katlık bir artış yaşamıştır. Bu dönemde İstanbul’un nüfus artışı, Türkiye’nin nüfus artışından daha düşüktür. 1950–2015 yılları arasını kapsayan 65 yıllık süreçte ise Türkiye’nin toplam nüfusu 3,7 katlık bir artış yaşarken İstanbul’un nüfusu 12,3 katlık bir artış göstermiştir (Gökburun, 2017).

Tablo 66’ya göre 2000 yılında Türkiye genelinde kilometrekareye düşen nüfus 88 kişi iken İstanbul’da 1.928 kişidir ve 2015 yılında 2.759 kişiye, 2023 yılında ise 3.013 kişiye yükselmiştir. Benzer şekilde İstanbul’un Türkiye nüfusu içindeki payı da 2000 yılına kıyasla artmıştır. 2000 yılında %14,8 olan oran 2023 yılına gelindiğinde %18,4’e kadar çıkmıştır. Dolayısıyla hem nüfus hem toplam nüfus içindeki oranı hem de nüfus yoğunluğu açısından İstanbul’un payının arttığı görülmektedir.

Tablo 66. İstanbul'un Toplam Nüfus İçerisindeki Payı ve Nüfus Yoğunluğu, 2000–2023

Yıllar	İstanbul'un Nüfusu	Türkiye'nin Nüfusu	İstanbul'un Türkiye İçindeki Oranı (%)	İstanbul'un Nüfus Yoğunluğu/km2	Türkiye'nin Nüfus Yoğunluğu/km2
2000	10.018.735	67.803.927	14,78	1,928	88
2007	12.573.836	70.586.256	17,81	2,420	92
2010	13.255.685	73.722.988	17,98	2,551	96
2015	14.657.434	78.741.053	18,61	2,759	102
2020	15.462.452	83.614.362	18,49	2,976	109
2023	15.655.924	85.372.377	18,34	3,013	111

Kaynak: TÜİK (2023).

2010 yılında İstanbul'un toplam nüfusu 13.255.685 kişidir. Bu dönemde İstanbul nüfusunun %66'sı Avrupa yakasında; %34'ü Anadolu yakasında ikamet etmektedir. Yoğun nüfus baskısı ve kentsel yerleşim alanlarının genişlemesiyle 2008 yılında Arnavutköy, Ataşehir, Başakşehir, Beylikdüzü, Çekmeköy, Esenyurt, Sancaktepe ve Sultangazi ilçe statüsü kazanmıştır. Ayrıca 2008 yılında Eminönü feshedilerek Fatih ilçesine dâhil edilmiştir. İstanbul'da 1950 yılında 16 olan ilçe sayısı; 2010 yılında Avrupa yakasında 25, Anadolu yakasında 14 olmak toplam 39 ilçeye yükselmiştir (Gökburun, 2017). İstanbul'un yerleşim alanlarının genişlemesi nedeniyle 2008 yılında 8 yeni ilçenin oluşturulması İstanbul'un toplam nüfusunun ilçelere dağılım oranlarını 2010 yılında belirgin olarak değiştirmiştir. İstanbul'un en kalabalık nüfusa sahip ilçesi olan Bağcılar'ın nüfusu 738.809 kişi iken 14.221 kişi nüfusuyla Adalar en az nüfusa sahip ilçedir. İstanbul nüfusunun ilçelere dağılımı incelendiğinde Bağcılar %6, Küçükçekmece ve Ümraniye %5, Gaziosmanpaşa, Sultangazi, Bahçelievler, Pendik, Üsküdar ve Kadıköy ilçeleri %4'lük oranlara sahiptir. Kadıköy ve Üsküdar haricinde 2010 yılında İstanbul'un toplam nüfusu içindeki payı %4'lük oran diliminde yer alan ilçelerin tamamının yeni kurulan ilçeler olduğu görülmektedir. Esenler, Esenyurt, Fatih, Kâğıthane, Avcılar, Eyüpsultan, Maltepe, Kartal ve Ataşehir ise İstanbul'un toplam nüfusu içinde %3'lük paya sahip olan ilçelerdir. İkitelli, Bağcılar ve Esenler gibi bölgeler, kentsel dönüşüm projeleri ve yeni yerleşim alanlarıyla hızla dolarken Sarıyer'e kadar uzanan bu hat, İstanbul'un genişleme sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Anadolu yakasında da benzer bir yayılma ve büyüme gözlemlenmiştir. Beykoz'dan başlayan yerleşim alanları, Kavacık'tan güneydoğuya doğru Göztepe, Ümraniye ve Sultanbeyli gibi semtlerde yoğunlaşmıştır. Bu bölgeler özellikle 1980'lerden itibaren hızla yerleşime açılmış

ve nüfus artışının etkisiyle plansız bir şekilde büyümüştür. Sultanbeyli, 1985 yılında küçük bir köyken 2000’li yıllarda göçlerin etkisiyle nüfusu hızla artmış ve İstanbul’un mekânsal bütünlüğüne dahil olmuştur. Benzer şekilde, Sarıgazi ve Samandıra gibi yerleşim alanları da 2000’li yıllarda hızla gelişerek 2008 yılında Sancaktepe adıyla yeni bir ilçe hâline gelmiştir. Tablo 67’de görülebileceği gibi İstanbul’un nüfusu 2023 yılı sonunda 15 milyon 655 bin 924’e ulaşırken en kalabalık 5 ilçenin toplam nüfusu 4 milyona yaklaşmıştır. Özellikle Başakşehir, Beylikdüzü, Esenyurt, Çekmeköy ve Sancaktepe gibi yeni semtler ve ilçeler İstanbul’un mekânsal sınırlarını genişletmiş ve şehrin fizikî yapısını dönüştürmüştür. Ancak bu büyüme, plansız yapılaşma ve altyapı eksiklikleri gibi sorunları da beraberinde getirmiştir (Şahin, 2015). Öyle ki sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması açısından bir değerlendirme yapıldığında Gaziosmanpaşa ve Esenyurt gibi yoğun nüfuslu ilçelerin en alt sıralarda yer aldığı görülmektedir. İlk sıralarda ise ekonomik faaliyetlerin de ana merkezlerinden olan Şişli, Fatih, Ataşehir ve Başakşehir gibi ilçeler gelmektedir (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2021: 2).

Tablo 67. En Kalabalık İstanbul İlçelerinin Gelişimi, 2000–2023

2000		2010		2023	
Gaziosmanpaşa	752.389	Bağcılar	738.809	Esenyurt	978.007
Kadıköy	663.299	Küçükçekmece	695.988	Küçükçekmece	792.030
Ümraniye	605.855	Ümraniye	603.431	Pendik	743.774
Küçükçekmece	594.524	Bahçelievler	590.063	Ümraniye	723.760
Bağcılar	556.519	Pendik	585.196	Bağcılar	719.071
Toplam	3.172.586	Toplam	3.213.487	Toplam	3.956.642

Kaynak: TÜİK (2023). **Not:** 2000 sonrası dönemde İstanbul’da artan nüfusun yığılma ve yayılma alanları nedeniyle İstanbul ilçelerine yeni ilçeler eklenmiştir. 2000–2010 döneminde İstanbul’un ilçe sayısı 39’a yükselmiştir. Avrupa yakasında Arnavutköy, Başakşehir, Beylikdüzü, Esenyurt, Sultangazi; Anadolu yakasında ise Ataşehir, Sancaktepe ve Çekmeköy ilçe yapılmıştır.

Nüfus artışının bu düzeyi veri iken İstanbul’daki konut sorunu 2023 yılına doğru daha da derinleşmiştir. Konut üretimi artan nüfus ve yüksek talep karşısında yetersiz kalırken kira fiyatlarındaki astronomik artış toplumun geniş kesimlerini mağdur etmiştir. Yapılan araştırma ve incelenen verilerde de görüleceği üzere İstanbulluların %30’u kiralık konutlarda yaşıırken %62,4’ü ise kendi mülklerinde oturmaktadır. Kentin merkezinde kiralık konutlar daha yaygınken konut sahipliği daha çok şehir dışındaki bölgelerde yoğunlaşmıştır. Ancak konut giderlerinin hane halkı gelirine

[illegible]

Deprem ve Kiralar (Cumhuriyet. İstanbul'da 'Fay'dan Kaçış. 17 Mart 2023: 11).

olarak öne çıkmaktadır. Ko-

nut giderleri alt grubunda ise bu oran 150,01 gibi yüksek bir değere ulaşmaktadır. Bu durum, İstanbul'un genel yaşam maliyetinin Türkiye'nin diğer bölgelerine kıyasla çok daha yüksek olduğunu göstermektedir. Gayrimenkul, yatırım aracı olarak görüldüğünden konut piyasası ödeme gücü olmayan alt gelir gruplarını kapsamamakta; kira ve kredi yükleri ise ortalama bir hane için çok ağır hâle gelmektedir. 2021 yılında İstanbul'da ortalama kira 1.541 lira olarak belirlenmişken ardından gelen bir yıl içinde kiraya çıkanların ortalama kira bedeli %66,2 oranında bir artışla 2.561 liraya ulaşmıştır. 2023 yılında ise kira artışı oranı %80'nin üzerine çıkmıştır. COVID-19 pandemisi sonrası birçok kiracının kirasını ödemekte zorlandığı ve bazı kişilerin evlerini kaybetme riskiyle karşı karşıya kaldığı söylenebilir. Ayrıca kentsel dönüşüm kapsamında yenilenen konutların daha küçük metrekaRELere sahip olması ve balkon gibi ara mekânların azalması maliyetlerin ve yüksek kâr hedeflerinin bir sonucu olarak görülmektedir (İstanbul Planlama Ajansı, 2021). İstanbul'da konut stokunun niteliği de önemli bir sorun teşkil etmektedir. Mekânsal Adres Kayıt Sistemi 2021 verilerine göre İstanbul'da bulunan yaklaşık 1,13 milyon yapıdan 255.000'i 1980 öncesinde, 538.000'i ise 1980-2000 yılları arasında inşa edilmiştir. Bu yapıların büyük bir kısmı 2001 yılında yürürlüğe giren *Yapı Denetimi Hakkında Kanun* kapsamında mühendislik hizmeti almadığı için riskli kabul edilmektedir. Yapılan anket çalışmalarında katılımcıların %24,7'si 31 yıl ve üzeri yapılarda oturduklarını belirtmiştir ki bu da olası bir İstanbul depremi düşünüldüğünde ciddi bir tehlike oluşturmaktadır (İstanbul Planlama Ajansı, 2021). Bu da yine beraberinde olası bir deprem nedeniyle artan tedirginliğe neden olmaktadır. Bunun bir yansıması olarak 2023 Kahramanmaraş depremi sonrasında da ciddi bir kira

fiyat oynaklığı gözlemlenmiştir (Cumhuriyet, İstanbul’da ‘Fay’dan Kaçış, 17 Mart 2023: 11).

Tablo 68’de İstanbul’un enflasyon ile geçirdiği yol sergilenmektedir. 2015 yılında enflasyonun %9 olduğu görülmektedir. Öte taraftan 2018 sonrasında ise ortalama %10 civarından %80’e yükselen bir enflasyon ile karşılaşmıştır. Dolayısıyla Türkiye ile birlikte bu dönemde İstanbul’un ciddi bir pahalılık ile mücadele ettiğini söylemek gerekmektedir.

Tablo 68. İstanbul Ücretliler Geçinme Endeksi, 2015–2023

Aylar	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Ocak	9,33	9,27	8,21	9,25	14,46	15,37	12,77	22,52	89,82
Şubat	9,55	9,15	8,15	9,29	15,23	14,93	12,99	26,02	91,04
Mart	9,79	8,94	8,2	9,34	15,9	14,5	13,33	30,1	90,93
Nisan	9,94	8,71	8,34	9,44	16,63	13,79	13,81	35,62	88,27
Mayıs	10,2	8,42	8,55	9,56	17,33	13,2	14,15	41,8	84,51
Haziran	10,32	8,25	8,71	9,79	17,67	12,92	14,41	48,44	80,51
Temmuz	10,34	8,24	8,68	10,12	17,94	12,73	14,75	55,32	77,53
Ağustos	10,26	8,15	8,74	10,64	18,03	12,32	15,38	62,06	75,92
Eylül	10,19	8,07	8,83	11,43	17,54	12,2	16,05	69,34	73,94
Ekim	10,01	8,04	9,03	12,31	16,75	12,29	16,76	76,64	72
Kasım	9,76	8,01	9,3	12,99	16,17	12,47	17,62	83,37	70,47
Aralık	9,47	8,13	9,33	13,68	15,81	12,57	19,36	88,03	69,72
Ortalama	9,93	8,44	8,67	10,65	16,62	13,27	15,11	53,27	80,38

Kaynak: İTO Geçinme Endeksi (2023).

Özellikle gıda fiyatlarında Türkiye’de 2023 yılına doğru ciddi bir yükseliş olduğu açıktır. Artan gıda enflasyonu; COVID-19 pandemisi, iklim değişiklikleri, üretim maliyetlerinin artışı ve küresel tedarik zincirlerindeki aksaklıklar gibi nedenlerle hız kazanmıştır. Dünya Gıda Örgütü (FAO) tarafından yayımlanan Gıda Fiyat Endeksi, bu artışları net bir şekilde göstermektedir. Haziran 2020’de 91 olan FAO Gıda Fiyat Endeksi, Şubat 2021’de 116’ya ve Mayıs 2021’de 127’ye yükselmiştir. Bu eğilim; pandemi döneminde üretim kapasitesinin daralması, talep artışı, taşımacılık maliyetlerindeki yükselmeler ve kuraklık gibi faktörlerin etkisiyle daha da belirgin hâle gelmiştir. Küresel gıda fiyatlarındaki bu artış özellikle gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde hane halkı bütçelerini ciddi şekilde

etkilemiştir zîra bu ülkelerde gıdanın tüketici sepetindeki payı gelişmiş ülkelere oranla daha yüksektir. Örneğin Türkiye’de gıdanın tüketici sepetindeki payı %25,94 iken ABD’de bu oran sadece %12,6’dır (Yavuz, 2021; İstanbul Planlama Ajansı, 2024). Türkiye’de gıda enflasyonu özellikle 2018 sonrası dönemde genel enflasyonun üzerinde seyretmektedir. 2021 yılında TÜİK verilerine göre genel TÜFE %18,95 artarken gıda fiyatlarındaki artış %24,91 olmuştur. Gıda fiyatlarındaki bu hızlı artış, Türkiye’deki ekonomik koşullar, kurdaki dalgalanmalar, tarım politikaları, iklim değişikliği ve tedarik zincirindeki aksaklıklarla yakından ilişkilidir. Özellikle kuraklık ve maliyetlerin artması gıda arzında ciddi sıkıntılar doğurmuş; üreticinin ürettiği fiyatlar ile tüketici fiyatları arasında büyük bir makas açılmıştır. ÜFE ve TÜFE arasındaki fark büyüdükçe pazarlama kanallarının payının arttığı ve gıda fiyatlarının çiftçiye yeterince yansımadığı da gözlemlenmiştir (İstanbul Planlama Ajansı, 2024)

Türkiye’de gıda fiyatlarındaki yükselişin başlıca nedenleri arasında; üretim kapasitesindeki azalmalar, tarım sektöründe verimliliğin düşmesi, artan üretim maliyetleri, âni talep artışları, kur dalgalanmaları ve spekülasyon faaliyetleri yer almaktadır. Özellikle gıda arzındaki aksaklıklar ve tedarik zincirindeki sorunlar, Türkiye’de gıda enflasyonunu artırıcı etkenler olarak öne çıkmaktadır. Bunlara ek olarak Türkiye’de tarım ve gıda ürünlerinin fiyat artışları dünya genelindeki eğilimlerle paralellik göstermektedir ancak Türkiye’de yaşanan ekonomik krizler, kur dalgalanmaları ve spekülasyon faaliyetleri gibi faktörler gıda enflasyonunu daha da derinleştirmektedir (Yavuz, 2021; İstanbul Planlama Ajansı, 2024). İstanbul, Türkiye’nin en büyük metropolü olarak son yıllarda yüksek gıda enflasyonundan en çok etkilenen şehirlerden biri olmuştur. 2024 yılında İstanbul Ticaret Odası tarafından yapılan fiyat endeksi hesaplamalarına göre İstanbul’da genel fiyatlar bir önceki yılın aynı dönemine göre %78,81 oranında artış göstermiştir. Bu dönemde gıda fiyatlarındaki yıllık artış ise %74,7 olarak kaydedilmiştir. Gıda fiyatlarında en büyük artış et ürünlerinde gerçekleşmiş; et fiyatları bir önceki yıla göre %107,79 oranında artmıştır. Yaş ve kuru meyve fiyatlarındaki artış %80,87 iken ekmek ve tahıl fiyatlarındaki artış %62,06 olarak gerçekleşmiştir (İstanbul Planlama Ajansı, 2024). Özellikle et ve süt ürünleri gibi temel gıda maddelerine erişimde yaşanan bu sıkıntılar, kentteki gelir eşitsizliğiyle birleşerek gıda enflasyonunun etkilerini daha da belirgin hâle getirmiştir. 2022 yılında *İstanbul Barometresi*’ne göre İstanbulluların %58,10’u et, tavuk veya balıktan oluşan bir öğünü karşılayamadıklarını belirtmiştir. Bu oranın ekonomik koşulların kötüleşmesiyle birlikte daha da arttığı tahmin edilmektedir. Gıda fi-

yatlarındaki bu artışlar, İstanbulluların beslenme alışkanlıklarını önemli ölçüde etkilemekte özellikle kırmızı et, sebze ve meyve tüketiminde ciddi azalmalar görülmektedir (İstanbul Planlama Ajansı, 2024). Sonuç olarak İstanbul'da gıda enflasyonu Türkiye geneline paralel olarak artış göstermekte, düşük gelirli kesimlerin temel gıdalara erişimini zorlaştırmakta ve şehirdeki sosyoekonomik eşitsizlikleri derinleştirmektedir. Bu durum, İstanbul'un hızla artan nüfusu ve genişleyen gelir uçurumu ile kentin sosyoekonomik dönüşümünün önemli bir parçası hâline gelmiştir.

Özetle 2000 sonrasında İstanbul, Türkiye'nin sosyo-ekonomik dönüşümünde merkezi rol oynamaya devam etmiştir. 2023 yılı itibarıyla İstanbul, Türkiye GSYH'sinin ortalama %30'unu oluşturmaktadır. İhracatın ve ithalatın Türkiye rakamı içindeki payı %50 seviyesindedir. Ekonomik faaliyette yüz yıldır ön planda olan Fatih, Zeytinburnu, Eyüpsultan, Beyoğlu ilçeleri yerine Şişli, Kadıköy, Ataşehir, Bağcılar, Sultangazi, Zeytinburnu, Üsküdar, Ümraniye ve Tuzla gibi ilçelerin önem kazandığı görülmektedir. Aynı şekilde yüz yıl önce ticaretin toptan ve perakende olarak hâkim olduğu İstanbul; emlak, turizm, bilgi ve iletişim, finans, doküman ve metal işleri gibi sektörlerde önemli katkılar yapmaktadır. 2023 yılına gelindiğinde İstanbul'un Türkiye imalat sektörü içerisindeki ağırlığının %20 seviyesi ile azalış kaydettiğini belirtmek gerekmektedir. Aynı zamanda İstanbul gelişen ulaşım ve altyapı hizmetlerine ve Türkiye ölçeğinde izlenen gelişme stratejilerine bağlı olarak Fatih ve Beyoğlu gibi yerlerden ve temel sektörlerden uzaklaşarak çevre alanlara ve yeni sektörlerle geçiş yapmıştır, denilebilir. Son olarak enflasyonist eğilimin 2019 yılından itibaren önem kazandığı görülmektedir. Aynı zamanda İstanbul nüfusu 2023 yılı sonunda 15 milyon civarı rakamla Türkiye nüfusunun %20'si civarına ulaşmıştır (İstanbul Planlama Ajansı, 2024).

SONUÇ

Kitap boyunca incelenen dönemlerde sunulan haber kaynakları ve elde edilen özgün veriler, Türkiye ve İstanbul ekonomisinin yüz yıllık süreçte iniş çıkışlı dönüşüm sürecini anlama konusunda katkı yapmaktadır. 1930'larda Türkiye'nin başkentinin Ankara'ya taşınması ve 2000'li yıllarda Kocaeli gibi çevre illere yayılan ekonomik gelişme ve genişleme zaman zaman İstanbul'un önemini azaltmıştır. İmparatorluk dönemindeki ticaret ağlarının çökmesi, dünya savaşları ve sonrasında yaşanan ekonomik sıkıntılar şehrin ekonomisini olumsuz etkilemiştir. İstanbul'un ekonomik yapısı özellikle son yıllarda önemli değişimler geçirmiştir. 1923 yılında tarımsal bir yapıya sahip olan Türkiye'de İstanbul ekonomisi; tekstil, finans, sağlık gibi alanlar ile adından söz ettirmeye başlamış ve hizmet sektörüne yönelim artmıştır. Bu bağlamda İstanbul'un turizm ve dış ticaret potansiyeli önem teşkil etmektedir. Aynı zamanda yüz yıllık süreç içerisinde İstanbul, Fatih ve Beyoğlu eksenine odaklanan bir ekonomik çeperden Ataşehir, Tuzla ve Esenyurt gibi farklı kıta ve ilçelere yayılan bir yapıya dönüşmüştür. Aynı zamanda İstanbul'un geçmişten günümüze Türkiye'nin genel ekonomik performansı üzerinde hâlâ ciddi bir belirleyici rol oynamaktadır.

Kuruluşundan itibaren Türkiye'de ciddi ekonomik dönüşümler, siyasi arka planları ile birlikte yaşanmıştır. 1923 ve 1950 sürecinde daha fazla devlet müdahalesi ve Ankara'nın ön plana çıktığı bir ekonomik yapı hâkim olmuştur. 1930'lar bu açıdan, devlet destekli bir ekonomik yapı kurma ve İstanbul'un geri planda kalması paralelinde bir dönemi ifade etmektedir. Bu dönemde İstanbul gıda ve dokuma alanlarında istihdam sağlamaya başlayan küçük sanayi işletmelerine ev sahipliği yapmıştır. 1960 yılı sonrası ise ülke çapında yerli üretimin teşviki çabaları bağlamında İstanbul, imalat sanayi açısından önem kazanmıştır. 1980'lerden itibaren ise Türkiye'nin benimsediği politikalar, İstanbul'un ekonomik ağırlığını daha da artırmıştır. Yüzyılın sonuna yâni 2023 yılına doğru hizmet, patent, istihdam ve dış ticaret konularında İstanbul'un Türkiye ekonomisinde ağırlığı önemini korumaktadır. Bu gelişmelere rağmen iki önemli sorunun var-

lığına işaret etmek gerekmektedir. İstanbul nüfusunun ve imalat sanayi varlığının Türkiye'deki payının %20 civarında olduğu düşünüldüğünde 1950'lerden beri yığılan nüfusun ve ucuz emek gücünün neden olduğu şehircilik ve ulaşım sorunlarının büyüdüğü görülmektedir. Diğer bir sorun ise 2023 itibarıyla enflasyon oranının 1990'lar seviyesine ulaşmış olmasıdır. Bu açıdan gıda alanında %75, konut harcamalarında %70 oranında bir enflasyon, pahalılık sorununun yüz yıllık süreçte tekrar karşılaşılan bir engel olduğunu göstermektedir. Özellikle deprem ve krizlerin İstanbul ekonomisinin gelişimi konusunda engeller çıkardığı belirtilmelidir.

Kitapta bu minvalde makroekonomik göstergelerin yanı sıra demografi, istihdam ve eğitim gibi tematik alanlara ait veri ve haritalar sunulmaktadır. Kitap, İstanbul'un ekonomik geçmişini ve geleceğini anlamak için kapsamlı bir veri havuzu sunmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin genel ekonomik performansı üzerinde İstanbul'un belirleyici rolünü vurgulamakta ve gelecekteki ekonomik gelişmeleri anlamak için önemli bir kaynak olarak hizmet etmektedir. Öte taraftan daha fazla verinin toplanması, ulaşım altyapısı gibi veri tabanları ile elde edilecek verilerin birleştirilmesiyle daha kapsamlı çalışmaların yapılması mümkündür. Kitabın bu anlamda önemli bir önerisi de İstanbul'a dair gazete, arşiv vb. kaynaklardan elde edilebilecek veri kümesinin daha da geliştirilmesi ile ekonomiye yön verecek veya sorun oluşturacak birçok faktörün daha net bir şekilde ortaya konulabilmesidir.

KAYNAKÇA

- 1927 Geçici Nüfus Sayımı. (1929). Ankara: Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü.
- 1927 Sanayi Sayımı. (1969). Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- 1930 İstatistik Yıllığı. (1931). Ankara: Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü.
- 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı: Vilâyetler. Kazalar. Nahiyeler ve Köyler İtibarile Nüfus ve Yüzey Ölçü. (1941). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını.
- 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri. (1929). Fasikül II. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını. İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası.
- Adıgüzel, M. (2020). COVID-19 Pandemisinin Türkiye Ekonomisine Etkilerinin Makroekonomik Analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 19(37). 191-221.
- Ağır, S. ve Artunç, C. (2019). The Wealth Tax of 1942 and the Disappearance of Non-Muslim Enterprises in Turkey. *The Journal of Economic History*. 79(1). 201-243.
- Ahmad, F. (2007). *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*. İstanbul: Hil Yayın.
- Akarca, A. T. (2018). Single-party Governments as a Cause and Coalitions as a Consequence of Coups in Turkey. A. F. Aysan, M. Babacan, N. Gür., H. Karahan (Ed.) *Turkish Economy: Between Middle Income Trap and High Income Status*. Londra: Springer International Publishing.
- Akat, A. S. (1984). İktisadi Politikalar. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akın, F. (2017). Türkiye ve Seçilmiş İslam Ülkelerinin Makroekonomik Göstergelerinin Karşılaştırılması. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 19(4). 60-73.
- Akkoç, S. (2023). 2018 Kur Şoku ve Türkiye Ekonomisine Yansımaları. *International Review of Economics and Management*. 11(2). 75-96.
- Akşam. (13 Kasım 1952). Yabancı Gözü ile İstanbul: 5.
- Akşam. (2 Ekim 1942). Pahalılık: 1

- Akşam. (22 Mart 1934). Amca Bey Banker: 3.
- Akşam. (31 Mart 1930). Kartal Çimento Fabrikası: 1.
- Akşam. Piyasadan Çekilen Tüccarın Miktarı Artıyor. (16 Ekim 1929): 3.
- Aktar, A. (2018). *Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aktar, A. (1998). Şark Ticaret Yıllıklarında “Sarı Sayfalar”: İstanbul’da Bazı Meslekler ve İktisadi Faaliyetler Hakkında Bazı Gözlemler. 1868-1938. *Toplum ve Bilim* 76 (Bahar 1998). 105-143.
- Akyüz, Y. (2014). 1980’lerde Dünya Ekonomisi: Makroekonomi ve Bağımlılık Üzerine Bazı Dersler. *Mülkiye Dergisi*. 24(221). 7-45.
- Al, H., Akar, Ş. K. (2015). Osmanlı Döneminde Finans. *Büyük İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM.
- Alkin, E. (1983). *Turkey’s International Economic Relations*. İstanbul: Güryay Matbaası.
- Alpay, Y., Alkin, E. (2020). *Olaylarla Türkiye Ekonomisi: Yirminci Yüzyıl Türkiye Ekonomi Tarihi*. İstanbul: Humanist.
- Alptekin, V. (2009). IMF İstikrar Politikalarının Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri (1980-2004). *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*. 9(17). 468-90.
- Altay, İ. (2022). *İkinci Dünya Savaşı’nın Türkiye’de İşlem Gören Döviz Kuru, Tahvil, Hisse Senedi ve Altın Fiyatları Üzerindeki Etkisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi.
- Altay, İ., Sayıl, G. B., Hanedar, A. Ö. (2023). Enflasyonun Tarihsel Belirleyenleri: Türkiye ve İkinci Dünya Savaşı. *Fiscaoeconomia*. 7(Özel Sayı). 260-282.
- Aral, N. Z. (1943). İktisat. Maliye ve İstatistik; 1943-44 Bütçesi. Mali Vaziyet - Nakdi Vaziyet. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 1(2). 275-299.
- Arı, A., Yılmaz, A., Cergiboza, R., Özcan Y. (2014) Türkiye Ekonomisinde 1990-2011 Döneminde Enflasyon Dinamikleri. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*. 5(9). 1-16.
- Arlı, A. (2015). İstanbul’un Uzun Asrı: Dünya ve Türkiye Ölçeğinde. *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. İstanbul: İSAM.
- Artel, M. (1954). *İstanbul Hanları Adres Kitabı*. İstanbul: Kader Basımevi.
- Aydın, M. K., Aksoy, Ö. (2016). Türkiye Ekonomisi: Kendi Krizlerinden Küresel Finans Krizine. *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 1(1). 1-22.
- Ayhan, F. (2022). Beylikdüzü İlçesinde (İstanbul) Sanayi Faaliyetlerinin Gelişimi, Yapısı ve Dağılışı Üzerine Coğrafi Bir İnceleme. *HUMANITAS - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(20).
- Aykut, S. S. (1944). *İktisadi ve İçtimai Türkiye-Rakkamlarla Türkiye’de Harici Ticaret*. C. 1. Ankara: Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını.
- Aziz, K. (1947). *Türkiye’de Para Meseleleri*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

- Ballı, E., Koraltürk. M. (2019). 1930’larda Korumacılık-Devletçilik Bağlamında Deri Kundura Üreticileri ile Lastik Ayakkabı Üretici ve İthalatçıları Arasındaki Rekabet ve Tartışmalar. *III. İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-2*. 87-113. İzmir: İzmir Demokrasi Üniversitesi Yayınları.
- Ballı, E., Koraltürk. M. (2024). Liberalizm-Korumacılık Tartışmaları ve Erken Cumhuriyet Yıllarında Yerli-Yabancı İlaç Rekabeti. *Türkiye İktisat Kongresi 2023 Bildiriler Kitabı*. 1329-1370. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Banerjee, A. V., Duflo, E. (2019). *Zor Zamanlarda İyi Ekonomi*. Çeviren Osman Akınhay. İstanbul: Doğan Kitap.
- Banks, A. S., Wilson. K. A. (2024). *Cross-National Time-Series Data (CNTS)*. Jerusalem. Israel: Databanks International.
- Barbaros, F., Kocal, Ö. E. (2017). Planlamanın Başarısızlığı: Kalkınma Miti ve Sanayileşmenin Düşüşü. Derleyenler. Barbaros, F., Jan Zürcher, E. *Modernizmin Yansımaları: 80’li Yıllarda Türkiye*. İstanbul: Efil Yayınları.
- Başar, S. (1946). Toprak Mahsulleri Vergisi Kalkınca. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. 2(1-4). 88-107.
- Berend, Ivan T. (2011). *20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi*. Türkiye İş Bankası Yayınları: İstanbul.
- BETAM. (2022). *İstanbul İşgücü Piyasası: Yapısal Özellikler ve Sorunlar*. BETAM: İstanbul.
- Bilgiç, E. (2021). *Erken Cumhuriyet Döneminde Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri*. Ankara: Efil Yayınları.
- Boratav, K. (1982). *Türkiye’de Devletçilik*. Ankara: Savaş Yayınları.
- Boratav, K. (2005). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Boratav, K. (2014). Dünya Ekonomisi ve Türkiye: 2007 Gözlemleri. *Mülkiye Dergisi*. 31 (257). 7-23.
- Bozdoğan, R. (2021). *Küresel Şehirler ve İstanbul*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Broadberry, S., Harrison. M. (2005). *The Economics of World War I: An Overview*. Broadberry. S., Harrison, M. (ed.) *The Economics of World War I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bulutay, T., Tezel, Y. S., Yıldırım, N. (1974). *Türkiye Milli Geliri (1923-1948)*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Cenap, S. (Ocak 1933). Türkiye Mensucat Sanayi Vaziyeti. *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*. (49). 1.
- Cillov, H. (Kasım 1968). 1968 Yılı Sonu Dünya ve Memleket Konjonktürü. *İstanbul Ticaret Odası Mecmuası*. 20-31.
- Cinel, E. A. (2018). Türkiye Ekonomisinin Kırılgan Yapısı. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 10(23). 57-66.

- Coşar, N. (2004). *Kriz. Savaş ve Bütçe Politikası (1926-1950)*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Cumhuriyet (11 Ağustos 1970). Cumhuriyet altını 35 Lira Yükseldi: 1.
- Cumhuriyet. (1 Aralık 1969). Türk İşçileri 30 Ülkede Çalışıyor: 1. 7.
- Cumhuriyet. (1 Ekim 1971). Hizmet Köye. Köylü İse Şehre Gidiyor: 4.
- Cumhuriyet. (10 Eylül 1934). İhracat İşleri Tanzim Ediliyor: 1.
- Cumhuriyet. (13 Ekim 1973). %17 Zaman Yapan OPEC. İhracatı Her Ay %5 Azaltacak: 1.
- Cumhuriyet. (13 Ocak 2002). Eminönü'nden Ayrılmak İstemiyorlar: 6.
- Cumhuriyet. (14 Mayıs 1946). Yeni Bir Ticaret Modası: 1.
- Cumhuriyet. (15 Ocak 1986). İstanbul Araca Boğuldu: 6.
- Cumhuriyet. (17 Mart 2023). İstanbul'da Faydan Kaçış: 11.
- Cumhuriyet. (17 Mart 2023). İstanbul'da Faydan Kaçış: 11.
- Cumhuriyet. (18 Aralık 2021). Kapanan Şirkette Rekor: 11.
- Cumhuriyet. (19 Haziran 1969). Gıda fiyatları Hızla Artıyor: 1.
- Cumhuriyet. (2 Temmuz 2023). İstanbul TÜFE Hızlandı: 9.
- Cumhuriyet. (23 Haziran 1948). Türkiye İktisad Kongresi Dün Toplantılarına Başladı: 3.
- Cumhuriyet. (26 Ocak 1987). Borsada Yeni Unsurlar: 9.
- Cumhuriyet. (27 Aralık 1979). Yakıt Yokluğu Nedeniyle Fırınların Üretimi Yarıya İndi: 7.
- Cumhuriyet. (27 Kasım 1948). Yeni Vergi Tasarıları Acele Görüşülecek: 1.
- Cumhuriyet. (28 Aralık 2019). 22 Milyar TL Harcanacak: 10.
- Cumhuriyet. (29 Aralık 1987). İthalat Patladı: 9.
- Cumhuriyet. (29 Kasım 1976). Galata Köprüsünde 788 Kişi Çalışıyor ve 2923 Kişinin Geçimini Sağlıyor: 7.
- Cumhuriyet. (3 Aralık 1977). 1978 Programı Devalüasyon ve Zam Öngörüyor: 1.
- Cumhuriyet. (3 Ekim 2009). Finansın Merkezi İstanbul:14.
- Cumhuriyet. (30 Ocak 1994). Ekonomide TL'ye Yeniden Dönüş: 9.
- Cumhuriyet. (31 Ocak 1990). Döviz Çıkmazının İthal Mallara Fiyat Baskısı: 9.
- Cumhuriyet. (31 Ocak 1995) Borç ve Konsolidasyon. Borç Freni Patladı: 8.
- Cumhuriyet. (5 Ağustos 1958). Yeni Ekonomik Rejimin Esasları Dün Kararnamelerle İlan Edilmeye Başlandı: 1.
- Cumhuriyet. (5 Ocak 1986). Beyaz Eşya Üreticilerinin Yüzü 1985'te Biraz Güldü: 9.
- Cumhuriyet. (8 Haziran 1971). İstanbul'da Gazino ve İçkili Lokantalar Azaldı: 5.
- Çakır, C., Akkuş, Y. (2015). İstanbul'da Kurulan Anonim Şirketler (1887-1918). *Büyük İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM.

- Çakmak, N. S., Sarıdoğan. E. (2015). Küresel İktisadi Krizin Türkiye İmalat Sanayine Etkileri. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 29(2). 23-45.
- Çakmak, U. (2007). Kriz Modelleri Çerçevesinde Türkiye 2001 Finansal Krizinin Değerlendirilmesi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 9(1).
- Çavdar, T. (1983). *Yüz Yıllık Pahalılık*. Ankara: Ülke Yayınları.
- Çavdar, T. (2003). Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960. Ankara: İmge Kitabevi.
- Çavdar, T. (2015). *Türkiye'nin Açlık, Fukaralık ve Yoksunluk Tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Darıcan, M. F. (2013). Ekonomik Krizler ve Türkiye. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*. 5(17). 39-46.
- Demirer, M. A. (2020). Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. *Atatürk Ansiklopedisi*. Ankara: ATAM.
- Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi. (30 Eylül 1921).
- Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi. (30 Kasım 1921).
- Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi. (31 Aralık 1921).
- Devlet İstatistik Enstitüsü. (1973). *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı*. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- DİE. (1996). *İstatistik Göstergeler 1923-1995*. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- DİE. (1998). *Türkiye İstatistik Yıllığı 1997*. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- Doğan, M. (2013) Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sanayileşme Süreci ve Son 10 Yıllık Gelişimi. *Marmara Coğrafya Dergisi*. (27). 511-50.
- Doğan, Y. (1987). *IMF Kıskaçında Türkiye*. İstanbul: Tekin Yayınları.
- Doğruel, A. S., Doğruel. F. (2018). Two Phases of Deindustrialization Policies in İstanbul. *Journal of Research in Economics*. 2(2). 186-207.
- Doğruel, F., Doğruel, A. S. (2005). *Türkiye'de Enflasyonun Tarihi*. İstanbul: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası ve Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Dokuyan, S. (2014). Savaş Ekonomisi ve Varlık Vergisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 15(2). 23-56.
- Döker, M. F. (2012). *İstanbul Kentsel Büyüme Sürecinin Belirlenmesi, İzlenmesi ve Modellenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi.
- Dölen, E., Koraltürk. M. (2012). *Aslan Çimento: İlk Çimento Fabrikamızın Öyküsü 1910-2012*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- DPT. (2001). *Kamu Finansmanı Raporu*. Yıllık Programlar ve Konjonktür Değerlendirme Genel Müdürlüğü. Ankara.

- Duignan, B. (2024). Financial Cisis of 2007–08. *Encyclopedia Britannica*. UK: Encyclopædia Britannica. inc.
- Dünya Yüzündeki Pahalılık. (24 Nisan 1920). Vakit: 2.
- Düzenli, Y. (1998). *Türkiye Nereye Götürülüyor? Sanaldan Gerçeğe*. Ankara: Öz İplik İş Sendikası Yayınları.
- Ekzen, N. (1980). 1946–1958–1970 *Devalüasyonları*. Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu.
- Eldem, V. (1946). Türkiye’de Sanayileşme Hareketi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. 8(1–4). 46–71.
- Eldem, V. (1994). *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Elmas, B., Türkan, Y., Yakut E. (2013). Uluslararası Finans Merkezi Olma Yolunda İstanbul. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 3(5). 7–28.
- Eralp, Y. A., Tangör, N. N. Ö. (2022). Değişen Dünya. Avrupa’nın Geleceği ve Çoklu Kriz. İçinde A. Topal., Ö. Birler., C. Çelik., A. Göksel (Ed.). *21. Yüzyılda Devletin Dönüşümü: Otoriterleşme, Kriz ve Hegemonya*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Eraydın, A. (1999). Sanayinin Anadolu’ya Yaygınlaşması ve Son Dönemde Gelişen Yeni Sanayi Odakları. Oya Baydar (Ed.). *75 Yılda Çarklardan Chiplere*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ergin, F. (1992). Türkiye’de Tarih Boyunca Para Politikası Sorunları. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*. 0(1–2). 255–263.
- Erhan, Ç. (2020). ABD ve NATO’yla İlişkiler. B. Oran (Der.). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt I: 1919–1980)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erken, E. (2022). *İktisadi Dönüşüm ve Şehir: 1983–2014 Arasında Üç Sektör Üzerinden İstanbul’daki Değişimin İzlenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Medipol Üniversitesi.
- Genel Nüfus Sayımı: 20 İlkteşrin 1935 Kati ve Mufassal Neticeler İstanbul Vilayeti (1936). İstanbul: Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü Yayını. Devlet Basımevi.
- Genel Nüfus Sayımı: 20 İlkteşrin 1935 Türkiye Nüfusu Kat’i Tasnif Neticeleri (1937). Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü Yayını. Ankara: Mehmed İhsan Basımevi.
- Ghosh, J. (2018). The 2000s and Beyond: Development Issues in a Rapidly Changing World. İçinde J. A. Ocampo, A. Chowdhury, D. Alarcón (Ed.). *The World Economy through the Lens of the United Nations*. Oxford University Press.
- Gökburun, İ. (2017). İstanbul’da Nüfusun Gelişimi ve İlçelere Dağılımı. *Anadolu Kültürel Araştırmalar Dergisi*. 1(3). 110–130.
- Gönençi, E., Arpaçay, E., Yıldırım, A. E., Pınarlı, N. B., Doğpan, N. (1999). *Cumhuriyet’in 75’inci Yılında Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Dünya Yayıncılık.

- Güder, M., Çetin. M. (2021). Hegemonik İstikrar Teorisi Bağlamında İki Savaş Arası Dönemin Politik Ekonomisi. *Erciyes Akademi*. 35(3). 1040-1064.
- Günçavdı, Ö., Bayar. A. A. (2023). Türkiye Ekonomisinde Yapısal Dönüşüm ve Gelir Dağılımı. Editörler. A. S. Akat. S. Gürsel. *Çıkamaz Yol Dünden Yarına Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Günçavdı, Ö. (2004). *Nasıl Büyüdük? 2001 Sonrası Büyümenin Analitik Bir İncelemesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Gündüz, A. Y. (2008). *Türkiye Ekonomisinin Makro Ekonomik Açından Değerlendirilmesi*. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi. 7(24). 84-100.
- Güneş, C. (2024). 1923 Yılındaki İktisat Kongresinin İsim Karmaşası: İzmir İktisat Kongresi mi. Türkiye İktisat Kongresi mi. *Sakarya İktisat Dergisi*. 13(2). 76-88.
- Gür, N. (2018). The Role of the State in the Turkish Economy. A. F. Aysan, M. Babacan, N. Gür., H. Karahan (Ed.) *Turkish Economy: Between Middle Income Trap and High Income Status*. Londra: Springer International Publishing.
- Gür, N., Tatlıyer, M. (2024). The Quest of the Turkish Economy: Breaking the Middle-income Trap and Climbing the Development Ladder. K. B. Kanat, B. Duran (ed.). *Türkiye's Vision For Its New Century*. İstanbul: SETA Kitapları.
- Gür, N., Tatlıyer, M., Dilek. Ş. (2019). The Turkish Economy at the Crossroads: The Political Economy of the 2018 Financial Turbulence. *Insight Turkey*. 21(4).
- Gür, N., Yıldız Hanedar, E., Hanedar. A. Ö. (2023). Democracy and Fiscal Support during the COVID-19 Pandemic: An Empirical Investigation. *Applied Economics Letters*. 30(21). 3068-3074.
- Güzel. Sabiha. (1 Ekim 1977). İstanbul Ticaret Odası Mecmuası: 27-30.
- Gygli, S., Haelg, F., Potrafke, N., Sturm, J. E. (2019). The KOF Globalisation Index-revisited. *Review of International Organizations*. 14(3). 543-574.
- Hanedar, A. Ö. (2023). War, Risk and Gold: The Turkish War of Independence and Ottoman Empire. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte/Economic History Yearbook*. 64(2). 619-649.
- Hanedar, A. Ö. (2016). Effects of Wars and Boycotts on International Trade: Evidence from the Late Ottoman Empire. *The International Trade Journal*. 30(1). 59-79.
- Hanedar, A. Ö. (2018). Bir İktisadi Tetikleyici Olarak Birinci Dünya Savaşı'nın Bitişi: Barışın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Etkilerinin İktisadi İncelenmesi. *İnsan ve Toplum*. 8(4). 31-56.
- Hanedar, A. Ö., Altay, İ., Sayıl, G. B. (2024). Ulus Devlet İnşa Sürecinde Kambiyo İşlemlerinin Millileştirilmesi: Geçmişten Bir Hayalet mi?. Barbaros, F, Jan Zurcher, E. (Ed.). *Modernizmin Yansımaları 30'lu Yıllarda Türkiye*. Ankara: Efil Yayınları.
- Hanedar, A. Ö., Gencer, H. G., Demiralay, S., Altay. İ. (2019). The Ottoman Dissolution and the İstanbul Bourse between War and Peace: A Foreign Exchange

- Market Perspective on the Great War. *Scandinavian Economic History Review*. 67(2). 154-170.
- Hariçi Ticaret Yıllık İstatistik 1939 Hususi Ticaret: Limanlar, Hududlar ve Madeler İtibariyle İthalât ve İhracat. (1940). Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını. Ankara Yeni Ceza Evi Matbaası.
- Hiç. M. (1968). *Sterlin Devalüasyonu ve Dolar Krizi*. İstanbul: Garanti Matbaası.
- Hines. W. D. (1936). *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki 1933-1934*. Ankara: Köy Öğretmeni Basımevi.
- Hobsbawm. E. (2023). *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991: Aşırılıklar Çağı*. İstanbul: Everest Yayınları.
- ILO. (2020). *A policy framework for tackling the economic and social impact of the COVID-19 crisis (ILO Brief)*. Fransa: ILO.
- İstanbul Barometresi. İstanbul Gündemi Araştırması (2021-2023). (2023). İstanbul: İBB İstanbul Planlama Ajansı.
- İstanbul Commerce. (July 2018). The New Center of Attraction of Foreign Investment: 11
- İstanbul Külliyyatı (1928-1996). (1998). Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri (Tarım 1). 15. Cilt. Hazırlayan Sedat Murat ve Halil İbrahim Yıldız. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi Kültür Yayınları.
- İstanbul Külliyyatı (1928-1996). (1998). Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri (Tarım 2). 16. Cilt. Hazırlayan Sedat Murat ve Halil İbrahim Yıldız. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi Kültür Yayınları.
- İstanbul Külliyyatı (1932-1982). (1998). Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri. Sanayi (İmalat-1). 13. Cilt. Hazırlayan Ahmet Kal'a ve Sedat Murat. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi Kültür Yayınları.
- İstanbul Külliyyatı (1950-1994). (1998). Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri. Sanayi (İmalat-2). 14. Cilt. Hazırlayan Sedat Murat ve Halil İbrahim Yıldız. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi Kültür Yayınları.
- İstanbul Sanayi Odası'nın Altmışıncı Yılında Türk Sanayii. (2015). İstanbul Sanayi Odası Yayınları: İstanbul.
- İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1930-1931. (1932). İstanbul: Belediye Matbaası.
- İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1949-1953. (1955). İstanbul: Belediye Matbaası
- İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1951-1955. (1956). İstanbul: Belediye Matbaası.
- İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1955-1959. (1961). İstanbul: Belediye Matbaası.
- İstanbul Ticaret Odası 1960-1961 Devresi Faaliyet Raporu. (1962). İstanbul: Gün Matbaası.
- İstanbul Ticaret Odası Adres Kitabı. (1979). İstanbul: Sucuoğlu Matbaası.
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası (1 Kasım 1923): 11.
- İstanbul Ticaret Odası Mecmuası (1 Kasım 1969): 1-71.

- İstanbul Ticaret Odası Mecmuası. (1 Aralık 1981): 10.
- İstanbul Ticaret Odası Mecmuası. (1 Mart 1967): 63-66.
- İstanbul Ticaret Odası Mecmuası. (1 Nisan 1960): 58.
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Haziran 1924). Korunacak Ticaretlerimizden Yumurtacılık: 1.
- İstanbul Ticaret Odası Yetmiş Altıncı Yılı Hesapları 1957. (1958). İstanbul: Rubin Basımevi.
- İstanbul Ticaret Odası Yetmiş Beşinci Yıl Faaliyet Yılı Raporu 1956. (1957). İstanbul: Rubin Basımevi.
- İstanbul Ticaret Odası Yetmiş Birinci Faaliyet Yılı Rapor ve Hesapları 1952. (1953). İstanbul: M Ali Basımevi.
- İstanbul Ticaret Odası Yetmiş Dördüncü Faaliyet Yılı Rapor ve Hesapları 1955. (1956). İstanbul: M Ali Basımevi.
- İstanbul Ticaret Odası Yetmiş İkinci Faaliyet Yılı Raporu 1953. (1954). İstanbul: M Ali Basımevi.
- İstanbul Ticaret Odası Yetmiş Sekizinci Yılı Hesapları ve Faaliyet Raporu 1959. (1960). İstanbul: Rubin Basımevi.
- İstanbul Ticaret Odası Yetmiş Yedinci Yılı Hesapları ve Faaliyet Raporu 1958. (1959). İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası.
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Aralık 1939).
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Aralık 1940).
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Aralık 1941).
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Ekim 1930).
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Ekim 1933). Cumhuriyetin Onuncu Yıl Dönümü Fevkalâde Nüshası.
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Ekim 1948): 266.
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Eylül 1929).
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Eylül 1929).
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Kasım-Aralık 1933).
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Ocak 1924).
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Ocak 1933).
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Ocak 1942).
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Ocak 1942): 4.
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Ocak 1942): 40.
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Ocak 1943).
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Ocak 1944).
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Ocak 1945).
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Ocak 1947).

- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Ocak 1950).
- İstanbul Ticaret Odası Mecmuası. (1 Ocak 1981).
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Şubat 1933).
- İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. (1 Şubat 1943).
- İstatistik Göstergeler 1923-2013. (2014). Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.
- İstatistik Yıllığı 1939-1940. (1940). Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü. C. 11. İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi.
- İTO. (2023). İstanbul Ticaret Odası, Kayıtlı Sicil Verileri.
- İTO (2020). *Sorularla COVID-19 Pandemisi Sosyal, Siyasi, Ekonomik ve Mali Boyutları*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- İtovizyon. (Ağustos 2008). Asya ve Uzakdoğudan İstanbul'a Yatırımlar artıyor: 12.
- Karagöz ve Hacivat. (22 Aralık 1928). Herşeyde İhtikâr Var: 1.
- Karataş, T. (2019). Bir Finansallaşma Göstergesi Olarak Türkiye Ekonomisinde Borçların Dönüşümü: 2002-2017. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 40(2). 255-73.
- Kaya. Ş. (1940). *Türkiye Harici Ticaret Resmi İstatistiklerine Nazaran Tahlil ve Mukayese Raporu 1930-38*. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını. İstanbul: Güneş Matbaası.
- Kaya. Y. (2011). Küreselleşme ve İktisadi Entegrasyon Bağlamında 2000 Sonrasında Türkiye Ekonomisi. *İnsan ve Toplum*. 1(1). 67-86.
- Kaynar, İ. S. (2020). *Engürü'den Ankara'ya: Ankara'nın İktisadi Tarihi (1892-1962)*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Kazgan, G. (1961). Türkiye Ziraatında Arz Fonksiyonu. *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*. 1 Şubat 1962: 28-54.
- Kazgan, G. (1997). *Türk Ekonomisinde 1927-1935 Depresyonu. Kapital Birikimi ve Örgütlemeler. Atatürk Dönemi Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*. İstanbul: İYİTM Mezunlar Derneği Yayınları.
- Kazgan, G. (1999). *Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan, G. (2008). *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001) Ekonomi Politik Açısından Bir İrdeleme*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kazgan, G. (2013). 1960'lı Yıllarda Türkiye'de Planlı Ekonominin Başarısı ve Günümüze Kalanlar. *Modernizmin Yansımaları: 60'lı Yıllarda Türkiye içinde*. Derleyen Funda Barbaros ve Erik Jan Zürcher. Ankara: Efil Yayınevi.
- Kazgan, H. (1995). *Tarih Boyunca İstanbul Borsası*. İstanbul: İMKB Yayınları.
- Kepenek, Y. (1999). *Türkiye'nin 1980 Sonrası Sanayileşme Süreci. 75 Yılda Çarklardan Chiplere*. Oya Baydar (ed.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kepenek, Y. (2012). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kepenek, Y., Yentürk, N. (2004). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Keskin, H., Kiriş, H. M., Şentürk. C. (2006). 2001 Krizinin Ekonomik ve Siyasi Yönleri Üzerine Bir Değerlendirme Çabası. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 4 (46). 46-73.
- Keyder, Ç. (1982). *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye. 1923-1929*. Ankara: Yurt Yayınevi.
- Keyder, N. (2022). Türkiye'nin Kriz Deneyimleri 1994, 2000-2001, 2008-2009 ve 2018-2022 Krizleri. *İktisat ve Toplum Dergisi*. (141). 4-13.
- Keyder, N. (2024). 2018 Başlangıçlı Krizde "Rasyonel Ekonomi Politikası"na Dönüş. *İktisat ve Toplum Dergisi*. (159). 7-19.
- Keynes, J. M. (2020). *Barışın Ekonomik Sonuçları*. Ankara: Efil Yayınları.
- Kılınçaslan, İ. (1981). *İstanbul-Kentleşme Sürecinde Ekonomik ve Mekansal Yapı İlişkileri*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi.
- Kocaman, T. (2008). *Türkiye'de İç Göçler ve Göçmenlerin Nitelikleri 1965-2000*. Ankara: DPT.
- Koçu, R. E. (1971). *İstanbul Ansiklopedisi (İstanbulun Alfabetik Kütüğü)*. Cilt 11. İstanbul: Koçu Yayınları.
- Kozanoğlu, H., Gür, N., Özden, B. A. (2015). *Neoliberalizmin Gerçek 100'ü*. İletişim Yayınları. İstanbul.
- Köklü, A. (1947). *Türkiye'de Para Meseleleri*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Köse, A. H., Yeldan, A. E. (1998). Turkish Economy in the 1990s: An Assessment of Fiscal Policies, Labor Markets and Foreign Trade. *New Perspectives on Turkey*. 18. 51-78.
- Kumcu, E., Pamuk, Ş. (2001). *Artık Herkes Milyoner. Hürriyet Sayfalarından Ekonominin 50 Yılı*. Ankara: Doğan Kitap.
- Kuruç, B. (2011). *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi-Büyük Devletler ve Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kuruç, B. (2016). Bretton Woods Antlaşması'nın 70. Yılı. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 34(1). 7-26.
- La Bourse (Borsa Gazetesi). 1940-1950.
- Lenger, A. (2019). Türkiye Ekonomisinin 2019 Krizi: Neo-liberalizm, Yapısal Reformlar, Yeni-Bağımlılık, vs. *Mülkiye Dergisi*. 43(1). 271-84.
- Maddison, A. (2001). *The World Economy: A Millennial Perspective*. Paris: OECD Publications.
- Mangır, F. (2006). Finansal Deregülasyonun 1989-2001 Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri: Kasım 2000 ve Şubat 2001 Krizleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 16. 459-472.
- Mantran, R. (2023). *İstanbul Tarihi*. Çeviren Teoman Tunçdoğan. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mazman, Ö. A. (2015). *Cumhuriyet Sonrası İstanbul Demografisi. Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. C. 3. 532-543.

- Meissner, C. M. (2024). *One From the Many: The Global Economy Since 1850*. Oxford: Oxford University Press.
- Milliyet. (12 Eylül 2006). İnşaat ve İthalatla Yüzde 8,5 Büyüme: 7.
- Milliyet. (16 Eylül 1985). İstanbul Ucuz, Ama Fakir: 2.
- Milliyet. (23 Temmuz 2007). Ekonomide Yeni Gündem: 8.
- Milliyet. (27 Ağustos 1999). Borsa 10.3 Şiddetinde Sarsıldı: 8.
- Milliyet. (27 Haziran 1947). Gelir Vergisi Mevcud İhtiyacı Karşılamaz: 1, 6.
- Milliyet. (9 Aralık 1968). Pendik Tersanesi İstimlaka İçin Ödenek Konuldu: 4.
- Milliyet. (9 Eylül 2007). İhracatta 80 il bir İstanbul Etmiyor: 7.
- Milliyet-Kalkınma Eki. (9 Eylül 1962).
- Mitchell, B. R. (1993). *International Historical Statistics: the Americas. 1750-1993*. UK: MacMillan.
- Mitchell, B. R. (1998). *International Historical Statistics: Europe 1750-1993*. UK: MacMillan.
- Mitchell, T. (2014). *Karbon Demokrasi*. İstanbul: Açılım Kitap.
- Moore, L. S. (1995). Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri. *İstanbul 1920* içinde. Editörler Clarence Richard Johnson. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Noreng, O. (2004). *Ham Güç: Petrol Politikaları ve Pazarı*. Ankara: Elips Kitap.
- Ongun, T. (2012). 1980'lerden Küresel Krize Dünya Ekonomisi. *Ekonomik Yaklaşım*. (23). 39-76.
- Oran, B. (2020). Batı Bloku Ekseninde Türkiye - 1: Dönemin Bilançosu. B. Oran (Der.). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* (Cilt I: 1919-1980) (24. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Orhangazi, Ö. (2024). *Türkiye Ekonomisinin Yapısı: Sorunlar, Kırılmalıklar ve Kriz Dinamikleri*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Osman, N. (Şubat 1934). İstanbul'da Geçim. *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*. 50(2). 72-74.
- Ökçün, A. G. (1975). 1909-1930 Yılları Arasında A.Ş. Olarak Kurulan Bankalar. *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar*. 409-475. Osman Ak-
yar, H. Ünal Nalbantoğlu (Ed.). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayını.
- Ökçün, G. (1971). *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Özatay, Fatih (2020). *Finansal Krizler ve Türkiye*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Özcan, F. C. (2015). *Ellili Yıllarda Türk Ekonomisi. Türkiye'nin 1950'li Yılları*. Hazırlayan Mete Kaan Kaynar. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özeken, A. A. (1942). *Türkiye Çimento Sanayi*. İstanbul: Güven Basımevi.
- Özel, H. (2021). *Yetmişli Yıllarda Ekonomik Gelişmeler: Bir Politik İktisat Denemesi. Türkiye'nin 1970'li Yılları*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Özen, S. (2014). *Çukolata-Çikolatanın Yerli Tarihi*. İstanbul:Yapı Kredi Yayınları.
- Özgüner, Y. (9 Aralık 1973). Fiyatlar 1970'den Sonra Olağanüstü Yükselmeye Başladı. *Milliyet*. 6.
- Özkardeş, L. (2015). Cumhuriyetin İlk Yılları ve 1929 Ekonomik Buhranında Dış Ticaretin Yönetimi. *Gümrük ve Ticaret Dergisi*. (6). 25-34.
- Pamuk, Ş. (2017). *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme Seçme Eserler - II*. Çeviren G. Aksay. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2023). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Polanyi, K. (2008). *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Polat, M. A. (2019). Türkiye Kaynaklı Finansal Krizlerin Anatomisi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*. 6(1). 329-45.
- Reinert, K. A., Rajan. R. S., Glass, A. J., Davis, L. S. (Ed.). (2009). *The Princeton Encyclopedia of The World Economy*. Princeton: Princeton University Press.
- Roubini, N., Mihm S. (2012). *Kriz Ekonomisi. Dünya Ekonomisinin Çöküşü ve Geleceği*. İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Sanayi Bölgeleri Genel Müdürlüğü (SBGM), 2021
- Sanayi İstatistikleri 1932-39 Teşviki Sanayi Kanunundan Yararlanan Müesseselerin Faaliyeti. (1941). Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını. Ankara: Receb Ulusoglu Basımevi.
- Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti. (1933). Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti. (1934). Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932-1937 Seneleri Faaliyeti. (1939). Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayını. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Sanayi İstatistikleri: Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Yılları Faaliyeti. (1945). Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayını. Hüsnütabiat Basımevi. İstanbul.
- Saraçoğlu, F. (2009). *1930-1939 Döneminde Vergi Politikası*. Maliye Dergisi. (157). 131-149.
- Sarı, K. A. (2019). *Cumhuriyet Döneminde İktisadi Açından İstanbul-Ankara Çekişmesi 1923-1939*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi SBE İktisat Anabilim Dalı.

- Sarısöz Gökten, Y., Gökten K. (2018). ABD Versus Çin: Sistemin Yeni Santoru Üzerine?. Sert, M., Eren, A. A. (Ed.). *Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları İşaya Üşür'e Armağan*. Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Sayın, Ö. (2022). İstanbul: Sanayisizleşmeyen Bir Küresel Kent. *Journal of Economy Culture and Society*, 65, Article 65.
- SBGM. (2021). Sanayi Bölgeleri Genel Müdürlüğü verileri.
- Silier, O. (1975). *1920'lerde Türkiye'de Milli Bankacılığın Genel Görünümü*. Ankara: Mars Matbaası.
- Son Posta. (18 Aralık 1931). Onların Tasarrufu: 1.
- Son Posta. (9 Nisan 1936). Pazar Ola Hasan B. Diyor ki: 5.
- Sönmez, M. (2002). *100 Göstergede Kriz ve Yoksullaşma*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- SSBS. (2021). Sanayi Sicil Bilgi Sistemi verileri.
- Şahin, C. (2015). *İstanbul'un İlçeleri. Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla. Büyük İstanbul Tarihi*. İstanbul: İSAM.
- Şahin, H. (2016). *Türkiye Ekonomisi*. Ankara: Ekin Yayınevi.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul Turizm İstatistikleri – 2024, Erişim Adresi: <https://istanbul.ktb.gov.tr/TR-368430/istanbul-turizm-istatistikleri---2024.html>
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2021) İstanbul İl Sanayi Durum Raporu. İstanbul: İstanbul Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü.
- Tabakoğlu, A. (2024). *İstanbul'un İktisâdî ve İçtimâî Tarihi – 1*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Takım, A. (2021). *Türkiye'de Hükûmetler ve Ekonomi Politikaları*. Bursa: Ekin Basım Yayın.
- Tasvîr-i Efkâr. (21 Kasım 1918). 21 Kasım 1918: 2
- Tasvîr-i Efkâr. (4 Eylül 1919). Perakende Fiyatları: 2.
- Tasvîr-i Efkâr. (4 Eylül 1923). Galata Borasında İstihale Başlıyor: 1.
- Taşar, M. O. (2002). Temel Gösterge ve Kavramlar Açısından Türkiye Ekonomisi – 2001. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 10(1-2). 91-101.
- Tatlıyer, M. (2024). *İstihdamı Kazanmak. Sektörel Araştırmalar*. İstanbul: İTO Yayınları.
- Taymaz, E., Voyvoda, E., Yılmaz, K. (2014). *Demokrasiye Geçiş. Reel Ücretler ve Verimlilik: Türk İmalat Sanayiinden Bulgular* (No. 1408). Koç Üniversitesi Tartışma Tebliği.
- TBMM Zabıt Ceridesi (30.11.1931). Devre: 4. Cilt: 4. İçtima: 1.
- TCMB. (2002). The Impact of Globalization On The Turkish Economy. Central Bank of the Republic of Turkey.

- Tekeli, İ. (2009). *Modernizm Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekeli, İ., İlkin. S. (2016). *İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*. Birinci Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekeli, İ., İlkin. S. (1977) *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*. ODTÜ Yayınları. Ankara.
- Tekeli, İ., İlkin. S. (2010). *Cumhuriyetin Harcı-Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tezel, Y. S. (1994). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tezel, Y. S. (1997). *1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri. Atatürk Dönemi Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*. İstanbul: İYİTM Mezunlar Derneği Yayınları.
- Ticaret Gazetesi. (28 Nisan 2023). İFM Türkiye'yi Finansta Üst Lige Çıkaracak: 7. Ticaret Raporu (Ticaret ve Sanayi Odasında Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu Tarafından Tanzim Edilen Rapor 1924). (2006). Çevirmen Aynur Karayılmazlar. İstanbul.
- Tokgöz, E. (2017). *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi 1914-2007*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu. (7 Haziran 1943). Resmi Gazete (sayı: 5423). Erişim. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5423.pdf>
- Toprak Mahsulleri Vergisi Kanununun kaldırılması hakkında kanun. (26 Ocak 1946). Resmi Gazete (sayı: 6216). Erişim. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6216.pdf>
- Toprak, Z. (2010). *Geçmişten Geleceğe Anadolu Sigorta Türkiye'nin Sigortası*. İstanbul: Anadolu Sigorta Yayını.
- Toprak, Z. (2016). *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Tuna, O. (1942). İstanbul Küçük Sanayiinin Sayıca Önemi. İstanbul Üniversitesi *İktisat Fakültesi Mecmuası*. 3(3-4). 374-402.
- Turizm Data Bank, Erişim Adresi: <https://www.turizmdatabank.com/turizm-istatistikleri/istanbul-kongre-pazarinda-sicradi/>
- Türel, O. (2019). *Küresel İktisadi Tarihçe. 1980-2009*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Türkiye İstatistik Kurumu (2014). *İstatistik Göstergeler 1923-2013*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2023). *100 Yılın Göstergeleri*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- TürkPatent, (2021). *2021 Yılı Haziran Ayı Sınai Mülkiyet Verileri. (2021)*. [turkpatent.gov.tr.](https://www.turkpatent.gov.tr/) <https://www.turkpatent.gov.tr/haberler/2021-yili-haziran-ayi-sinai-mulkiyet-verileri>
- Vakit. (8 Ekim 1918). Sulh Ceryanlarının Piyasalarda Tesîrâtı: 2

- Voyvoda, E., Yeldan, E. (2002). Türkiye Ekonomisi İçin Kriz Sonrası Alternatif Uyum Stratejileri. *İktisat İşletme ve Finans*. 17(200). 18-28.
- World Bank. (2022). *World Development Report 2022: Finance for an Equitable Recovery*. The World Bank.
- Yalman, A. E. (2018). *Birinci Dünya Savaşında Türkiye*. Çevirmen Birgen Keşoğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Yaşa, M. (1980). *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*. İstanbul: Akbank Kültür Yayını.
- Yenal, O. (2013). *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yeşilyurt, Ş. (2021). Büyük Buhran'ın Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Bir Neticesi: Buhran Vergisi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 37(104). 221-260.
- Yıldırım, K. (2015). *Osmanlı İstanbul'unda Sanayi. Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. C. 6. İstanbul: İSAM.
- Yıldırım, M., Dertli, G. (2020). Küresel Bir Finans Merkezi Olarak İstanbul Finans Merkezi Projesi'nin İncelenmesi. *Journal of Economics and Research*. 1(2).
- Yıldız, S. K., Bayraklı, Z. Ç. (2023). Türk Arşiv Belgelerine Göre 1923-1939 Yılları Arasında Türkiye ve Almanya Ticari İlişkileri: Savaş, Kriz ve Anlaşmalar. *Es-kişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 18(2). 500-525.
- Yılmaz, C. (2015). İstanbul'un İktisadi Tarihi Cumhuriyet Dönemi: Sanayi-Ticaret-Finans. C. 6. 296-337. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. İstanbul: İSAM.
- Yiğitoğlu, A. İ. (2005). 2001 Krizi Sonrası Dönemde Türkiye Ekonomisinin ve Bankacılık Sektörünün Değerlendirilmesi. *Sosyoekonomi*. 1(1).
- Yurt Ansiklopedisi. (1982-1983). C. 6. İstanbul: Anadolu Yayıncılık A.Ş.
- Zafer. (5 Mayıs 1956). Muhtekir ve Karaborsacılar Radyolarda İlan Edilecek: 1.
- Zafer. (6 Mayıs 1956). Çiftçilerimizin Her Türlü Kredi İhtiyacı Sağlanıyor: 1.
- Zerenler, M. (2004). Devletin Dış Borçlanması'nın Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri. *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources*. 6(1).
- Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İletişim Yayınları. İstanbul.

İstanbul, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde ülkemizin ve bölgenin en büyük ekonomik merkezi olarak varlığını sürdürmüştür. Siyasî, ekonomik ve toplumsal dönüşümlerle şekillenen şehir, zamanla sanayiden hizmet sektörüne geçiş süreci ve ihracattaki rolüyle küresel ölçekte rekabet eden bir aktör hâline gelmiştir. Bu kitap, İstanbul'un son yüzyıldaki ekonomik gelişimini detaylı veriler, gazete yazıları ve karikatürler eşliğinde ele alarak kapsamlı bir veri havuzu sunmaktadır. Aynı zamanda kentin geleceğine dair olası senaryolar ve karşılaşılabileceği ekonomik sorunlar üzerine öngörülerde bulunmaktadır.